maandblad oud-utrecht

zevenenvijftigste jaargang

T ukre 938.

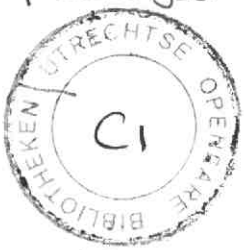

1984

Maan
1984

Uitgave van de Vereniging

LIJST VAN SCHRIJVERS

Boukema, N. De Componist Johannes Brahms en zijn muziek in Utrecht 69
– De fundatie Pelt 177
Brink, L. M. van den Dorstige Harthof e.o. 108
Bruijn, M. W. J. de Begijnen op het Heilige Leven in Utrecht in de veertiende eeuw 72
Burg, V. A. M. van der Gymnasium en Liefde 74
Croo de Vries, A. B. R. du De huishoudscholen Puntenburg en Zuilenburg te Utrecht, 1895 - 1982 181
Deys, H. P. Opsporing verzocht 167
– Een oud woonhuis te Rhenen en het geslacht Lijster 174
Dolfin, M. Inventarisatie van momumenten van bedrijf en techniek 67
– De ,,Geïllustreerde Beschrijving'' 88
Graafhuis, A. De restauratie van het ,,Roede Boeck'' voltooid 33
– ,,Soli Deo Gloria'' - ,,God alleen de eer'' (De afscheidingsbeweging in de stad Utrecht) 169
Groot, H. L. de Domplein 105
– Dorstige Harthof e.o. 108
– Griftpark 118
– Jansdam 118
– Keizerstraat 125
– Korte Smeestraat 2-4-6 128
– Museumlaan 132
– Neude 132
– Oude Gracht 51-53 133
– Rhijnauwen (Gem. Bunnik) 140
Hennekam, F. A. M. Proselietenmakerij in het Groot Rijks Hospitaal in Utrecht, 1843 81
Herpen, J. J. van De laatste dagen van Nicolaas Beets 57
Hoekstra, T. J. Archeologische en bouwhistorische kroniek van de gemeente Utrecht over 1983: Inleiding 83
– Personele zaken 85
– Tentoonstellingen 86
– Domplein, Domkerk 105
Jordens, A. Historische (mid)dag 1984, Monumenten en inventarisatiemethodiek 76
Kipp, A. F. E. Achter St. Pieter 4 97
Klück, B. J. M. Abraham Dolesteeg 11-17 91
– Bemuurde Weerd O.Z. 23 100
– Biltstraat 57-59 103
– Jansveld 4-20 (Margarethenhof) 119
– Jeruzalemstraat 12 122
– Lange Rozendaal 27-29 129
– Oude Gracht 319-321 134
– Oude Gracht 347 135
– Springweg 102-102A 140
– Voorstraat 18 153
Kylstra, E. M. Boekenschouw 62, 179, 189, 190
– Ondergang dreigt voor de 2e Buurkerksteeg 73
– Oudkerkhof 19-21 139
– Trans 6-16, Pausdam 4, Achter de Dom 13 146
Langerhorst, C. Wittevrouwenstraat no 42 187
Leeuwenberg, H. L. Ph. Een 13e eeuwse bijbel in de Universiteitsbibliotheek van Utrecht 64
Lisman, A. J. A. M. Oproep 32
Mathijssen, J. A. C. De studentenvereniging ,,Unitas Studiosorum Rheno-Trajectina'' 58
– Excursie naar de Gemeentelijke Archief- en Fotodienst 180
Meijer OSA, A. K. de Een fascinerende doorkijk naar de Middeleeuwen 65
Meijere, J. A. L. de Over de betekenis van ,,Dolmesge'' en ,,Perpecanen'' 168
Ooyevaar, R. J. Heeft de korenmolen van IJsselstein een valse (bij)naam? 8
Penders, J. Het Utrechtse documentatiesysteem 88
Rampart, C. J. M. Achter St. Pieter 4 97
– Ganzenmarkt 2-4-6-8 113
– Kantonnaleweg 76 124
– Korte Smeestraat 2-4-6 128
– Lijnmarkt 8 130
Reinders, H. Boekenschouw 78
Röhner, G. J. Uit de tijdschriften 77
Ronnen, C. J. von Nieuws van het Rijksarchief 10
Schaik, A. H. M. van A. K. de Meijer ere-doctor 10
– Boekenschouw 61, 62
Staal, C. H. De Dom als papierprikker 1
– Seminarie Rijsenburg (open brief) 30
– Geert Grote en de Moderne Devotie 41
– Herplaatsing van het Catharinabeeld in de Catharijnekerk aan de Lange Nieuwstraat 59
– Uit de tijdschriften 66
– Boekenschouw 20, 60, 79, 191
Staveren, J. van Een hoofdstuk uit de Utrechtse journalistiek 13
Tongerloo, L. van Crabeth's, Egmond's en glazen voor de Catharijnekerk 1
– Vrouwenklooster: ontvangen glazen en verleende memories (1) 37
– Vrouwenklooster (2) 53
– Boekenschouw 190
,,Het Utrechts Gevelteken Fonds'' Utrecht en zijn geveltekens 21
– Langs Utrechtse geveltekens (1) 45
– Langs Utrechtse geveltekens (2) 157
Valentijn, D. Oudenoord 7 136
Verspaandonk, J. A. J. M. De koorbanken van de Janskerk 25
Wildschut, G. A. Molen ,,Kranenburg'' 30
Willigenburg, W. P. Chr. van Archeologische en bouwhistorische kroniek van de gemeente Utrecht over 1983: Voorwoord 83
Zwarte, R. de Archeologische en bouwhistorische kroniek van de gemeente Utrecht over 1983: Vervolgonderzoek met betrekking tot onderzoekingen uit voorgaande kronieken 89
– Isotopenweg 118

LIJST VAN ARTIKELEN UTRECHT STAD

,,Soli Deo Gloria'' - ,,God alleen de eer'', De afscheidingsbeweging in de stad Utrecht. *A. Graafhuis* 169
Archeologische en bouwhistorisch kroniek van de gemeente Utrecht over 1983. *Diverse auteurs*
- Abraham Dolesteeg 11-17 83
- Achter St. Pieter 4 91
- Achter de Dom 13 97
- Bemuurde Weerd O.Z. 23 146
- Biltstraat 57-59 100
- Domplein 103
- Domplein, Domkerk 105
- Dorstige Harthof e.o. 105
- Emmalaan 108
- Ganzenmarkt 2-4-6-8 132
- Griftpark 113
- Isotopenweg 118
- Jansdam 118
- Jansveld 4-20 (Margarethenhof) 118
- Jeruzalemstraat 12 119
- Kantonnaleweg 76 122
- Keizerstraat 124
- Korte Smeestraat 2-4-6 125
- Lange Rozendaal 27-29 128
- Lijnmarkt 8 129
- Museumlaan 130
- Neude 132
- Oude Gracht 51-53 132
- Oude Gracht 319-321 133
- Oude Gracht 347 134
- Oudenoord 7 135
- Oudkerkhof 19-21 136
- Pausdam 4 139
- Springweg 102-102A 146
- Trans 6-16 140
- Voorstraat 18 146
- Lijst van panden waar in 1983 bouwhistorisch onderzoek werd verricht, dat niet in deze kroniek wordt behandeld 153
Ondergang dreigt voor 2e Buurkerksteeg. *E. M. Kylstra* 154
Over de betekenis van ,,Dolmesge'' en ,,Perpecanen'' (i.v.m. art. over Buurkerk). *J. A. L. de Meyere* 73
Herplaatsing van het Catharinabeeld in de Catharijnekerk aan de Lange Nieuwstraat. *C. H. Staal* 168
Crabeth's, Egmond's en glazen voor de Catharijnekerk. *L. van Tongerloo* 59
De Dom als papierprikker. *C. H. Staal* 1
De huishoudscholen Puntenburg en Zuilenburg te Utrecht, 1895-1982. *A. B. R. du Croo de Vries* 1
De koorbanken van de Janskerk.*J. A. J. M. Verspaandonk* 181
Begijnen op het Heilige Leven in Utrecht in de veertiende eeuw. *M. W. J. De Bruijn* 25
Een hoofdstuk uit de Utrechtse journalistiek. *J. van Staveren* 72
Kerken weer open: een oproep voor vrijwilligers 13
Molen ,,Kranenburg''. *G. A. Wildschut* 77
De fundatie Pelt. *N. Boukema* 30
Proselietenmakerij in het Groot Rijks Hospitaal in Utrecht, 1843. *F. A. M. Hennekam* 177
De restauratie van het ,,Roede Boeck'' voltooid. *A. Graafhuis* 81
De studentenvereniging ,,Unitas Studiosorum Rheno-Trajectina''. *J. A. C. Mathijssen* 33
Utrecht en zijn geveltekens. Langs Utrechtse geveltekens (1) & (2). 58
Het Utrechts Gevelteken Fonds 21,45,157
- Choorstraat 6, 18, 40, 42 52, 166
- Jacobijnenstraat 16 161
- Jansveld 4-20, 24A, 11, 41, 43 24, 164
- Kalverstraat 5 162
- Kleine Slachtstraat 1 164
- Kromme Nieuwe Gracht 49 22
- Lichtegaard 2, 3, 5 46
- Lijnmarkt 23, 35, 37, 50 51
- Loeff Berchmakerstraat 4, 40 161, 162
- Oude Gracht 42, 60, 70, 80, 84, 86, 90, 114, 122, 124, 130, 132, 216, 226, 238, 242, 256, 258, 171, 175, 203, 219, 221, 227, 231, 233, 235, 245, 249 / 23, 47, 157, 165
- Oudkerkhof 3 45
- Stadhuisbrug 157
- Vismarkt 9, 10, 11 45
- Voorstraat 6, 8, 14, 19, 25 162
Theekoepel Vaartserijn. *Werkgroep Oud-Vaartserijngebied* 156
Wittevrouwenstraat no 42. *C. Langerhorst* 187

UTRECHT PROVINCIE

Vrouwenklooster: Ontvangen glazen en verleende memories (1) & (2) (De Bilt). *L. van Tongerloo* 37, 53
Een oud woonhuis te Rhenen en het geslacht Lijster. *H. P. Deys* 174
Opsporing verzocht (m.b.t. Rhenen). *H. P. Deys* 167
Archeologische en bouwhistorische kroniek van de gemeente Utrecht over 1983. - Rhijnauwen (gem. Bunnik). *H. L. de Groot* 140
Seminarie Rijsenburg (open brief). *C. H. Staal* 30
Heeft de korenmolen van IJsselstein een valse (bij)naam? *R. J. Ooyevaar* 8
Uit de tijdschriften (o.a. over Amersfoort, Houten, Montfoort, Rhenen, Soest, Vleuten, Woerden, Zeist). *C. H. Staal; G. J. Röhner* 66, 77
Nieuws van het Rijksarchief (o.a. over Montfoort en Oudewater). *C. J. von Ronnen* 10
Oproep (naar het boek ,,Het land der kastelen, De Stichtsche Lustwarande, Tusschen Rijn en Lek'' door F. J. Kraay). *A. J. A. M. Lisman* 32

PERSONEN

De laatste dagen van Nicolaas Beets. *J. J. van Herpen* 57
De componist Johannes Brahms en zijn muziek in Utrecht. *N. Boukema* 69
C. C. S. Crone, in: Gymnasium en Liefde. *V. A. M. van der Burg* 74
Prof. Th. W. Engelmann, in: De componist Brahms en zijn muziek in Utrecht. 69
Tom Eyzenbach, in: De Dom als papierprikker. *C. H. Staal* 1
A. K. de Meijer ere-doctor. *A. H. M. van Schaik* 10
Prof. dr. M. C. van Mourik Broekman, in: Een hoofdstuk uit de Utrechtse journalistiek. *J. van Staveren* 17
Dr. P. H. Ritter Jr., in: Een hoofdstuk uit de Utrechtse journalistiek 15
C. A. Schilp, in: Een hoofdstuk uit de Utrechtse journalistiek 16
Gabriël Smit, in: Een hoofdstuk uit de Utrechtse journalistiek 17

BOEKENSCHOUW

A. Alberts, De Utrechtse herinneringen 62
Stichting Historisch Boerderij-onderzoek, Jaarverslag 1983 190
Drs. M. W. J. de Bruijn, dr. P. D. 't Hart e.a., Ach lieve tijd (1). 189
M. P. van Buijtenen, De bijbel van de Regulieren te Utrecht. 15e-eeuws schisma in het licht van 13e-eeuws handschrift. Met een codicologische bijdrage van dr. G. Gerritsen-Geywitz 64
C. Dekker, Het Kromme Rijngebied in de Middeleeuwen. Een institutioneel-geografische studie 65
H. Ganzeboom, Beleving van Monumenten; een onderzoek naar bezichtiging en waardering van monumenten uitgevoerd in de stad Utrecht (wetenschappelijk verslag) 62
H. Ganzeboom, Beleving van Monumenten; een onderzoek naar bezichtiging en waardering van monumenten, in opdracht van het Ministerie van WVC (samenvatting) 62
Janelle Gerritsen, Drift 19 doorgelicht 179
A. Graafhuis, De Utrechtse Heren Zeventien. Zeventien Utrechtse burgemeesters en hun stad, 1813-1980 79
Vereniging Hendrick de Keyser, Jaarverslag 1983 189
Dr. G. M. de Meyer en A. Graafhuis, ,,Van Boeten en Bouwen''. De Utrechtse schutmeesters-rekeningen van 1428-1528. Hun informatie en informatica 12
J. A. L. de Meyere en J. M. M. Ruijter (inleiding), Reglement voor het bestuur der stad en schoutampte van Vianen 191
A. D. A. Monna, ,,Ansfried en de stichting van Thorn'', in: Publications de la société historique et archéologique dans le Limbourg 118 (1982) 20
A. W. Reinink en J. G. Vermeulen, IJskelders; koeltechnieken van weleer 190
J. W. Salomonson, ,,Op de wal agter St. Marye'' 60
Cahiers Sociale Geschiedenis, ,,De geesel van onzen tijd''. Een onderzoek naar werklozenbeleid en werkloosheidsbeleving in de jaren dertig te Utrecht 78
Spectrum, Spectrum Atlas van de Nederlandse dorpen 61
Werkgroep Tuinstraat, ,,De Tuinstraat gered?!'' 62
L. C. van der Vlerck, Utrecht ommuurd. De stedelijke verdedigingswerken van Utrecht 60

EXPOSITIES, EXCURSIES EN SYMPOSIA

Excursie naar de Gemeentelijke Archief- en Fotodienst. *J. A. C. Mathijssen* 180
Dollen rond de Dom (Universiteitsmuseum) 75
Geert Grote en de Moderne Devotie (Catharijneconvent) *C. H. Staal* 41
Symposium over het Kromme Rijgebied 57, 155
Historische (mid)dag, Monumenten en inventarisatiemethodiek. *A. Jordens* 76
Excursie naar de molen Rijn en Zon. 12
De studentenvereniging ,,Unitas Studiosorum Rheno-Trajectina'' (Gemeentelijke Archiefdienst). *J. A. C. Mathijssen* 58

VERENIGING OUD-UTRECHT

agenda 12, 20, 32, 44, 56, 156, 168, 180, 192
begroting 1985 167
financieel jaarverslag 42
kontributie 12
ledenvergadering 42, 166
nieuwe leden 19, 32, 80
propaganda (prentbriefkaarten) 192

DIVERSEN

Inventarisatie van monumenten van bedrijf en techniek. *M. Dolfin* 67

DE DOM ALS PAPIERPRIKKER

Tom Eyzenbach tekende de omslag van 1984, de 57ste jaargang van het Maandblad. ,,Tegenwoordig is ook niets meer heilig'', merkte iemand op toen hij het ontwerp voor het eerst onder ogen kreeg. ,,De Dom als papierprikker en de schatten van de topografische atlas er ongegeneerd aangestoken''. Maar met de pentekening van Eyzenbach is meer aan de hand dan dat hij de historie en de Dom tezamen zou schofferen. Eyzenbach: *,,Utrecht, oud-utrecht, nieuw-utrecht, utrecht nu. de dom een middelpunt, mijlpaal en onlosmakelijk verbonden met utrecht. hoe utrecht zich in de loop der eeuwen rondom de dom uitbreidde, als een steeds wijder spinneweb.*
De speelse vrijheden van de tekenaar doen z'n (utrechtse) potlood dom worden in z'n schaduw en de schaduw van de dom weer potlood; terwijl we wanneer we naar buiten kijken of binnenin: oud-utrecht 't is en blijft . . .''
Een tekst met meerdere lagen. Twee maal lezen kan geen kwaad.
Tom Eyzenbach is in Utrecht in 1951 geboren. Na de HBS volgde hij van 1970 tot 1974 de Gerrit Rietveld Akademie te Amsterdam, afdeling gebonden grafiek. Inmiddels tekent hij dan al regelmatig voor het NRC-Handelsblad, eerst in het Cultureel Supplement en het Zaterdags bijvoegsel, later op de achterpagina van de krant. Vanaf 1974 vervaardigt hij illustraties en boekomslagen bijvoorbeeld voor *De Tovervinger, De Zwaan* en *Het wonderlijke verhaal van Hendrik Meier* van Roald Dahl (Uitg. De Fontein, Baarn), - dit laatste werk bekroond met de ,,Gouden Penseel'' in 1979 -, *Utrechts Drieluik* (Uitg. Vává, Utrecht) en *De Fiets* van J. J. Klant (Uitg. De Bezige Bij, Amsterdam). Fietsen heeft en hebben overigens sterk Eyzenbachs belangstelling. Vanaf 1976 kreeg hij opdrachten van de E.N.W.B., thans de E.N.F.B. (Echte Nederlandse Fietsersbond) en in 1978-1979 verscheen een map met acht losse etsen ,,De Fiets'', later in het gelijknamige boek van Klant gebruikt. De postzegel van 80 ct. in de serie kinderzegels 1980 was eveneens van deze tekenaar.
Exposities, alleen of in groepsverband, zijn er vele sinds 1972 geweest, zowel in galeries als musea.
In 1982 wijdde het Centraal Museum een tentoonstelling aan hem. Uit het vouwblad dat de conservatrice grafiek en tekeningen, Libuse Brozek, samenstelde: ,,Zijn manier van tekenen is heel trefzeker en technisch perfect. Met klassieke middelen van de tekenkunst - scherp geslepen potlood, pen en inkt, soms kleurpotlood of aquarel - heeft hij een vormentaal ontwikkeld, die zijn eigen-aardige visie op de wereld vlekkeloos overbrengt. (. . .) In welke richting van de hedendaagse kunst zouden we zijn werk kunnen onderbrengen? Alle pogingen dit in een hokje te stoppen, blijven onder voorbehoud. Hij stelde met de groep van het ,,Lyrische realisme'' in 1980 werk bij Galerie Petit in Amsterdam ten toon. Deze groep kunstenaars houdt zich min of meer met menselijke verhoudingen en met absurde verschijnselen in de hedendaagse wereld bezig. Zijn werk kan echter in bepaalde opzichten ook expressionistisch genoemd worden. Soms gebruikt hij surrealistisch aandoende samenstellingen van figuren en onderwerpen. Oorspronkelijk werkte hij heel uitbundig anekdotisch-illustratief; de laatste tijd grijpt hij naar een vereenvoudigde vorm met de bedoeling een pregnant teken voor een idee weer te geven.''

Eyzenbach voegt met de tekening die dit jaar op de omslag van het Maandblad prijkt, een Utrechts specimen toe aan zijn al omvangrijke oeuvre.

C.S.

CRABETH'S, EGMOND'S EN GLAZEN VOOR DE CATHARIJNEKERK

Als eerste werk van de zo bekend geworden Goudse glazenier Dirk Crabeth weet men reeds lang van het glas dat hij voor de Catharijnekerk van de Utrechtse Johannieters gemaakt heeft in opdracht van de graaf van Buren. De kwitantie die Dirk Crabeth daarvoor op 23 januari 1540 ondertekende, vermeldt niet welke graaf de schenker was. Door de datum heeft men steeds aan Maximiliaan van Egmond gedacht, daar diens vader eind oktober 1539 overleden was[1]). Een schijnbare omweg over de voorouders van Dirk Crabeth zal ons bij deze opdracht en zijn schenker terugbrengen.

Dirk Crabeth en zijn voorouders
Jaren geleden ben ik ingegaan op de vraag van de animator van de Stichting Fonds Goudse Glazen, mr. A. A. J. Rijksen, of iemand van het Instituut voor Geschiedenis te Utrecht de herkomst van de glazeniersfamilie Crabeth nader zou willen onderzoeken. Sinds een archiefvondst uit 1938 was men overtuigd dat de

vader, Pieter Crabeth, uit het Noordfranse Rijssel afkomstig was[2]). Die plaats dreigde opeens tot een etappe in diens levensloop te degraderen toen de streekarchivaris van het Land van Cuyk hem in de bouwrekeningen van de burcht van Grave vond met de vermelding *meester Peter Crabout* (door andere hand verbeterd in *Crabet*) *van Cuijck glaesmecker woenende totter Goude in Hollant*[3]).
Dat was een opzienbarende vondst, die echter een hoge mate van waarschijnlijkheid had omdat de opsteller van die rekeningen als rentmeester van het Land van Cuyk en geboren Gravenaar natuurlijk over goede informatie kon beschikken. Daar de kwestie me interesseerde heb ik toen inderdaad geprobeerd nadere gegevens voor die herkomst uit het Cuykse te vinden. Ik heb inventarissen en uitgegeven bronnen betreffende Oost-Brabant en het aangrenzende Gelderse gebied doorgenomen[4]), en de ongedrukte rekeningen van de Gelderse landrentmeester en de rentmeesters van het Rijk van Nijmegen en de Bommelerwaard uit de 15de en het begin van de 16de eeuw[5]). Het resultaat bestond uit ettelijke Crabot's, Crabout's en Crabolt's, zodat er niet meer aan getwijfeld hoeft te worden dat meester Pieter Crabeth uit Cuyk kwam en dat zijn voorouders daar en in die streek gewoond hebben. In Cuyk is zelfs op het eind van de 15de eeuw een schepen Dirk Crebet/Craboth geweest, waardoor de naamsopeenvolging Dirk-Pieter-Dirk extra opvalt, maar ik heb geen bewijs kunnen vinden dat die schepen de vader of de oudste broer van de glazenier was.
Dat Pieter Crabeth vóór zijn vestiging in Gouda een tijdje in Rijssel gewerkt heeft, blijft evengoed mogelijk, gezien het zwerverskarakter van zijn beroep. Maar de zekerheid van dat Noordfranse gegeven is overigens wel ondermijnd doordat het archief van die stad het niet meer kan terugvinden[6]). Toen de oude vinder dat van mij te lezen kreeg, kwalificeerde hij zijn vooroorlogse vondst zelf als onrijp; helaas zijn zijn aantekeningen over die onderzoekingen in de oorlog verloren gegaan[7]).

Bij de pogingen om een relatie te leggen tussen de Cuykse en de Goudse Crabeth's heb ik ook zegels en handmerken betrokken. Van de Cuykse schepen Dirk Craboth/Crebet is namelijk een flink aantal afdrukken van twee zegelstempels bewaard gebleven; het wapenveld is getooid met een zwaan in twee verschillende uitvoeringen[8]). Een eeuw later had de kleinzoon van Pieter Crabeth als schepen van Gouda natuurlijk ook een zegelstempel; in zijn geval bevat het wapen drie vogelklauwen - het wapen dat door Rijksen wel erg vlot tot symbool van het Fonds Goudse Glazen is verheven. En de glazenmakers zelf? Op de weinige kwitanties die van Dirk en zijn broer Wouter bekend zijn staat alleen een handmerk met een drietand[9]). Maar zouden zij misschien af en toe toch ook een wapen gevoerd hebben, hetzij bij wijze van signatuur in hun glazen, hetzij in een zegel?[10])

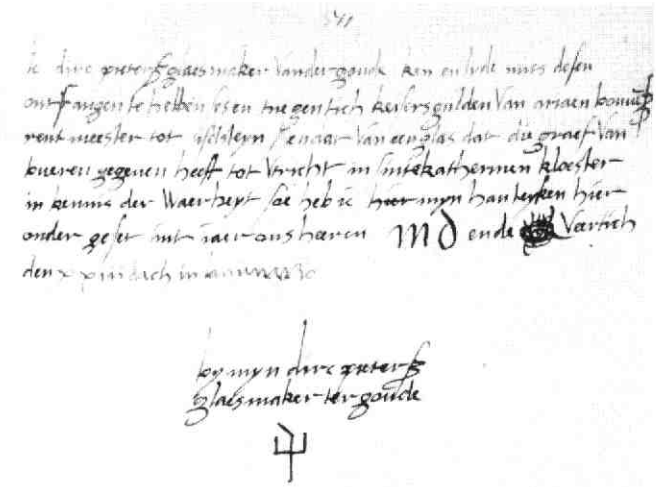

Kwitantie van Dirk Crabeth voor het glas in de Catharijnekerk te Utrecht, 23 januari 1540 (ARA).

Om deze reden wilde ik persé de oudste kwitantie van Dirk Crabeth zien, waarvan ik in de literatuur geen afbeelding had kunnen vinden. Zo komen we terug bij het begin van dit artikel. Het kostte wel wat tijd om dit stuk in het inmiddels geherinventariseerde archief van de Nassause Domeinraad op te sporen, maar het lukte[11]). De foto laat zien dat hierop echter ook alleen het krachtige handmerk getekend is. Hopelijk kan mevrouw Coebergh-Surie in de studie die zij over Dirk Crabeth voorbereidt, een duidelijker uitspraak doen over deze wapen/handmerkkwestie. Zelf was ik destijds uitgekeken op de herkomst van de glazeniers Crabeth. Bovendien beloofde het materiaal dat ik aan die speurtocht dankte, een ruim nieuw terrein van onderzoek.

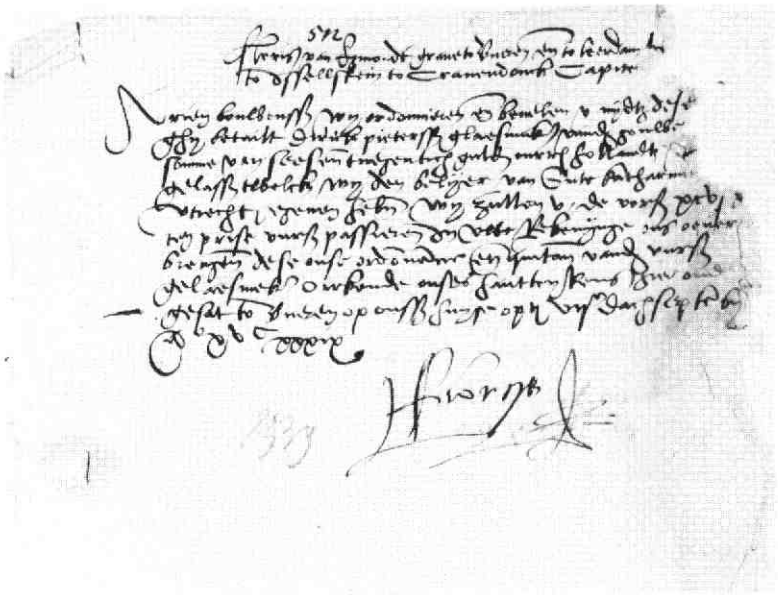

Betalingsopdracht van Floris van Egmond voor het door hem aan de balijer van Utrecht geschonken glas, 7 september 1539 (ARA).

Dirk Crabeth en de Catharijnekerk

Mijn speurtocht naar die kwitantie bleek overigens ongedacht nuttig te zijn voor de datering van Dirk Crabeth's vroegste werk.

De opdracht tot betaling is namelijk ook bewaard gebleven, en die is al op 7 september 1539 geschreven *te Bueren op onssen huyse* (zie afb.). Floris van Egmond was het, die zijn IJsselsteinse rentmeester gelastte aan *Dirick Pieterss, glaesmaker vander Gouwe* 96 guldens uit te keren voor het glas dat *wy den belijer van Sinte Katharinen* (te) *Utrecht gegeven hebben*[12]). Omdat Floris op 25 oktober 1539 stierf kwam de uitvoering van dergelijke orders voor rekening van zijn zoon Maximiliaan. In mijn artikel over de Cisterciënserkerk in IJsselstein in het Jaarboek Oud-Utrecht 1982 is dat ook al gebleken.

Ik schreef daarin ook: ,,Toen Pieter Crabeths oudste zoon, Dirk, zelfstandig ging werken, kreeg hij van graaf Floris de kans om voor de Johannieters in Utrecht een glas te maken'' (p.31). Ik bedoelde dat als een suggestie, omdat Dirks vader immers eerder voor Floris van Egmond gewerkt had. Maar omdat tevens gebleken is dat hij niet aan een vaste glazenier opdrachten gaf, kan de keus van Dirk Crabeth ook best in Utrecht gemaakt zijn. Al dan niet in combinatie met een mogelijke leertijd van deze Crabeth bij St. Mariekanunnik Jan van Scorel kunnen verbindingslijnen tussen Gouda en Utrecht een rol gespeeld hebben. Bij de eerste contacten over de beglazing van de St. Jan in Gouda is invloed van de deken van St. Marie geopperd, Herman Lethmaet, die uit Gouda afkomstig was. Diezelfde Lethmaet zou ook wel aan Johannieterbalijer Bernard van Duven, Dirk Crabeth hebben kunnen aanbevelen. Bij toeval las ik namelijk dat beide heren als *enige* raadgevers te hulp geroepen werden door de Duitse orde, toen die in 1536 na de dood van zijn landcommandeur geconfronteerd werd met de keizerlijke ,,wens'' om Albert van Egmond van Merestein op die post te verkiezen[13]).

De glazen van bisschop Joris en graaf Floris

Archivalische grilligheden maken dat we van de ene Egmondschenking aan de Catharijnekerk precies de maker, de tijd van ontstaan en de prijs weten, terwijl van het andere door een Egmond geschonken glas, dat van bisschop Joris, alleen de plaats in de kerk nauwkeurig bekend is en bij benadering wat erop afgebeeld was en de tijd waarin het gemaakt is. Dit weinige danken we aan een van de tekeningen die Saenredam in 1636 van het kerkinterieur vervaardigde en de beschrijving plus wapenschets die Van Buchel ongeveer in diezelfde tijd maakte[14]) (zie afbeeldingen).

Het bisschopsglas heeft zich bevonden in de noordgevel van het transept. Groot was het volgens Van Buchel, en helemaal met voorstellingen gevuld; omstreeks 1539 was het geschonken (zag hij dat jaartal soms op het glas?); hier en daar was het al beschadigd, wat toch makkelijk, knort hij, door de goederenbeheerders hersteld had kunnen worden. Dat verklaart dus de open plekken op Saenredams tekening van het glas. Ook Van Buchel, die vanuit zijn primair genealogisch-heraldische belangstelling alleen 's bisschops kwartierwapens aftekende, moest daarin anderhalf schild blank laten. Die wapenschets in overeenstemming te brengen met de tekening van Saenredam is overigens onbegonnen werk. Voor de heraldisch geïnteresseerde is dat echter geen ramp omdat de kwartieren van een zo hoogadellijk persoon toch geen probleem vormen[15]). Wel laat Saenredam uitkomen dat de heraldische bestanddelen van het glas veel talrijker zijn geweest. Minstens vier schilden zie ik op de foto die ik voor me heb en die in afdruk wel niet zo scherp zal overkomen, gedekt met een geestelijke hoed, waaruit blijkt dat ook andere waardighe-

Van Buchel's notitie betreffende het glas van bisschop Joris van Egmond (GAU).

den van de bisschop, zoals zijn abtsfunctie van St. Amand en het dekenaat van de kathedraal in Luik tot uitdrukking zijn gebracht[16]). Het Utrechtse bisdomswapen is misschien het tweede schild van rechts op de onderste rij.

Het niet-heraldische gedeelte moet een ongewone compositie vertoond hebben, als de zône met de schenker zich inderdaad *boven* de eigenlijke voorstelling bevonden heeft. Die voorstelling zou trouwens ook wel als uitbreiding van de schenkersrand opgevat kunnen worden. Ze verbeeldt namelijk - Van Buchels aantekening komt ons begrip van de tekening te hulp - St. Joris die de draak doodt, dus de heilige die als naamspatroon voor Joris van Egmond in actie had kunnen komen. Maar in een kerk van geestelijke ridders bevatte een raam met deze strijdbare heilige toch ook een goede boodschap. Presenteren liet de bisschop zich in elk geval door de patroon van zijn hoogste ambt, St. Maarten met de bedelaar, maar dan wel in de uitvoering die we ook van zijn Goudse en Haarlemse glazen kennen: St. Maarten als bisschop. De staande figuur rechts in de schenkersrand lijkt mij Johannes de Doper; ik meen het lam in zijn rechter- en de kruisvaan in zijn linkerarm te ontwaren. Deze figuur kon een hommage vormen aan de orde maar ook aan deze kerk, want die was niet zoals de vroegere kerk van de Utrechtse Johannieters alleen aan Catharina gewijd maar tevens aan de Doper; ook het hoofdaltaar was aan hem gewijd[17]). In het midden bevindt zich de schenker zelf, gemijterd en gestaft knielend voor een devotiebeeltenis. De vage lijnen daarvan zouden in mijn oog de contouren kunnen zijn van dezelfde groep waarvoor bisschop Jóris op zijn glazen in Gouda en Haarlem knielde. Na invoering van de Reformatie is die voorstelling in beide kerken weliswaar verwijderd, maar ze is toch bewaard gebleven door middel van het karton van het Haarlemse glas uit 1541[18]). Het is een verbeelding van de Drieëenheid, waarbij God de Vader, tronend, het kruis met de Zoon vasthoudt, terwijl de H. Geest als duif boven of naast hen zweeft. Het lijkt er dus wel op dat, wie ook de ontwerpers en/of makers van zijn glasschenkingen geweest zijn, bisschop Joris van Egmond een vaste combinatie voor zijn patroonheilige en devotiebeeld voorschreef. Hoe secuur de bisschop te werk ging bij de uitvoering van een glas dat hij schonk hebben de bronnen betreffende de beglazing van de kloosterkerk in IJsselstein even laten zien[19]).

Het hier niet afgebeelde gedeelte van Saenredams tekening bevat nog een paar vensters met voorstellingen. Van Buchel heeft zelfs een dertigtal dergelijke ramen in de Catharijnekerk beschreven! Bij vluchtige verkenning beloven zijn aantekeningen en schetsjes een belangrijke aanvulling zowel voor de Karmelieter als voor de Johannieter periode van dit kerkgebouw, die beide zo arm aan bronnen zijn. Maar deze veelheid aan gegevens hoop ik in een ander kader te bespreken.

Heeft Van Buchel dan het glas van Floris van Egmond niet opgemerkt? Als het er nog was toen hij er rondwandelde zou hij alleen al op grond van de relatie van zijn vader en grootvader tot de graven van Buren verplicht zijn geweest het te vermelden[20]). Uit het feit dat hij dat niet gedaan heeft volgt mijns inziens logisch de plaats waar Floris' glas gezeten heeft: tegenover dat van zijn neef de bisschop. Van het raam in de zuidgevel van het transept schrijft Van Buchel namelijk dat het door natuurgeweld totaal verloren was gegaan[21]). Een glas van hetzelfde formaat als dat van

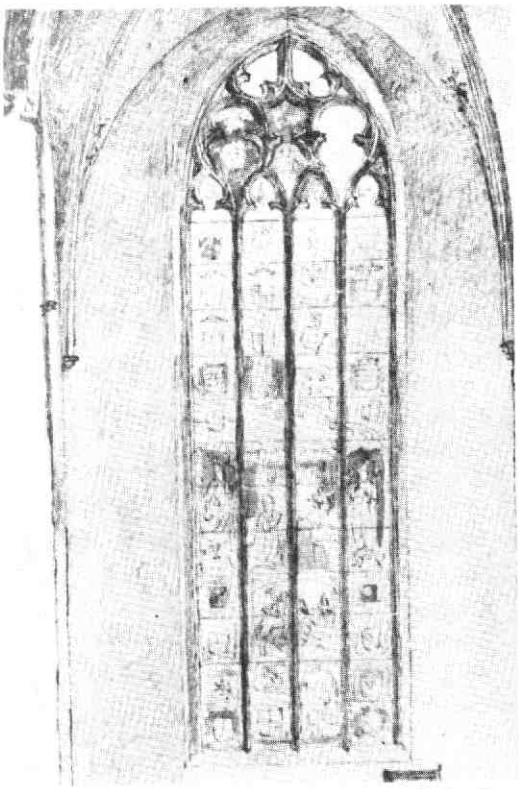

Glas van bisschop Joris van Egmond in de Catharijnekerk te Utrecht. Gedeelte uit een tekening van Pieter Saenredam, 1636 (GAU).

de bisschop - dat lijkt ook wel in overeenstemming met het loon voor de glazenier, dat het dubbele bedroeg van Floris' schenking aan de IJsselsteinse kloosterkerk.

Relatie Egmond's - Johannieter's

Toen de Johannieters in 1529 hun oude vestiging moesten verlaten om plaats te maken voor de Vredenburg, kwamen ze terecht in het convent van de Karmelieten, waarvan de kerk nog niet voltooid was. Er moeten al enkele gebrandschilderde glazen in gezeten hebben, zoals ik eerder aanduidde, maar na afbouw van de kerk moest ook dit verfraaiingswerk nog voltooid worden. Glazenschenkers zouden dus zeker welkom zijn bij de Johannieters en met name bij Bernard van Duven, die van 1513 tot 1551 hun balijer was.

Maar her en der waren meer kerken in aanbouw. Hoe zouden de Johannieters de aandacht kunnen trekken van potentiële gevers? In dit concrete geval: hoe zouden de bisschop van Utrecht en de kapitein-generaal der Nederlanden er toe gekomen zijn aan deze kloosterkerk zo'n gift te doen?

Deze vraag aan te pakken van de kant van de bisschop of de balijer is vrijwel ondoenlijk omdat bisschoppelijk en Johannieter archief rond 1539 een van hun vele lacunes hebben. Alleen langs andere ingangen kan men dan soms verder komen. Zo is enige tijd geleden beschreven welke bijzondere betrekkingen Bernard van Duven met de toplaag van Montfoort had[22]).

Van de kant van de Egmond's dan? Had dat geslacht soms vanouds banden met de Johannieters? Dat lijkt me onwaarschijnlijk. Niet veel Egmond's hebben de geestelijke staat verkozen; de enkele mannen die in een orde intraden, deden dat bij de geestelijke ridders van de Duitse orde[23]). In landcommandeur Albert van Egmond van Merestein hebben we terloops een voorbeeld gezien. Het niveau van de Johannieters was kennelijk wat te laag voor een Egmond.

Bij de Burense Egmond's is het niet anders. Uit hun nalatenschap in het archief van de Nassause Domeinraad - voorzover de inventaris door indices en regesten ontsloten is - blijkt wel wat contact met de Duitse orde, maar geen enkel met de Johannieters, en dat nog wel terwijl dezen in Buren een commanderij hadden. Op dit laatste punt kan de indruk weliswaar onnodig negatief zijn, omdat van deze commanderij geen snippertje archief bewaard is gebleven. Maar van de weinige gegevens die in andere bronnen over haar lotgevallen te vinden zijn is het feit dat Frederik van Egmond, Floris' vader, kapel en huis van de commandeur in 1492 liet afbreken omdat ze het vrije schootsveld belemmerden terwijl Buren door de Gelderse hertog belegerd werd, geen positief gegeven. De kleine commanderij is deze klap blijkbaar nooit goed te boven gekomen. Ook de balijer in Utrecht ontving hierdoor minder inkomsten[24]). Niet bepaald een reden voor de Johannieters om warme sympathie voor de graven van Buren te koesteren!

Nu bekruipt me weer de verleiding, net zoals ik die gedachte opperde in de beglazingscampagne die ik in het Jaarboek 1982 behandelde, om graaf Floris verzoeningsgedachten toe te dichten. Was de zeventigjarige in 1539, het jaar waarin zijn gezondheid al vroeg ernstige bezorgdheid wekte[25]), niet opvallend bezig met deze schenkingen aan kloosters in stad en lande van Utrecht, het gebied dat nogal eens te lijden had gehad van militair optreden van hem en zijn vader, eigenmachtig of op last van hun heer Karel V? Was hij wat ontvankelijker voor bepaalde religieuze beseffen dan zijn vader, en ook meer dan zijn zoon trouwens? Op deze gedachte bracht me Floris' deelgenootschap van een grote Benedictijnse gebedsbroederschap: de congregatie van Bursfeld had hem met zijn vrouw en zijn stiefmoeder in 1521 in haar voorbeden opgenomen. Ook de vader en de broer van de bisschop, de beide graven Jan van Egmond lieten zich met hun vrouwen in die gebedskring opnemen[26]). Des te meer valt de afwezigheid van Frederik en Maximiliaan van Egmond-Buren op. Deze twee onderscheiden zich ook van Floris doordat zij kennelijk geen, respectievelijk weinig belangstelling hadden voor kerkglazen, waarin religie en praalzucht zo schitterend gemengd konden worden. Op Floris' glazenconto dat ik in 1982 beschreef, kan ik nu trouwens nog zijn schenkingen aan de kerken van Culemborg (1521) en Tricht toevoegen[27]).

Overigens valt voor de vraag naar de mogelijke relatie

Anoniem 1530 gedateerd portret van Floris van Egmond (part. bezit; foto Iconogr. Bureau).

tussen Floris van Egmond en balijer van Duven op, dat deze Johannieter óók opgenomen was in die gebedsbroederschap van de congregatie van Bursfeld[28]). Een goed aanknopingspunt toen ze elkaar leerden kennen?

Los van de overwegingen die Floris van Egmond in 1539 tot zijn gift bewogen hebben, meen ik heel goed aannemelijk te kunnen maken dat het initiatief voor hun kennismaking bij Bernard van Duven heeft gelegen. Ik had eens gemerkt dat in de rekeningen van Utrecht bij de porties wijn die de stad aan belangwekkende gasten offreerde, niet alleen hun namen genoteerd werden maar ook de adressen waar ze verbleven, vaak althans. De kapittels deden hetzelfde, maar veel minder dan de stad; onderling en ten opzichte van de stad zijn er dan bovendien nog verschillen in de gasten die voor de respectievelijke gevers belangwekkend waren. Daarom heb ik de rubriek ,,schenkelwijnen'' in de stadsrekeningen helemaal doorgelezen over de jaren 1521 t/m 1546, en de kapittelfabrieksrekeningen alleen als aanvulling voor de centrale jaren geraadpleegd[29]). Twintig keer ging er stadswijn naar Floris en Maximiliaan van Egmond, een paar keer ook naar hun vrouwen. In 1528 kwam Floris voor 't eerst in deze periode in Utrecht, in 1529 was hij bij de stadhouder te gast, het jaar daarop vond de bode hem op de Vredenburg, twee jaar daarna op het Duitse Huis. In 1535 bood een kanunnik van St. Marie hem meermalen onderdak; zo waren een paar Domkanunniken enkele keren gastheer geweest van Floris' vrouw[30]). Maar dan, nog in 1535 en in de volgende jaren, zijn het de Johannieters die de graaf van Buren te gast hebben, zonder dat een ander hun concurrentie aandoet! Hun nieuwe behuizing is duidelijk vanaf 1535 weer in staat om een van de oude functies - *open huis voor alle luijden van eeren*[31]) - te vervullen. In september 1535 en april 1536 komt Floris van Egmond er met andere hoge heren, Horne, Brederode, Montfoort, Pallant *ten huyse van de balijer . . . die de voirs. heeren aldair te gast genoeyt hadde.* Het contact moet bevallen zijn, want het jaar daarop is hij nog eens alleen *ten logyse van den balijer.* De kanunniken van St. Marie beseffen dat de graaf komt uitrusten van de oorlog en laten de beste wijn voor hem aanrukken[32]).

Deze hausse in voorname bezoekers, waaraan nog wel enkele namen toe te voegen zouden zijn, is kennelijk door de balijer gestimuleerd. Zou hij dat niet gedaan hebben in de hoop althans sommigen van hen tot een edelmoedig gebaar tegenover zijn convent te kunnen bewegen? Bij Floris van Egmond is die gedachte dan inderdaad in 1539 tot rijpheid gekomen. Toen zijn vrouw en schoondochter in september bij de balijer afstapten, hebben ze hem vast het heugelijke bericht overgebracht dat de opdracht aan de glazenier al was uitgegaan[33]). Maar Maximiliaan heeft zich blijkbaar noch door zijn vader laten bepraten, noch door de balijer bij zijn enige bezoek in 1541. Andere keren (weliswaar noteerde de stadskameraar in de jaren '40 de adressen steeds minder) ging déze Egmond toch maar weer liever naar het Duitse Huis, het Bisschopshof of een kanunnik van St. Jan[34]).

En de bisschop dan; zou die rechtstreeks door de balijer benaderd zijn of via een invloedrijk tussenpersoon, bijvoorbeeld zijn neef Floris van Egmond? In dit stadium, nu ik de meeste andere schenkers van glazen aan de Catharijnekerk nog niet met zekerheid heb kunnen determineren, is deze vraag moeilijker te beantwoorden dan in het geval van de kloosterkerk in IJsselstein, waar de centrale rol van Floris in de beglazingscampagne duidelijk is gebleken. Heel sterk heeft Floris die rol ook vervuld in Tricht, een dorp in zijn graafschap Buren. Door zijn bemiddeling hebben de kerkmeesters van Tricht geprobeerd van bisschop Joris (en andere groten) een glas te krijgen voor het koor van hun nieuwe kerk[35]). Natuurlijk zijn deze twee kerken niet te vergelijken met het Johannieterconvent, omdat dit niet in de situatie verkeerde binnen het heerlijk gezag van Floris van Egmond te liggen. Bovendien zou ik het niet als regel willen suggereren, dat de glasschenkingen van deze bisschop uitsluitend in familieverband tot stand zijn gekomen. Daargelaten dat dit niet eens in alle gevallen te achterhalen zou zijn, wijst alleen al in de St. Jan van Gouda niets in deze richting.

Bij de enige kapittelkerk in zijn bisschopsstad die een glas van hem kreeg - pas na Joris' dood werd het in de St. Pieter geplaatst, in 1560 of 1561[36]) - is geen familie- maar wel een duidelijk persoonlijke relatie aan te wijzen. De deken van dat kapittel, Jacob Utenengh, was namelijk zijn vicaris, en had al eerder persoonlijk een glas van hem gekregen[37]).

Maar wat een andere Pieterskerk betreft, de parochiekerk van Leiden - de eerste aanvulling die ik mocht krijgen op de schenkingen die ik in het Jaarboek 1982 van de bisschop opsomde[38]) - valt toch wel als bijzon-

derheid op, dat het collatierecht ervan aan de Duitse orde behoorde, d.w.z. dat deze de pastoor(s) van die kerk ter benoeming voordroeg. En vielen de ambtsperiodes van de Egmond-bisschop en de Egmond-landcommandeur niet bijna geheel samen, 1535 tot 1559 en 1536/44 tot 1560?[39]) Ik noem die periodes speciaal, omdat alleen de naam van de maker is overgeleverd van het glas dat in het transept een plaats kreeg, niet de tijd waarop de bisschop het schonk.
Tenslotte enkele opmerkingen over de glazen die de bisschop aan de kapel van het Jeruzalemklooster in Utrecht gaf - ten onrechte had ik het in 1982 over de Jeruzalembroederschap. De korte notitie die Van Buchel over glazen in dat klooster maakte, geeft aan dat hij er zowel bisschop Joris als landcommandeur Egmond van Merestein vertegenwoordigd zag[40]). Hoe zouden zulke hoge geestelijken zo'n eenvoudig kloostertje van (Augustijner) Regularissen hebben willen bedenken als er geen bijzondere reden voor bestond? Mijns inziens ligt die in de band die een halve eeuw eerder tussen dit convent en de familie ontstaan was. Toen de nonnen vestiging binnen Utrecht prefereerden boven hun oude woonplaats buiten de wallen, hadden zij namelijk een huis kunnen kopen van Frederik van Egmond-Buren en hem daarvoor de eretitel van stichter van hun klooster gegeven, een titel die hem blijvend van hun religieuze aandacht voor het zieleheil van hem en zijn verwanten verzekerde.[41]).

Louise van Tongerloo

Noten:

1. A. van der Boom, *Monumentale glasschilderkunst in Nederland* (s-Gravenhage, 1940) 142, 157 noot; A. A. J. Rijksen, *Gespiegeld in kerkeglas* (Lochem, 1945) 19, 72.
2. Door dezelfde onderzoeker als die van de kwitantie uit 1540 (noot 1): P. Beelaerts van Blokland, gepubliceerd in: *De Nederlandsche Leeuw* 56 (1938) kol. 325-326.
3. H. B. M. Essink, ,,Cuyck, bakermat van de Goudse glazeniers Crabeth'' in: *Spiegel historiael* 3 (1968) 135; geaccepteerd door J. Schouten in de bundel *Gouda zeven eeuwen stad* (Gouda, 1972) 391. Nadere bijzonderheden in het streektijdschriftje *Merlet*.
4. Met name *De oude dekenaten Cuijk, Woensel en Hilvarenbeek in de 15e- en 16e-eeuwse registers van het aartsdiakenaat Kempenland*, ed. G. Bannenberg, A. Frenken en H. Hens (2 dln., Nijmegen, 1968-1970).
5. Vanwege tip aan de archivaris van Gouda door de Kleefse stadsarchivaris Gorissen, die in 1436 een herberg Crabolt in Cuyk gevonden had (RAG, hert. arch., 269, f. 72); de oogst was verder nihil.
6. ,,. . . la référence R II liasse 378 . . . peut-être erronée ou trop ancienne car elle ne permet pas d'établir la concordance avec les registres actuels. De cette époque, il n'existe, d'ailleurs, dans les archives municipales, aucun dossier se rapportant aux ventes d'immeubles'' (Mairie de Lille, Administration générale, 3me bureau, 10 juli 1971). Copieën van mijn correspondentie bij Stichting Fonds Goudse Glazen.
7. P. Beelaerts van Blokland, dankzij veler verwijzingen in Spanje gevonden, 23 nov. 1972 aan mij. Hij herinnerde zich ook in Parijs en Brussel archieven bezocht te hebben en sluit verwisseling van vindplaats dus niet uit. Mocht men soms aan het departementaal archief te Rijssel denken: dat stuurde mijn brief om inlichtingen door naar het stadsarchief.
8. Ook de randschriften verschillen: *Sig. Diderich Crebet* en *S. Derick K(?)rabout*, zonder dat verband blijkt met de spelling van de naam in de oorkonden, *Craboth* of *Crabout(h)*. De stempels zijn 1485-1496 door elkaar gebruikt, zodat ik er maar één eigenaar bij zie. H. Douma, *Inventaris van het archief van het Kruisherenklooster Sint-Agatha 1371-1887* (3 dln., 's-Hertogenbosch, 1972), index; regestnummers via bijlage III vertalen in de betreffende charters op het RANB.
9. Rijksen, *Gespiegeld in kerkeglas*, 42, 63, 66.
10. De combinatie van handmerk en wapen komt voor: S. E. Pronk, ,,Over huismerken'' in: *Jaarboek Centr. Bureau voor Genealogie* 35 (1981) 253.
11. De oude aanduiding was: Alg. Rijksarchief, aanwinst 1857, Buren V, II. Nu: S. W. A. Drossaers, *Het archief van de Nassause Domeinraad*, II (s-Gravenhage, 1955) bd. 1, in inv. nr. 113 (rekeningen van de rentmeester van IJsselstein).
12. Archiefsignatuur als in vorige noot.
13. *Archieven der Ridderlijke Duitsche Orde balie van Utrecht*, ed. J. J. de Geer van Oudegein, II (Utrecht, 1871) 527; Lethmaet als *subconservator*, Van Duven als *amicus*.
14. Saenredam's tekening compleet afgebeeld bijv. in *Catalogue raisonné van de werken van Pieter Jansz. Saenredam* (Utrecht, Centr. Mus., 1961) afb. 134; A. Buchelius' handschrift *Monumenta passim in templis ac monasteriis Trajectinae urbis atque agri inventa*, f. 87 (bibl. GAU, 593**/1840*). Tijdsbepaling: op f. 88 noemt B. een rouwbord in 1632 *nuper* hersteld; op f. 171v. voegde hij nog een tekst uit 1640 toe.
15. Bovendien: A. J. van de Ven, ,,De zestien kwartieren van George van Egmond, bisschop van Utrecht'' in: *Jaarboekje van Oud-Utrecht* 1959, 87-99.
16. Van de laatste waardigheid deed hij afstand in 1548: L. E. Halkin, *Histoire religieuse des règnes de Corneille de Berghes et de Georges d'Autriche princes-évêques de Liége* (Luik/Parijs, 1936) 64.
17. ,,Visitatieverslagen van de Johanniterkloosters in Nederland'', ed. E. Wiersum en A. le Cosquino de Bussy, in: *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap* 48 (1927) 155, 303.
18. Om de afbeeldingen van beide glazen is het handigste: A. A. J. Rijksen, ,,Veranderingen in de zeventiende eeuw krachtens Gereformeerde opvattingen in drie van de Goudse glazen'' in: *Zuid-Hollandse Studiën* I (1950) 40-52.
19. *Jaarboek Oud-Utrecht* 1982, 31 met post 7 van de bijlage; overzicht van zijn schenkingen op p. 23, plus aanvulling hierna.
20. *Diarium van Arend van Buchell*, ed. G. Brom en L. A. van Langeraad (Amsterdam, 1907) I, 33.
21. F. 86v.: *Ad latus templi meridionale vitra sunt . . . In cruce totum venturum et tempestatum iniuria periit*. Het glas in de westgevel was ook al zwaar beschadigd, maar daarin zag hij nog wapens o.a. van Montfoort en Duven. De weinige Johannieterrekeningen uit 16de en 17de eeuw in het RAU bevatten geen reparaties aan kerkeglazen.
22. L. A. M. van Sasse van IJsselt, ,,De geschiedenis van de Johanniter orde en haar commanderij te Montfoort'' in: *Bijdragen tot de geschiedenis van de Johanniter orde en haar commanderij Montfoort* (Montfoort, 1976) 26-78, 100-112.

23. A. W. E. Dek, *Genealogie der heren en graven van Egmond* (2e dr., Zaltbommel, 1970).
24. A. P. van Schilfgaarde, ,,De commanderij te Buren'' in: *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 32 (1929) 233-235; J. E. A. L. Struick, *Gelre en Habsburg 1492-1528* (diss. Nijmegen, 1960) 30-31; ,,Visitatieverslagen van de Johanniterkloosters'' 163, 178.
25. Drossaers, *Archief van de Nassause Domeinraad*, II[4], briefregest 545.
26. *Die Generalkapitels-Rezesse der Bursfelder Kongregation*, ed. P. Volk, I (Siegburg, 1955) 494, 493, 252, 478.
27. Dankzij het artikel van P. J. W. Beltjes, ,,Antonis van Lalaing, eerste graaf van Hoogstraten, en de glasschilderkunst'' in: *Liber amicorum Jozef Lauwerys* (Hoogstraten, 1976) 58, 54. Bij de gift van 1521: de sterfdatum van Frederik van Egmond - door Dek en Drossaers niet vermeld - is volgens Gerardus Geldenhauer's *Collectanea* (ed. J. Prinsen, Amsterdam, 1901) 8 december 1521 (p. 24).
28. *Generalkapitels-Rezesse*, I, 514.
29. GAU, stadsarchief, I, 626 en 634, rekeningen van de 2de kameraar. Bij het kapittel van St. Pieter komen deze giften niet voor in het bewaarde gedeelte van de fabrieksrekeningen (RAU).
30. Respectievelijk Willem van Lokhorst (ook in Oudmunster, 499-3, f. 606 en St. Marie 347-1, f. 21), koorbisschop Thomas van Nijkerken (stadsrek. 1524/25 f. 49v), proost van Leiden Amelius van Zuilen van Nijevelt (stad 1531/32 f. 37v.).
31. P. Q. Brondgeest, *Bijdragen tot de geschiedenis van het gasthuis, het klooster en de balije van St. Catharina der Johanniter-ridders* (Hilversum, 1901) 105.
32. Stadsrek. 1535/36 f. 34, 38, 1536/37 f. 28; St. Marie, 347-1, f. 50.
33. Stadsrek. 1539/40 f. 29v.
34. Bartholomeus Knijff (stadsrek. 1540/41 f. 29, 1542/43 f. 35).
35. Zie noot 27.
36. Op grond van de (niet uitputtend gemaakte) excerpten betreffende 16de-eeuwse kunst en kunstenaars voor prof. dr. J. G. van Gelder, thans in Centraal Museum; RAU, St. Pieter, 191, 1560/61, f. 182v.
37. Jaarboek Oud-Utrecht 1982, 23, laatste van noot 20.
38. Jeremy Bangs, *Cornelis Engebrechtsz. 's Leiden* (Assen, 1979) 113. Van Buchel heeft in zijn *Inscriptiones monumentaque in templis et monasteriis Belgicis inventa* (UB Utrecht hs. 1648) vele glazen van deze kerk beschreven, maar aan het bisschopsglas zelfs geen opmerking gewijd, wat hij in de Haarlemse kerk nog wel deed (p. 75-82, 151-155 resp. 139).
39. Het verzet van de orde tegen de keizerlijke voordracht (zie bij noot 13; *ibidem* 533 noot) werd pas in 1544 gestaakt.
40. *Monumenta*, f. 129; tussen beide in noemt hij Paulusabt Mattheus van Goch, overl. 15 febr. 1535 (J. W. C. van Campen, ,,De Dood in de Paulusabdij'' in: *Jaarboek Oud-Utrecht* 1981, 180).
41. Drossaers, *Archief van de Nassause Domeinraad*, II[3] oorkonderegest 1342; J. W. C. van Campen, ,,De Utrechtsche Jeruzalembroederschap'' in: *Jaarboekje Oud-Utrecht* 1935, 67, 73-75.

HEEFT DE KORENMOLEN VAN IJSSELSTEIN EEN VALSE (BIJ)NAAM?

De laatste jaren wordt de IJsselsteinse korenmolen steeds vaker de Windotter genoemd. Dit gebeurt in krante- en tijdschriftartikelen en zelfs in het tijdschrift van de Historische Kring IJsselstein. Ook in boekjes zoals dat van drs. H. A. Visser, *Molens in Utrecht in oude ansichten*, 1980, wordt de IJsselsteinse korenmolen de Windotter genoemd. Als in deze recente publikaties een bron vermeld wordt, dan is dit steeds het in 1972 verschenen *Utrechts Molenboek*, dat door verschillende schrijvers is samengesteld. De schrijver van het betreffende deel van het molenboek geeft echter geen bronnen, waardoor niet te achterhalen is, waar hij deze naam vandaan heeft gehaald.

De kans is echter zeer groot, dat er sprake is van een vergissing of door de schrijver zelf, of door de bron die hij geraadpleegd heeft. Het is natuurlijk nooit uitgesloten, dat iemand de korenmolen ooit Windotter genoemd heeft, maar de naam is in IJsselstein nooit gangbaar geweest en voor 1972 zelfs nooit gehoord, ook niet door mensen die de molen destijds gedeeltelijk gesloopt hebben.

De naam Windotter lijkt een toepasselijke naam voor een molen en ik geloof dan ook dat deze naam bestaan heeft. Omdat de otter een specifiek waterdier is, acht ik de naam meer toepasselijk voor een watermolen. Mijn onderzoek naar de naam Windotter heeft alleen opgeleverd, dat er in Nederland geen molen meer bestaat, die deze naam draagt. Verder onderzoek naar deze naam onder de duizenden verdwenen molens, waarbij verschillende molenkenners zijn ingeschakeld, heeft tot op heden ook niet tot resultaat geleid.

Een voor de hand liggende vergissing zou kunnen zijn, dat er in Ysselsteyn in Limburg een molen gestaan zou hebben, die de naam Windotter gedragen heeft. Om dit na te gaan heb ik kontakt gezocht met het gemeente-archief van Venray, de gemeente waaronder het Limburgse Ysselsteyn ressorteert. Uit dit kontakt is slechts naar voren gekomen dat Ysselsteyn een ontginningsdorp is dat in het begin van de twintiger jaren van deze eeuw gesticht is, en dat er nooit een molen gestaan heeft. Deze mogelijkheid is dus uitgesloten.

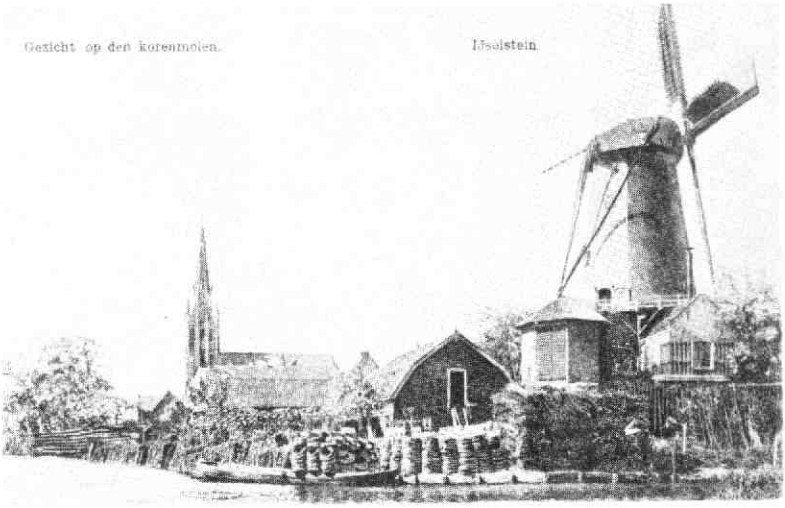

De korenmolen van IJsselstein in 1908 (Coll. van de auteur)

Als er inderdaad een relatie bestaan heeft tussen de Windotter en het Utrechtse IJsselstein, dan zou het als volgt gegaan kunnen zijn:
Na een storm, brand of andere kalamiteit, waarbij grote schade is ontstaan aan de korenmolen of een van de watermolens, is de schade hersteld met onderdelen van een voor afbraak bestemde molen die de Windotter heette. Bij zo'n situatie kan gezegd worden dat de Windotter naar IJsselstein is gegaan, hetgeen dan de bron kan zijn voor de naam Windotter voor een IJsselsteinse molen. Dit betekent echter niet dat een molen in IJsselstein zo geheten heeft.
Op de korenmolen heeft voor zover bekend nooit een naam gestaan. Bij de sloop van de kap is ook geen naam gevonden. De in 1732 gebouwde korenmolen van IJsselstein is altijd aangeduid als ,,'s Heeren Koorenmolen'' (korenmolen van de heer van IJsselstein), de ,,Dwang-Wind-Korenmolen'' of gewoon als de ,,Korenmolen van IJsselstein'' of iets dergelijks. Dit wordt bevestigd door het volgende. Als een molen een naam heeft, wordt deze bijna altijd genoemd in artikelen, berichten in kranten, tijdschriften en dergelijke. In mijn bezit zijn teksten en kopieën van krantenartikelen over de IJsselsteinse korenmolen uit de jaren 1752, 1764, 1767, 1770, 1850, 1858 en 1918, waarbij nimmer een naam genoemd wordt. Ook in tijdschriftartikelen uit de jaren 1908, 1930 en 1935 wordt geen naam genoemd. Dit is geheel anders dan bijvoorbeeld bij de korenmolen in Montfoort, die zowel in kranten als in tijdschriften bijna altijd aangeduid wordt als de korenmolen ,,De Valk''.
In geen enkele beschrijving, gids of boek uit de 18e, 19e of 20e eeuw heb ik de naam Windotter kunnen vinden. Ook in door mij onderzochte archiefstukken ben ik de naam Windotter niet tegengekomen, terwijl het toch zeker in de 18e en 19e eeuw zeer gebruikelijk was om zelfs vele woonhuizen met een naam aan te geven, laat staan een molen. Ook hebben bekende schrijvers over IJsselstein zoals J. J. Abbink Spaink, J. G. M. Boon en W. F. J. den Uyl deze naam nooit in archiefstukken of anderszins gevonden, anders hadden zij deze zeker in hun boeken of artikelen vermeld.
Tenslotte kan ik nog mededelen dat vele historisch geïnteresseerde geboren of getogen IJsselsteiners vóór 1972, het jaar waarin het *Utrechts Molenboek* uitkwam, nog nooit van de naam Windotter hadden gehoord, terwijl een naam toch vaak onder de bevolking blijft voortleven.
Het voorgaande geeft in ieder geval aan, dat als de naam Windotter niet op een vergissing berust, hetgeen ik het meest waarschijnlijk acht, die naam in IJsselstein in het algemeen onbekend en ongebruikelijk is geweest en hooguit slechts zeer korte tijd gevoerd zou kunnen zijn. Ik hoop dan ook dat door deze bijdrage de (bij)naam van de in 1732 gebouwde ,,Korenmolen van IJsselstein'' verdwijnt.

R. J. Ooyevaar

DANK AAN DE BEZORGERS VAN DE JAARBOEKEN

In december gingen weer veel leden van onze vereniging op pad om hun mede-leden het Jaarboek Oud-Utrecht 1983 te bezorgen. Allen die de regen trotseerden, past een woord van dank. Door de jaarboeken niet met de post te verzenden bespaart de vereniging zich enkele duizenden guldens, die nu voor andere zaken kunnen worden aangewend.
Ieder die er in stad en provincie op uit trok, danken wij van harte. En heel bijzonder de heer W. Uittenbogaard die de distributie van de jaarboeken organiseerde. Bij het jaarboek 1984 hopen wij op ieder weer een beroep te mogen doen.

Het bestuur

A. K. DE MEIJER ERE-DOCTOR

Een niet zeer frequent voorkomende onderscheiding in onze ledenkring viel onlangs pater Albericus Karel de Meijer o.s.a. ten deel. Op 12 december 1983 ontving hij het ere-doctoraat in de letteren van Villanova University, PA. U.S.A. vanwege zijn grote verdiensten voor de ordesgeschiedenis van de Augustijnen.

In het begin van de jaren vijftig volgde hij aan de befaamde Vaticaanse Archiefschool de cursussen paleografie, diplomatiek en archivistiek, terreinen waarop hij sindsdien een erkende autoriteit en vraagbaak is, ook voor sommige leden van Oud-Utrecht.

Wie de bibliografie van deze - op 17 mei 1922 - geboren Utrechter bestudeert, zal zien dat zijn belangstelling meerdere malen naar zijn vaderstad en -provincie is uitgegaan.

Zo bezorgde hij in 1960 een uitvoerige studie over *Adriaan Florisz. van Utrecht,* en een jaar later *St. Monica te Utrecht: 1886-1961.*

In 1981 schreef hij *Rumoer in de Herenstraat. De Utrechtse Augustijnenstatie* in de Oud-Utrecht bundel voor zijn vriend M. P. van Buijtenen. Samen met deze laatste publiceerde hij het intrigerende verhaal over *Westbroeks heiligen in polder-perspectief* (1981).

Ook in kleinere artikelen en boekbesprekingen treden de precisie en heldere schrijftrant van deze geduldige vorser aan het licht. Nog onlangs, in november 1983, gaf hij in het Maandblad een korte maar lucide uiteenzetting over *De Utrechtse Windesheimers* naar aanleiding van het verschijnen van het derde deel van het *Monasticon Windeshemense.*

Veel mensen in de stad weten hem als adviseur bij exposities, publicaties of evenementen op historisch terrein te vinden in de Rozenstraat. Met De Meijer's bijdrage gaat het gehalte van zo'n onderneming er al-

tijd op vooruit, zonder dat zijn naam er steeds bij terug te vinden is.

Naast een gelukwens met de doctorstitel ,,with all the rights, privileges and honours'' past dan ook een woord van waardering voor de bescheiden manier waarop hij nogal eens onmisbaar is geweest.

Bij de ere-promotie werd de wens geuit dat hij nog ooit zal komen tot het schrijven van een geschiedenis van de Nederlandse provincie van de Augustijnen. Daar zal ook de historiografie van Utrecht bij winnen.

v. S.

NIEUWS VAN HET RIJKSARCHIEF

Vanaf 1 januari 1984 kunnen de prenten- en kaartenverzamelingen van de Topografische Atlas van het Rijksarchief alleen op vrijdag van 9.00-17.00 uur geraadpleegd worden.

De personeelsbezetting is de laatste 2 jaar door langdurige ziekte van de enige full-time medewerkster gereduceerd tot 2 part-time medewerkers.

Omdat er in de nabije toekomst geen verbetering te verwachten is, zijn de taken bijgesteld. Achter de schermen wordt gewerkt aan een catalogus van de tekeningen en aan het fotograferen van het kaartenbestand ten behoeve van de visuele catalogus. De dienstverlening moet onder het motto ,,se reculer pour mieux sauter'' tijdelijk op een lager pitje worden gezet.

Ondanks het minimale budget is er de afgelopen 2 jaar een aantal aardige aanwinsten verworven. Ik beperk me tot een tweetal. In 1982 werd van een kunsthandelaar in Oudewater een album met 186 negentiende eeuwse foto's aangekocht. Ze zijn op zgn. dagpapier opgenomen door de tekenaar-etser Eberhard Cornelis Rahms (1823-1907) en geven een levendig, zij het wat verbleekt, beeld van Oudewater en omgeving (afb. 1).

Oudewater, de Visbrug, ca. 1870, R.A.U. Top. Atlas, 1982. 340.

Het jaar 1983 eindigde toch nog goed met de aankoop van een curieuze achttiende eeuwse interieurtekening van de - onlangs gerestaureerde - N.H. Kerk in Montfoort (afb. 2). Ik wil de lezers 2 grafschriften op deze tekening niet onthouden:

1. *Hier leijt begrave Floor, aptecar en doctoor van gierighijt en woeker, en vont men noijt geen kloeker. Daar leijt hij nu begraaven wat heeft hij voor sijn slaven, niet als een houten kist.*
   Maar bij aldien hij wist, wat daarvoor was gegeven hij sou van spijt weer leven.
2. *Hier leit begrave Jan de Lepel.*
   Hij leefde van de klok en stierf van de klepel. 1612.

Tenslotte doe ik een beroep op de medewerking van particulieren die in het bezit zijn van tekeningen of gegevens van Justus Versteegh, gedoopt op 14 september 1735 te Utrecht, overleden op 2 mei 1819 te Jutphaas. Zijn ouders waren Volkert Versteeg(h) en Johanna Jacoba van Aldenburgh(h).
Ik ben bezig met een onderzoek naar leven en werk van deze Utrechtse kunstenaar; uw informatie is zeer welkom.

Christine J. von Ronnen

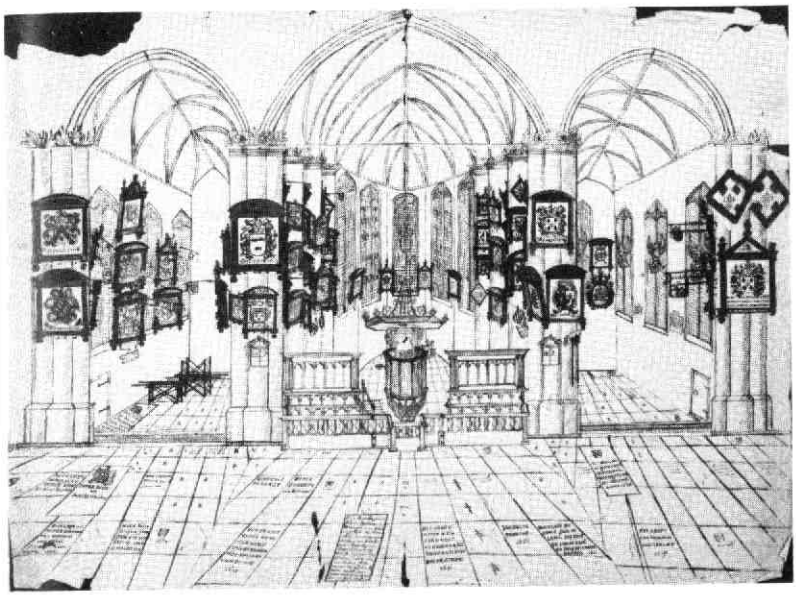

Montfoort, interieur van de N.H.-Kerk. Anonieme pentekening, eerste helft 18e eeuw, R.A.U. Top. Atlas 1983. 115.

ZATERDAG 25 FEBRUARI, EXCURSIE NAAR DE MOLEN RIJN EN ZON

Van de vele molens die eens om de stad stonden, is de molen Rijn en Zon het enige, in welstand resterende exemplaar. (Over de geschiedenis van de Utrechtse molens zie: W. A. G. Perks, Zes eeuwen molens in Utrecht, Utrecht 1974.)
Vooral na de recente restauratie (zie jaarboek O-U 1983 p. 148-149) is de molen in oude glorie hersteld en bovendien weer werkzaam als maalbedrijf.
Over deze werkzaamheden en de geschiedenis van de molen zal de huidige molenaar de heer Van Rijswijk het één en ander vertellen en laten zien. Hierbij moet u eraan denken dat het beklimmen van de molen over vrij steile trappen gebeurt en dat ook rondstuivend meel onvermijdelijk is.
De kosten van de excursie bedragen *f* 2,– p.p., persoonlijk te voldoen bij aanvang van de excursie. Wilt u zich i.v.m. de organisatie (aantal rondleiders) opgeven bij hotel Pays-Bas.
Verzamelen om 11.00 uur bij de molen, Adelaarstraat 30.

,,VAN BOETEN EN BOUWEN''

Op 30 januari 1984 is het boek *,,Van Boeten en Bouwen''. De Utrechtse schutmeesters-rekeningen van 1428-1528. Hun informatie en de informatica* verschenen. Het boek werd samengesteld door mevrouw dr. G. M. de Meyer, wetenschappelijk hoofdmedewerker aan de Rijksuniversiteit alhier en A. Graafhuis adjunct-archivaris der gemeente Utrecht. (Zie Maandblad Oud-Utrecht mei 1983, pag. 174).
De auteurs bespreken de functie van de schutmeester (of 2e of 3e kameraar) der stad en wijzen op de mogelijkheden, die er bestaan om het historisch onderzoek in zogenaamde ,,seriële'' middeleeuwse bronnen te automatiseren. Daarna volgt een precieze transcriptie van de schutmeestersrekening van 1472/3, een overzicht van de financiële uitkomsten uit de rekeningen over het tijdvak 1428-1528, terwijl het boek wordt afgesloten met een kort overzicht van de in de rekeningen voorkomende munten, een glossarium en indices.

Het boek is in een beperkte oplage verschenen en komt niet in de boekhandel.
Na 30 januari 1984 is het boek verkrijgbaar bij de Gemeentelijke Archiefdienst, Alex. Numankade 199, Utrecht (tel. 030-71 18 14), voor de prijs van *f* 20,–. Indien men het toegezonden wenst te hebben moet men op verzendkosten rekenen. Aan hen, die tevoren op het boek intekenden wordt het boek op dezelfde voorwaarden toegezonden.

KONTRIBUTIEVERHOGING 1984

In de najaarsvergadering d.d. 24 november 1983 is op voorstel van de penningmeester een kontributieverhoging door de leden aanvaard.
De kontributie voor het nieuwe jaar is als volgt:

minimum kontributie	*f* 39,50
leden van 65 jaar en ouder	*f* 34,–
jeugdigen	*f* 23,50

maandblad oud-utrecht

57e jaargang - nummer 1 - januari 1984

Redactieadres:
Alex. Numankade 199.
3572 KW Utrecht, tel. (030)-71 18 14.

Voorzitter:
U. F. Hylkema, Maliebaan 58,
3581 CT Utrecht, tel. (030)-32 88 66.

Secretaris:
C. H. Staal, Hasebroekstraat 48,
3532 GM Utrecht, tel. (030)-93 46 57.

Penningmeester:
H. J. Jurriëns, Cicerolaan 10,
3584 AK Utrecht, girorekening 575520.

Ledenadministratie:
Mw. M. Uittenbogaard-van Terwisga,
Titus Brandsmalaan 17, 3451 ZX Vleuten,
tel. (03407)-19 86.

Redactie:
E. M. Kylstra, Wolter Heukelslaan 71,
3581 SV Utrecht, tel. (030) 51 29 40.
G. J. Röhner, Obbinklaan 18,
3571 NG Utrecht, tel. (030)-71 50 02.
A. H. M. van Schaik, Ev. Meijsterlaan 87,
3533 CL Utrecht, tel. (030)-93 92 07.
C. H. Staal, Hasebroekstraat 48,
3532 GM Utrecht, tel. (030)-93 46 57.

EEN HOOFDSTUK UIT DE UTRECHTSE JOURNALISTIEK

,,Er zou nog eens een artikel in ons maandblad moeten verschijnen over de wijze waarop zo'n halve eeuw geleden bij het Utrechtsch Dagblad journalistiek werd bedreven . .'' Deze opmerking maakte de heer Graafhuis in een noot bij een bijdrage waarin hij de dichter Gabriël Smit herdacht. Later vroeg hij mij of het schrijven van zo'n artikel niet op mijn weg lag. Ik heb dat aanvankelijk afgehouden, omdat ik geen enkele behoefte had om een nostalgisch geluid te laten horen, waaruit dan misschien door menigeen zou worden gedistilleerd, dat er iemand aan het woord was, die al het vroegere kritiekloos als het betere van het tegenwoordige beschouwt.
Aan de andere kant: de wijze waarop in die jaren in Utrecht journalistiek werd bedreven is volledig voorbij en zij is alleszins waard in de herinnering te blijven. Ik heb die periode bij het Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad beleefd en mijn nerinneringen zijn uiteraard daaraan verbonden.
Het UD was het enige provinciale dagblad, dat met een ochtend- en avonduitgave verscheen. Een lange reeks van jaren was dat ochtendblad een middagblad geweest, dat omstreeks twaalf uur bij de lezers kwam. Maar begin 1929 werd de grote stap gezet: de lezers kregen voortaan een ochtendblad, dat 's morgens om vier uur van de persen rolde. Een paar maanden na die wijziging, op 1 maart 1929, werd ik als volontair-verslaggever aan de redactie verbonden.
Het UD was altijd al een blad met een cultureel-literair stempel geweest. Dat karakter werd nog versterkt toen de heer W. Graadt van Roggen - een zeer bekwaam man, Goethe-kenner, die ook zelf een aantal gevoelige gedichten had geschreven - zijn hoofdredacteurschap verwisselde voor de functie van secretaris-generaal van de Kon. Ned. Jaarbeurs en werd opgevolgd door dr. P. H. Ritter Jr. Het klimaat kan niet beter worden geschetst dan door het noemen van een aantal medewerkers. Voor de ,,plastische kroniek'' waren dat o.m. Albert Plasschaert, A. M. Hammacher en W. Jos de Gruyter.
Muziekkritieken werden geschreven door J. S. Brandts Buys, Willem Pijper, Piet Tiggers en Wouter Paap. Ritter zelf schreef iedere zaterdag zijn letterkundige kroniek, collega C. A. Schilp genoot landelijk gezag als toneelrecensent en incidenteel was er de medewerking van hoogleraren, o.a. de bekende volkenrecht-deskundige prof. dr. J. de Louter. Verder was het culturele, literaire en politieke leven in ons land te volgen in de wekelijkse overzichten van tijdschriften en weekbladen, die elk de omvang hadden van een hele bladzijde. U moet zich zo'n voorpagina op zaterdag voorstellen: een hoofdartikel, de letterkundige kroniek, een economische of agrarische kroniek. Het nieuws kwam pas verderop in de krant.

De overgang van de betrekkelijke rust van een ,,gerenommeerde'' boekhandel naar een roerige redactie - roerig door het onregelmatig binnenkomen van het nieuws, door de snelle overgangen van het ene soort werk op het andere en door de actualiteit die alles beheerste - zou op zichzelf al een hele aanpassing hebben gevraagd, maar zij was voor mij nog groter, omdat de krant in die eerste maartdagen van 1929 internationaal in de belangstelling stond. Enkele dagen voor mijn komst had het UD geheime Frans-Belgische documenten gepubliceerd - kort samengevat: notulen van geheime besprekingen van militaire staven, waaruit bleek, dat er voorbereidingen werden getroffen voor een militair optreden bij een eventueel conflict met Duitsland. Bij dat optreden zou de neutraliteit van Nederland - zo werd bij die besprekingen vastgesteld - niet worden ontzien.
Die publikatie sloeg in als een bom. Niet alleen de vaderlandse pers had belangstelling, ook de internationale. Dagelijks belden correspondenten van Duitse en Belgische bladen op om commentaar en nader nieuws. Dagelijks ook werden de hoofdartikelen van het UD doorgebeld naar alle landelijke kranten en ook naar de voornaamste provinciale bladen: NRC, Handelsblad, Het Volk, Maasbode, De Tijd, Standaard, Telegraaf, De Nederlander, Het Vaderland, maar ook de Avondpost, bladen in Groningen, Friesland, Zeeland enz. Zo van een uur of twee af waren alle toestellen in het gebouw geblokkeerd voor de redactie. Omgekeerd werden bij het UD ook alle commentaren en hoofdartikelen van die bladen opgenomen, zodat we 's avonds een persoverzicht konden publiceren van alle reacties die diezelfde avond in de Nederlandse pers zouden verschijnen.
Aan dit telefoneren en opnemen leverden de volontairs een groot aandeel. Daarom is het goed hier eerst iets over die volontairs te zeggen. Een CAO voor journalisten was in die dagen een volkomen ondenkbaar instituut. Wel was er een soort standaardregeling voor salarissen, die in samenwerking van directies en Nederlandsche Journalisten Kring tot stand was gekomen. Maar dat was allemaal vrijblijvend. Bij de ene krant hield men zich daaraan, bij de andere totaal niet. Voor zover ik destijds heb begrepen, was bij het UD de situatie zo, dat de redactiestaf die aanwezig was op het moment, dat tot overgang van middag- naar ochtendblad werd besloten, volgens die met de Kring

De drukkerij van het Utrechts Dagblad aan de Korte Nieuwstraat nr. 5, c. 1930. Foto: G.A.U., Top. Atlas U 2.35.

overeengekomen normen werd betaald. Het uitgeven van het ochtenblad maakte een nachtredactie nodig, met als gevolg uitbreiding van de redactie. De oplossing werd gevonden in het aanstellen van een aantal volontairs. Zij ontvingen *f* 25,– in de maand - zelf begon ik door een vergissing van de boekhouder met *f* 27,50, een voordeel waar ik één of twee jaar van heb geprofiteerd. De status van volontair bleef je houden, soms kwam er op 1 januari eens een tientje bij je salaris, maar vaak ook niet. Toen in mei 1940 Nederland in de oorlog werd betrokken had ik een salaris van *f* 100,–, maar deed intussen wel dienst als chef van de nachtredactie, als roulerend redacteur-binnenland, als raadsverslaggever en als tweede toneelrecensent en natuurlijk als verslaggever. Op 15 mei 1940 werden de salarissen met 10% verlaagd.

Tot de volontairs die er in de jaren 1929-1940 werkten, behoorden A. C. de Gooyer, J. van Mechelen, Gabriël Smit en Anton Koolhaas. Kort na mijn komst bij de krant zette de crisis van de jaren dertig door, mogelijkheden voor doorstroming waren er weinig en bovendien, ver van het centrum weg te trekken, lokte mij niet. Daartegenover stond, dat je het vak uitstekend leerde - in sommige Haagse kringen sprak men over het UD als de hogeschool voor de journalistiek - en in vertrouwen, dat eens mijn kans wel zou komen, bleef ik er een jaar of elf hangen. Ik heb er geen spijt van gehad. We hebben er ontzaglijk veel plezier gehad, we hebben er ook ontzaglijk veel en hard gewerkt. Uitgangspunt was, dat je 24 uur voor de krant beschikbaar was - en dat voor *f* 25,– in de maand. Wie een vrije avond had - en dat kwam niet zoveel

voor - liet zijn adres achter, zodat hij in geval van nood bereikbaar was. Hetzelfde gebeurde voor de weekends.

Het was een wonderlijk samenstel van kerels, die journalisten van het UD, met sterk persoonlijke eigenaardigheden, maar het grootste deel van hen was wel all-round. Als jongere kon je dan ook voor allerlei stedelijke vragen - of voor een controle over moeilijke passages in een verslag - even goed terecht bij de binnenland- of kunstredacteur als bij de chef van de stadsredactie, collega A. C. Rochat, die de scepter zwaaide over die jonge, soms eigenwijze volontairs. Hij regeerde met ijzeren hand. Het belang van de krant woog hem zwaar en wie daar geen begrip voor had, kreeg het moeilijk. Maar had je getoond wel begrip te hebben, dat het werk voor alles ging, dan kon je op zijn medewerking rekenen. Het was dan niet uitgesloten, dat hij het beroerdste klusje opknapte om je een vrije avond te bezorgen als daarvoor een goede reden bestond.
's Morgens riep hij de jongeren vaak bij zich om met hen hun werkstukken uit het ochtendblad kritisch te bekijken. Het rode potlood werd dan, als het nodig was, kwistig gehanteerd. Had hij een goed verslag gelezen, dan deelde hij zijn complimentje vaak langs een omweg uit. Bij het uittrekken van zijn jas zei hij dan: ,,Op de tram sprak ik meneer X en die zei, dat er zo'n goed verslag in het ochtendblad stond van . . ." ,,Wie is daar geweest", vroeg hij dan en ging daarop het verslag quasi voor het eerst lezen om daarna zijn goedkeuring te uiten.

Rochat kende een onnoemelijk aantal mensen en van hem leerden wij de waarde van goede relaties. Hij belde die mensen ook rustig midden in de nacht op als hij een informatie nodig had en hij schroomde ook niet ons jongeren opdracht te geven dat te doen. Niet altijd tot onze vreugde. Maar ik herinner me niet, dat er ooit onplezierig op zo'n nachtelijk telefoontje is gereageerd.
Rochat eiste een grote nauwgezetheid bij het vermelden van namen, voorletters, functies en uiteraard bij de weergave van het gesprokene tijdens vergaderingen.
Wee degene die hier tegen zondigde! Maar hij wist ook achter zijn mensen te staan. Als een spreker zich in een vergadering had vergaloppeerd en de moeilijkheden die hij daardoor kreeg er toe leidden, dat hij de schuld probeerde af te schuiven op de verslaggever, die ,,de zaak verkeerd had begrepen", werd hij furieus. Ik ondervond dat zelf toen een vakbondsman zich van onjuiste gegevens had bediend. Deze had een scherp betoog gehouden over de arbeidsvoorwaarden en de positie van het personeel bij het gevangeniswezen. Hij had zijn betoog gestaafd met een groot aantal cijfers van werkuren, vergoedingen, enz. Ik had die cijfers nauwkeurig genoteerd en in mijn verslag verwerkt. Toen na afloop mijn collega van de Arbeiderspers de redevoering van de spreker op schrift kreeg en ik de cijfers, die ik inmiddels naar de krant had doorgegegeven, controleerde bleken ze volkomen te kloppen. Wie schetst mijn verbazing toen mijn chef mij een paar dagen later een brief voorlegde, waarin de spreker mijn verslag aanvocht en de daarin vermelde cijfers als onjuist kwalificeerde. Ik zette de zaak uiteen en Rochat antwoordde: ,,Dat had ik al gedacht, de man heeft op het departement op zijn donder gekregen en heeft jou de schuld gegeven." Het resultaat was een stukje in de krant, waarin werd gezegd, dat de door ons weergegeven cijfers overeenkwamen met die, welke door de spreker waren genoemd en in het handschrift van zijn redevoering stonden. Daarna vermeldde het bericht de door hem verstrekte nieuwe cijfers met de mededeling, dat wij hem graag in de gelegenheid stelden zijn fout te herstellen. De journalistiek was in die dagen niet zo ,,zacht" als men tegenwoordig wel eens wil suggereren. Menig spreker en menig politicus of beleidsambtenaar heeft dat in die dagen pijnlijk ervaren. Maar voorwaarde voor het scherpe optreden van de journalist was wel, dat hij wist waarover hij schreef en dat de feiten juist waren.

Het meest ,,artistiek", ook in zijn gedragingen, was ongetwijfeld dr. P. H. Ritter Jr. Toen ik bij de krant solliciteerde was hij op het afgesproken tijdstip nog niet aanwezig. Ik werd op zijn kamer neergezet om op hem te wachten. Na ongeveer een kwartier ging de deur open en op de drempel knielde Ritter - het hoofd gedekt met een bruin-beige garibaldihoed - neer om eerst de veter van zijn schoen vast te maken. Toen hij opstond zag hij mij en riep uit: ,,O, bent u het, maar u moet bij Broese blijven". Na een kort gesprek moest ik een soort examen doen: een opstel schrijven over de werkwijze van het parlement. Eerst was het onderwerp ,,Wat mij aantrok in de journalistiek". Maar ik had van wat die journalistiek eigenlijk inhield, maar een uiterst vaag beeld. En dat onderwerp werd mij daarom maar geschonken. In ieder geval, de resultaten waren positief. Ik werd aangenomen.

Ritter was een figuur van uitersten. Gewoonlijk was hij zeer charmant, vriendelijk en belangstellend, een aangenaam causeur. Maar hij kon ook hevige woedeaanvallen hebben. Hij beukte dan met zijn forse handen op de tafel en zwaaide met zijn armen in het rond, zodat zijn losse manchetten door de kamer vlogen en soms boven op een kast terecht kwamen. Maar ook daaraan wende je al gauw, al was het, vooral voor ons jongeren, wel spannend. Toch vermoedden ook wij er al spoedig een beetje ,,toneel" in. Dat werd versterkt toen hij eens bij zo'n woede-uitbarsting met zijn hand in een schaar sloeg. Hij keek naar de wond, haalde een zakdoek uit zijn zak, wond die er om heen en ging verder met het beuken op het tafelblad.
Toen het redactiegebouw op de Oudegracht tussen Wed en Gaardbrug werd verbouwd, was gedurende enige tijd Ritters kamer gedeeltelijk onttakeld en kon hij zijn jas niet kwijt. Hij legde die toen over een grote papiermand van één der redacteuren. Toen die er last van kreeg en zijn hoofdredacteur vroeg of hij zijn jas ergens anders wilde leggen, werd Ritter zo kwaad, dat hij zijn spullen bij elkaar pakte en zijn toevlucht zocht bij Laponder, een koffiehuis tegenover de Gaardbrug. Van daaruit belde hij de hele morgen naar

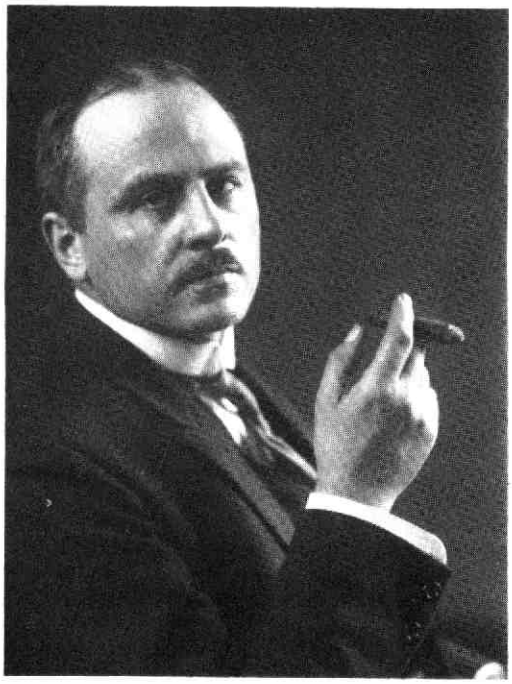

P. H. Ritter jr., hoofdredacteur van het Utrechts Dagblad 1918-1934.
Foto: G.A.U. Icon. Atlas, c. 1934.

de redactie en ontbood hij zijn redacteuren, die hij voor overleg nodig had.
Ritter was een scherpzinnig journalist, die het vermogen had tot de kern van de zaak door te dringen en die vaak onvermoede facetten aan een zaak wist te ontdekken. Voor zover het zaken betrof, die niet direct tot zijn eigen terrein behoorden, wist hij uitstekende bronnen te kiezen en zich van verschillende standpunten uit te laten voorlichten. Met een ongemene scherpte wist hij uit die vaak tegenstrijdige toelichtingen zijn eigen standpunt te bepalen en met een origineel hoofdartikel of opvallende beschouwing te komen.

Ritter bleef voor zijn redactie vaak enkele dagen onder water. In de meeste gevallen trok hij dan door het land om voordrachten te houden voor de Maatschappij tot Nut van het Algemeen of voor een volksuniversiteit. Toen Karel van de Woestijne overleden was, was hij ook enige dagen ,,onvindbaar''. De redactie had een kort artikel gemaakt in het vertrouwen, dat Ritter een uitvoeriger ,,in memoriam'' zou schrijven. Maar wat er kwam, niet dat verwachte artikel. Op de dag van overlijden niet, maar ook niet de dagen daarna. Toen overal in den brede over de dichter en essayist was geschreven, kwam - als ik mij goed herinner op de dag van zijn begrafenis - Ritter met een artikel, maar dat trok dan ook wel zo de aandacht, dat er van verschillende kanten verzoeken kwamen, de krant met die beschouwing op te sturen.

Naast zijn vele voordrachten in het land hield Ritter ook vrijwel iedere zondag zijn boekbesprekingen voor de radio. Menno ter Braak mag over hem dan al schimpend hebben gesproken als over ,,de AVRO-toeter'', een feit is het, dat hij duizenden mensen aan de luidspreker bond, waaronder velen die anders nooit met lectuur, laat staan met literatuur, in aanraking zouden zijn gekomen. Toen hij eens de Gedenkschriften van Troelstra had besproken, kreeg hij een door diens secretaris geschreven briefkaart met enkele woorden van waardering, die door de zieke Troelstra met grote moeite waren ondertekend. Ritter was door dit blijk van erkentelijkheid ten zeerste ontroerd. Tijdens zijn hoofdredacteurschap was hij ook zeer actief op het gebied van de politiek. Ik noemde al de publikatie van de Belgische documenten, later volgde nog een publikatie van een brief van prof. Van Eysinga, lid van de Rijnvaart-commissie. Hij mengde zich in de strijd rond het Amsterdam-Rijnkanaal en al op een heel vroeg tijdstip bestreed hij in een serie artikelen de N.S.B. Toen hij het Utrechtsch Dagblad in 1934 verliet, nodigde hij zijn redactie uit in Maison Schmitz, destijds aan de Nieuwegracht, ,,om met hem zijn intrede in de rij der werklozen te vieren''. Werkloos werd hij overigens allesbehalve, want hij ging zich geheel aan de omroep wijden.

Een ander die het gezicht van de krant zeer sterk bepaalde, was C. A. Schilp, voor het Utrechtse publiek C.A.S., naar de initialen, waarmee hij zijn toneelkritieken ondertekende. Hij genoot als recensent een groot gezag. De toneelgezelschappen citeerden hem graag op hun affiches en de collega's beriepen zich graag op zijn oordeel als er in het land discutabele zaken aan de orde waren. Ik meen, dat Buziau eens in een interview heeft gezegd, dat C.A.S. het best het wezen van zijn kunst had gepeild. Schilp kende het toneel niet alleen van het zien en uit de boeken - hij las er overigens onnoemelijk veel over - maar ook uit de praktijk. Jarenlang heeft hij het ,,Protestantsch Jeugdtooneel'' - later voortgezet als ,,Wt Rechte Liefde'', een naam ontleend aan een vroegere Utrechtse rederijkerskamer - geregisseerd en daarbij opmerkelijke rollen gespeeld.

Het was in die dagen in protestants-christelijke kringen volstrekt revolutionair het toneel serieus te nemen. Een klein groepje jongeren, dat in Schilp al spoedig zijn leider vond, waagde het niettemin en kreeg daarbij steun van de Utrechtse predikant dr. G. W. Oberman. Zij speelden de stukken vaak in eigen vertaling en vervaardigden zelf decors en costumes. Bij het ontwerpen daarvan ondervonden zij soms steun van plaatselijke beeldende kunstenaars. Zo ontwierp Douwe van der Zweep de costumes voor ,,Absalom'' van René de Clercq, waarvan het Jeugdtooneel de première gaf. De chef-toneel van de NRC kwam voor deze voorstellingen meer dan eens naar Utrecht en prof. B. H. Molkenboer schreef in de ,,Vondelkroniek'' zeer lovend over een voorstelling van Vondels ,,Joseph in Dothan'' in het Rijsenburgse Bos.

Schilp nam ook op andere wijze deel aan het Utrechtse kunst- en culturele leven. Hij gaf voordrachten aan

de Utrechtse Volksuniversiteit, was lid van jury's voor toneelwedstrijden en nam een werkzaam aandeel aan het werk van de Utrechtsche Kunstkring en de Filmliga. In de jaren dertig heeft hij zijn werkterrein nog uitgebreid. Hij ging ook - wat toen nog heette - de plastische kroniek verzorgen. Hij werkte zich met animo en met grote werkkracht in op het terrein van de beeldende kunst, waarvoor hij ook al voor die tijd grote belangstelling had. In zijn tijdschriften- en weekbladenoverzichten had hij dat al duidelijk laten merken. Zo groeide de plastische kroniek al spoedig uit tot een reeks van kunstkritieken en beschouwingen, die over de hele week werden verdeeld.

Bij de krant vormde Schilp een soort ,,staat in de staat''. Hij leidde volkomen een eigen leven, zonder zich overigens van de collega's te isoleren. Hij kwam 's morgens laat, ging dan ook laat met middagpauze, kwam in de namiddag terug, was dan de laatste die het dagwerk beëindigde en werkte dan weer tot diep in de nacht. En allesbehalve alleen voor de kunstrubriek. Hij was van alle markten thuis en hij schreef even gemakkelijk een goed raadsverslag als een kleurrijke verhandeling over een modeshow. Met één ding bracht hij zijn collega's tot wanhoop: hij was altijd laat met zijn kopij, een gevolg van een zekere individualistische instelling, maar vooral ook van een zucht tot perfectie. Hij bleef aan zijn stukken vijlen en veranderen. Maar van hem namen zijn collega's het, zij het wel eens mopperend, altijd weer, want zij kenden zijn collegialiteit, zijn grote bereidheid om anderen te helpen en in te springen waar dat nodig was. Zo heb ik zelf vele malen 's avonds laat hem nog opgezocht als ik over bepaalde formuleringen of van vermelde feiten in een verslag voor het ochtendblad niet helemaal zeker was.

Op één gebied lag Schilp voortdurend overhoop met de directeur. Dat was de aanblik van zijn schrijfbureau, waar de stapels kranten, tijdschriften, jaarverslagen, brieven en later telexstroken aan alle kanten hoog op torenden. Hij hield nauwelijks een plek over om te schrijven. Van tijd tot tijd bereikte hem de aanzegging, dat de zaak moest worden opgeruimd. Maar daar kwam nooit wat van terecht, zodat de directeur de werksters de opdracht gaf alles weg te gooien. Maar die deponeerden de grote manden, waarin alles verdween, dan op het archief, waar ze rustig gevuld bleven staan en waar Schilp dan in verloren ogenblikken terug haalde wat hij niet wilde missen. Dat verdween dan weer op zijn bureau, dat al spoedig weer de oude chaotische toestand vertoonde. Schilp heeft dat ,,verzamelen'' nooit afgeleerd en na de oorlog, toen de ,,eerbied'' voor een oudere collega niet meer zo groot was, heb ik met enige jongeren op zijn verjaardag alles wat op zijn bureau lag, tot slingers aaneen geregen en daarmee de redactiekamer versierd. Later heeft hij daar nog wel weer uitgevist wat hij niet wilde missen.

Ondanks de crisistijd was het in de jaren dertig toch nog wel een gaan en komen van jongeren. De kranten wilden de leerlingen van het Utrechtsch Dagblad graag hebben. Velen van hen zijn dan ook goed terecht gekomen. Eén van die jongeren was de dichter Gabriël Smit. Zijn eerste bundel gedichten ,,Voorspel'' kwam uit in de jaren, dat hij in Utrecht werkte. Hij is niet zo heel lang bij het UD gebleven, maar toch lang genoeg om onvergetelijke herinneringen aan hem te bewaren. We hebben samen enorm veel plezier gehad, we hebben samen ook ontelbare gesprekken gevoerd over zaken, die ons na aan het hart lagen, voornamelijk op literair en cultureel gebied. Hij kon niet-aflatend discussiëren, wat bij zijn collega's wel eens, al of niet gemeende, tegenstand opriep. Zo herinner ik mij eens een lang gesprek tijdens een nachtdienst. Smit verdedigde een theorie met zoveel nadruk en verve, dat de anderen hem wel ,,te lijf'' moèsten gaan. Gabriël ging naar huis in de overtuiging - zo namen wij tenminste aan - dat hij ongelijk had. Maar voor het sluiten van de krant kwam hij een brief van vele kantjes brengen waarin hij zijn gelijk nog eens nadrukkelijk en geestdriftig verdedigde.

In mooie zomernachten fietsten wij na de nachtdienst nog wel eens in de omgeving van de stad, soms om een collega die in De Bilt of Loosdrecht logeerde een eind weg te brengen. Ik herinner mij hoe Gabriël eens op de Voordorpsedijk plotseling van zijn fiets stapte, zijn arm omhoog stak en vol bewondering zei: ,,Je hoort de stilte''. Merkwaardig, dat hij die buiten de stilte hoorde, in de stad die stilte moeilijk kon verdragen. In die tijd werd bij het weerbericht in het ochtendblad ook de temperatuur vermeld, die 's nachts om drie uur ,,aan ons bureau was opgenomen''. Daartoe moest één van de volontairs via een laddertje en een wegklapbaar luik op het dak klimmen. Als Smit dat moest doen, hoorden wij soms op het dak plotseling een gedeelte van een misgezang: die stilte daarboven moest hij verdrijven. Als het 's winters erg slecht weer of heel koud was, volbrachten wij die expeditie overigens niet. We vergeleken samen de temperatuur met die van de vorige dag en sloegen er dan maar een slag naar. Smit vertrok vrij spoedig naar de Gooi- en Eemlander en later naar de Volkskrant. We zagen elkaar maar af en toe weer, maar elke ontmoeting was een feest.

Toen Ritter het UD had verlaten, werd hij opgevolgd door prof. dr. M. C. van Mourik Broekman. Hij heeft de functie van hoofdredacteur maar een paar maanden vervuld, maar dat was lang genoeg om hem de achting en waardering van de redactie te bezorgen. Hij is gevallen over een ,,in memoriam Prins Hendrik''.

Tussen het moment waarop het overlijdensbericht kwam en het sluiten van de krant lag maar een korte tijd. De heer Broekman - zoals hij zich graag door ons liet noemen - stond er op nog voor de avondeditie van dezelfde dag een in memoriam te schrijven. Hij deed dat in enkele minuten, want hij had het de dagen tevoren wèl overwogen. Heel ongebruikelijk ontbrak de kritische toon in dit artikel niet. De uitwerking van dit korte in memoriam moet des te sterker zijn geweest als men het las in samenhang met de levensschets die er op volgde. De gevolgen bleven dan ook niet uit. Het

regende bedankjes, de N.S.B., toen nog ,,Oranjegezindheid'' voorwendend, maakte er een rel van. Maar wat erger was: de vrouwen uit Wijk C kwamen hun beklag doen en de heer Broekman heeft ze allemaal ontvangen.
,,Het gaat om de man van onze koningin en daarvan zeg je zoiets niet'', was hun argument. Dat heeft de heer Van Mourik Broekman het sterkste aangegrepen. Hij had een brief van de commissaris der koningin en van de burgemeester wel verwacht, maar deze reacties had hij niet voorzien. Daaruit merkte hij, dat hij zijn gezag en vertrouwen had verloren. Het gevolg was, dat hij heenging. De redactieleden waren van oud tot jong verslagen, dat zijn korte loopbaan op die manier een einde nam. Het hoofdredacteurschap werd daarop waargenomen door de heer W. Graadt van Roggen, de secretaris-generaal van de Jaarbeurs, vroeger al hoofdredacteur van het UD. In hem ontmoetten we direct de oude vakman. Hij kwam 's morgens ongeveer een uur op de krant om de zaken te regelen, 's middags nog eens om zich op de hoogte te stellen van wat er gaande was en men voelde het: hij beheerste de hele gang van zaken. Dat kon ongetwijfeld ook omdat hij een goed ingewerkte en betrouwbare staf had. Zoals Ritter altijd had gezegd: ,,Ik kan rustig wegblijven, want mijn redactie weet wat zij te doen heeft''. Maar een dergelijke vakkundige dagelijkse leiding, was voor velen van ons nieuw.
Toen dr. J. G. Loohuis tot hoofdredacteur werd benoemd, in de jaren van het opkomend nationaalsocialisme, werd al gauw duidelijk waar zijn sympathieën lagen, een reden tot voortdurende conflicten met menige redacteur en tot een redactionele sfeer vol tegenstellingen en animositeiten. Ook in de persoonlijke sfeer lagen de verhouding niet goed. Naarmate de oorlog dichterbij kwam, hebben die tegenstellingen zich toegespitst en al heel gauw was een deel van de redactie toen ook ,,verkeerd''. Men kan rustig zeggen, dat eind 1934 de neergang van het Utrechtsch Dagblad is begonnen. Ondanks dat werd het in maart 1942 door de bezetter verboden.
Nog éénmaal tijdens de bezetting, Ritter had toen een paar dagen verlof uit het gijzelaarskamp, hebben de collega's Rochat, Schilp en ik een bespreking met hem gehad om de krant na de oorlog te laten terugkeren. Ritter was bereid om met een ,,rompredactie'' opnieuw te beginnen en wij wilden met hem een nieuwe redactie opzetten. De rollen voor het voorbereidend werk - besprekingen, het polsen van mensen - waren verdeeld. Maar helaas bleek al spoedig, dat er andere plannen waren. Een roemruchte periode in de Utrechtse journalistiek was afgesloten.

Hier zou ik mijn notities over het Utrechtsch Dagblad tussen 1929 en 1940 kunnen afbreken, ware het niet, dat ik graag ook een woord zou willen wijden aan het technisch personeel. De zetters hebben ons jongeren vaak voor een fout behoed, doordat zij een fout in een naam ontdekten of bemerkten, dat een zin niet goed liep. Dat kon gemakkelijk gebeuren, want we schreven de verslagen persklaar op de vergaderingen. Velletje voor velletje werd dan door een kopijjongen onder onze handen weggehaald. In een vergadering van de gemeenteraad ging dat bijvoorbeeld

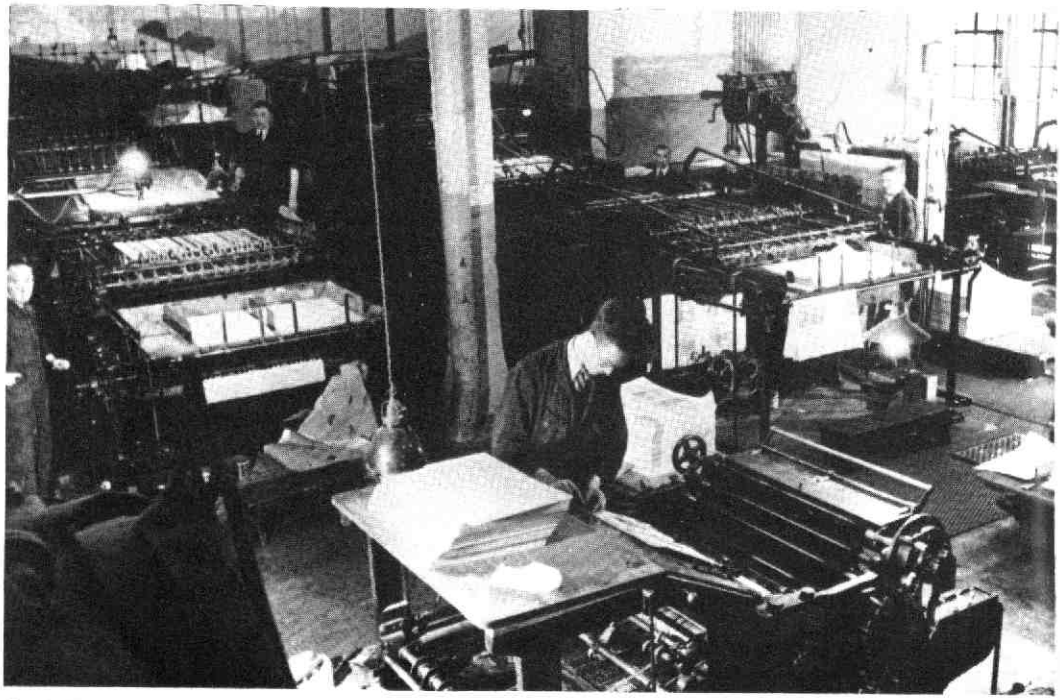

De drukkerij van het Utrechts Dagblad aan de Oudegracht nr. 176 in 1938. Foto: G.A.U. Top. Atlas U 2. 38 (c).

van 14.15 tot 16.00 uur zo door en 's avonds was dat het geval van 20.15 tot 22.30 uur. Tijdens de vergaderingen had je dan ook geen ogenblik respijt, maar het voordeel was, dat je verslag klaar was, of zo goed als klaar, als de voorzitter de vergadering sloot. Overigens hebben die zetters ons ook menige poets gebakken. Zij hadden bijvoorbeeld drommels goed door, dat we, op momenten waarop tegen het sluiten van de krant de correctie over het hoofd dreigde te lopen, onder de marktberichten eenvoudig maar een streep zetten. (In de nachtdienst corrigeerde de redactie zelf). Dan kon het gebeuren, dat zo'n zetter even later lakoniek kwam vragen: ,,Kan dat wel, meneer: drachtige stieren? Hij had dan de bewuste regel tweemaal gezet, één keer goed en één keer fout. De foute was in de correctie opgenomen en daarna weggegooid, de goede stond in het zetsel voor de krant.
En de chef van de krantenzetterij, de heer Hallebeek, die de kopij over de machines verdeelde. Van de jongeren keek hij de kopij dan door en menigmaal heeft hij tegen een van ons gezegd: ,,Dat doen we hier anders'', of ,,Dat kan niet, jongie, dan krijg je ruzie met meneer Rochat''. Late kopij kon hij verschrikkelijk mopperend in ontvangst nemen, maar evenveel keren knipte hij die in een groot aantal kleine stukjes, die hij over de machines verspreidde om het stuk toch nog gezet te krijgen. En hoe vaak heeft aan het eind van een nachtdienst niet één van de opmakers met ons nog gauw een bladzijde van het komende avondblad, waarvoor we een speciale rubriek verzorgden, in elkaar gezet!
Er heerste een zekere kameraadschap over en weer. Zoals ook de abonné's de krant als ,,een vriend'' beschouwden. De woorden zijn van de commisaris der koningin, dr. H. Th. s'Jacob in een jubileumnummer. Dat kwam ook wel uit toen eens in een verslag van een faculteitslezing een regel verkeerd was geplaatst en er te lezen stond: ,,Onder de aanwezigen zagen we de drie gedrochtelijke klaverbladhoogleraren . . .'' De volgende dag was er van die drie hoogleraren een kistje sigaren voor de zetter, voor het geval deze moeilijkheden had gekregen door zijn fout.
Toen Wouter Paap zijn boekje had geschreven over ,,Literair Leven in Utrecht tussen de beide oorlogen'' heb ik hem een open brief geschreven met nog enige aanvullende herinneringen. Ik eindigde die met te zeggen hoe boeiend en goed die tijd was.
Nu, in ander verband zeg ik weer: die jaren bij de krant waren een goede en mooie tijd, ik zou ze voor geen prijs hebben willen missen.

J. van Staveren

Nieuwe leden

L. A. J. A. van Baalen, Bilthoven
H. P. Bakker, Utrecht
D. van Batenburg, Utrecht
B. J. van Benthem, Hei- en Boeicop
D. J. Boboske, Nieuwegein
Mw. A. van Breugel, Maarssenbroek
G. J. ten Broek, Zeist
G. van Buren, Utrecht
Dr. M. van der Bijl, Alkmaar
H. Danklof, Utrecht
M. Deenstra, Utrecht
Mr. J. W. van Dijk, Maarsbergen
Mw. drs. J. W. F. Eggink, Utrecht
V. J. S. de Gast, Utrecht
P. G. J. van Gils, Utrecht
D. Hamer, Utrecht
Mr. W. H. B. den Hartog Jager, Utrecht
J. J. van Herpen, Hilversum
Historische Kring Maarssen, Maarssen
H. M. H. Hosman, Utrecht
A. Huffels, Utrecht
J. L. F. van den Hurk, Den Bosch
M. W. van den Hurk, Utrecht
J. A. Janmaat, Utrecht
Mw. M. Kant, Woudrichem
Mw. C. W. M. Kanij-Camu, Utrecht
H. van Kooten, Vleuten
W. H. J. Koster, Utrecht
H. G. Kroon, De Bilt
Andree en De Laat, Utrecht
Mw. L. J. E. van Lieshout, Utrecht
Mw. I. H. Ligthart, Utrecht
Mw. M. B. W. Loudon-van Asch van Wijck, Hilversum
Mw. G. van Maarseveen, Utrecht
B. F. A. Mikx, Utrecht
Mw. J. L. M. Nieuwland, Utrecht
Mw. M. Noppen, Utrecht
Mw. J. C. M. Oostveen, Utrecht
J. L. T. Pieters, Den Haag
C. G. Pouw, Utrecht

BOEKENSCHOUW

Over Ansfried, die bisschop van Utrecht is van 995 tot 1010, staat een belangwekkend artikel van de hand van A. D. A. Monna, een van de redacteuren van ons eigen Jaarboek, in de *Publications de la société historique et archéologique dans le Limbourg* 118 (1982), p. 59-85. In het artikel „Ansfried en de stichting van Thorn" poogt de auteur allereerst met behulp van enkele kroniekteksten het stichtingsjaar van de abdij van Thorn vast te stellen. In zijn beschouwing betrekt hij enkele Italiaanse gegevens die een nieuw licht werpen op het leven van Ansfried. Een nauwe begrenzing van het stichtingsjaar blijkt echter niet mogelijk. De abdij Thorn moet door hem gesticht zijn tussen 972, het wijdingsjaar van bisschop Notger van Luik, en 995, het wijdingsjaar van Ansfried zelf. Vervolgens toont de schrijver aan dat het heel aannemelijk is dat Thorn niet vanaf de stichting een Luiks eigenklooster was, doch een familieklooster. Pas toen Ansfried in 995 de Utrechtse zetel besteeg als weduwnaar van ongeveer vijftig jaar en het hem duidelijk was dat zijn dynastie zou uitsterven met zijn dochter Benedicta, de eerste abdis van Thorn, schonk hij zijn eigenklooster aan de Luikse bisschop.
Waarom Ansfried de Utrechtse zetel besteeg, tracht de auteur te beantwoorden door critisch de hypothese van Dhont in diens *Proloog van de Brabantse geschiedenis* te behandelen.

Agenda

Dinsdag 20 maart, excursie naar het bedrijfsmuseum van de Amev, Archimedeslaan 10. De verzekeringsmij. de Amev is o.a. voortgekomen uit de bekende verzekeringsmij. „De Utrecht", waarvan het zo markante kantoor aan de Leidsevaart stond. (litt. J. Roding *De Utrecht*). De heer J. B. J. Bollerman, oud vicevoorzitter van de raad van bestuur van de Amev, zal een inleiding houden over de geschiedenis van het verzekeringswezen, waarna deze geschiedenis in beeld te bezichtigen is in het museum.
Het kantoor van de Amev is te bereiken met bus 11, ook is er parkeerplaats. Aanvang 14.30 uur, verzamelen in de hal van het kantoor. Maximum aantal deelnemers 30, opgeven bij Hotel Des Pays Bas.
Het verheugt de excursiecommissie zeer mee te kunnen delen dat de excursie naar Norwich door gaat. Voor de deelnemers zal er een bijeenkomst zijn op **donderdag 10 mei om 20.00 uur.**
Tijdens deze bijeenkomst kunt u kennismaken en zal het programma, het reisschema en adressen e.d. besproken worden.
Plaats zal nog nader bekend gemaakt worden.

Dhont betoogde daarin dat keizer Otto III minder greep dreigde te krijgen op de monding van de Schelde. Daarom wilde de keizer daar een nieuw markgraafschap oprichten, en wel op het gebied van de graafschappen Rien en Taxandrië. Deze beide zouden in het bezit van Ansfried zijn. Otto stelde de ongeveer 50-jarige Ansfried, die blijkbaar niet aan hertrouwen dacht, een ruil voor. De keizer zou de beide graafschappen krijgen en kon dan het markgraafschap Antwerpen oprichten; Ansfried zou promoveren tot bisschop van het steeds groter en belangrijker wordende Utrecht.
Maar, vraagt Monna, is Ansfried wel de gebieder van beide graafschappen? Met argumenten betwijfelt hij dit in zeer sterke mate, zodat de hypothese van de ruilovereenkomst tussen Otto III en Ansfried moeilijk aantoonbaar wordt. Overigens blijft dan de coïncidentie van de oprichting van het markgraafschap Antwerpen en de bisschopsbenoeming van Ansfried in Utrecht.
Voor ieder die belang stelt in de geschiedenis van het door rijksbisschoppen bestuurde Utrecht is deze Limburgs-Brabantse studie over het leven van deze carrière-bisschop die zelfs de eer der altaren verkrijgt in de late middeleeuwen, het lezen waard.

C.S.

maandblad oud-utrecht

57e jaargang - nummer 2 - februari 1984

Redactieadres:
Alex. Numankade 199.
3572 KW Utrecht, tel. (030)-71 18 14.

Voorzitter:
U. F. Hylkema, Maliebaan 58,
3581 CT Utrecht, tel. (030)-32 88 66.

Secretaris:
C. H. Staal, Hasebroekstraat 48,
3532 GM Utrecht, tel. (030)-93 46 57.

Penningmeester:
H. J. Jurriëns, Cicerolaan 10,
3584 AK Utrecht, girorekening 575520.

Ledenadministratie:
Mw. M. Uittenbogaard-van Terwisga,
Titus Brandsmalaan 17, 3451 ZX Vleuten,
tel. (03407)-19 86.

Redactie:
E. M. Kylstra, Wolter Heukelslaan 71,
3581 SV Utrecht, tel. (030) 51 29 40.
G. J. Röhner, Obbinklaan 18,
3571 NG Utrecht, tel. (030)-71 50 02.
A. H. M. van Schaik, Ev. Meijsterlaan 87,
3533 CL Utrecht, tel. (030)-93 92 07.
C. H. Staal, Hasebroekstraat 48,
3532 GM Utrecht, tel. (030)-93 46 57.

UTRECHT EN ZIJN GEVELTEKENS

De inventarisatie van Utrechtse geveltekens is nu zover dat een begin gemaakt kan worden met publicatie. Het ligt in de bedoeling van het Utrechts Geveltekenfonds regelmatig artikelen in dit maandblad te laten verschijnen. Dit artikel vormt daartoe een inleiding. Hierna zullen de geïnventariseerde geveltekens in het kort worden beschreven. Die beschrijvingen zullen vermelden het adres en de plaats op de gevel waar die gevonden kunnen worden. Ook zal de rubriek waartoe het gevelteken behoort aangegeven worden. Bovendien zal een korte toelichting worden gegeven, terwijl een foto van het betreffende gevelteken zal worden afgedrukt.

In de eerstvolgende nummers van dit maandblad zullen korte stadswandelingen worden beschreven waarlangs geveltekens kunnen worden gevonden. Getracht zal worden om zo duidelijk mogelijk de plaats aan te duiden waar die te vinden zijn. Ook een kaartje zal worden toegevoegd.
Het geveltekenfonds beoogt hiermee meer belangstelling te wekken voor wat minder opvallende historische gegevenheden van het Utrechtse straatbeeld. En het spreekt vanzelf dat wij reacties en opmerkingen verwachten.

Vroege geveltekens
Het uithangteken als mededeling aan de gevel en bestemd voor de voorbijganger is niet alleen een Westeuropees verschijnsel. Veel vroeger kende Egypte al geveltekens in de vorm van een zuil of stèle met een inscriptie of een afbeelding vóór het desbetreffende huis. In de Oosterse wereld heeft het gevelteken als mededeling aan de voorbijganger overigens geen grote populariteit gekend. De noodzaak om hem opmerkzaam te maken op de mogelijkheid bepaalde koopwaar te verkrijgen was niet zo sterk aanwezig, omdat bedrijven per soort in bepaalde wijken waren geconcentreerd.
Hetzelfde geldt voor Griekenland, waar waren op de markt werden verkocht. Uit de Romeinse tijd zijn wel veel geveltekens bekend. Deze zijn overgebleven in de vorm van reliëfs en ook als geschilderde uithangborden en waren aangebracht om de voorbijganger opmerkzaam te maken op de produkten die aldaar verkrijgbaar waren. Vanuit Rome vond het gevelteken zijn verspreiding in de toenmalig bekende wereld. Van geveltekens in Nederland in de eerste eeuwen na de Romeinse tijd is niets bekend. Pas voor de late Middeleeuwen kan het bestaan van geveltekens worden aangetoond. De bloeitijd van het gevelteken in Nederland loopt van het midden van de 16de tot het eind van de 18de eeuw. Hoe zeer toen het gevelteken het straatbeeld heeft beheerst is te zien op tekeningen en schilderijen. Zo beelden schilders als Jeroen Bosch en Pieter Brueghel hun herbergen af met uithangborden.

Doel en functie
Volgens J. ter Gouw in zijn boek *Amstelodamiana,* (Amsterdam 1874) was ieder huis herkenbaar aan zijn afbeelding, gebeiteld of geschilderd aan de gevel of luifel. Naar die afbeeldingen werden niet alleen de huizen genoemd, maar ook de bewoners. Dat laatste is ook in veel familienamen terug te vinden. Zo hadden geveltekens een plaats bepalende functie in een tijd dat huisnummers nog niet bestonden. Pas in de Franse tijd werd de wijkindeling met wijknummers ingevoerd. Die plaatsbepaling kwam ook tot uiting in de naamgeving van straten en stegen. Vaak werd daarbij verwezen naar uithangtekens op gevels en zijmuren van de hoekpanden.
Geveltekens hadden in onze streken ook een reclamefunctie, want naast het bestaan van gespecialiseerde markten zoals de vismarkt, de korenmarkt en de ganzenmarkt bestond er een veel grotere spreiding van bedrijven over de stad dan in het Griekenland en Egypte van de Oudheid.
Een andere functie die een gevelteken kan hebben is die van gedenksteen, vaak een herinnering aan gebeurtenissen of personen die in een huis gewoond hebben.
Tenslotte kan de bewoner van een huis door middel van een gevelteken getuigen van bepaalde opvattingen of gevoelens.
Het materiaal van het gevelteken was afhankelijk van de toegepaste bouwmaterialen van het huis. Zo zullen houten huizen en luifels niet gauw stenen geveltekens hebben.
Geveltekens van hout zijn voornamelijk uithangborden en snijwerk geweest. Naarmate men steeds meer huizen van steen gaat bouwen verschijnt het uithangteken ook in toenemende mate in de vorm van een gevelsteen. Houten uithangborden en gevelstenen hebben naast elkaar bestaan. Ook zijn gevelstenen vaak zeer mooi van kleur geweest, iets dat op oude schilderijen nog te zien is. Helaas is bij de meeste thans nog overgebleven gevelstenen de kleur verdwenen.
Zeer veel geveltekens zijn niet meer aanwezig. Voor een belangrijk deel is dit het gevolg van sloop. Sommige gevelstenen zijn op andere plaatsen ingemetseld zonder dat de herkomst bekend is. Er liggen ook stenen in musea opgeslagen of zij bevinden zich op gemeentelijke bouwwerven. En niet altijd zijn er overzichtslijsten gemaakt.
Uithangborden verdwenen omdat zij veelal van minder duurzaam materiaal gemaakt waren. Soms zijn ze weggehaald op last van de overheid, soms beantwoordden zij niet meer aan het doel waarvoor zij dien-

Kromme Nieuwgracht 49, aan de binnenzijde van de poort van Paushuize (foto: David van Dijk, Amsterdam)

den. Een belangrijke reden voor het verdwijnen van het gevelteken uit het straatbeeld in de loop van de negentiende eeuw is wel dat de communicatie-functie door de opkomst van nieuwe methoden aan betekenis had ingeboet. Het gevelteken werd tot een historisch object, waar slechts een enkeling in geïnteresseerd was. Of zoals Ter Gouw in 1874 al schreef: ,,Nog rust ons oog dikwijls met eenige belangstelling op die oude gevelsteenen, die als getuigen van den smaak en den luim, en ook van den kunstzin onzer voorvaderen, nog in zoo menigen huisgevel zijn overgebleven,- eene belangstelling, die toeneemt, naarmate 't getal der overblijfselen voortdurend afneemt: steenen met allerlei afbeeldingen,- zinspelingen op handel en bedrijven, voorstellingen van steden en dorpen en kasteelen, bijbelsche taferelen en heiligbeeldjes, zinnebeelden en spreuken, uitingen van gedachten en gevoelens en wenschen in zinrijke beeldspraak, figuren van dieren en planten, van engelen en monsters''.
Het gevelteken is thans weer terug in de belangstelling. Dit geldt vooral voor de gevelstenen. Met name de laatste jaren zijn enkele interessante publikaties verschenen. De kwaliteit van deze publikaties is zeer verschillend. Het doel ervan is echter hetzelfde: aandacht en belangstelling vragen voor een verschijnsel dat eens ons straatbeeld heeft beheerst.

Publicaties over geveltekens
In 1698 verscheen in Amsterdam een vierdelig boekwerk met de titel *Koddige en ernstige opschriften op luijffels, wagens, glazen, uithangborden en andere tafereelen van langerhand bij een gezamelt en uitgeschreven door een liefhebber derzelve.*
Deze liefhebber, amateur zouden we hem nu noemen, was Jeroen Jeroense, pseudoniem voor Hieronymus Zweerts. Bij wijze van ontspanning had hij op last van zijn arts sinds 1682 aan de samenstelling ervan gewerkt.
Dit werk en het in 1866 in Engeland verschenen boek *History of Signboards form the Earliest Times to the Present Day* van Jacob Larwood en John Camden Hotten heeft mr. J. van Lennep en J. ter Gouw geïnspireerd tot een tot nu toe nooit geëvenaarde publicatie over dit onderwerp in Nederland in 1868. *De Uithangteekens, in verband met Geschiedenis en Volksleven beschouwd.* In 1869 volgde nog *Het Boek der Opschriften, Een bijdrage tot de Geschiedenis van het Nederlandsche Volksleven.*
Van Lennep en Ter Gouw verstaan onder het door hen zelf geïntroduceerde begrip ,,uithangteekens'':

1) uithangborden
2) gevelstenen: gebeeldhouwde basreliefs in de gevel ingemetseld
3) uithangende of uitstekende figuren
4) figuren in het snijraam gebeeldhouwd of geschilderd
5) figuren op de luifel geschilderd of in hout daarop geplaatst
6) figuren op de deur of op de luiken geschilderd
7) figuren op de geveltop (waaronder windwijzers kunnen voorkomen)
8) figuren op kratten of panelen van wagens, geschilderd of gebeeldhouwd
9) figuren op hakkeborden, mastschilden en kliks
10) figuren op hekken van tuinen en velden
11) opschriften en rijmen zonder illustratie
12) figuren en namen in daken (bv door middel van verschillende kleuren dakpannen)

Deze uithangtekens dienen wel van de openbare weg zichtbaar te zijn zodat alles wat zich binnen de gebouwen bevindt, maar ook voorstellingen en opschriften op graftombes en zerken door hen niet als uithangteken wordt beschouwd.
Groot is het belang van het boek van Van Lennep en Ter Gouw, want nog steeds wordt uit deze voor die tijd volledige overzichten geciteerd.
Na hen zijn geveltekens beschreven voor verschillende delen van Nederland. Dit is ondermeer het geval voor Amsterdam, Gorinchem, 's-Hertogenbosch, Maastricht. Maar ook in kleinere plaatsen als Monnic-

Oudegracht 122. Koning David (foto: Gem. Fotodienst Utrecht)

kendam, Dokkum en het Zuidhollandse Kethel werden geveltekens beschreven. De publicaties verschillen onderling nogal, terwijl er vrijwel nooit een definitie werd gegeven wat men nu eigenlijk onder een gevelteken verstaat.
Eén van de belangrijkste lokale studies is die van Amsterdam, die in 1943 in de Heemschutserie verscheen van de hand van H. W. Alings: *Amsterdamsche gevelsteenen.*
In 1970 verscheen *De gevelstenen spreken. Fotoboek met 275 afbeeldingen van gevelstenen in Nederland en Vlaanderen* van J. R. Schiltmeyer. Daarin kwam ook weer grote nadruk op Amsterdam te liggen. Het in 1974 uitgekomen *Amsterdamse uithangborden en gevelstenen* van P. van Leeuwen is grotendeels op het werk van Schiltmeyer gebaseerd.
Twee andere recente uitgaven op dit terrein zijn het vermelden waard. In 1977 gaven de Staatsmijnen *Synthese* uit, een geïllustreerd boekwerk over Zuid-Limburg, waarin het hoofdstuk ,,Monumentale kleinkunst'' gewijd is aan Maastrichtse gevelstenen. In hetzelfde jaar verscheen ook als themanummer in de serie Jaarboeken van Overijssel *Gevelstenen en Opschriften in Overijssel.* Hierin zijn verschillende artikelen opgenomen over dit onderwerp en het werd bovendien afgesloten met een inventarisatie ,,Stenen op een hoop'' genaamd.

Geveltekens in Utrecht, stad en provincie
Ook naar Utrechtse geveltekens is afzonderlijk onderzoek verricht. In het gemeentelijk archief in Utrecht bevindt zich een handschrift uit omstreeks 1840 van Van der Monde met de titel *Afbeeldingen naar de natuur van oude, vermaarde gedenkstenen met wapenen, opschriften en beeldhouwwerken in de gevels der onderscheidene huizen.* Daarin heeft hij een belangwekkend overzicht bijeen gebracht van ingekleurde tekeningen.
In 1928 wordt dit onderwerp weer in vergelijkbare omvang onder de loep genomen. In het maandblad Oud-Utrecht publiceert mej. dr. C. C. van der Graft over ,,Utrechtsche gevelsteenen en opschriften''. Daarbij beperkt zij zich tot: ,,. . . de Utrechtsche huizen. . . die nog in het bezit zijn van gevelsteenen,-versieringen en -opschriften welke verband houden met vroegere eigennamen van huizen''. Zij behandelt deze huizen straatsgewijs in alfabetische volgorde. In de jaren daarna volgen er verschillende aanvullingen ondermeer van de hand van dr. M. Minnaert. Ook de lijst van geveltekens door Van Lennep en Ter Gouw voor Utrecht verzameld, wordt in 1931 in het maandblad opgenomen.
Minnaert schreef in 1941 ook nog het artikel ,,De oude gevelstenen der provincie Utrecht'', waarbij hij de voorlopige monumentenlijst uit 1908 hanteerde. Hij heeft echter jaartalstenen, wapens en huisnamen niet opgenomen.
Verder werden in het maandblad afzonderlijke geveltekens beschreven. Zo was er voldoende reden voor de ledenvergadering van Oud-Utrecht op 19 november 1975 om tot de oprichting te komen van een geveltekenfonds, dat de inventarisatie ter hand moest nemen van afbeeldingen die gevels versieren, huizen een naam geven en herinneringen bewaren aan gebeurtenissen.

Oprichting en doel van het Utrechts geveltekenfonds
De Stichting Het Utrechts Gevelteken Fonds werd officieel opgericht op 6 mei 1977 en stelt zich ten doel het handhaven, casu quo terugbrengen, restaureren en doen gebruiken van geveltekens, grenspalen en grensstenen in de ruimste zin, mede teneinde de belangstelling voor plaatselijke of algemene toestanden of omstandigheden in het verleden of de huidige toestand te bevorderen. Reeds voor de oprichting van de stichting was er een werkgroep van vrijwilligers voortkomend uit de Vereniging ,,Oud-Utrecht'' begonnen aan een inventarisatie van geveltekens in de binnenstad van Utrecht. Eén van de eerste daden van het fonds was het plaatsen van een nieuw beeld van keizer Hendrik IV aan het pand op de hoek van Mariaplaats en Mariastraat.

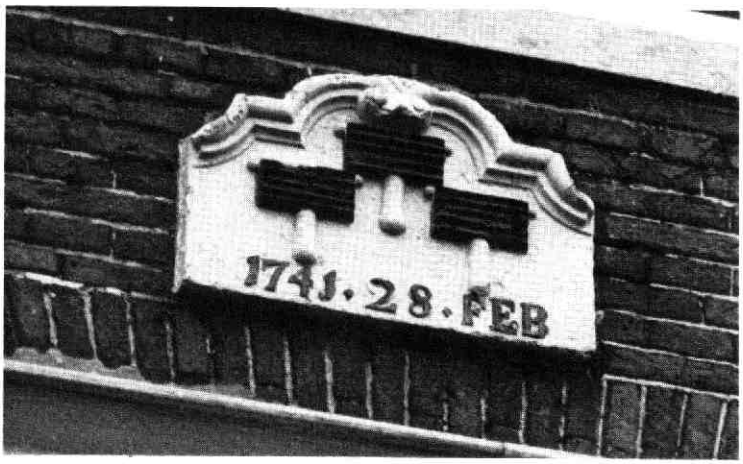

Jansveld 41. De drie roskammen (foto: Gem. Fotodienst Utrecht)

Dit geschiedde op 10 juni 1978 en werd gezien als een voortzetting van een oude traditie. Inventarisatie en archiefonderzoek werden voortgezet.

Het onderzoek

De hierboven genoemde werkgroep heeft gegevens verzameld over geveltekens in de binnenstad van Utrecht. Bij de inventarisatie is het bestuur van het geveltekenfonds uitgegaan van de opsomming van Van Lennep en Ter Gouw.

Het aantal rubrieken is echter teruggebracht tot vijf:

1) gevelstenen,
2) figuren op of aan de gevel,
3) afbeeldingen en opschriften op gevels en balken,
4) uithangborden en
5) overige afbeeldingen.

Voor de stad Utrecht vormen de gevel*stenen* het belangrijkste deel van het bestand. Daarom is hier een verdere onderverdeling in aangebracht:

a) figuratieve gevelstenen,
b) wapenstenen,
c) stenen met een spreuk,
d) gedenkstenen,
e) naamsaanduidingen en
f) overige afbeeldingen.

Bij de figuratieve gevelstenen kan men denken aan in basreliëf aangebrachte afbeeldingen van bijvoorbeeld mensen, dieren, planten, goden of hemellichamen; aan taferelen ontleend aan de Bijbel of motieven die betrekking hebben op ambacht, beroep en handel. Hierbij kan er sprake zijn van verwijzing naar de bewoner. Heel duidelijk is dat het geval bij wapenstenen en naamsaanduidingen.

Gedenkstenen kunnen naar bewoners verwijzen, bijvoorbeeld in het geval van eerste steenleggingen of stenen die vermelden dat in het desbetreffende huis een bekend persoon heeft gewoond. Gedenkstenen kunnen echter ook betrekking hebben op historische gebeurtenissen of op de lotgevallen van een huis, zoals een brand of een restauratie.

Wat betreft de geografische begrenzing van de inventarisatie is in principe uitgegaan van de oude stad binnen de singels.

Soms zijn ook belangrijke geveltekens buiten dit gebied opgenomen. Deze zijn vooral gesitueerd in de vanouds bekende woongebieden buiten de singels zoals de Bemuurde Weerd en Tolsteeg.

Ten behoeve van de inventarisatie is het werkgebied binnen de singels verdeeld in een tiental secties. In dit gebied zijn ongeveer 3800 panden bekeken. Hiervan bleken er ruim 900 een bijzonderheid te bezitten. Deze vielen niet in alle gevallen onder de noemer „geveltekenen" zoals die door het Geveltekenfonds wordt gehanteerd. Hoewel het trekken van een grens een moeilijke zaak is gebleken en steeds een zekere willekeur in zich bleek te hebben, is toch een keus gemaakt. Zo zijn bijvoorbeeld muurankers en bovenlichten buiten het bestand gebleven. Ook uithangborden zijn in eerste instantie buiten beschouwing gelaten. De grens met moderne reclameartikelen als lichtbakken is moeilijk te trekken. Hoewel het uithangbord reeds in vroeger eeuwen deze functie gehad heeft, is het nu niet opgenomen in het bestand vanwege de bijna dagelijkse veranderingen.

Slotopmerkingen

Zoals uit dit artikel is gebleken zijn geveltekens belangrijk geweest in het straatbeeld van de stad. Ieder huis was herkenbaar in vroeger tijden aan afbeeldingen op de gevel of dat nu in de vorm was van een gevelsteen of van een uithangbord of van een schildering. Niet alleen familienamen werden daaraan ontleend, maar ook straatnamen vinden hun herkomst vaak in afbeeldingen op hoekhuizen.

Het ligt niet in de bedoeling van het geveltekenfonds om dit weer geheel tot leven te brengen, maar wel om de aandacht te vragen voor de geschiedenis, die daaraan verbonden is. De beschrijvingen en de korte wandelingen dienen daartoe. En omdat de gegevens nog niet volledig zijn willen wij graag aanvullingen en opmerkingen ontvangen.

Het Utrechts Gevelteken Fonds
secretariaat:
Kromme Nieuwe Gracht 49
3512 HE Utrecht

DE KOORBANKEN VAN DE JANSKERK

Toen in 1981 de restauratie van de Utrechtse Janskerk gereed kwam, heeft men het restant van het koorgestoelte teruggezet op zijn oorspronkelijke plek: in het priesterkoor.
Daar immers werden door de kanunniken die aan deze kerk verbonden waren, dagelijks de kerkelijke getijden en de hoogmis gezongen. Deze getijden - gebeden op de vaste uren van de dag - bestaan vooral uit psalmen en andere gedeelten uit de bijbel. Hieraan zijn lofzangen (hymnen) en lezingen, o.a. uit de werken van oude kerkelijke schrijvers en uit de levens der heiligen, toegevoegd. De teksten wisselen naar de dagen van de week of zijn eigen aan het feest dat gevierd wordt.
De kanunniken, hun plaatsvervangers en wellicht ook nog anderen die bij de koorzang assisteerden, hadden hun plaats in de koorbanken.
Deze zetels, die onderling gescheiden waren door houten schotten - tussenwangen -, stonden langs de wanden van het koor tegenover elkaar opgesteld. Soms is er aan iedere kant slechts één rij, soms staan er meerdere rijen achter elkaar. Dan bevinden zich in de voorste rij een of meer toegangen naar de volgende. De achterste koorbank heeft een hoge rugleuning, het dorsaal. Terwille van de acoustiek wordt dit bekroond door een gebogen overhuiving.
Iedere zetel heeft een opklapbare zitting en aan de onderkant hiervan is meestal een console-achtig stutje aangebracht. Als de zitting omhoog geklapt was, kon men tijdens de lange perioden dat men moest staan, toch wat leunen. Deze steun die vooral de oudere koorheren welkom was, gaf men de naam misericorde. Dit is afgeleid van het latijnse misericordia en betekent ,,medelijden'' en in de middeleeuwen ook: iets wat men aan een zieke of zwakke uit medelijden toestaat. Ook de uitsteeksels (knoppen) op het halfronde gedeelte van de tussenwangen hadden een dergelijke functie: de koorheren konden hierop leunen, wanneer zij zich uit hun zetels moesten verheffen. Deze knoppen zijn echter niet in ieder koorgestoelte aanwezig; in dat van de Janskerk ontbreken zij.
Wat de middeleeuwse koorbanken zo boeiend maakt, is dat zij rijk voorzien zijn van beeldhouwwerk en dat men vooral op de misericorden en de knoppen een bonte wereld van profane voorstellingen kan aantreffen.

Wanneer men met deze beschrijving in het hoofd in het koor van de Janskerk staat, is het pijnlijk te constateren, hoe weinig er van het oorspronkelijke meubel overgebleven is. Niet alleen de wangen, die de rijen zetels aan de zijkanten afsloten, maar ook het dorsaal met de overhuiving en een aantal zetels zijn verdwenen. Wat nog rest zijn vijf zetels aan de zuidkant, dus rechts als men naar het altaar gekeerd staat, en een rij van elf aan de noordkant (afb. 1).
Hoe groot het koorgestoelte oorspronkelijk geweest is, valt niet meer te achterhalen. Meestal is het aantal zetels een veelvoud van het aantal kanunniken, want

1. Utrecht, Janskerk, Gedeelte van het koorgestoelte.

2. Hardlopende man, Utrecht, Janskerk (misericorde).

3. Hardlopende man, Breda, Grote of Lieve Vrouwekerk (misericorde).

ook anderen, b.v. de aan de kerk verbonden vicarissen, namen deel aan het koorgebed[1]). Zo telde het kapittel dat aan de Grote of Lieve Vrouwekerk in Breda verbonden was, dertien leden; het aantal zetels in de koorbanken aldaar is twee-en-zestig. De Janskerk had twintig kanunniken; een aantal van vijftig of meer zetels lijkt dus niet onwaarschijnlijk.
Er zijn dus in totaal nog maar zestien zetels over en deze zijn lang niet compleet. Van de oorspronkelijke zittingen zijn er vijftien bewaard. Op twee hiervan bevinden zich nog, min of meer gaaf, de misericorden; van de dertien andere is de voorstelling weggekapt. Waarschijnlijk is dit gebeurd op 7 maart 1580, toen in de St. Jan en in andere kerken die nog niet aan de gereformeerden waren toegewezen, een soort beeldenstorm plaatsvond[2]). Van één zetel is ook de klos, het bovenste deel van de misericorde, waarop men staande leunen kan, verloren gegaan en vervangen door een van een ander type (zie afb. 1, geheel rechts). Ook op de vernieuwde zitting heeft men een nieuwe klos aangebracht; deze is weer van een ander model!

De rekeningen van de kerk vermelden, dat er in 1378 een betaling heeft plaats gehad voor een reparatie aan een zetel in de koorbanken[3]). Omdat het huidige koorgestoelte op stilistische gronden rond 1480 gedateerd moet worden, leert deze mededeling ons alleen, dat dit niet het oudste is en dat er minstens één ander aan voorafgegaan is.
Het is niet waarschijnlijk, dat de koorbanken in Utrecht vervaardigd zijn. De vorm van de klossen (afb. 2) komt overeen met die van de groep koorbanken die gedateerd moet worden tussen ca. 1440 en ca. 1510 en die zich bevindt in kerken in het Nederrijn-gebied, van Kempen tot Emmerich (Straelen, St. Peter und Paul, 1440-1450; Kleve, Untere Stadtkirche, 1474; Emmerich, St.-Martini-Münster, 1486; Kempen, Propsteikirche St. Marien, 1493; Xanten, St. Viktor, het kleine koorgestoelte, eind 15de eeuw, en Kalkar, St. Nikolai, 1505-1508). In Nederland heb ik deze klossen nergens anders aangetroffen, zelfs niet in de koorbanken van de St. Martinuskerk te Venlo, dat toch op korte afstand van Straelen ligt. Natuurlijk kan de lijn zich van Emmerich naar Utrecht hebben voortgezet, b.v. langs Nijmegen, Arnhem, Rhenen of Amersfoort. Maar uit deze plaatsen zijn geen middeleeuwse koorbanken bewaard gebleven; het is dus louter een mogelijkheid. Overigens kan ook een relatie met Emmerich een rol gespeeld hebben. Dit behoorde tot het bisdom Utrecht; de proost van St.-Martini-Münster stond aan het hoofd van het aartsdiakonaat Emmerich en had stemrecht bij de verkiezing van de Utrechtse bisschoppen. Van 1444 tot aan zijn dood in 1483 is Moritz von Spiegelberg proost in Emmerich geweest. Hij was bovendien de stichter van het koorgestoelte aldaar, maar heeft de voltooiing ervan, in 1486, niet mogen beleven. Heeft hij misschien met de kapittelheren van St. Jan over zijn plannen gesproken en hen in kennis gebracht met een beeldhouwer in zijn omgeving? Hoe het ook moge zijn, het is het meest waar-

schijnlijk, dat de Utrechtse banken ergens in het hierboven aangeduide gebied besteld en gemaakt zijn.

Wat geven de misericorden te zien?
Op de eerste misericorden aan de rechterkant (afb. 2) is een hardloper afgebeeld, een man die, zwaaiend met zijn ellebogen, aan het rennen is. De figuur is zwaar beschadigd. Niet alleen is een van de voeten verdwenen, maar ook het gezicht en de voorkant van zijn puntige muts, waar de haren als een rand onderuit komen, zijn weggeslagen. Hierdoor valt niet meer na te gaan, of het gebaar van de, ook al geschonden, linkerhand misschien een schreeuw moet ondersteunen. Erg waarschijnlijk is dit overigens niet, hiervoor is de hand te ver van het gezicht verwijderd.
De betekenis van de voorstelling moet, geloof ik, gezocht worden in een passage uit de eerste brief van St. Paulus aan de Korintiërs: ,,Gij weet het: de hardlopers in het stadion lopen allen, maar slechts één krijgt de prijs. Loopt zo dat gij hem krijgt'' (I Kor, 9, 24).
In zijn boek *De Nederlandsche koorbanken tijdens gothiek en renaissance*[4]) beschrijft Witsen Elias de voorstelling als ,,een knielende, manlijke figuur, die de linkerhand opgeheven houdt''. En hij verwijst naar ,,een dergelijke figuur'' in Breda, waarvan hij zegt ,,een man die hard loopt, of misschien knielt'' (blz. 93). De foto (afb. 3) laat echter duidelijk zien, dat déze man niet knielt, maar dat hij, luid schreeuwend, rent voor zijn leven. Hij brengt het spreekwoord in beeld ,,Die vervaert es loop in die kerke'', d.w.z. wie doodsbang is, bv. omdat een vijand hem achterna zit, moet de kerk inlopen; daar werd hij immers beschermd door het asielrecht[5]).
Enige gelijkenis tussen beide voorstellingen valt niet te ontkennen, maar verwantschap of beïnvloeding is er niet. De koorbanken van Breda dateren van ca. 1440-1445 en die van de Janskerk zijn omstreeks 1480 gemaakt. Bovendien - en dit weegt wellicht nog zwaarder - moet men de oorsprong van de laatste op een heel andere plek, in de omgeving van Emmerich - Kleve zoeken. En dit niet alleen vanwege de klossen van de misericorden, maar ook vanwege de aard en uitvoering van de andere voorstellingen.
De andere nog bewaarde misericorden is nummer 7 van de rij aan de linkerkant (afb. 4). Hier zwemt een vos - zijn kop is wat beschadigd - in het water te midden van drie eenden, die geschrokken een goed heenkomen zoeken. Een recent verschenen beschrijving van de Janskerk[6]) weet te melden, dat dezelfde voorstelling ook te vinden is in de koorbanken van de St. Martinuskerk te Emmerich. Deze mededeling is overgenomen uit het hierboven reeds aangehaalde werk van Witsen Elias (blz. 28). Het is echter te hopen, dat niemand naar aanleiding hiervan in Emmerich gaat kijken, want de helft van het koorgestoelte aldaar is in 1944 verwoest. En, natuurlijk, bevond de misericorde waarnaar verwezen wordt, zich in dat gedeelte. Dat Ernst Aus'm Weerth in 1866 een tekening van deze helft gepubliceerd heeft[7]), baat ons weinig. De schets van deze misericorde (afb. 5) vult nog geen 1½ cm. in het vierkant en het is twijfelachtig, of Aus'm Weerth wel nauwkeurig getekend heeft. De

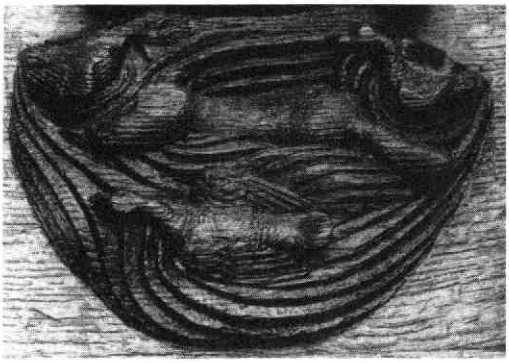

4. Vos in het water op eendenjacht, Utrecht, Janskerk (misericorde).

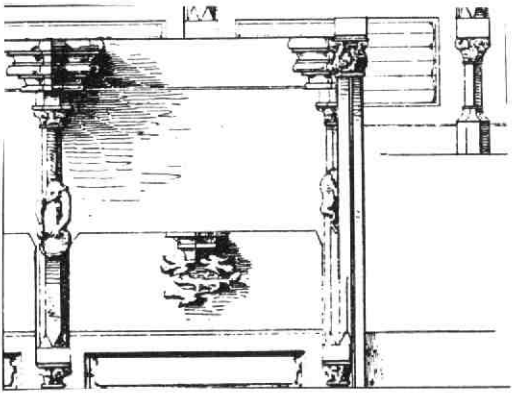

5. Vos in het water op eendenjacht, Emmerich, St.-Martini-Münster. Détail uit een tekening van E. Aus'm Weerth.

6. Vos in het water op eendenjacht, Kempen, Propsteikirche St. Marien (misericorde).

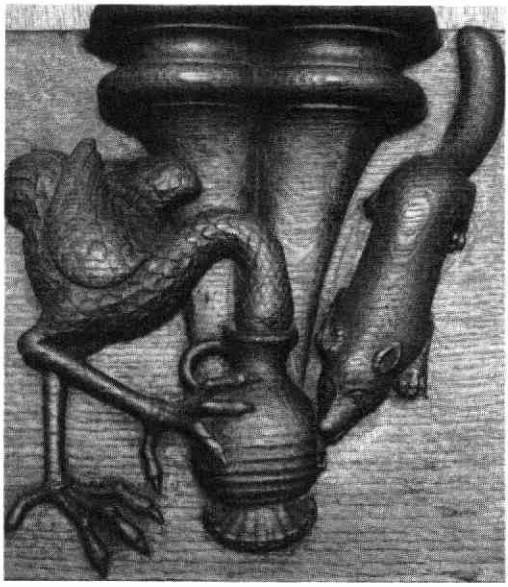

7 - 8. De vos en de kraanvogel hebben elkaar te gast, Kempen, Propsteikirche St. Marien (misericorden).

9. De vos en de kraanvogel hebben elkaar te gast. Houtsnede uit de Fabels van Aesopus (Ulm, Joh. Zainer, 1476).

klossen van de misericorden heeft hij in ieder geval verkeerd weergegeven en maar liefst drie voorstellingen, waaronder die van de vos in het water, heeft hij tweemaal afgebeeld. Er is echter nog een andere misericorde met dezelfde voorstelling, nl. in Kempen (afb. 6). Dit gestoelte is wat later, in 1493, tot stand gekomen, maar het hoort tot dezelfde groep. In tegenstelling tot de Utrechtse is deze misericorde wat meer in de hoogte uitgewerkt, maar in de stand en de opstelling van de figuren vertonen beide een grote gelijkenis. Het tafereel van de vos op eendenjacht doet natuurlijk denken aan het beroemde dierenepos *Van den vos Reynaerde* (Reinaert I), geschreven door „Willem die Madoc maakte". Men zoekt hier echter tevergeefs. De enige tekst waarop deze voorstelling geïnspireerd kan zijn, staat in het vervolg hiervan, *Reynaerts historie,* ook wel Reinaert II genoemd. Daar vertelt Reynaert vol trots aan zijn neef Grimbeert de das, dat zijn kinderen, Rossel en Reynaerdine, al zo goed in het water kunnen duiken naar kuikens en eenden[8]).

Zowel in Emmerich als in Kempen vindt men een vrij groot aantal Reinaertvoorstellingen, maar met uitzondering van de vos in het water brengt geen enkele hiervan een gebeurtenis uit de Reinaert I of II in beeld. Ook van andere koorbanken op het Europese vasteland is er mij geen bekend. Dit in tegenstelling tot Engeland, waar men meerdere scènes vindt die in een of andere versie op het dierenverhaal terug gaan[9]).
Wel is er verband met spreekwoorden en andere literatuur, zoals een van de fabels van Aesopus, een Griekse fabeldichter uit de 6de eeuw vóór Christus. Hierin vertelt hij, hoe de vos en de kraanvogel (in latere versies de ooievaar) elkaar voor een maaltijd uitnodigen. De vos serveert de spijzen op een plat bord, zodat de kraanvogel met zijn lange snavel niet aan zijn trekken komt. Deze op zijn beurt dient het eten op in een hoge kruik of vaas, te smal en te diep voor de snuit van de vos. Zo wordt degene die een ander een poets bakt, met gelijke munt betaald. Of, samengevat in een spreekwoord: de vos en de kraan hebben elkander te gast.
De fabels van Aesopus zijn altijd heel populair geweest; in de klassieke oudheid en in de middeleeuwen behoorden zij zelfs tot de leesstof voor de school. Zij zijn overgeleverd in handschriften en werden al heel kort na de uitvinding van de boekdrukkunst gedrukt. De eerste Duitse editie verscheen in 1476 bij Johann Zainer te Ulm en al in 1477-78

kwam er bij Günther Zainer te Augsburg een nieuwe druk van de pers.
Daarna verschenen er nog vele andere edities en ook vertalingen. De oudste vertaling in het Nederlands werd in 1485 uitgebracht door Gheraert Leeu te Antwerpen. Voor de illustraties heeft hij dezelfde houtsneden gebruikt die de Straatsburger drukker Heinrich Knoblochtzer in zijn uitgave van ca. 1481 publiceerde. Het zijn vrij getrouwe copieën van de houtsneden in de druk van Johann Zainer uit 1476[10]).
De fabel van de vos en de kraanvogel is in de koorbanken van Kempen uitgebeeld op twee verschillende misericorden (afb. 7 en 8). Deze voorstellingen zijn duidelijk geïnspireerd op de houtsnede van 1476 (afb. 9). De scènes konden wat hoger worden, maar moesten zeker smaller zijn. Hierom heeft de beeldhouwer de stand van de dieren gewijzigd en met name de vos in een merkwaardige perspectief gezet; de geringe diepte van de misericorde liet geen andere oplossing toe. De gave compositie en de knappe afwerking laten duidelijk zien, dat hier een meester van klasse bezig is geweest en dat hij het voorbeeld met de nodige vrijheid heeft verwerkt. Dat hij de arbeid van een ander tot voorbeeld gekozen heeft, mag geen verwondering wekken. Dit was in de middeleeuwen heel normaal en ook grote meesters deden dit.

Waarom zoveel aandacht voor twee misericorden uit een heel ander koorgestoelte, al behoort dit tot dezelfde ,,groep''? Allereerst omdat hier duidelijk te zien is, hoe houtsneden als voorbeeld gediend hebben voor beeldhouwwerken. En vervolgens omdat dezelfde houtsnede al eerder model heeft gestaan voor een misericorde in de Janskerk te Utrecht. Een misericorde waarvan heel veel verloren gegaan is, maar die men, gelukkig niet zo grondig heeft afgekapt, dat de voorstelling niet meer te achterhalen zou zijn (afb. 10). Om de herkenning te vergemakkelijken heb ik uit de houtsnede dat deel wat het voorbeeld geweest is, geïsoleerd en aangevuld (afb. 11).
Links op de misericorde ziet men het silhouet van de kraanvogel; de rug, de staart en een groot deel van een van de poten. Hiernaast staat, in een iets andere vorm en zonder oor, de kruik waarin de spijs zich bevindt. De hals en de kop van de vogel zijn verdwenen, evenals de andere poot. Van de vos, aan de andere kant, is niet veel meer dan de omtrek overgebleven en dan vooral van het achterlijf. Naast het naar rechts uitstekende fragment loopt, wat schuin omhoog, de lijn van de rug, die, wat lager, overgaat in de staart. Daaronder een vage aanduiding van de linker achterpoot. Te oordelen naar de breuklijn op de stut van de zitplank heeft de kop van de vos niet veel verder gereikt; hij is dus minder dicht bij de kruik geweest dan op het voorbeeld.
Op verscheidene andere zetels zijn nog vage resten van voorstellingen bewaard gebleven. Helaas, vormen zij nergens het halve woord dat de goede verstaander nodig heeft.

Vleuten
Burg. Van der
Heidelaan 22 *J. A. J. M. Verspaandonk*

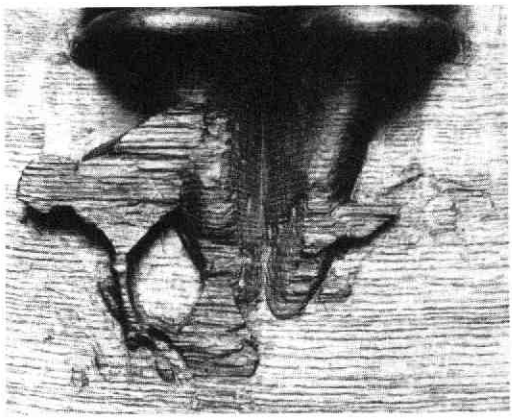

10. De vos en de kraanvogel hebben elkaar te gast, Utrecht, Janskerk (misericorde).

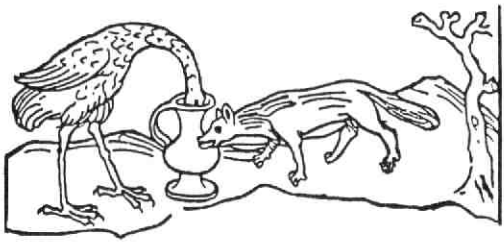

11. Aangevuld détail uit afb. 9.

1. B. M. de Jonge van Ellemeet, Uit de geschiedenis van het kapittel van St. Jan. In: *Jaarboekje Oud-Utrecht* 1935, blz. 29 - 51. Zie blz. 36.
2. A. Graafhuis en K. M. Witteveen, *In en om de Janskerk.* Utrecht, 1981. Blz. 7.
3. G. G. Calkoen, *Het Sint Janskerkhof en de Sint Janskerk. Circa 1050 tot circa 1700.* Utrecht 1902. Typescript. Blz. 90.
4. J. S. Witsen Elias, *De Nederlandsche koorbanken tijdens gothiek en renaissance.* Amsterdam, 1937.
5. J. A. J. M. Verspaandonk, Misericorde-reeks deel 3, *Breda, de koorbanken van de Grote of Lieve Vrouwekerk,* Amsterdam, 1983. Nr. 58.
6. *Janskerk Utrecht,* Uitgave van het Bureau Voorlichting van de Gemeente Utrecht, blz. 29.
8. *Over De Vos Reinaert door Willem (die Madoc maakte) gevolgd door Reinaerts geschiedenis waarin zijn latere lotgevallen zijn opgetekend;* vertaald door A. van Nimwegen. Utrecht - Antwerpen, 1979. Blz. 251.
7. E. Aus'm Weerth, *Kunstdenkmäler des christlichen Mittelalters in den Rheinlanden;* I. Abt. Bildnerei, III. Band. Bonn, M. Cohen & Sohn, 1866. Tafel IV.
9. K. Varty, *Reynard the Fox; a study of the fox in medieval English art.* Z.pl., 1967. E.g.p. 45-48 en pl. 48-51.
10. U. Koch, *Holzschnitte der Ulmer Äsop-Ausgabe des Johann Zainer.* Dresden, 1961. Abb. 17, S. 23.

SEMINARIE RIJSENBURG

Aan het College van Burgemeester en Wethouders van de Gemeente Driebergen-Rijsenburg stuurde het bestuur van de Vereniging Oud-Utrecht op 25 januari jl. het volgende schrijven:

Zeer Geacht College,

Met schrik heeft het bestuur van de Vereniging Oud-Utrecht uit de krant van 5 januari jl. kennis genomen van het feit, dat uw college een vergunning is verleend voor de sloop van het groot-seminarie Rijsenburg.
Uit deze toestemming maakt het bestuur op dat alle door u gedurende vele jaren ondernomen pogingen om dit belangrijke monument voor uw gemeente en voor ons land te behouden en het vervolgens een andere, eigentijdse bestemming te geven, schipbreuk hebben geleden.

Alvorens u dit unieke gebouw met de grond gelijk laat maken, wenst het bestuur - anderen gingen daarin voor - het belang van dit bouwwerk nog eens te onderstrepen. Voor de kern van Driebergen-Rijsenburg is het, tesamen met het Schaepman-monument, een beeldbepalend gebouw. Landelijk is het een goed specimen van de architectuur van J. H. van den Brink, van wiens werken er al teveel gesloopt zijn.
Historisch is het groot-seminarie een gebouw van waaruit in de 19de eeuw een deel van de 20ste eeuw de emancipatie van de katholieken op een belangrijke manier is geleid en is vorm gegeven. Aan dit groot-seminarie heeft het plaatsje Driebergen-Rijsenburg zijn nationale bekendheid mede te danken. Toen de wereldlijke overheden nog zonder problemen discriminatoir konden handelen, toen een term als ,,minderhedenbeleid'' nog niet was uitgevonden, maar de nederlandse katholieken ondanks hun grote aantal slechts een groep tweederangs burgers werden gevonden, was het Driebergse seminarie een kerkelijk en cultureel centrum van waaruit de katholieken van met name vijf provincies van ons land - het toenmalige aartsbisdom Utrecht - van telkens nieuwe impulsen werden voorzien.
Van deze inhoudelijke draagwijdte getuigt het imposante uiterlijk van het bouwwerk.

Het bestuur van Oud-Utrecht wenst aan de vooravond van de sloop deze feiten nog eens nadrukkelijk onder uw aandacht te brengen. Het betuigt adhesie aan hen die trachten de gemeente Driebergen-Rijsenburg ervan te weerhouden een harer meest karakteristieke gebouwen te amoveren.

Utrecht, 25 januari 1984

Met de meeste hoogachting,
Het bestuur van de Vereniging Oud-Utrecht,

w.g. drs. C. H. Staal,
Secretaris.

Post scriptum. Inmiddels heeft op 22 februari jl. de waarnemend voorzitter van de Raad van State, mr. Polak, toestemming verleend het Seminarie Rijsenburg ook werkelijk te slopen. Hij heeft de ingediende bezwaarschriften niet ontvankelijk verklaard.

MOLEN ,,KRANENBURG''

In het meinummer van het jaar 1954 van ons Maandblad werd een artikel uit Trouw van 30 maart aangehaald.
Hierin werd geschreven:

,,Zo uitbundig als men in Utrecht eigen activiteit pleegt te prijzen wanneer ergens een eerste spade in de grond wordt gestoken of wanneer er een nieuw stukje ,,industrialisatie'' aan de bedrijvigheid wordt toegevoegd, zo stil, zo stiekum is gisteren het povere restant van de oude molen Kranenburg aan de Kromme Rijn geliquideerd.
Daar kwamen geen toespraken aan te pas, daar was geen autoriteit die de eerste mokerslag kwam geven

in het gezicht van wat eens een mooi monument van Utrechts oude welvaart was.
Bijna tweehonderd jaar heeft Kranenburg aan de Kromme Rijn gestaan, een houtzaagmolen waarin het lied van de arbeid met vlijtig élan werd gezongen. Maar in de oorlog werd het hout van de mooie molen geroofd en na de oorlog was Utrecht zo vervuld van gedachten aan industriehallen en Jaarbeursdrukte, dat de molen nauwlijks aandacht kreeg.
Voor dat vroegere pronkjuweel van bedrijvigheid werd geen cent ter beschikking gesteld. ,,Niet te herstellen'' luidde het oordeel. Een aanbod om de molen althans uitwendig te restaureren werd zelfs niet geaccepteerd; een volledige restauratie compleet met wiekinstallaties en andere peperdure dingen of . . . afbreken. Nu is het er van gekomen en wat een prachtig monument had kunnen zijn in de nieuwe Kromme Rijn-wijk is geruisloos geliquideerd. En dat in een stad die zich zo beijvert om haar verleden te verheerlijken''.

Er waren toen mensen die het niet eens waren met het gevolgde beleid. Die zijn er nu nog, getuige de brief die de redactie van de heer G. A. Wildschut ontving:

Bij het doorlezen van het fraaie boek van W. A. G. Perks, ,,Zes Eeuwen molens in Utrecht'' deel ik u mede dat de slotalinea's niet in overeenstemming zijn met de werkelijkheid.
Geen verwijt treft de schrijver, maar een aanvulling zou juist kunnen zijn.

Restauratieplan
Een foto van de molen in deze periode werd door mij ter hand gesteld aan de prenten-afdeling van het Gemeente Archief te Utrecht. Deze foto werd gemaakt na het gereedkomen van de nieuwe fabriek van Jansen en Sutorius aan de Koningsweg, en juist vóór de aanleg van de Rubenslaan, waar door mij woningen zouden worden gebouwd.
Het uitbreidingsplan ,,Kromme Rijn'' was in wording. Ik kon kennisnemen van de plannen rond de molen ,,Kranenburg''.
Ik vroeg begrip en tijd om de molen met omliggende grond als groengebied in het bestemmingsplan op te nemen. Tevens was ik bekend met de restauratiekosten. Door mij werd voorgesteld de volle restauratiekosten voor mijn rekening te nemen, verder zou dan wel één of andere regeling gevonden worden wat dan verder te doen. (Zie bijv. ,,de Trouwe Wachter in Tienhoven'').
Alle bouw- en restauratietekeningen werden mij vlot ter beschikking gesteld.
Zonder overleg of enig verder contact heb ik op zekere dag de sloper zien verschijnen om de zaak geheel te laten verdwijnen.
Hetzelfde geldt voor de herbouw van een watermolen op mijn terreinen oost van de Breukeleveenseplas.

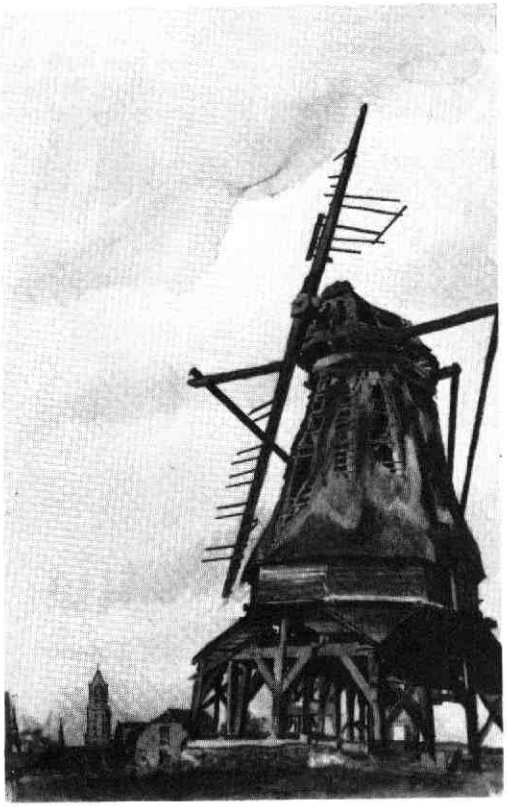

De molen Kranenburg, 1950. Aquarel van M. van Kuilenburg. Foto: G.A.U., Top. Atlas U 1.20

Daar zou, gezien de oude kaarten en andere archiefstukken, een fraaie molen gestaan hebben.
Ook hier is het niet mogelijk geweest ook maar enige medewerking van de ontelbare instanties te verkrijgen.
Gelukkig heeft men ,,de Trouwe Wachter'' kunnen behouden.

Met vriendelijke groeten,

(w.g.) G. A. Wildschut

Helaas werd dergelijk particulier initiatief tot het behoud van monumenten van bedrijf en techniek die, blijkens het krante-artikel, al werden geapprecieerd, kennelijk niet aangepakt.
Gelukkig bezit de stad nog een belangrijk deel van een vergelijkbare houtzaagmolen. De molen de Ster aan de Leidse Vaart is op de molenopbouw na geheel compleet. Juist op dit moment lijkt het particulier initiatief een impuls te kunnen zijn voor het behoud van dit monument van bedrijf en techniek.

Agenda

Vrijdag 30 maart 1984. Ned. Klassiek Verbond afd. Utrecht. Lezing door dr. L. B. van der Meer over ,,Socrates en de Zeven Wijzen in de antieke kunst''. Aanvang: 20.00 uur. Plaats: Archeologisch Instituut, Trans 14, Utrecht.

Zaterdag 14 april 1984. Excursie naar de Buurkerk. Zoals bekend zal zijn wordt deze kerk als voorlaatste van de vier binnenstadskerken gerestaureerd. (Zie bulletins en jaarverslagen van het vijf kerken restauratieplan.) De restauratie van de Buurkerk is inmiddels een flink eind gevorderd. Bovendien zal het museum van Speelklok tot Pierement een nieuw onderkomen krijgen in de Buurkerk, waarmee deze weer een nuttige bestemming zal krijgen. Over de restauratie en de aanpassingen die nodig zijn voor de museumfunctie zal de architect, de heer T. van Hoogevest, tijdens de excursie vertellen.
Verzamelen om 10.00 uur in de kerk.

Donderdag 24 mei 1984. Lezing over munten en het muntwezen in Utrecht. De voordracht zal gehouden worden door de heer Scheffers, conservator van het museum van de Rijksmunt. Aanvang 20.00 uur. Plaats: Fundatie van Renswoude.

OPROEP

Van één van onze leden, de heer A. J. A. M. Lisman, Rijksstraatweg 53, Nieuwersluis, ontving de redaktie een brief, die wij hierbij laten volgen:
,,In het boekje *Een halve eeuw kasteel Vredenburg*, in 1936 verschenen van de hand van F. J. Kraay, trof ik een advertentie aan voor een spoedig te verschijnen publicatie, van dezelfde auteur, *Het Land der Kastelen*. Omdat ik die ,,a.s.'' publicatie nooit gezien heb en niemand mij iets over het bestaan ervan kan vertellen, ben ik op zoek gegaan naar de auteur. Ik vond via de burgerlijke stand dat hij, F. J. Kraai, op 2 januari 1874 te Werkhoven is geboren en op 16 juli 1949 te Utrecht overleed. Zijn zoon, geboren te Utrecht op 10 januari 1910 is, evenals zijn echtgenote, inmiddels te Voorburg overleden. Dit echtpaar had daar twee kinderen, die beiden naar het buitenland zijn vertrokken. De oudste in 1973 en de jongste in 1967. Hun adressen zijn hier onbekend.
Nu ik dus niet aan de (klein)kinderen van de auteur kan vragen of hen iets bekend is over ,,Het Land der Kastelen'', wil ik u verzoeken een oproep te plaatsen in het Maandblad van Oud-Utrecht. Misschien kan één van de leden mij verder helpen''.

,,Het Land der Kastelen, De Stichtsche Lustwarande, Tusschen Rijn en Lek - Historisch-geographische wandelingen in het Stichtsche Overkwartier, door F. J. Kraay, docent aan de Dagcursussen in de Utr. Volksuniversiteit; Oud-Leeraar U.N.L. Lid der Vereeniging Oud-Utrecht.
Voorzien met ± 100 afbeeldingen van oude gebouwen, kasteelen, verdwenen punten, portretten van historische persoonlijkheden enz. enz.''

NIEUWE LEDEN

H. C. Reinders, Utrecht
W. J. M. Schaatsenberg, Houten
J. M. Schrijver, Doorn
M. Slingerland, Utrecht
H. P. Smit, Rotterdam
D. P. Snoep, Haarlem
J. Snijders, Utrecht
F. de Soeten, Utrecht
J. G. van der Tuijn, Utrecht
L. Valstar, Utrecht
Mw. D. Vermeulen-Ponten, Utrecht
A. van Vredendaal, Hilversum
P. Wessels, Utrecht
Mr. J. M. Weststeyn, Gouda
Mw. M. Wiertsema-Schipper, Bilthoven
Mw. J. M. Wittema-van Koten, Utrecht
L. Wouters, Utrecht
J. J. M. van Zijl, Utrecht

maandblad oud-utrecht

57e jaargang - nr. 3 - maart 1984

Redactieadres:
Alex. Numankade 199.
3572 KW Utrecht, tel. (030)-71 18 14.

Voorzitter:
U. F. Hylkema, Maliebaan 58,
3581 CT Utrecht, tel. (030)-32 88 66.

Secretaris:
C. H. Staal, Hasebroekstraat 48,
3532 GM Utrecht, tel. (030)-93 46 57.

Penningmeester:
H. J. Jurriëns, Cicerolaan 10,
3584 AK Utrecht, girorekening 575520.

Ledenadministratie:
Mw. M. Uittenbogaard-van Terwisga,
Titus Brandsmalaan 17, 3451 ZX Vleuten,
tel. (03407)-19 86.

Redactie:
E. M. Kylstra, Wolter Heukelslaan 71,
3581 SV Utrecht, tel. (030) 51 29 40.
G. J. Röhner, Obbinklaan 18,
3571 NG Utrecht, tel. (030)-71 50 02.
A. H. M. van Schaik, Ev. Meijsterlaan 87,
3533 CL Utrecht, tel. (030)-93 92 07.
C. H. Staal, Hasebroekstraat 48,
3532 GM Utrecht, tel. (030)-93 46 57.

De restauratie van het ,,Roede Boeck'' voltooid

De weg die de restauratoren van de Gemeentelijke Archiefdienst moeten gaan om op een verantwoorde wijze bij te dragen aan de instandhouding van de Utrechtse stedelijke verzamelingen, is heel erg lang en lijkt geen einde te hebben. Daarom mag de voltooiing van de restauratie van het ,,Roede Boeck'', dat deel uitmaakt van het middeleeuwse stadsarchief, wel als een belangrijke mijlpaal op die lange weg beschouwd worden. Belangrijk genoeg om er ook de aandacht in het maandblad voor te vragen.
Het lijkt mij allereerst van belang te wijzen op het feit, dat de restauratoren van de Gemeentelijke Archiefdienst - ieder op zijn eigen specifieke terrein - over de kennis en de vaardigheid beschikken om aan een restauratie als deze te kunnen beginnen en de maandenlange ,,operatie'' - want dat is het in feite - met succes te kunnen afronden.
Naast de genoemde kennis en vaardigheid waren in dit geval doorzettingsvermogen, durf en een groot gevoel voor een persoonlijke verantwoordelijkheid in ruime mate aanwezig. Met name de heer A. Bakker, die de ,,operatie'' verrichtte, verdient grote waardering voor de wijze waarop hij dag in dag uit doende was om een van de oudste handschriften van het Utrechtse stadsarchief, als het ware weer in oude staat te herstellen.
Omdat het boek voorafgaand aan de restauratie gemicrofilmd werd hoeft het ,,nieuwe'' Roede Boeck alleen nog aan zeer geïnteresseerde onderzoekers getoond te worden, waardoor het jaren - misschien wel eeuwen - voor het nageslacht bewaard kan blijven zonder al te veel beschadigingen op te lopen[1]).

Het Roede Boeck

Eerst iets over het ,,Roede Boeck'' zelf. Zoals gezegd, is het een van de oudste handschriften van het Utrechtse stadsarchief (afdeling I, nr. 9). Gemeentearchivaris mr. S. Muller Fz. was met de beschrijving van de Utrechtse rechtsboeken, die uit de middeleeuwen dateren, juist een eeuw geleden zeer ijverig bezig, namelijk van 1883-1885[2]). Muller is zeer systematisch tewerk gegaan en transcribeerde eerst (in 1883) de tekst van de verschillende rechtsboeken, te weten: het uit 1340 daterende ,,Liber albus'' (het oudste keurboek van de stad of witboek), het ,,Liber hirsutus minor'' (het ruige boek), het ,,Roede Boeck'', het boek ,,die Roese'' en tenslotte ,,der scepene Boeck'' (dat is het uit de 15e eeuw daterende af-

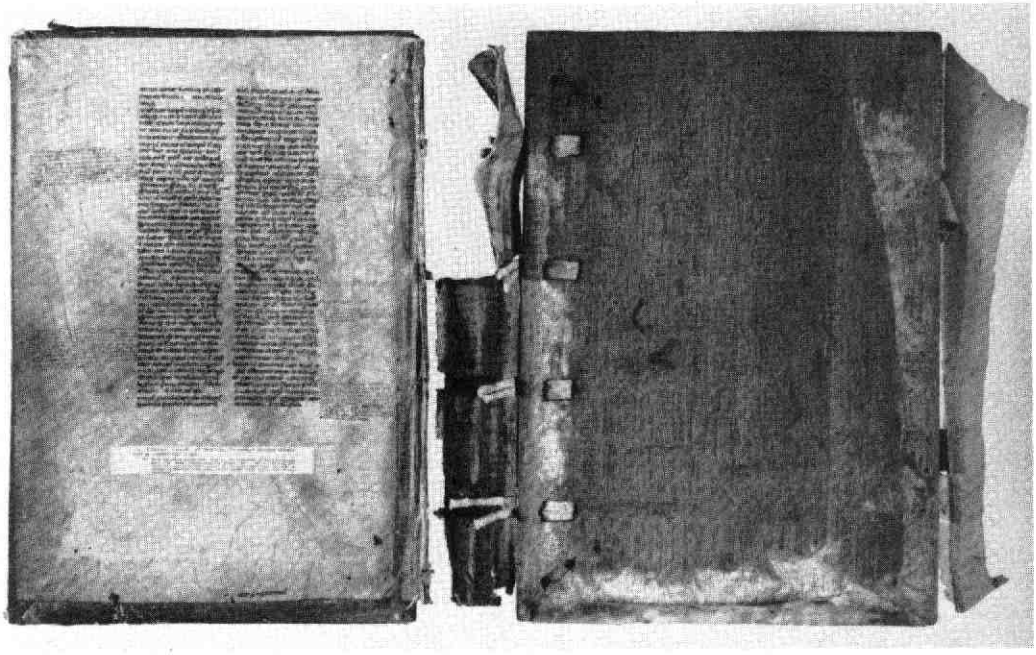

De houten platten van het ,,Roede Boeck''. Links het voorplat met het oude schutblad, voorzien van Latijnse teksten; rechts het achterplat na verwijdering van het schutblad. Duidelijk zichtbaar zijn de vier oude leren banden, waarop het boek genaaid is. Foto: Gem. Fotodienst Utrecht.

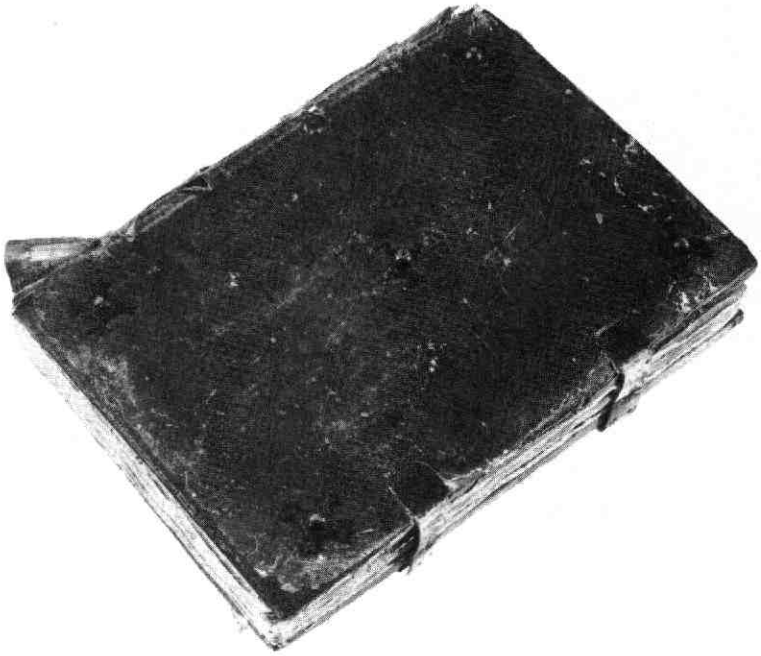

Het ,,Roede Boeck'' vóór de restauratie. Foto: Gem. Fotodienst Utrecht.

schrift van het Register van ,,alle oirdelen, die die scepene stadighen daer men d'oude scepene by roept)[3]).

Het ,,Roede boeck'' is te beschouwen als het 2e Keurboeck van de stad Utrecht. De beschrijving in de eerste afdeling van het stadsarchief luidt:
,,9. Troede boeck. 2e keurboek. Vervaardigd tusschen October 1388 en October 1390. 1 deel. N.B. Bevat den inhoud van het ,,Liber albus''[4]) met het voornaamste uit het ,,Liber hirsutus minor''[5]). Het boek heet voorin ,,Die roese'', ,,Liber ruber magnus'' of ,,Dat boeck mitten veter'' en wordt omschreven als bevattende ,,certa statua, edita per consules veteris et novi consilii civitatis Trajectensis'' (= zekere regels, uitgegeven door de raadsleden van de oude en de nieuwe raad der stad Utrecht.)''.
Het ,,Roede boeck'' is, volgens de reeds vermelde beschrijving in de eerste afdeling van het stadsarchief, geschreven tussen oktober 1388 en oktober 1390. Muller geeft in zijn Inleiding op de middeleeuwse rechtsbronnen nog exacter aan om welke data het gaat. Hij doet dat door vergelijking van het schrift en concludeert:
,,Wanneer dit boeck werd gemaakt, kunnen wij vrij nauwkeurig bepalen: de jongste dadelijk daarin opgenomene keur dagteekent van Vrijdag na St. Remeysdag (2 October 1388)[6]), de oudste keur, die (blijkens het schrift) later, na de samenstelling van het boek, daarin geschreven werd, is van St. Victors dag (10 October) 1390[7]): tusschen deze beide dagen is dus het boek geredigeerd''.[8])
Zoals uit de aanhef van het boek blijkt waren de ,,koeren'' die ,,ghezet'' werden [9]) bedoeld om in de stad ,,ghemac ende vrede te houden''. Het is moeilijk om in een enkele regel de inhoud van het boek te beschrijven. Ik volsta met een citaat van Muller, waarin het belangrijkste wel gezegd wordt:
,,Het Liber hirsutus minor was geen wetboek, maar een register van raadsbesluiten, waarvan er eenige bij de rechtspraak verbindend waren. Naarmate het getal dier verbindende besluiten in den loop der jaren toenam, werd het voor de rechtsprekende colleges allengs weder moeilijk, zich daarin den weg te zoeken. Bijschrijven der voor de rechtspraak belangrijke besluiten in het Liber albus was ondoenlijk, omdat de gilden dit verboden hadden en ook omdat het getal der novellen veel te groot was. De raad besloot derhalve een nieuw rechtsboek samen te stellen, wij bezitten dit nog in het Roede boeck''[10]).

De restauratie[11])

Het Roede boeck dankt zijn naam aan de kleur van het leer waarin het gebonden is. Het koperbeslag bevindt zich op de acht hoeken en in het midden van het voor- en achterplat. Het boek is voorzien van twee koperen sluitingen met leren band.
Door veelvuldig gebruik was het boek ernstig beschadigd. Het leer om de houten borden (of platten) was verdroogd, en niet meer compleet aanwezig. Tot waar het boek scharniert was de rug grotendeels verdwenen. Dat is begrijpelijk, omdat op die plaats het leer het meest te lijden had en heeft. Het beslag is geheel bewaard gebleven; slechts een van de ornamenten was gebroken.
Evenals het leer, waarin het boek gebonden was, waren ook de koorden waarmee het in de rug bijeengehouden werd verdroogd: het naaiwerk lag los, zodat er van enig verband geen sprake meer was. Bovendien waren alle katerns in het hart sterk vervuild en de naaigaten door veelvuldig gebruik uitgescheurd en

Het „Roede Boeck" nà de restauratie. Foto: Gem. Fotodienst Utrecht.

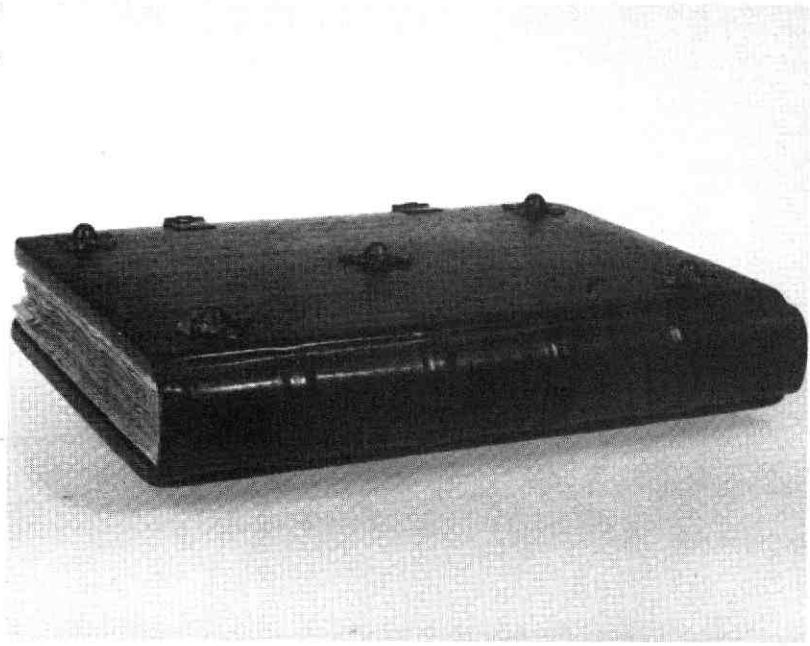

gelubberd. Het gevolg was, dat hele stukken papier uit het midden van de dubbele bladzijden waren verdwenen. De gemeten zuurgraad van het papier bleek neutraal[12]).

Om de restauratie verantwoord ter hand te nemen werden eerst schetsen (en daarna foto's) gemaakt van de toestand waarin het boek zich bevond. Daarna werd het koperbeslag verwijderd en het rode leer voorzichtig van de houten platten losgeweekt. Vervolgens werden de platten gereinigd, de door de spijkers van het beslag veroorzaakte gaten en de gaten tengevolge van houtworm gestopt met vloeibaar hout en daarna gladgeschuurd.

Beslag en sluitwerk werden schoongemaakt en waar nodig gerepareerd. Het ligt voor de hand, dat bij het herstel van een boek zoveel mogelijk het eeuwenoude materiaal opnieuw wordt gebruikt.

Het eigenlijke boekblok is van geschept papier met een eenhoorn als watermerk. Het lag grotendeels uit elkaar. Toen het geheel werd losgehaald, bleek dat al eerder pogingen waren ondernomen om het boek te restaureren. Bij het inbinden van oude boeken maakte men gebruik van op perkament geschreven teksten of gedeelten daarvan, wat te verklaren is uit het feit dat men in die tijd de wetenschappelijke en artistieke waarde daarvan anders beoordeelde dan thans het geval is[13]).

De restauratie van het boekblok begon door de oude restauraties voorzichtig van de pagina's te verwijderen en de beschadigde delen van de bladen vel voor vel te deppen met isopropylalcohol (IPA). Daardoor konden de bladen worden gladgestreken en verdwenen de vele ezelsoren.

Van het aanvankelijke plan om de ontbrekende gedeelten van de pagina's „aan te vezelen" met papierpap moest worden afgezien, omdat de kleurstof van de hoofdletters in het boek niet tegen vocht bestand was. Beter was het om de beschadigingen door middel van het inzetten van Japans papier en doublering met Renovapapier te herstellen.

Dat ook daarbij uiterst voorzichtig te werk moest worden gegaan met de toepassing van vocht - vanwege de met waterverf ingekleurde hoofdletters - ligt voor de hand. Ook het nalijmen van de hoeken en randen van de bladzijden - waardoor deze hun oorspronkelijke stevigte terugkregen - moest heel voorzichtig geschieden. Het behoeft dan ook geen betoog dat dit onderdeel van de restauratie het meest tijdrovende is geweest.

Daarna werden de katernen samengevoegd, de spiegels (of schutbladen) en perkamenten verstevigingsstroken gesneden en verwerkt, de nieuwe perkamenten schutbladen aangebracht en de katernen op authentieke wijze op leren banden aaneengenaaid. Deze banden zijn in de rug als ribben duidelijk te zien. Nadat het boek is genaaid wordt de rug gelijmd en zogenaamd „rondgezet". Ter versteviging worden tenslotte katoenen stroken tussen de ribben gelijmd. Het aan het boekblok bevestigen van de houten platten is vakwerk. De leren banden, die door de oorspronkelijke gaten in de platten worden geleid, worden met houten spieën vastgezet en op de borden vlakgesneden.

De nieuwe leren band, een stevige naturelkleurige kalfshuid, wordt ondertussen in de kleur van het oude boek geverfd. De verf is verdund met alcohol. De benadering van de oorspronkelijke kleur is nodig, omdat besloten is om de restanten van de oude band op het nieuwe leer aan te brengen. Vóór dit kan gebeuren

moet de iets te dikke kalfshuid op de plaatsen van de ribben, in de knepen en aan de randen van het boek worden ,,geschalmd'' (= uitgedund). Om een zo goed mogelijk resultaat te bereiken is het gebruik van een ,,leerdunmes'' en een glasplaat noodzakelijk. De bevestiging van het leer verloopt in fasen. Eerst wordt alleen het gedeelte van het leer dat op de rug van het boekblok moet worden aangebracht meerdere malen met stijfsel aangesmeerd. Hierdoor is het leer namelijk gemakkelijker te verwerken. Om het leer zo goed mogelijk op en tussen de ribben te drukken wordt vervolgens band om het boekblok gespannen. Na enkele dagen gedroogd te zijn wordt het leer ook in de knepen en op de platten geplakt. Wanneer ook dit geheel goed droog is, kan het leer om de kop, de staart en de voorkant van het boek worden ingeslagen.

Het aanbrengen van de restanten van het oude leer op de nieuwe band was mogelijk omdat tevoren een situatieschets was gemaakt van de plaats van het leer, het koperbeslag en het sluitwerk. Het oude leer was heel bros. De oude lijmresten waren moeilijk te verwijderen. Om het opnieuw te kunnen gebruiken was schalmen en licht schuren van het oude leer noodzakelijk. Doet men dit niet of niet vakkundig dan laat het oude leer onherroepelijk na enig gebruik los. Om een zo fraai mogelijke overgang van het oude naar het nieuwe leer te verkrijgen moeten met name de oude fragmenten rondom erg dun worden geschuurd. Nadat de fragmenten op de nieuwe band zijn geplakt, worden deze tenslotte met de rode leerverf bijgewerkt.

Met behulp van koperen pennetjes worden beslag en sluitwerk opnieuw aangebracht. De laatste handeling bestaat uit het plakken van de nieuwe perkamenten schutbladen tegen de houten platten[14]).

Dankzij het vakmanschap van de heer A. Bakker is het zes eeuwen oude ,,Roede boeck'' weer als nieuw en voor lange jaren behouden. Misschien - zoals gezegd - wel voor eeuwen.

A. Graafhuis

Gem. Archiefdienst
A. Numankade 199
Utrecht

Noten:

1) Het is de bedoeling om het handschrift dit jaar ten toon te stellen en daarbij tevens de gelegenheid te benutten om de restauratieprocedure van een visuele toelichting te voorzien.
2) *De middeleeuwsche rechtsbronnen der stad Utrecht*, uitgegeven door dr. S. Muller Fz. 's-Gravenhage, 1883-1885. De uit 4 delen bestaande publicatie verscheen in de reeks Oude Vaderlandsche Rechtsbronnen van de Vereeniging tot uitgave der bronnen van het oude vaderlandsche recht, gevestigd te Utrecht, eerste reeks, nr. 3 (aanwezig in de Bibliotheek over Utrecht).
3) Respectievelijk: Stadsarchief I, nrs. 7,8,9,11 en 672 bis.
4) Het in 1340 door de raad vastgestelde en in 1341 geschreven eerste keurboek van de stad. (Stadsarchief I, nr. 7).
5) Het register van de besluiten van de raad oud en nieuw. 1361-1392; met enkele latere tot 1425 toe. 1 deel. (Stadsarchief I, nr. 8).
N.B. Voor in het boek staat ,,In desen boeke sal men scriven alle die punten, die oud raet ende nywe overeengedraghen zijn ende noch overeendraghen zullen''. Het wordt voorin Die roese beschreven als: ,,Gesta consultus civitatis Trajectensis'' (Handelingen van de vroedschap der stad Utrecht).
6) Tekstuitgave Liber hirsutus minor, XCV. Van den wijnsijs: ,,Zo wanneer de wiinsiis uutgaet, datmen alle wine die ghewaent siin tappen mach twe daghe lang na dien daghe dat de wiinsiis uutgaet'' (gedeelte) (Zie: Muller, *Rechtsbronnen*, I, blz.135).
7) ,,Int jaer ons Heren MCCC ende XC op Sinte Victoers dach overdroech de raet out ende nye: Enich uutheemsch coopman die hier binnen compt mit wine, zo wat wine hi daer of heel vercoopt datmen buten der stad van Utrecht voert tot dreen amen toe ofte daren boven, daer en zel hi ghenen siis of gheven; maar so wes hi vercoopt beneden dreen amen datmen buten voert, daerof zellen zi gheven van der ame 1 lb (= pond A.G.) Ende wes si der ecclesien ofte enighen gheesteliken personen binnen Utrecht vercopen, daer en zellen zi nyet meer of gheven dan onze borghers daer of gheven''. (Zie: Muller, *Rechtsbronnen*, I, blz.159).
8) Zie: Muller, *Rechtsbronnen*, Inleiding, blz. 368. (In het geciteerde tekstgedeelte heb ik vanwege de toelichting op de van belang zijnde data de door Muller aangegeven nootcijfers weggelaten en vervangen door de cijfers die in het notenapparaat van dit artikel passen).
9) Een ,,koer'' of keur is een voorschrift of verordening op overtreding waarvan men bekeurd kan worden, zouden wij vandaag zeggen; ,,ghezet'' is: vastgesteld. De voorschriften werden ,,mitter clocken'' (met klokgelui) bekend gemaakt.
10) Zie noot 8.
11) De technische gegevens m.b.t. de restauratie zijn verstrekt door de heer A. Bakker.
12) Men spreekt van PH-waarde of zuurgraad van het papier.
13) De toepassing van oude op perkament geschreven teksten bij het inbinden van boeken geschiedde - zoals gezegd - wel vaker. Het spreekt vanzelf, dat in dit geval de perkamenten schutbladen met Latijnse teksten voorzichtig met gedestilleerd water werden bevochtigd en van de platten werden losgeweekt. Zij worden ter nadere bestudering afzonderlijk bewaard.
14) De restauratie van het ,,Roede boeck'' werd op de betreffende afdeling van de archiefdienst voorbesproken door de heren J. P. A. Vesters (afdelingschef) en A. Bakker, J. Bosma en W. Jongerius, restauratoren. De uiteindelijk gekozen restauratiemethode werd vastgesteld na overleg met de direktie van de Gemeentelijke Archiefdienst. Dit geldt ook voor het besluit om de op perkament geschreven teksten te vervangen.

Aan de voltooiing van de restauratie van 't Roede Boeck zal een kleine tentoonstelling worden gewijd, die te bezichtigen is van vrijdag 27 april t/m vrijdag 29 juni 1984 in de hal van de Gemeentelijke Archiefdienst.
De openingstijden zijn: maandag t/m vrijdag 9.00 - 17.00 uur; zaterdag 9.00 - 12.30 uur. Op Hemelvaartsdag, Pinksterzaterdag en 2e Pinksterdag gesloten.

VROUWENKLOOSTER: ONTVANGEN GLAZEN EN VERLEENDE MEMORIES (1)

De aanleiding om glasschenkingen aan Vrouwenklooster te De Bilt in een onderzoek te betrekken wordt weer gevormd door een paar financiële gegevens in het archief van de Nassause Domeinraad. Op 12 december 1539 liet de rentmeester van IJsselstein een kwitantie van 8 Carolusguldens ondertekenen door *Peter uten Werd die glaesmaker van Utrecht, ende dat ter causen van 4 glasen die mijn au her van Bueren mijn joffer van Hermelen tot Fraeuwencloester buten Utrecht in den reventer ghegeven het* (afb. 1). De situatie is weer dezelfde als bij het IJsselsteinse klooster en de Catharijnekerk in Utrecht[1]): Maximiliaan van Egmond honoreerde hiermee een toezegging die zijn vader vermoedelijk kort voor zijn dood gedaan had. Voor het overige zijn er nogal wat verschillen op te merken. Het is maar een kleine schenking geweest, dus hoogstwaarschijnlijk glasruiten met de wapens van de gever, die niet in een kerk maar in een refter geplaatst zijn. Er is duidelijk door iemand om gevraagd, een van de nonnen van Vrouwenklooster. Waarschijnlijk is dat verzoek overgebracht door een verwant van haar, die in dienst was van de graven van Buren. Toen namelijk de drost van IJsselstein op 28 december 1539 een serie opdrachten aan de rentmeester uitschreef, waarmee deze zich later bij de controle van zijn boekhouding kon verantwoorden, duidde hij deze glasschenking als volgt aan: *die mijn heer zelliger mijn moij van Hermelen in den reventer gegeven heeft, elcke glas twe gulden*[2]). Buiten Floris van Egmond, graaf van Buren en heer van IJsselstein en de glazenier beschikken we hier dus over de namen van nog twee betrokken personen.

Zoveel bijzonderheden heeft Henrica van Erp, abdis van 1503 tot 1548, niet genoteerd bij de opsiering van de refter, al is het aan de andere kant heel bijzonder dat we bij dit klooster over een kroniek beschikken. We danken daaraan nog enkele namen van personen die glazen aan de eetzaal schonken, terwijl we ons daardoor ook de plaatsing in vier kruisramen beter kunnen voorstellen. Volgens het afschrift van de kroniek dat ik „echter" vind klinken dan de uitgave die Matthaeus ervan maakte, beschreef vrouwe Henrica deze gebeurtenissen zo:[3]) *Int selfde jaar 1540 liet joffer Leon van Zulen van Hermelen de vischreventer*[4]) *beschieten, liet die raempten mit dat iserwerk int convent maken, ende liet joffer Leon bidden heer Georgius van Egmont biscop, die gaf vier glasen indat raempt naast die schoorsteen, graaf Floris van Bueren gaf die glasen ant ander raempt ende den jongen graaf van Bueren 4 glasen in dat darde raempt ende graaf Willam van Rennenborgh heer tot Zulen gaf 4 glasen int vierde raempt.*

Glasschenkingen van Maximiliaan van Egmond en Willem van Rennenberg

Maximiliaan van Egmond heeft hier, anders dan bij de Catharijnekerk, dus wel met zijn vader meegedaan; gelegenheid om ook zijn aandeel in het gebrandschilderd glas nader te bekijken.

In IJsselstein deed hij mee aan de beglazing van de nieuwe kloosterkerk; de Cisterciënserinnen van Herkenrode kregen ook een glasraam van hem en zijn vrouw, dat nu in een Engelse kathedraal is te vinden[5]). Na de dood van zijn vader, of althans niet samen met deze (de datum van de volgende schenking

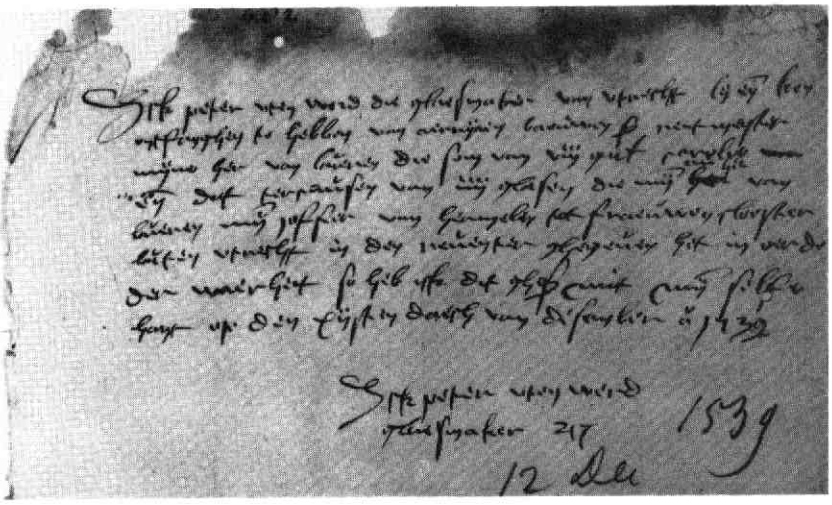

Afb. 1. Kwitantie van Peter Utenweerd voor de rentmeester van de graaf van Buren betreffende glaswerk voor Vrouwenklooster, 12 december 1539 (Foto Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage)

is niet bekend) bedacht hij nòg een klooster in de Zuidelijke Nederlanden, in Antwerpen[6]). En dan heeft Maximiliaan met zijn vrouw in 1541 een glas geschonken aan de herbouwde Grote Kerk van Den Haag, voorstellend het bezoek van de koningin van Scheba aan Salomo. Dit laatste is een heel bekend stuk voor kunsthistorici vanwege de naam van de glazenier, Rijck Aertsz[7]).

Vijf giften - bepaald geen indrukwekkende reeks. Ook al wordt hier of daar nog eens een glasschenking van deze veldheer gevonden, dan zal de achterstand ten opzichte van zijn vader toch moeilijk ingelopen kunnen worden. Wordt dit verschil tussen lekenschenkers alleen veroorzaakt door hun verschil in ouderdom? Floris van Egmond was de 50 al gepasseerd toen hij - voorzover nu bekend - begon dit soort schenkingen te doen. Maar Maximiliaan is amper 40 jaar geworden[8]). Dit vader-zoon-verschil doet mij daarom denken aan de Bourgondische hertogen Karel de Stoute en Filips de Goede: ook een zoon die op veel jongere leeftijd dan zijn vader stierf (Maximiliaan kon overigens de dood op het slagveld slechts nabootsen door thuis in z'n harnas te stappen), en tegelijk een zoon die op het stuk van glasgiften ver achter bleef bij zijn vader.

Zouden in dit verschil ook een ander beleid, andere overwegingen tot uitdrukking komen? Of stuiten we hier op een verschil in persoonlijke smaak, schonk de een gewoon liever glasramen, een ander bij voorkeur andere voorwerpen, zoals de beelden die van Karel de Stoute zo bekend zijn[9])?

Willem van Rennenberg mag een nieuwe figuur lijken, toch past hij heel goed in dit gezelschap glazenschenkers. Door zijn huwelijk met Cornelia van Culemborg had deze niet zo bemiddelde edelman uit het aartssticht Keulen niet alleen de heerlijkheden Zuilen en Westbroek gekregen maar ook waardevolle connecties met de vooraanstaande adel van de Nederlanden, die hem kennelijk als ,,ebenbürtig'' beschouwde. Als bestuurder maar vooral als militair diende hij de keizer en verschillende vorsten in het Rijk, inclusief bisschop-elect Hendrik van Utrecht. Volgens zijn jongste biograaf was vermeerdering van bezit en geld zijn levensdoel, om zijn vele kinderen een goede positie te bezorgen en slot Zuilen weer op te bouwen[10]).

Dan moet hij zijn giften dus wel met overleg geplaatst hebben en hoeven we deze Rennenberg niet onder de royale schenkers te verwachten. Van een kleine glasgift aan de St. Jorisdoelen in Den Haag zijn toevallig jaar - 1539 - en maker - Jan Jorisz. - bekend. Een dergelijk glas van hem en zijn vrouw heeft misschien in het stadhuis van Culemborg gezeten; zij werden althans in 1538 door het stadsbestuur gesuggereerd toen het glazen nodig had. Verder hebben de kerken van Culemborg en Westbroek ooit elk een glas van het echtpaar bezeten[11]). Vanwege Oostbroek kan ook Vrouwenklooster wel tot deze naaste omgeving gerekend worden; de heren van Zuilen waren immers erfelijk pachters van de abdij Oostbroek[12]).

De glazenier

De beschrijving van Henrica van Erp geeft - ,,vanzelfsprekend'' geen enkele aanwijzing over de maker van de vier glasramen. Toch meen ik veilig te kunnen stellen dat de Utrechtse glazenier die de kwitantie voor de panelen van Floris van Egmond tekende, ook de andere heeft gemaakt. Dit soort kleine opdrachten moet wel tot het routinewerk van elke glaswerkplaats behoord hebben. Ik denk dat joffer Leonie, toen ze de vier toezeggingen binnen had, de opdracht gewoon heeft gegeven aan de man die geregeld voor het klooster werkte als er reparaties of nieuw werk in de vensters te doen viel. Zo'n vaste ,,glasmaker'' is ook wel in de kapittelrekeningen te vinden of, om een Utrechts kloostervoorbeeld te noemen, in die van de abdij Oudwijk[13]).

Dankzij enkele vermeldingen - gekregen, gezocht en bij toeval gevonden - hoeft deze glazenier geen vage naam te blijven. Ter onderscheiding van collega's die ook Peter heten,[14]) wordt hij steeds met de toenaam ,,Uit de Weerd'' aangeduid. Andere Utenweerd's zaten ook in dit vak; in deze periode Loij Janszoon, allicht een zoon van de Johannes die aan het begin van de eeuw voor Oudmunster werkte[15]).

Vanaf 1529 is iets van de werkzaamheden van Peter Utenweerd te volgen, voor het Utrechtse stadsbestuur en de proost van Oudmunster Michael van Enckevoirt[16]). Weliswaar gaat het daarbij steeds om reparaties of klein nieuw werk zoals voor Vrouwenklooster. Maar door enkele anderssoortige vermeldingen krijgt hij zelf duidelijker contouren. In 1536 blijkt hij aan de (Lange) Nieuwstraat te wonen tegenover het Vleeshuis; naast dat pand koopt hij er dan onder hypotheek nog een bij. Vijf jaar later laat hij het rieten dak vervangen door pannen[17]). Zo'n verbetering subsidieerde de stad wel voor een derde, maar hij zal toch zelf ook over voldoende contanten of credietwaardigheid hebben moeten beschikken, al zou er een vergelijking met anderen gemaakt moeten worden om dit financiële gegeven op z'n volle waarde te kunnen schatten. Verder kwalificeerde de cameraar hem bij gelegenheid van dit subsidie als *glaesscrijver*, en dat is een beroepsnaam die in de 16e eeuw langzaam in zwang komt om iemand met grotere kunstvaardigheid te onderscheiden van de massa glasmakers; de voorloper van ons woord glazenier[18]).

De bemiddelaar

Een van de boeiende kanten van dit geval is dat ook over de bemiddelaar van graaf Floris' schenking méér gezegd kan worden dan dat hij drost van IJsselstein was en verwant aan Benedictines Leonie van Zuilen van Harmelen.

Gijsbert van Baex of Baexen behoorde tot een riddermatig geslacht van vrije komaf, dat zijn stamland had in het Gelderse rivierengebied[19]). In de 15de en 16de eeuw komen Hendrikken en Wolters daar geregeld in landsheerlijke functies voor, als ambtman van het Land van Maas en Waal of de Bommelerwaard; ook als schepen, bijvoorbeeld van Cuyk[20]). In zuidelijke richting hadden de Baexen al vroeg betrekkingen: in 1360 werd een Hendrik lid van de Onze-Lieve-Vrouwebroederschap van Den Bosch. Daar heeft zich in de 15de eeuw ook een tak gevestigd, waaruit rond

1500 een Jan optreedt als laagschout van Den Bosch. Enkele vrouwen zijn te vinden in het Hollandse Cisterciënserinnenklooster Leeuwenhorst; de Bossche Elisabeth heeft het er in 1527 tot abdis gebracht[21]).

Op het Nedersticht werd de familieaandacht gevestigd voor een Wolter. Deze schat ik van dezelfde generatie als de net genoemde Jan en Elisabeth met hun broers, maar hij is een bastaard geweest[22]).

Op zijn grafzerk in de kerk van IJsselstein zag Van Buchel dan ook een streepomboordsel langs de rand van het wapen, om de gaande (later staande, al dan niet gekroonde) leeuw die het geslacht voerde[23]). Evengoed trouwde deze Wolter in of kort voor 1495 met een dochter van Gijsbrecht van Zuilen van Harmelen, Maria. Hun zoon, ,,onze'' drost is dus naar haar vader vernoemd. Dat Gijsbert van Baexen joffer van Harmelen zijn ,,moei'' noemde, klopt: zij was een zuster van zijn moeder. Andere kinderen uit het huwelijk van zijn ouders of uit dat van Gijsbert zelf heb ik niet gevonden. De relatie met de Harmelense Zuilens werd echter twee generaties later hernieuwd door Maximiliaan van Baexen. Daardoor hebben in de 17de eeuw niet alleen Leeuwen en Coninxvrij maar ook Harmelen en Kersbergen als heerlijkheden aan leden van dit geslacht behoord.

Van Gijsbert's vader dateren ook de dienstbetrekkingen van de Baexen bij de Egmond-Buren's. Al voor zijn huwelijk was hij hun schout in IJsselstein; daarna vervulde hij er het drostambt, misschien wel tot zijn overlijden in mei 1518[24]). Gijsbert's carrière verliep via het hofmeesterschap over de functie van ambtman in Grave naar het drostambt van IJsselstein. Dat heeft hij bekleed van november 1538 tot minstens 1547[25]), al was hij onder Maximiliaan van Egmond ook wel langere tijd afwezig omdat hij deze tevens als ritmeester diende. Op andere bezittingen van de Buren's komen ook Baexen als functionarissen voor.

Dienst nemen bij de hoge adel was een van de gewone mogelijkheden voor kleine edelen om hun inkomen te verbeteren[26]). Willem van Rennenberg zagen we dat op nog hoger niveau doen; bij de Buren's ontmoeten we naast de Baexen ook leden uit de ridderschap van het Nedersticht of van de Nederrijn. Zo werd Jacob van Amstel van Mijnden, heer van Loenersloot, eerst hofmeester bij bisschop-elect Hendrik, na Gijsbert van Baexen ambtman in Grave[27]). Gijsbert's voorganger in IJsselstein was Jacob's zwager Willem Torck, die door schaking van de erfdochter heer van Nijenrode wist te worden. Andere Turck's of Torck's cirkelen al sinds het einde van de 15de eeuw om de Egmond-Buren's.

Een heel ander kader waarin Gijsbert van Baexen voorkomt wil ik niet onvermeld laten, dat van de Wederdopers. Per slot van rekening was 1539, het jaar van Floris van Egmond's laatste glasschenkingen, het jaar waarin de Utrechtse magistraat zijn hoogste aantal herdopers liet executeren. Of Gijsbert zelf sympathie voor hen gehad heeft lijkt mij vooralsnog moeilijk uit te maken. Het enige harde gegeven over hemzelf wijst alleen op een mogelijk open houding voor nieuwe stromingen in de kerk. Hendrik van Bommel namelijk, eerst geestelijke in Utrecht, later reformatorisch leraar en predikant aan de Nederrijn, heeft in 1539 zijn kroniek over de periode-Hendrik van Beieren opgedragen aan Gijsbert van Baex òmdat die zijn ,,patroon'' was[28]). Dat wil zeggen dat de schrijver

Afb. 2. Maximiliaan van Egmond-Buren (1508/09-1548), stadhouder en kapitein-generaal van Friesland, Groningen en Overijssel; anonieme portretgravure, uitgevoerd door N. de Clerck (Foto Iconographisch Bureau 's-Gravenhage)

zich als beschermeling van Gijsbert beschouwde, van wie hij hulp had ondervonden en nog hoopte te krijgen. Maar van Gijsbert's vrouw staat het vast dat zij actief bij de doperse beweging betrokken is geraakt.

Dat haar jarenlange gevangenschap in Den Haag niet met de doodstraf is beëindigd, zal wel toe te schrijven zijn aan het hardnekkig streven van Maximiliaan van Egmond om zijn heerlijkheid IJsselstein niet onder Hollandse jurisdictie te laten vallen[29]). Dat gebied was dan ook een dorado voor doperse groepen. Na 1550 verliest het spoor van Elsabe van Losert of Lostad zich; het Baexengraf in IJsselstein vermeldt haar niet[30]).

(wordt vervolgd)

L. van Tongerloo
Zeist,
Couwenhoven 62-45

Noten:

1) *Jaarboek Oud-Utrecht* 1982, 18-41; *Maandblad Oud-Utrecht* 57 (1984) 1-8.
2) Alg. Rijksarchief, Nass. Domeinraad, II (Buren), in inv. nr. 113; de betalingsopdracht heeft nr. 484.
3) Henrica ab Erp, Annales vernaculi, ed. A. Matthaeus, *Analecta,* I (Den Haag, 1738) 86-124; Univ. bibl. Utrecht, hs. 1254, 307-336. Het citaat 115 resp. 328.
4) Ter onderscheiding van de vleesrefter (RAU, Kleine Kapittelen en Kloosters, in inv. nr. 1143 a, dormterbouwrekening, keerzijde van het eerste blad).
5) *Jb. Oud-Utrecht,* 1982, 20, 31; literatuur over de Herkenroodse glazen: *Monasticon belge,* VI, province de Limbourg (Luik, 1976) 144. De heilige die hem op dit glas presenteert is dezelfde als van zijn vader: St. Christoffel.
6) Het Karmelietenklooster (J. Helbig, *De glasschilderkunst in België, repertorium en documenten,* I (Antwerpen, 1943) nr. 2139) of het Augustijnenklooster *(Corpus vitrearum, Belgique,* IV (Gent, 1981) 237).
7) Basisartikel: H. E. van Gelder, ,,De zestiende-eeuwse glasbeschilderingen in de Haagsche Sint-Jacobskerk'' in: *Oud-Holland* 36 (1918) 10-13; correctie t.a.v. de 18de-eeuwse tekening ervan: A. G. Schulte, ,,Het topografisch werk van Dirk Verrijk'' in: *Bulletin Kon. Ned. Oudheidk. Bond,* 71 (1972) 102-103.
8) Floris' eerste schenking: *Maandblad Oud-Utrecht* 57 (1984) 5 en noot 27. Maximiliaan's leeftijd op grond van randschrift op portretpenning MAXIMIANVS GRAF ZV BVREN ZC. AETATIS SVAE 38 ANNO 1547 (24 april 1547 slag bij Mühlberg), afgebeeld door J. Destrée, ,,La coupe de la ville de Veere de 1546'' in: *Oud-Holland* 49 (1932) 106.
9) L. de Laborde, *Les ducs de Bourgogne,* I-II (Parijs, 1849-51) en A. G. Jongkees, *Staat en kerk in Holland en Zeeland onder de Bourgondische hertogen 1425-1477* (Groningen/Batavia, 1942) 244-245. Samenvattend: W. Paravicini, *Karl der Kühne,* (Göttingen, 1976) 46, 48. Overwegingen vergelijkbaar met de mijne: J. Bartier, ,,Le mécénat de Charles le Téméraire'' in: *Cinq-centième anniversaire de la bataille de Nancy 1477* (Nancy, 1979) 53-55.
10) Leo Peters, *Wilhelm von Rennenberg (+ 1546), ein rheinischer Edelherr zwischen den konfessionellen Fronten* (Kempen/Niederrhein, 1979); met dank aan M. P. van Buijtenen en A. K. de Meijer OSA.
11) Peters, *Rennenberg,* 120-121, 49; afbeeldingen van Jan Jorisz' kwitantie (120) en Van Buchel's tekening van het echtpaar in Westbroek (35) uit diens Monumenta-handschrift GAU; P. J. W. Beltjes, ,,Antonis van Lalaing en de glasschilderkunst'' in: *Liber amicorum Jozef Lauwerys* (Hoogstraten, 1976) 58-60.
12) R. C. J. van Maanen, ,,De relatie tussen Zuilen en de abdij van Oostbroek'' in: *Jaarboekje Oud-Utrecht* 1969, 73-98.
13) Afgaande op de excerpten betreffende 16de-eeuwse kunst en kunstenaars voor prof. dr. J. G. van Gelder, thans in Centr. Museum, en gedeelten van de rekeningen die ik zelf zag.
14) Bij wie Pieter Willemsz. van Utrecht m.i. niet mag meetellen; hij maakte geen glas (Herma M. van den Berg, ,,De kerk te Loenen aan de Vecht'' in: *Jaarboekje Oud-Utrecht* 1953, 137) maar een retabel voor het St. Ludgeraltaar: in het 18de-eeuwse afschrift van het aannemingscontract zal ,,back'' i.p.v. ,,vack'' gelezen moeten worden (RAU, heerlijkheid Kronenburg, inv. nr. 131, p. 229-230). Vgl. W. H. Vroom, ,,Een retabelcontract uit 1493'' in: *Miscellanea I. Q. van Regteren Altena* (Amsterdam, 1969) 27-31.
15) GAU, stadsarchief I, 634, 2de cameraarsrekening 1540/41 f. 74, 1541/2 f. 82; RAU, Oudmunster, 499-3, f. 54 (1504/05) (dit op aanwijzing van A. J. van den Hoven van Genderen).
16) Cameraarsrekening 1529/30 f. 61; Oudmunster, 1737, f. 16v-17v, 32v (1533, 1534) (dit op aanwijzing van H. L. Ph. Leeuwenberg; de proost op informatie van A. J. van den Hoven van Genderen).
17) GAU, bewaarde archieven I, 362 en 1507; cameraarsrekening 1541/2 f. 91.
18) A. van der Boom, *De kunst der glazeniers in Europa 1100-1600* (Amsterdam, Antwerpen, 1960) 32-33.
19) De opgaven in E. A. van Beresteyn, *Genealogisch repertorium,* herz. door H. L. Kruimel, I (Den Haag, 1972) geraadpleegd behalve 64, 240, 484 en de Familiebladen. S. W. A. Drossaers, *Het archief van de Naussause Domeinraad,* II (Den Haag, 1955) index. Andere vindplaatsen hierna.
20) H. Douma, *Inventaris van het archief van het Kruisherenklooster Sint-Agatha 1371-1887* (3 dln., Den Bosch, 1972) index.
21) G. de Moor, ,,Het onderwijs in het Cisterciënserinnenklooster Leeuwenhorst aan leken in de 16de eeuw'' in: *Holland,* 14 (1982) 100, 118; *Nederlandsche kloosterzegels,* II (Den Haag, 1938-1948) nr. 363.
22) A. J. Maris, *Repertorium op de Stichtse leenprotocollen* (Den Haag, 1956) 88; 1495 zijn vrouw genoemd: 86.
23) UB Utrecht, hs. 1648, 133; de tekst beter bij P. C. Blois van Treslong Prins, *Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in en uit de kerken der provincie Utrecht* (Utrecht, 1919) 301 nr. 10, volgens wie het graf mede gold voor hun zoon Gijsbert, een verband dat Van Buchel niet legde; wel gaf deze dezelfde sterfdag voor Gijsbert: 8 okt. 1549. Wapen: R. T. Musschart, ,,De grafzerken in de St. Maartenskerk te Zaltbommel'' in: *Bijdragen en Med. Gelre,* 47 (1944) 127-132 (informatie van P. J. W. Beltjes) en wat zegels in archieven genoemd, onder noot 19 en 20.
24) Drossaers, *Nassause Domeinraad,* II, via index; tevens bij dit hele gedeelte over functies.
25) I. A. Nijhoff, *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland,* VI² (Arnhem, 1862) p. 846 (1525); nov. 1538 blijkens burgemeestersrekening IJsselstein 1538/9 f. 6v-7 (ARA, Nass. Domeinraad II (Buren) in nr. 61). Als drost niet meer vermeld na 1546. Sterfdatum: zie noot 23.
26) H. A. Enno van Gelder, ,,Bailleul, Bronkhorst, Brederode'' in: *De Gids,* 100 (1936) II, 348.
27) Herberen van Mijnden, ,,Gedenkschriften'', ed. S. Muller Fz. in: *Bijdragen en Med. Hist. Gen.,* 11 (1888) 26-29; ambtelijke correspondentie in: *Codex diplomaticus neerlandicus,* 2de serie, I² (1852) 109-163. Verwantschappen opgepikt via noot 19.
28) Henricus Bomelius, *Bellum Trajectinum* (ed. B. J. L. de Geer) (Utrecht, 1878) 9.
29) A. F. Mellink, *De Wederdopers in de Noordelijke Nederlanden 1531-1544* (diss. UvA, Groningen/Djakarta, 1953) 20, 29, 33, 36, 234, 240-241; L. G. Jansma, *Melchiorieten, Munstersen en Batenburgers* (diss. Rotterdam, 1977) 257. De vaak genoemde Hendrik Rol lijkt mij nu terecht geëlimineerd uit zijn omgeving (Mellink in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden,* VI (Haarlem, 1979) 151).
30) Zie noot 23; Maris, *Repertorium,* 86, 89.

GEERT GROTE EN DE MODERNE DEVOTIE

Expositie

Van 14 april t/m 24 juni 1984 wordt in het Rijksmuseum Het Catharijneconvent de tentoonstelling ,,Geert Grote en de Moderne Devotie'' gehouden.
Aanleiding voor deze expositie is de 600ste sterfdag van de beroemde prediker en theoloog die leefde van 1340 tot 1384. Zijn optreden leidde tot een geestelijke herleving, de Moderne Devotie. Zijn volgelingen sloten zich aaneen in gemeenschappen, de Broeders en Zusters van het Gemene Leven. Deels vormden zij kloosters zoals het klooster Windesheim bij Zwolle. Zijn bekendste volgeling was Thomas a Kempis, de schrijver van de ,,Navolging van Christus''.
Over Geert Grote en de geestelijke beleving die na zijn dood ontstaat, handelt de tentoonstelling, voor een belangrijk deel aan de hand van prachtige middeleeuwse kunstwerken zoals schilderijen en beelden, en door middel van een groot aantal fraai geïllustreerde handschriften. Hiermee wordt een beeld gegeven van de geschiedenis en de levenssfeer van de Moderne Devotie. Ook kan men zien hoe geloofsleven, geestelijke literatuur en beeldende kunst zeer nauw met elkaar verbonden zijn.
Ook aan de situatie in de stad Utrecht wordt binnen het geheel aandacht besteed. Laten we daar in het Maandblad even op ingaan. Alleereerst komt het beroemde handschrift met het tractaat van Geert Grote ,,Contra turrim Traiectensem'' (,,Tegen de bouw van de Utrechtse Domtoren''), dat zich bevindt in het Archiv Schram te Neuss (West-Duitsland), naar de Domstad. Dat is voor het eerst want voor de expositie ,,Utrecht en zijn bisschoppen'', die in 1971 in het Rijksarchief werd gehouden, zijn allerlei pogingen ondernomen doch uiteindelijk zonder resultaat. Ook van hem is te zien ,,Contra focaristas'' (,,Tegen de in ontucht levende geestelijkheid''), een preek die Geert Grote in 1381 in de Dom heeft gehouden.
De Utrechse vestigingen van Broeders en Zusters van het Gemene Leven treden voor het voetlicht: natuurlijk het Hiëronymushuis aan de Kromme Nieuwegracht, de latere Latijnse School. Daarnaast ook de vestigingen van de zusters die, vaak onder leiding van de kapelaan van de Buurkerk Wermbold van Buscop, zich na verloop van tijd ofwel aansloten bij de derde regel van St. Franciscus (Tertiarissen), ofwel bij de Regularissen van St. Augustinus. Van deze Wermbold is ook een handschrift uit de collectie van het Catharijneconvent zelf te zien. Overigens valt het bij de samenstelling van zo'n onderdeel van de tentoonstelling op, dat de Utrechtse kloosters nauwelijks bestudeerd zijn. Monografieën zijn niet voorhanden. Zoals iemand laatst eens opmerkte: ,,Utrecht heeft zijn kapittels en daar is men eindeloos mee bezig. Maar terwijl menig provinciestad behoorlijk onderzoek naar zijn kloosters pleegt, doet Utrecht daar nauwelijks iets aan.''

Hiëronymus in zijn studeervertrek. De kerkvader Hiëronymus was een populaire heilige in de kringen van de Moderne Devotie. Eikehouten reliëf. Noord-Nederland, einde 15de eeuw. (Foto: Catharijneconvent, Utrecht)

Onder de schilderijen en beeldhouwwerken bevinden zich enkele Utrechtse of op Utrecht georiënteerde werken, o.a. het mystieke huwelijk van de Heilige Agnes. Met daarbij de al vaker gestelde doch nimmer opgehelderde vraag of dit paneeltje afkomstig is uit het Utrechtse Agnietenklooster.
Maar de beweging van de Moderne Devotie heeft over het hele toenmalige Noord-Nederland haar invloed doen gelden. Dat poogt de expositie te laten zien.
Tegelijk met de expositie verschijnt een bundel waarin diverse aspecten van de Moderne Devotie nader worden belicht.

C. S.

LEDENVERGADERING

Het bestuur van de Vereniging Oud-Utrecht nodigt de leden uit tot het bijwonen van de Algemene Voorjaarsledenvergadering, te houden op dinsdag 29 mei a.s. in de Fundatie van Renswoude, Agnietenstraat 5 te Utrecht. Aanvang: 19.30 uur.

Agenda

1. Opening
2. Notulen van de Algemene Najaarsledenvergadering van 24 november 1983
3. Ingekomen stukken en mededelingen
4. Verslag van de penningmeester over 1983, de jaarrekening en de accountantsverklaring
5. Verslag van de secretaris over 1983
6. Bestuursmutaties
   Statutair aftredend zijn de heren H. J. Jurriëns en J. A. C. Mathijssen. Beide bestuursleden stellen zich herkiesbaar. Het bestuur stelt u voor hen beiden opnieuw te benoemen. Ingevolge artikel 12 lid 8 van de statuten kunnen tegenkandidaten schriftelijk gesteld worden door tenminste 10 leden. De namen van de tegenkandidaten dienen tenminste drie dagen voor de aanvang van de vergadering waarin de vacatures zullen worden vervuld, schriftelijk aan het bestuur te zijn medegedeeld
7. Commissies
   De heer drs. A. R. M. Smit en de heer J. D. Jansen hebben de wens te kennen gegeven respectievelijk de redactie van het Jaarboek en de Propagandacommissie te verlaten vanwege hun andere werkzaamheden
8. Mededelingen over lezingen, excursies, propaganda, Maandblad en Jaarboek
9. Wat verder ter tafel komt
10. Rondvraag
11. Sluiting

Na afloop van de vergadering, omstreeks 20.45 uur, spreekt mevrouw dr. K. Sluyterman over „De sigarenfabriek Ribbius Peletier in de 19de eeuw".

FINANCIEEL JAARVERSLAG

Op de komende voorjaarsledenvergadering zal u de hierbij afgedrukte jaarrekening over 1983 ter goedkeuring worden aangeboden.

Het jaar 1983 werd afgesloten met een nadelig saldo van *f* 6.647,–. Dit bedrag werd ten laste van het vermogen van de vereniging gebracht. Het eigen vermogen bedroeg eind 1983 *f* 59.460,–.

Het gevolg van het teruglopen van het eigen vermogen was dat de liquiditeitspositie daalde met ca. *f* 7.000,–.

Voornaamste oorzaken van het nadelig resultaat waren het verder teruglopen van de rente-opbrengsten, de kosten van de viering van het 60-jarig bestaan en de verstrekte subsidie voor de plattegrond van Van de Monde.

Het bestuur verwacht door een geringe contributieverhoging en een evenwichtig uitgave-beleid dit lopende verenigingsjaar een verdere afbrokkeling van het vermogen tegen te gaan.

Onder contributies zijn verantwoord over 1983 de bijdragen van 1.794 leden; per einde 1983 had de vereniging 1.765 leden.
Ook dit jaar ontving de vereniging een bedrag aan donaties van ruim *f* 12.000,–. Alle gevers hartelijk dank.

Namens het bestuur, H. J. Jurriëns penningmeester

			Balans per 31 december 1983		Balans per 31 december 1982
Voorraden	Plattegronden Utrecht	2.075			
			2.075		—
Vorderingen op korte termijn	Debiteuren	660		5.160	
	Te vorderen posten en vooruitbetaalde bedragen	1.760		1.375	
			2.420		6.535
Liquide middelen	Effecten	60.600		—	
	Rekening Courant	15.404		14.041	
	Spaarrekeningen	63.265		132.247	
			139.269		146.288
			143.764		152.823
Eigen vermogen	Vermogen AoPo	66.107		64.679	
	Resultaat 1983 resp. 1982	·/. 6.647		1.428	
			59.460		66.107
Voorzieningen	Propagandafonds	2.300		4.570	
	Register 1954-1983	32.500		33.500	
			34.800		38.070
Schulden op korte termijn	Crediteuren	38.943		42.999	
	Te betalen en vooruitontvangen bedragen	10.561		5.647	
			49.504		48.646
			143.764		152.823

		Resultatenrekening 1982	Begroting 1983	Resultatenrekening 1983
Baten	Contributie	66.108	65.500	64.552
	Advertenties	4.950	4.620	4.950
	Winst voorraden	5.286	2.000	2.413
	Donaties	11.289	11.000	12.080
	Rente	11.314	8.600	6.767
		98.945	91.720	90.762
Lasten	Jaarboek	36.607	37.000	35.612
	Maandblad	40.579	44.600	47.070
	Kosten van Beheer	6.141	6.700	6.696
	Overige aktiviteiten	1.548	—	2.791
	Algemene kosten	4.284	6.500	4.710
		89.159	94.800	96.879
	Dotatie propagandafonds	1.858	—	530
	Dotatie voorziening Register 1954-1983	6.500	—	—
		97.517	94.800	97.409
Resultaat		1.428		·/. 6.647

ACCOUNTANTSVERKLARING

Wij hebben de jaarrekening 1983 van de Vereniging „Oud-Utrecht" gecontroleerd. Op grond van dit onderzoek zijn wij van oordeel dat deze jaarrekening een getrouw beeld geeft van de grootte en de samenstelling van het vermogen per 31 december 1983 en van het resultaat over 1983.

Schadé Harkema & Partners Accountants
(w.g.) G. J. Tieland

(Advertentie)

In de reeks "Utrechtse Geografische Studies" van de Rijksuniversiteit Utrecht zijn verschenen:

25 H.J.A. Berendsen, **De genese van het landschap in het zuiden van de provincie Utrecht, een fysisch-geografische studie.** Utrecht 1982. 260 pp., 58 figs., 23 tab., 6 kaarten. ISBN 90 6266 033 9. fl. 48,50 (inklusief porto)

Een studie naar de ontstaanswijze van het landschap. De publikatie is voorzien van vijf unieke geomorfogenetische kaartbladen 1 : 25.000, die het gebied beslaan tussen Woerden en Amerongen. Ten behoeve van de kartering werden van 1959-1980 ongeveer 90.000 boringen uitgevoerd.

28 D.H.de Bakker en H.F.L. Ottens, **Wonen en werken in Midden-Utrecht 1983.** 136 pp., 36 figs., 54 tab. ISBN 90 6266 035 5. fl. 11,90 (inklusief porto)

Een overzichtelijke samenvatting van het onderzoek dat het Geografisch Instituut sinds 1978 heeft uitgevoerd in de stad Utrecht en haar omgeving. Centraal staat de vraag welke ruimtelijke konsekwenties maatschappelijke ontwikkelingen op het gebied van het wonen en het werken hebben gehad. Ook wordt aandacht besteed aan het ruimtelijk beleid.

Bestellingen door overmaking op postrekening 579700 t.n.v. Utrechtse Geografische Studies te Utrecht.

Agenda

Donderdag 10 mei 1984. Bijeenkomst voor de deelnemers aan de excursie naar Norwich. Plaats: Gemeentelijke Archiefdienst, Alex. Numankade 199, Utrecht. Aanvang: 19.30 uur. Indien men niet aanwezig kan zijn, graag bericht aan mw. M. de Haas (tel. 52 11 47).

Vrijdag 11 mei 1984. Lezing door dr. J. Aalbers over het onderwerp „De materiële cultuur, de levenssfeer en de politieke positie van de adel in de republiek der Verenigde Nederlanden gedurende de 1e helft van de 18e eeuw, in het bijzonder die van de families Van Reede en Taets van Amerongen". Plaats: de met kaarsen verlichte eetzaal van kasteel Amerongen. Aanvang: 20.00 uur. Toegang: *f* 5,–. Donateurs van de Vriendenkring Kasteel Amerongen hebben gratis toegang.

Vrijdag 18 mei 1984. Lezing met dia's door H. L. de Groot over het onderwerp „Rijn, Vecht en Trecht in de 12de eeuw". Plaats: Doopsgezinde kerk, Oudegracht 270, Utrecht. Aanvang: 20.15 uur. De toegang tot deze lezing, georganiseerd in samenwerking met het Utrechts Monumentenfonds, is gratis.

Donderdag 24 mei 1984. Lezing over munten en het muntwezen in Utrecht. De voordracht zal gehouden worden door de heer Scheffers, conservator van het museum van de Rijksmunt. Aanvang 20.00 uur. Plaats: Fundatie van Renswoude.

(Advertentie)

Aangeboden:

Jaarboeken Oud-Utrecht 1954 t/m 1982 (m.u.v. 1976), Maandblad Oud-Utrecht 1953-1982 (niet ingebonden jaargangen), Verslagen Utrechts Monumentenfonds 1945-1982.

Prijs nader overeen te komen.

F. Witzel, Nieuwe Kerkstraat 104, 3864 EG Nijkerkerveen, tel. 03495-7 19 16.

maandblad oud-utrecht

57e jaargang nr. 4 - april 1984

Redactieadres:
Alex. Numankade 199.
3572 KW Utrecht, tel. (030)-71 18 14.

Voorzitter:
U. F. Hylkema, Maliebaan 58,
3581 CT Utrecht, tel. (030)-32 88 66.

Secretaris:
C. H. Staal, Hasebroekstraat 48,
3532 GM Utrecht, tel. (030)-93 46 57.

Penningmeester:
H. J. Jurriëns, Cicerolaan 10,
3584 AK Utrecht, girorekening 575520.

Ledenadministratie:
Mw. M. Uittenbogaard-van Terwisga,
Titus Brandsmalaan 17, 3451 ZX Vleuten,
tel. (03407)-19 86.

Redactie:
E. M. Kylstra, Wolter Heukelslaan 71,
3581 SV Utrecht, tel. (030) 51 29 40.
G. J. Röhner, Obbinklaan 18,
3571 NG Utrecht, tel. (030)-71 50 02.
A. H. M. van Schaik, Ev. Meijsterlaan 87,
3533 CL Utrecht, tel. (030)-93 92 07.
C. H. Staal, Hasebroekstraat 48,
3532 GM Utrecht, tel. (030)-93 46 57.

LANGS UTRECHTSE GEVELTEKENS (1)

De eerste wandeling begint op de hoek van het Oudkerkhof en de Vismarkt bij het stadhuis.
Tijdens deze wandeling zult u gewezen worden op geveltekens op uw route en, in incidentele gevallen, op gevelstenen die niet meer ter plaatse aanwezig zijn maar in het verleden wél daar gezeten hebben. De namen die vermeld staan bij de panden, zijn de oude huisnamen, bekend uit het archief. Het komt dus voor dat het huis in de tekst wel een naam heeft, terwijl er geen aanduiding van staat op de gevel.

Oudkerkhof 3, INDE VERGULDE VALCK, figuratieve gevelsteen en afbeelding op de geveltop.
De steen bevindt zich aan Vismarktzijde, boven de eerste verdieping. De nieuwe steen laat een naar links gewende valk zien en bevat de tekst: ,,ind.e verguld.e valck''.
Op de geveltop staat een gebeeldhouwde valk, in slechte staat. De kop ontbreekt.
Oudkerkhof 1 heette in 1642 DIE VALCK en werd bewoond door de viskoper Jan Harmanns. Oudkerkhof 3 werd in 1605 DE STEUR genoemd en was eigendom van Jacob Jans. van Budel.
De huizen Oudkerkhof 1, 3 en Vismarkt 1 zijn samengevoegd onder het adres Oudkerkhof 3.

Vismarkt 9, INDE VERGHULDE ELGHER, figuratieve gevelsteen.
De steen laat een met ornament omrankte elger zien, waaronder de tekst: ,,inde. verghulde. elger''. De laatste twee letters zijn vanaf de straat moeilijk zichtbaar, aangezien zij in de rand zijn gehakt. De steen is gekleurd. Een elger of aalgeer was een drietandige vork, waarmee paling werd gestoken, door hem over de bodem van het water te halen. Een dergelijke elger is op deze keurig onderhouden steen te zien en herinnert aan de hier vroeger gevestigde palinghandel.

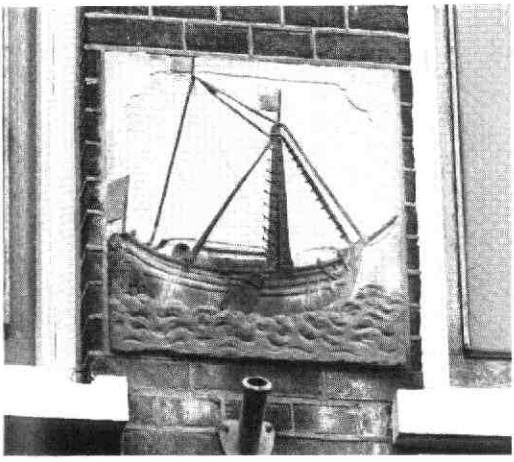

Vismarkt 10, HET SCHEEPJE, figuratieve gevelsteen.
Gekleurde steen waarop een houten rondbodem met grootzeil en fok in zwart en met rode vlaggen staat afgebeeld op een gele achtergrond. In een akte van 1678 wordt melding gemaakt van ,,Het Marktschip van Delft''. Het gevelteken was toen overigens geen steen maar een uithangbord. Later wordt de naam ,,Het Scheepje'' gebezigd. Van der Monde vermeldt de steen in zijn werk uit ca. 1840.

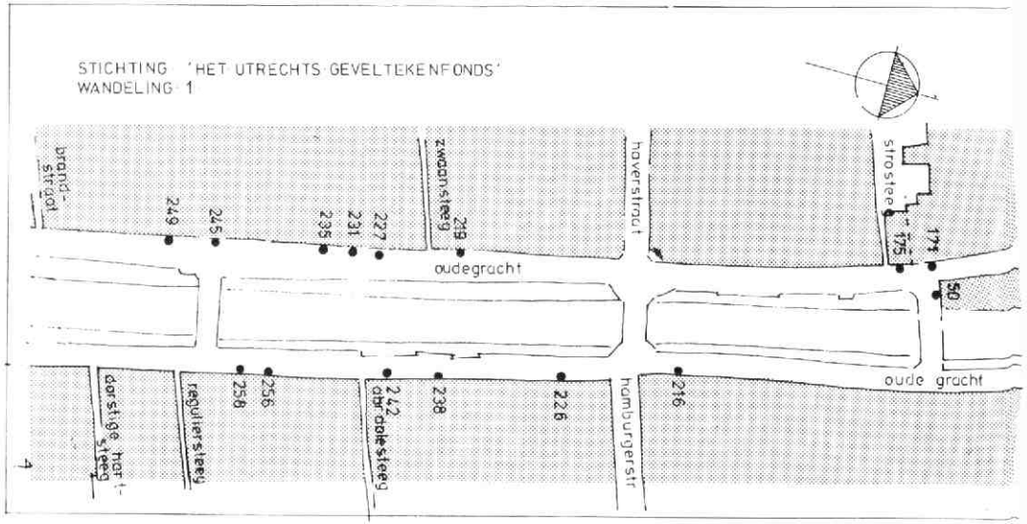

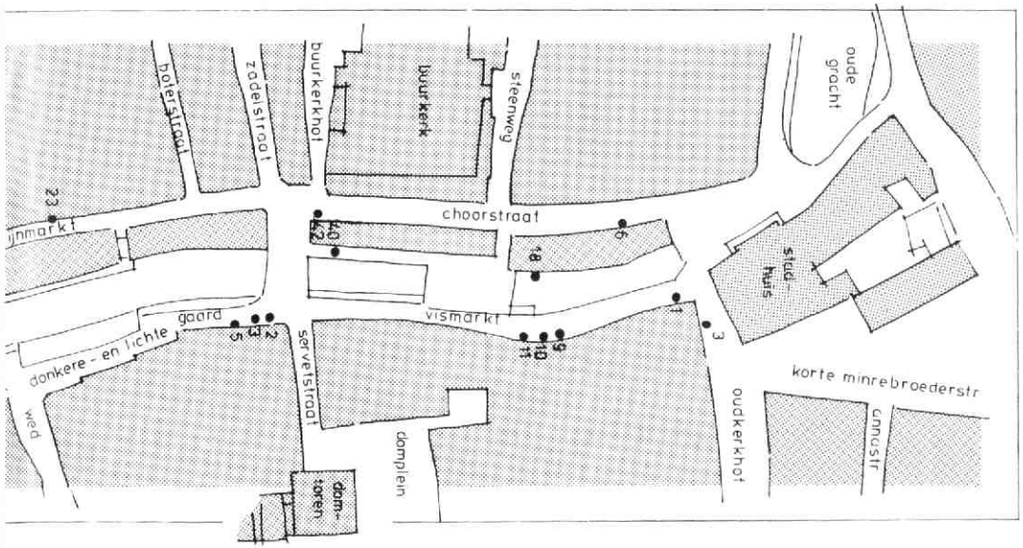

Vismarkt 11, jaartalsteen.
Boven het poortje bij Vismarkt 11 bevindt zich een steen met ,,anno 1910''.
Vismarkt 13 heette DE RODE MOLEN en Vismarkt 18: IN DEN HOCHDEUSCHE VERGULDE BIBEL. De gevelstenen uit deze panden zijn verdwenen en bevinden zich thans in het Centraal Museum. (Cat. nr. 362)

Lichtegaard 2, DE WITTE AREND, figuratieve gevelsteen en geschilderde huisnaam.
De steen met een frontaal geplaatste, naar links kijkende vogel herinnert aan een vroeger hier gevestigde herberg. Op de puibalk staat geschilderd: ,,De Witte Arend''.

Lichtegaard 3, HET CRAENTGEN, figuratieve gevelsteen, jaartalsteen en geschilderde huisnaam.
In de geveltop zit een gebeeldhouwde steen, aangebracht na de jongste restauratie, met een tapkraan in cartouche, omgeven door bladornament. Daaronder een stenen lint met het jaartal ,,1731''.
Op de puibalk staat geschilderd: ,,Het Craentgen''. De tapkraan verwijst naar een vroegere herbergfunctie.

Lichtegaard 5, jaartalsteen en huisnaam.
Kort geleden is de tekst aangebracht: ,,Anno 1658 Het Radt van Avonturen''.

Oudegracht 216, geschilderde huisnaam.
Op de daklijst staat te lezen: ,,Huize De Bel''.

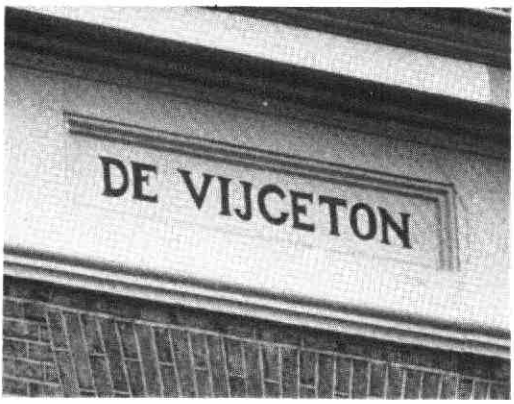

Oudegracht 226, geschilderde huisnaam.
Op de daklijst staat: ,,De Vijgeton''. Deze naam verwijst naar het feit dat aan het eind van de Middeleeuwen hier gedroogde vijgen, vermoedelijk in tonnen verpakt, werden verhandeld.

Oudegracht 238, geschilderde huisnaam.
Op de daklijst staat: ,,De Meermin''.

Oudegracht 242, DE DRI KALCKDRAGERS, figuratieve gevelsteen en jaartalsteen.
Op deze steen staan drie mannen, ieder met een zak op de rug afgebeeld. Daaronder valt te lezen: ,,De dri Kalckdragers''.
Kalk werd in zakken vervoerd. Als materiaaleenheid gold een loop, waarmee de manier van transport al aangegeven was.
Bovenin de halsgevel staat het jaartal ,,MDCC''.

Oudegracht 256, geschilderde huisnaam en jaartal.
Op de daklijst staat: ,,Anno Den IJzerberg 1624''.

Oudegracht 258, geschilderde huisnaam en jaartal.
Op de daklijst staat: ,,De Vergulde Koevoet 1969''.
Boven het poortje naast Lange Nieuwstraat 61 bevindt zich de hiermee corresponderende figuratieve gevelsteen met een afbeelding van een koe(i)voet en de tekst ,,Inde Koeivoet 1641''.

Op dit punt van de wandeling wordt de Weeshuisbrug overgestoken om aan de overkant de terugtocht weer te aanvaarden.

Oudegracht 249, DE WITTE LEEU, figuratieve gevelsteen.
Op de gevelsteen staat een naar links lopende leeuw afgebeeld en de tekst: ,,De witte Leeu''. Deze huisnaam komt in 1650 voor het eerst voor.

Oudegracht 245, jaartalsteen ,,1491''.

Oudegracht 235, IN DE BLAUWE HEN, figuratieve gevelsteen.
Een fel gekleurde, naar links lopende, hen tooit deze steen. Daaronder staat: ,,in de blau we hen''.

Op **Oudegracht 233,** DE WITTE ROOS, genaamd, bevond zich een steen die thans in het Centraal Museum berust.

Oudegracht 231, DE WAN, figuratieve gevelsteen.
Op deze steen staat een prachtig vergulde korenzeef afgebeeld, die herinnert aan het beroep van een vroegere bewoner, alsmede de oude huisnaam ,,dit is inde vergulde wan''.

Oudegracht 227, IN DE 3 KRONE, figuratieve gevelsteen.
Drie gekleurde kronen met de tekst ,,in de 3 krone'' zijn op deze steen te zien.
De kroon werd veel als huisnaam gebruikt. Ter onderscheiding had men namen als de vergulde kroon of de keizerskroon.

Oudegracht 221 werd DE WITTE ENGEL genoemd. Later ook wel DE GULDEN ENGEL. Van der Monde tekende omstreeks 1840 de toen nog aanwezige gevelsteen. Deze werd ook nog een 20-tal jaren later door Van Lennep en Ter Gouw genoemd, doch is thans verdwenen.

Oudegracht 219, geschilderde huisnaam.
Op de daklijst staat ,,Den Ouden Puth''. De naam was al in 1587 bekend.

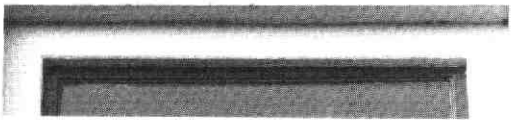

Oudegracht 203 heette DE EXTER. Van der Monde tekende de steen en Van Lennep en Ter Gouw noemen hem in hun boek. De steen is verdwenen.

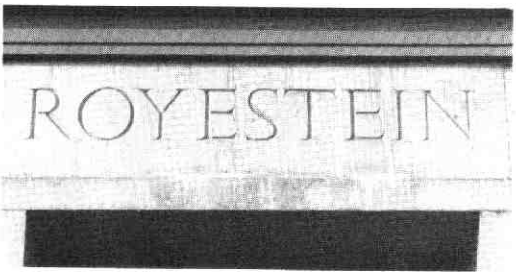

Hoewel de steen van **Oudegracht 179,** IN DEN RIJCKXDAELDER, ook niet meer aan de gevel te zien is, is hij niet verdwenen, maar bevindt zich in het Centraal Museum. Op de steen staat een Uniedaalder en het jaartal 1641 afgebeeld. Hij werd in dat jaar door de borduuyrwercker Gerrit van Allen aangebracht.

Oudegracht 175, ROYESTEIN, huisnaam.
Na verbouw en restauratie in 1977, is de oude huisnaam weer aangebracht.

Oudegracht 171,
figuur op geveltop.
De ooievaar op het dak van dit huis herinnert aan een vroeger hier gevestigde winkel in baby-artikelen.

Lijnmarkt 50, IN DE GEKROONDE TROFFEL, figuratieve gevelsteen.
Op de steen staat een rechterhand, komend uit een wolk afgebeeld, die een troffel vasthoudt. Hierboven bevindt zich een kroon en eronder staat het jaartal: ,,Ao 1737''.
Deze steen in het huis op de Gaardbrug wijst op het beroep van een vroegere bewoner die meestermetselaar was.

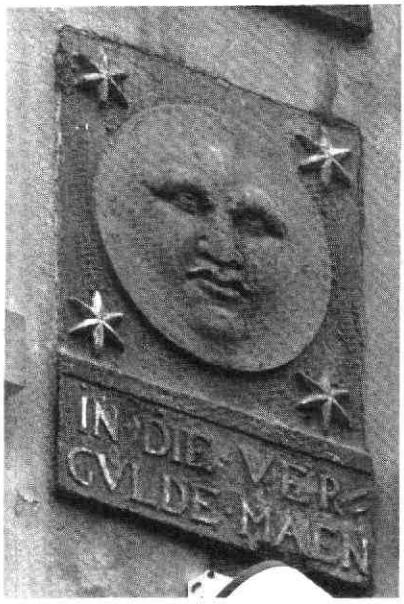

Lijnmarkt 37, IN DIE VERGULDE MAEN, figuratieve gevelsteen.
Op deze gekleurde gevelsteen prijkt de volle maan, omgeven door vier sterren en eronder de huisnaam:
,,in.die.ver = gulde.maen''.

Lijnmarkt 35, DE WITTE OLIFANT, figuratieve gevelsteen.
Een naar links lopende olifant is de afbeelding op de steen. Daaronder het jaartal: ,,Ao 1736''. De naam staat niet vermeld op de steen, maar is bekend uit andere bronnen.

Lijnmarkt 23, initialen en een nummer.
Op de kroonlijst van de winkelpui staat boven de ,,pilasters'': W.E. en 64 in houten letters en cijfers.

Choorstraat 42, jaartalsteen ,,1890''.

Vanaf hier lopen wij even terug, steken de Maartensbrug over en lopen de Vismarkt op, richting stadhuis.

Choorstraat 40, figuren en jaartalstenen.
Aan Zoutmarktzijde staan op de achtergevel van het pand aan de Choorstraat een manne- en vrouwekop afgebeeld, waaronder resp. ,,anno'' en ,,1633'' valt te lezen. Hiertussen staat het jaartal ,,Ao 1882''. De betekenis van afbeeldingen en jaartallen is niet bekend.

Choorstraat 18, afbeelding in fronton en jaartal in fries.
Aan de gevel aan de waterkant bevindt zich in het fronton een afbeelding van drie (bier?)tonnen, die te zien valt vanaf de Vismarkt bij het Hanegeschrei. In het fries staat naast de consoles het jaartal ,,1722''.
Het is niet bekend of dit de oorspronkelijke plaats is van de afbeelding. Duidt het op een handelsactiviteit?

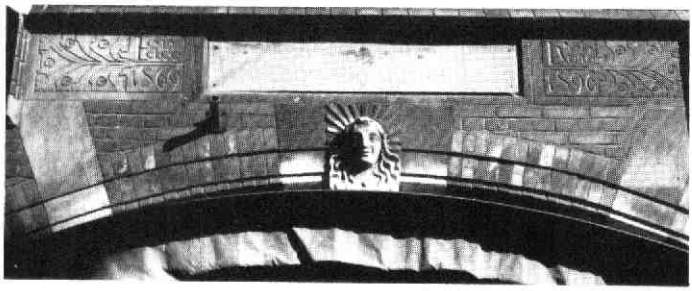

Choorstraat 6, stenen met tekst.
In de gevel staat te lezen: ,,Het huis vanouds St. Maarten''.
: on Reb Reb
''Edée 1896 atie 1896 ''
Wat dit alles betekent en of dit wel als een gevelteken aangemerkt kan worden is ons niet bekend. Kan iemand dit raadsel voor ons oplossen?

Met deze problemen sluiten wij de eerste wandeling af.
De volgende wandeling begint ook weer bij het stadhuis en volgt dan de Oudegracht Weerdzijde.

Utrechts Gevelteken Fonds
secretariaat: Kromme Nieuwegracht 49
3512 HE Utrecht
Foto's: Gemeentelijke Fotodienst Utrecht

VROUWENKLOOSTER: ONTVANGEN GLAZEN EN VERLEENDE MEMORIES (2)

Het relatiekader van Vrouwenklooster

Het is niet alleen een kroniek die de onderzoeksmogelijkheden bij Vrouwenklooster, althans voor de 15de en 16de eeuw een ander karakter geeft dan bij de kloosters die ik eerder besproken heb. Uit de eeuwen van zijn bestaan is ook een grote hoeveelheid namen overgeleverd, namen van de Benedictijnse dames zelf en namen van mensen in de wereld die binnen de muren van dit klooster begraven en herdacht wilden worden of van mensen wier graf wel elders lag maar die toch hier op bepaalde tijden voorbeden en missen wensten opdat hun ziel spoediger de hemelse zaligheid zou smaken. Die namen zijn voor een klein deel overgeleverd door de charters waarin de voorwaarden voor de vieringen en de beschikbaar gestelde honoreringen zijn vastgelegd. De meeste namen zijn echter te vinden in drie memorieboeken. Door deze bof hoeven we bij dit klooster niet zulke omtrekkende bewegingen te maken maar kunnen we regelrecht nagaan of de glasschenkingen binnen een bestaand relatiekader hebben plaatsgevonden.

Toch moet ik nog een voorbehoud maken. In de boeken waarin memorievieringen genoteerd werden, bestaan verschillende soorten. Voor de vragen die wij bedenken, zijn daarin niet overal even duidelijke antwoorden te vinden. De twee registers die in het archiefonds van Vrouwenklooster bewaard worden, zijn het voorbeeld van zo'n tegenvaller[31]). Naar mijn voorlopige schatting zijn deze twee omstreeks 1530 geschreven, op grond van oudere gegevens; het eerste is daarna bijgehouden, het andere amper. Door die oudere gegevens bestaat het eerste register helaas grotendeels uit vóórnamen, per maand gegroepeerd, bedoeld om op een jaarlijks nader te bepalen dag in de betreffende maand gelezen te worden[32]). Alle memories die aan bepaalde dagen gekoppeld waren, zouden hier dus in principe niet in staan[33]). Het tweede bevat weliswaar ,,complete'' namen - voornaam met familienaam en ook andere bijzonderheden, maar diende alléén voor een bepaald aspect van de viering, te weten of het graf van de gestorvene (of een remplaçant-graf) bezocht moest worden. Hier is maar een heel klein deel te vinden van de mensen die zich in leven en dood met Vrouwenklooster verbonden voelden.

Hoevelen dat in feite geweest zijn, blijkt veel beter uit het derde memorieboek. Dat is afgeschreven door de onvolprezen Van Buchel achterin zijn Monumenta-handschrift. Toen hij zijn documentatiewerk in en om de stad begon, stond er van de tweeling Oostbroek en Vrouwenklooster niet veel meer overeind. Het in 1580 begonnen afbraakproces was weliswaar niet radicaal uitgevoerd. Na 1612 immers kon Van Buchel in de restanten van beide complexen nog een paar grafzerken (afb.) en zelfs enkele wapens in ramen aftekenen[34]). Dat weinige lijkt hij te hebben willen vergoeden door een 75 namen te excerperen uit een memorieboek van Oostbroek en vervolgens het in 1517 (opnieuw) aangelegde register van Vrouwenklooster helemaal te copiëren[35]). Waarom ik durf te zeggen dat het een complete copie is? In de eerste plaats zijn er geen aanwijzingen dat hij nadere gegevens heeft weggelaten, iets wat hij bij Oostbroek wel laat blijken. Verder geven de dichte bezetting per maand, waarbij ook vaak meerdere namen op één dag voorkomen, evenals herhaaldelijke correcties mij de indruk dat Van Buchel inderdaad een complete copie heeft willen overleveren. Ook het totaal van 1132 namen is groot, zodat er toch hoogstens hier of daar een enkeling weggeglipt kan zijn. Een tegenvaller is echter, dat dit register het summiere karakter van een necrologium heeft: het bevat alleen dagen, namen en aanduidingen van iemands geestelijke of wereldlijke staat.

Een overvloed aan Zuilen's staat erin, leken en religieuzen uit de verschillende takken van het geslacht; zo ook Leonilla van Zuilen van Harmelen. Haar zuster Maria, de moeder van Gijsbert van Baexen, echter niet. Zou dan *Walterus Baexen* op de 17de kalende van juni oftewel 16 mei wel haar zwager zijn - omdat hij in mei stierf is dat mogelijk[36]) - of een jongere Wolter uit die familie? Voor de ouders van Gijsbert van Baexen samen werd in elk geval een memorie gevierd in de kerk van IJsselstein[37]). Nog vier Baexen noemt het necrologium, allen leken. Gijsbert is daar niet bij, wel ene *Maxemilianus*[38]). Als deze voornaam in de familie niet voorkwam vóór de Maximiliaan die ik eerder genoemd heb, dan zou deze notitie betekenen dat de Benedictinessen van Vrouwenklooster hun conventsleven toch nog een hele tijd na hun vertrek uit De Bilt hebben voortgezet, want deze Maximiliaan stierf pas in 1605[39]).

Maar wat is er nu van het viertal glasschenkers te herkennen in het necrologium? Niets! Toen op 23 juli 1546 een rouwstoet langs Vrouwenklooster trok om het lichaam van Willem van Rennenberg te gaan begraven in de abdijkerk van Oostbroek stonden abdis Henrica en haar nonnen met kapelaan, wijwater en wierook wel aan de poort van hun klooster[40]), maar volgens de drie memorieboeken hadden zij geen ver-

plichting om iets ten bate van zijn ziel te doen. Alléén in zijn geval zou dit verband kunnen houden met de overtuiging waarin hij zijn laatste jaren geleefd had als ambtman van Kempen. Daar, aan de Nederrijn, had hij geleerd dat *zur selen heyl* het *Gotliche word* genoeg was, *one einichen zusatz oder schmehe*. De uiterlijke vormen van zijn begrafenis zouden dan meer een demonstratie geweest zijn van het feit dat hij kort voor zijn dood onder druk van de keizer van zijn reformatorische sympathieën had afgezien[41]).
Waren Floris en Maximiliaan van Egmond regelrechte erfopvolgers geweest van de heren van Buren, dan zou bij hen inderdaad van een traditionele relatie met Oostbroek (voorzover daarvan glimpen op te vangen zijn) en Vrouwenklooster gesproken kunnen worden. Althans als de drie conventualen en zeven leken met die naam in de memorieboeken inderdaad allen tot die adellijke familie behoord hebben. Uitgesloten is dat allerminst, maar wel wat onzeker zolang er geen genealogie van dit zeer uitgebreide geslacht is opgesteld[42]). Maar tussen die oorspronkelijke heren van Buren en de Egmond's zit een groot hiaat. Aan Willem van Buren werden de heerlijke rechten in 1435 door de Gelderse hertog Arnold van Egmond ontnomen en pas in 1471 beleende deze Floris' vader ermee.

Het Egmond-perspectief opent weinig betere mogelijkheden. Ene Henrica Egmond is moniale van Vrouwenklooster geweest, maar zelfs als we de Oostbroekse priestermonnik Simon van Egmond meetellen en de leek Albertus die het necrologium van Vrouwenklooster gedenkt[43]), en àls deze drie werkelijk binnen- of buitenechtelijke leden van die familie zijn -, zelfs dan ontstaat toch niet de indruk dat de Egmond's tot de engere kring van Vrouwenklooster gerekend kunnen worden.
Dat ook bisschop Joris van Egmond ontbreekt in het necrologium valt echter wel heel erg op in het licht van één eigenaardig aspect van dit gedachtenisregister. Vrouwenklooster hield de sterfdagen van bijzonder veel Utrechtse bisschoppen bij, véél meer dan gebruik is geweest bij Servaas en Mariëndaal[44]), qua stand vergelijkbare Utrechtse vrouwenkloosters al behoorden deze tot de Cisterciënserorde, - zodat je sneller een antwoord kunt krijgen op de vraag welke bisschoppen *niet* in de gedachtenissen van Vrouwenklooster voorkwamen, dan wie er wel in opgenomen waren.
En toch had het best reden om bisschop Joris dank te weten, niet alleen voor die glasgift maar ook voor de sterke reductie die hij, op voorspraak, verleend had op de ,,gift'' die bisschoppen ter gelegenheid van hun ambtsaanvaarding plachten te verlangen[45]).

Mentaliteitsverandering
De proef op de som heeft hier dus een negatief resultaat opgeleverd; de vier glasschenkingen zijn niet binnen een bestaand relatiekader gedaan, er is ook geen nauwere band door ontstaan.
Kwam dat dan soms omdat giften voor een refter geen plaats opleverden in de kloostervieringen? Bij de

Grafzerk van Henrica van Erp, abdis van Vrouwenklooster, overleden 26 december 1548, volgens Van Buchel, Monumenta, p. 252; tekst onderaan eerste, tekening bovenaan tweede kolom (Foto's Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht)

Servaasabdij in Utrecht was dat toch wel zo geweest, in de 15de eeuw althans[46]). Zou de waardering voor dergelijke giften van de kant van een klooster inmiddels zo gedaald zijn? Daling of niet - anders van karakter is de kloosterwaardering voor weldoeners wèl geworden. Daar krijgen we zicht op als we de kroniek van Henrica van Erp nader bekijken.

Welke onderwerpen heeft zij een beschrijving waard gevonden? Natuurlijk allerlei gebeurtenissen die direct met haar klooster verband hielden, en vooral de financiële kant daarvan, die haar in haar functie extra ter harte moest gaan. Verbouwingen aan het complex, veranderingen in het kerkinterieur, de inkleding van nieuwe nonnen, kwesties over het grondbezit zoals de langdurige processen met het St. Janskapittel over turfsteken, doorbraken van de Lekdijk en de vele vele oorlogsgebeurtenissen, ook al speelden die zich niet in de naaste omgeving af. Gelre was immers het geboorteland van verschillende nonnen; zelf kwam ze uit Brabant, in Roermond was een zuster van haar abdis - tot Antwerpen en Gulik reikte inderdaad haar blik[47]). En wat heeft de statie bij de bezoeken van landvoogdes Maria en keizer Karel V haar aandacht getrokken!
Schenkingen aan het klooster vermeldde ze ook, maar niet alle, en bij de namen van de schenkers ging ze bepaald selectief te werk. Wat door nonnen betaald werd noteerde ze namelijk precies, maar leken - als het tenminste geen hoge edelen waren - noemde ze alleen als verwanten van nonnen voor wie zij bij hun inkleding geld gaven, of wanneer zij paramenten schonken. Soms liet ze zo'n weldoener zelfs een ano-

nieme *vrient* blijven, terwijl ze natuurlijk best wist wie dat was[48]).
In zulke ,,vrienden'' leren wij echter de engere kring kennen die nauw bij het klooster betrokken was. Uit die bevriende families kwamen de nonnen, vrienden werden geraadpleegd als het klooster in problemen zat, vrienden waren betrokken bij aanbesteding van bouwwerken. Natuurlijk vonden zij ook een plaats in de memorieboeken. Uit de enkele bouw- en procesrekeningen die bewaard gebleven zijn, zijn echter meer gegevens op te diepen over deze kloosterkring dan in de kroniek[49]). Slechts één keer noemt Henrica een stel vrienden: Van Renesse, Van Pallaes, Van der Haer, De Waal[50]). Voor het overige behoorden zij kennelijk tot zo'n vertrouwde vaste achtergrond dat hun namen niet steeds genoteerd behoefden te worden.

Maar als het over glasschenkingen gaat, zijn zelfs de rekeningen, die over hun onderwerpen veel uitvoeriger zijn dan de betreffende kroniekgedeelten, heel laconiek beknopt: *Item die ghelaesmaekers knechts die ons die ghelaes brochten die ons gheschenckt waeren, ghegeven X st*[51]). Dat waren de glazen die in de kerk gekomen moeten zijn toen in 1519 bij de bouw van een nieuwe toren tegelijk het schip verlengd werd. En nog eens, bij herstellingen aan de dormter en andere gedeelten van het klooster in de jaren 1533-1536, kregen *die glaesmakers dyenders die ons die ny glaessen hebben gebroecht in die sacristy, int capittelhuys, in die ny camer opten nyen reventer thoe samen 1 gulden ende 3 st* [52]). De namen van de gevers moeten overbekend geweest zijn zowel voor tijdgenoten als latere kloosterlingen.
Uit dit alles blijkt pas hoe bijzonder het is dat abdis Henrica één keer de schenkers van gebrandschilderd glas noemde. Al besloegen die glasruiten maar een klein oppervlak, ze waren afkomstig van het *groot volck*, en dat betekende duidelijk veel voor haar. Daarom vergaapte ze zich als het ware aan de keizerlijk-koninklijke stoeten die langs Vrouwenklooster trokken. En hoe precies schreef ze op wie de ingekwartierde officieren waren en wat ze soms als vergoeding voor de overlast gaven, Hendrik van Nassau voorop, Gaasbeek, Wassenaar, ook Rennenberg en Floris van Egmond. En al was de laatste verantwoordelijk geweest voor een lagere opbrengst aan Vrouwenklooster door pachters in het Land van IJsselstein, dan werd dat blijkbaar helemaal vergoed als zo'n groot heer temidden der joffers wilde verkeren. Ik kan tenminste geen afkeer horen in de woorden die de abdis aan een nieuwe inkwartiering van Floris van Egmond wijdde: *De grave lag hier in onse zale, ende had my met al myn jofferen te gast*[54]).
De namen en geschenken van zulke hoge edelen zijn wèl de moeite van overlevering waard. Aan memories voor hun zielerust denken in déze gevallen gevers noch ontvangers. Niet alleen bij de aanzienlijke schenkers is pronkzucht een grote, misschien wel een overheersende rol gaan spelen, maar ook bij een ontvangend klooster.
Zou dit aspect dan ook bij de Cisterciënsers en Johanniters in 1539 al zo zwaar gewogen hebben? Hun bronnensituatie laat het niet toe om zo'n ,,bewijs'' van mentaliteitsverandering te leveren als bij Vrouwenklooster mogelijk is gebleken.

Zeist, *Louise van Tongerloo*
Couwenhoven 62-45

Naschrift
Via mevrouw Coebergh-Surie kan ik nog een glasschenking signaleren, aan het p. 39 genoemde Leeuwenhorst nota bene, zodat Floris van Egmonds relatie met de Baexen meer reliëf krijgt.
Uit manuscript van mevrouw de Moor (zie noot 21) en gesprek met haar het volgende. Tijdens bouwcampagne aan die abdij in Noordwijkerhout, 16de eeuw, is een groot aantal glazen geplaatst. De rekeningen van dat klooster bevatten wèl de namen van de schenkers. In 1522/23-1524/25 komen achtereenvolgens van Karel V, Jan van Wassenaar en Floris van Egmond glazen in het kerkschip. - Relaties van Egmond's met dit klooster liggen veel meer voor de hand dan t.a.v. Vrouwenklooster, zijn ook met nonnen en leken aantoonbaar, maar niet meer in dit decennium. - De edelen kunnen bemiddelaar geweest zijn bij Karel V, maar voor deze kan het best een politiek gebaar geweest zijn om de nonnen gunstig te stemmen (vgl. noot 9, Jongkees). Binnen afzienbare tijd was een wisseling van abdis te verwachten; zeker zou hij dan zijn nieuwe recht uitbuiten om de verkiezing te ,,sturen'' (P. Gorissen, in: Bijdragen voor de gesch. der Nederlanden, 9 (1955), 10 (1956)).
In 1527 was het zover: Elisabeth van Baex, hoewel geboren Gelderse, was vooral om haar broer Jan acceptabel voor de regeringscommissarissen. - Deze schout van Den Bosch had al langer relaties met de Burense Egmond's (noot 19, Drossaers, II 3 nr. 1347 met name). Via deze broer kan Elisabeth, tussen 1490 en 1527 ,,kelwairster'' (econome) van Leeuwenhorst, Floris van Egmond om een glas hebben laten vragen, als zo'n verzoek al niet via dezelfde Gijsbrecht is gespeeld die de vraag van Vrouwenklooster behartigde (zie p. 39).

Noten:

31) RAU, K(leine) K(apittelen en) K(loosters), 1190, in één band.
32) Een ander Utrechts voorbeeld: ,,Het necrologium van het Karthuizerklooster Nieuwlicht'', ed. L. van Hasselt, in: *Bijdr. Med. Hist. Gen.*, 9 (1886) 185, 224. Typologie: N. Huyghebaert, *Les documents nécrologiques* (Turnhout, 1972) 33-37.
33) Toch komen sommigen in dit èn het nog te noemen necrologium voor, bv. Leonie van Zuilen van Harmelen (KKK, 1190, f. 17; volgende noot, p. 298).
34) GAU, bibl., 593+ +/1840+, p. 254-255 Oostbroek, p. 252-253 Vrouwenklooster. In dezelfde tijd bezocht hij ook de behuizing van Vrouwenklooster in Utrecht: . . . *nunc in tabula in refugio civitatensi* (p. 252).
35) P. 288-290 *Notata ex kalendaric S. Laurentii in Oestbroeck;* p. 290-302, 304-305 *Ex libro dominarum monasterii d(icti) Vrouwenclooster iuxta suburbium Traiectense 1517 s(cripto?).* Bedoelde hij met het *mortual(?) boeck* (p. 253 in margine) nog een ander register?
36) P. 298 resp. 296; noot 33 en 23/24.

37) Drossaers, *Nass. Domeinraad*, II³, regest 1598-1599.
38) Maximiliaan op p. 294; Aleijdis 297, Joanna 298, 301.
39) Mededeling van J. D. Wagner in: *Ned. Leeuw*, 31 (1913) 25-26; zijn Utrechtse functies in zelfde jaargang, 116. Zie ook boven noot 34.
40) Henrica ab Erp, Annales, 119; 1545 (ook in het afschrift - zie noot 3 -, 331) moet een vergissing zijn, vgl. volgende noot.
41) Peters, *Wilhelm von Rennenberg*, 88-115 (citaten: 97, 99), 127, 161. Zijn uitvoerige bespreking van de testamenten van Willem en Cornelia laat niets blijken van memorieregelingen (122-127).
42) Met dank aan P. J. W. Beltjes en M. J. van Lennep voor hun hulp bij identificatie, strandend op het gebrek aan bijzonderheden in deze bron.
43) Resp. p. 298, 289 (overl. 1535), 299. De religieuzen niet in A. W. E. Dek, *Genealogie der heren en graven van Egmond* (Zaltbommel, 1970²); op p. 13 een ongetrouwde Henrica; voor Albert is er teveel keus.
44) ,,Een necrologium der St. Servaasabdij te Utrecht'' in: *Archief voor de gesch. van het aartsbisdom Utrecht*, 27 (1901), 104-180; Mariëndaal: A. Matthaeus, *Fundationes et fata ecclesiarum* (Leiden, 1704) 432-487. Eén voorbeeld van een bisschop in het necrologium van Vrouwenklooster (Van Buchel, p. 300), die er althans bij testament niet om gevraagd heeft: N. Plomp, ,,De bastaarden van bisschop Frederik van Baden'' in: *Jaarboek Centr. Bureau voor Genealogie*, 1981, 60, 63-67.
45) Henrica ab Erp, Annales, 114-115; vgl. 98, 104 en 110. Bij Hendrik van Beieren heeft het afschrift (zie noot 3) het onwaarschijnlijk klinkende bedrag van 1 goudgulden (323).
46) ,,Necrologium der St. Servaasabdij'', 155, 177, 180; dit bevat echter geen gegevens van na het einde der 15de eeuw.
47) A. van Lommel, ,,Het Vrouwenklooster van Oostbroek bij Utrecht in 1548'' in: *Archief voor de gesch. v. h. aartsbisdom Utrecht*, 3 (1876) 395-397; het moet 1549 zijn i.v.m. de overlijdensdatum van Henrica van Erp. *Nieuw Ned. Biogr. Woordenboek*, II (1912) 439-440.
48) Henrica ab Erp, Annales, 99 *(vrient)*, 100, 111, 112.
49) RAU, KKK, 1143a.
50) Ibidem, 97 (103 anoniem geval). Domkanunnik Amelius van Zuilen van Nijevelt, bemiddelaar bij bisschop Joris (zie bij noot 45), behoorde er natuurlijk ook toe; misschien vroeg hij ook om het glas (ter hoogte van noot 3).
51) RAU, KKK, in 1143a, afbraak van het tweetorenfront en bouw van een toren 1518-1519, 5de blad.
52) Ibidem, dormterbouw, keerzijde van 7de blad; ook 400 glasroeden. Vooral in 1528 had Vrouwenklooster veel schade geleden van militaire bedrijvigheden (Henrica ab Erp, Annales, 105); eerder dieptepunt was 1481 (J. J. Dodt van Flensburg, *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen*, I (Utrecht, 1838) 167).
53) Henrica ab Erp, Annales, 98, 99; 108 het citaat, weergegeven volgens spelling in UB-handschrift, 322.
54) Ibidem, 96; 107 het citaat, weergegeven volgens UB-handschrift, 321.

AGENDA

Dinsdag 29 mei 1984. Algemene Voorjaarsledenvergadering Oud-Utrecht.

Plaats: Fundatie van Renswoude, Agnietenstraat 5, Utrecht. Aanvang: 19.30 uur.

Na afloop van de vergadering, omstreeks 20.45 uur, spreekt mevrouw dr. K. Sluyterman over ,,De sigarenfabriek Ribbius Peletier in de 19de eeuw''.

maandblad oud-utrecht

57e jaargang - nr. 5 - mei 1984

Redactieadres:
Alex. Numankade 199.
3572 KW Utrecht, tel. (030)-71 18 14.

Voorzitter:
U. F. Hylkema, Maliebaan 58,
3581 CT Utrecht, tel. (030)-32 88 66.

Secretaris:
C. H. Staal, Hasebroekstraat 48,
3532 GM Utrecht, tel. (030)-93 46 57.

Penningmeester:
H. J. Jurriëns, Cicerolaan 10,
3584 AK Utrecht, girorekening 575520.

Ledenadministratie:
Mw. M. Uittenbogaard-van Terwisga,
Titus Brandsmalaan 17, 3451 ZX Vleuten,
tel. (03407)-19 86.

Redactie:
E. M. Kylstra, Wolter Heukelslaan 71,
3581 SV Utrecht, tel. (030) 51 29 40.
G. J. Röhner, Obbinklaan 18,
3571 NG Utrecht, tel. (030)-71 50 02.
A. H. M. van Schaik, Ev. Meijsterlaan 87,
3533 CL Utrecht, tel. (030)-93 92 07.
C. H. Staal, Hasebroekstraat 48,
3532 GM Utrecht, tel. (030)-93 46 57.

SYMPOSIUM OVER HET KROMME RIJNGEBIED

op 5 en 6 oktober 1984

Een van de meest bestudeerde gebieden van de provincie Utrecht is de streek tussen Wijk bij Duurstede en Utrecht; beide steden zijn met elkaar verbonden door de Kromme Rijn. Fysisch geografen, archeologen, historici en landschapskundigen hebben zich, ieder vanuit hun eigen gezichtspunt, met deze streek bezig gehouden. Juist in het afgelopen jaar heeft hierover een aantal belangrijke publicaties het licht gezien.

Met het organiseren van een symposium, voor de leden en belangstellenden, wil de vereniging Oud-Utrecht deze studies samen brengen om zo niet alleen een inzicht te verschaffen in de historie van het gebied maar ook de mogelijkheden en onmogelijkheden te belichten van een verantwoord gebruik van dit landschap in heden en toekomst.
Tot grote vreugde van het bestuur zijn vijf zeer deskundige sprekers bereid gebleken op dit symposium hun visie op het Kromme Rijngebied te geven.

Programma

Vrijdag 5 oktober:

19.30-20.00 uur	Opening
20.00-21.00 uur	Prof. dr. W. A. van Es: De archeologie van het Kromme Rijngebied.
21.00-21.30 uur	Koffie
21.30-22.30 uur	Dr. H. Berendsen: De Fysisch-geografische aspecten van het Kromme Rijngebied.

Zaterdag 6 oktober:

09.30-10.00 uur	koffie
10.00-11.00 uur	Prof. dr. C. Dekker: De middeleeuwse geschiedenis van het Kromme Rijngebied.
11.00-12.00 uur	de heer H. Tromp: De kastelen en landgoederen in het Kromme Rijngebied.
12.00-13.30 uur	koffie en lunch.
13.30-14.30 uur	mevrouw E. te Boekhorst: Het landschap van het Kromme Rijngebied.
14.30-15.20 uur	samenvatting en discussie.

Het symposium zal plaats vinden in het Instituut voor Muziekwetenschappen, Drift 21, Utrecht.
De kosten voor het bijwonen van het symposium bedragen:

f 17,50 voor leden van Oud-Utrecht.
f 17,50 voor studenten en scholieren.
f 30,00 voor niet-leden van Oud-Utrecht.
In de kosten zijn koffie, thee en lunch inbegrepen.
U kunt zich opgeven door middel van het overmaken van het bedrag op gironummer 575520 t.n.v. de penningmeester van Oud-Utrecht, met de vermelding: symposium Kromme Rijngebied.
Wilt u hier tevens het aantal personen vermelden dat u opgeeft, en in welke hoedanigheid volgens de hierboven genoemde categoriën.
De inschrijving sluit op **7 september 1984**.

DE LAATSTE DAGEN VAN NICOLAAS BEETS

In het Archief dr. P. H. Ritter Jr. in de Utrechtse Universiteitsbibliotheek bevindt zich een brief van J. H. Mignon (als ik zijn naam goed lees) op 5 maart 1903 gezonden aan Ritters vader, in 1903 nog hoofdredacteur van Het Nieuws van den Dag en van 1906 tot 1912 hoogleraar in Utrecht. De brief is geschreven 8 dagen voor de dood van Beets op 13 maart 1903.

Utrecht 5 maart 1903.
Hooggeachte Heer.
Hoewel Uw blad langs anderen weg berichten omtrent den toestand van den grijzen Beets ontvangt, wensch ik U toch even iets heel eigenaardigs te melden omtrent de laatste ogenblikken van den schrijver der Camera, die blijkbaar zijn humor zal behouden tot aan het einde van zijn leven.
't Geen ik U vertel is - 't is haast overbodig dit te melden - niet voor publicatie geschikt.
Prof. Beets trof een beroerte terwijl hij in zijn studeerkamer was; met het oog op zijn lichaamsgestalte en corpulentie werd aldaar een bed opgesteld en zoo rust nu de overigens verlamde maar helder van geest gebleven patiënt te midden van zijn boeken.
Gisteren vroeg hij om te worden geschoren. Me-

vrouw maakte bezwaren, de patiënt hield vol, en de bediende van den naburigen kapper die hem sedert jaren bediend heeft, werd ontboden. In bed had de kunstverrichting plaats waarbij aan het hoofd door mevr. B. steeds de vereischte houding werd gegeven, omdat de lijder dit zélf niet kon doen.
Toen hij geschoren was, dankte hij den bediende en zei kalm-lachend: ,,Zie zoo nu ben ik tenminste schoon voor mijn houten woning''.

Zoo wacht Beets zijn laatste ogenblik dat elk uur verwacht wordt en verloochent hij den geest niet die hem jaren terug moet bezield hebben bij het schrijven van zijn prachtwerk.
Ik meende U dit staaltje van levensopvatting uit 's dichters laatste oogenblikken niet te moeten onthouden.
Gaarne blijf ik Uw
J. H. Mignon

Jan J. van Herpen

Nicolaas Beets, 1902. Foto: G.A.U., Icon. Atlas.

DE STUDENTENVERENIGING ,,UNITAS STUDIOSORUM RHENO-TRAJECTINA''

Datum: 21 november 1911; plaats: Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen; aanwezig: 300 studenten en een dagbladjournalist, die naderhand schreef: ,,Een onbeschrijflijk enthousiasme dat de vergaderzaal in vlam zette, een gejuich, dat als een stormzee opgolfde en langs je heen daverde als een ontzetting, die je in trilling zette, als een electrische stroom, die je dol maakte, die je mee deed brullen, dat was de dronken vreugde bij de geboorte van de ,,Unitas Studiosorum'', de nieuwe studentenvereniging, die alle studenten, geen enkele uitgezonderd, omvatten wil''.

Twintig jaar daarvoor had ene dr. J. W. Wicherink aan de wieg gestaan van ,,De Utrechtse Studentenbond'', die diende ,,het zedelijk bewustzijn der aaneengeslotenen tot zijn recht te doen komen door op te treden tegen het groenwezen c.s. niet alleen, maar ook tegen verdere den student als mensch onteerende gewoonten en misbruiken''. In de tweede helft van de 19e eeuw veranderde er veel aan het karakter van de strenge studentengroentijd, de diskussies laaiden erover op. Sommige Corpssenaten voerden ,,mores'' in, die andere Senaten weer immoreel vonden. Mede door bovengenoemde ,,Bond'', die overigens geen lang leven beschoren was, ontstond wel een gestadige groei en bloei van het nihilisme: het Utrechtsch Studenten Corps verloor langzamerhand zijn monopolie.
Eerdergenoemde dr. Wicherink slaagde er tenslotte in de meeste Utrechtse niet-corpsleden in een *eenheid* samen te brengen. Deze eenheid stelde zich op 21 november 1911 onder leiding van een Senaat. Aanvankelijk huisde ,,Unitas'' in hotel Noord-Brabant, later in het pand Domplein 16 en uiteindelijk in 1919 op het adres Lucas Bolwerk 8. Unitas werd een gemengde studentenvereniging met een novitiaat (introduktieperiode) op voet van strikte gelijkheid, en een lidmaatschap ter ontplooiing, ontspanning en ontwikkeling van haar leden. Het streven was duidelijk: een algemene, voor iedereen toegankelijke vereniging.

Onlangs zijn de archieven van Unitas S.R., die de jaren 1911-1970 omvatten, met die van hun voorgangers, het dispuut ,,Forsete Wara'' (gesticht in 1879), de Sociëteit ,,Iungit Iunctos et Servat Amicos'' (1882-1885) en de Utrechtsche Studenten Bond (1891-1911) overgebracht naar de Gemeentelijke Archiefdienst. Eind vorig jaar verscheen de inventaris van deze archieven 1), zodat deze toegankelijk zijn

gemaakt voor onderzoek. Omdat er naast de historisch niet onbelangrijke archivalia talloze foto's, affiches en (bouw)tekeningen aangetroffen werden, is er van dit alles een *tentoonstelling* samengesteld, die te zien zal zijn in de hal van het gebouw van de Gemeentelijke Archiefdienst, Alexander Numankade 199 Utrecht.

De tentoonstelling zal geopend zijn van woensdag 11 juli tot vrijdag 7 september en van maandag 1 oktober tot vrijdag 2 november a.s., op werkdagen van 9.00 uur tot 16.30 uur.

J. A. C. Mathijssen

1) Mathijssen J. A. C., *Inventaris van de archieven van Unitas Studiosorum Rheno-Trajectina (en voorgangers). Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht*, 1983.
Exemplaren van deze geillustreerde uitgave zijn à *f* 15,– te verkrijgen bij de Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, Alex. Numankade 199.

HERPLAATSING VAN HET CATHARINABEELD IN DE CATHARIJNEKERK AAN DE LANGE NIEUWSTRAAT

Gedurende de restauratie van de St. Catharinakerk, de rooms katholieke kathedraal, in de jaren zestig van deze eeuw werd uit deze kerk een aantal beelden verwijderd, waaronder een mooi beeld van Catharina van Alexandrië, patrones van de kerk. Dit beeld werd vervaardigd in 1874 door Friedrich Wilhelm Mengelberg (1837-1919), die als beeldhouwer en kerkschilder vanaf 1869 in Utrecht werkzaam was. Hij was naar Utrecht gehaald door de energieke kapelaan van de Catharijnekerk, G. W. van Heukelum, later de oprichter van het Aartsbisschoppelijk Museum, deken van het St. Bernulphus Gilde en bouwpastoor van de kerk van Jutphaas. Vóór zijn komst naar de Domstad werkte Mengelberg aan de restauratie en afbouw van de Keulse Dom. Daar is nog veel van zijn werk te zien en bij de huidige restauratie van deze kathedraal wordt het werk van Mengelberg ook aan een goede ,,servicebeurt'' onderworpen.

Ook in Utrecht krijgt het werk van deze beeldhouwer na een periode van ernstige verguizing weer meer waardering. Het beeld ontsprong in 1963-1964 de slopershamer doordat de directeur van het toenmalige Aartsbisschoppelijk Museum, dr. D. P. R. A. Bouvy, zich erover ontfermde, evenals over een aantal andere zandstenen beelden uit de Catharijnekerk.

De overlevering wil dat de echtgenote van de beeldhouwer, Wilhelmina Anna Helena Schrattenholz, voor dit levensgrote beeld model stond.

Thans is het beeld, dat van goede kwaliteit is, eigendom van het Rijksmuseum Het Catharijneconvent waar het zich in depot bevindt. In kleine kring is het initiatief ontstaan om het beeld op zijn oude plaats terug te plaatsen.

Catharina van Alexandrië

Catharina is nauw met de Utrechtse geschiedenis verbonden. De heilige was patrones van het klooster van de Johannieters, dat in de middeleeuwen op het Catharijneveld, het huidige Vreeburg, stond. Aan dit klooster ontlenen en ontleenden hun naam de voormalige Catharijnepoort, de Catharijnesingel, de Catharijnebaan en bovenal het visitekaartje van het moderne Utrecht: Hoog Catharijne.

Na de verplichte verhuizing van het klooster op bevel van Karel V in 1529 gaf de heilige haar naam aan het Catharijneconvent, de Catharijnekerk en de Catharijnesteeg.

Over Catharina zijn geen historisch verifieerbare feiten bekend. Haar verering vindt plaats in zowel de rooms katholieke als in de oosters orthodoxe kerk. Legenden omtrent haar leven en werken zijn er vele. De meeste stammen uit de 8ste en 9de eeuw.

Het bekendst is het verhaal van het dispuut dat deze koningsdochter voerde met vijftig wijsgeren. Deze hadden van keizer Maxentius opdracht gekregen Catharina van het christendom af te brengen. Doch het dispuut eindigde in het tegendeel: de vijftig werden door Catharina overtuigd van hun ongelijk en zij bekeerden zich tot Christus. In toorn ontstoken omdat Catharina bleef weigeren te offeren aan de afgoden, liet de keizer hierop Catharina radbraken om haar aldus ter dood te brengen. Doch nauwelijks was de marteling aangevangen, of een engel daalde van de hemel af en sloeg met zijn zwaard het rad aan stukken. Daarop liet Maxentius haar onthoofden met het zwaard.

Gelet op de grote wijsheid van Catharina werd zij patrones van universiteiten, professoren, filosofen en notarissen. Ook werd zij dat van eenvoudige handwerkslieden: wevers, pottenbakkers, stuurlieden,

houtdraaiers, molenaars en wagenmakers. Dit vanwege het feit dat zij met een rad gemarteld werd. Het beeld dat Mengelberg van Catharine uit zandsteen hakte, heeft als attributen het boek van haar wijsheid en het gebroken rad.

Plan

De gedachte om het beeld te herplaatsen heeft snel in ruime kring waardering gevonden. Nader overleg over de concretisering van het plan heeft ertoe geleid dat het museum, eigenaar van het beeld, bereid is het voor het gestelde doel permanent in bruikleen aan de Catharijnekerk af te staan.

Om het plan te verwezenlijken is een reële begroting opgesteld. Voor een bedrag van *f* 13.000,– kan het plan optimaal gerealiseerd worden. Dit bedrag is zo hoog omdat er een nieuwe console moet worden ontworpen, gebeeldhouwd en gemonteerd. In het ontwerp hiervoor van de hand van Anton van Wiggen, die o.a. beeldhouwwerk vervaardigt voor de restauratie van de Maartenskerk te Zaltbommel, is de figuur van keizer Maxentius opgenomen. Zo sluit de iconografie van de console op een eigentijdse wijze aan op die van oudere beelden van Catharina, waar zij de voet zet in de nek van de overwonnen keizer.

Er is een Comité van Initiatief gevormd dat bestaat uit ing. W. Meijnen, P. A. Haars, mevr. M. Th. Snel, H. van Oostrum, mej. M. A. Asselberghs, drs. C. H. Staal, dr. J. E. A. L. Struick, pastor C. P. A. Mijnhout en pastor J. J. Bodaar OSA. Dit comité heeft een gironummer ter beschikking voor hen die financiële medewerking willen verlenen: postgiro 60067 t.n.v. W. Meijnen te Utrecht.

C. S.

Catharina van Alexandrië, vervaardigd door Friedrich Wilhelm Mengelberg, 1874 (Foto: F. Delemarre, Bunnik).

BOEKENSCHOUW

J. W. Salomonson. „Op de wal agter St. Marye". Amsterdam, Oxford, New York, 1983 (B.V. Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij). Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Verhandelingen Afdeling Letterkunde, Nieuwe Reeks deel 119. 114 pagina's, 74 illustraties. ISBN 04 448 55 79 3. f 65,00.

L. C. van der Vlerk met bijdragen van T. J. Hoekstra, J. E. A. L. Struick en S. K. Wilmer-Hazemeijer. Utrecht ommuurd. De stedelijke verdedigingswerken van Utrecht. Vianen, 1983 (Kwadraat). 160 pagina's, 48 illustraties. ISBN 90 6481 202 0. f 32,50.

Op de snikhete 13de mei 1982 hebben weinig in de Fundatie van Renswoude bijeengekomen leden van Oud-Utrecht indertijd kennis kunnen nemen van de minutieuze en tegelijk magistrale voordracht die prof. dr. J. W. Salomonson hield over een klein schilderij van Herman Saftleven uit 1645. Gratis konden zij genieten van het anatomische snijwerk dat de hoogleraar in de klassieke archeologie daar uitvoerde, ondersteund door twee diaprojektoren. Oud-rijksarchivaris dr. M. P. van Buijtenen had de excursiecommissie de tip gegeven dat de voordracht die prof. Salomonson eerder had gehouden voor de Koninklijke Akademie van Wetenschappen op 8 februari 1982

een uitmuntend werkstuk was waarvan Oud-Utrecht moest proberen de spreker deze ook voor haar leden te laten houden. Inmiddels is de voordracht, rijk geïllustreerd en uitstekend typografisch verzorgd, verschenen. Maar wie indertijd geen gehoor gegeven heeft aan de invitatie in dit Maandblad om naar de Fundatie te komen, moet, wil hij alsnog kennis nemen van professor Salomonsons' topografische studie van een deel van de Utrechtse stadsmuur in de 17de eeuw, daarvoor liefst *f* 65,00 neertellen. Voorwaar geen gering bedrag. Als ik zo vrij mag zijn: iets minder dan twee maal de jaarcontributie van Oud-Utrecht. Uitgangspunt van Salomonsons onderzoek was een bescheiden paneeltje dat met de titel ,,Aan de Rijn'' niet duits doch Utrechts bleek. Een klein deel van de reeds in verval geraakte stadswal is, nadat er eerst schetsen van waren gemaakt, één van de weinige schilderijen geworden die we van de Utrechtse kunstenaar Herman Saftleven (1609-1685) kennen. Via een analyse, stap voor stap, zo helder als bronwater, ziet de lezer de westelijke stadswal in allerlei details en in zijn geheel. Dit alles toegelicht met illustraties die van over de hele wereld werden bijeen gegaard. Twee ruïneuze stompen blijken de Wantsnijderstoren en de Snijderstoren, of juister wat daarvan restte in 1645. Beide torens lagen aan weerszijde van het Mariawaterpoortje dat in 1616 in de westelijke stadswal werd aangebracht om op een simpeler manier de markt op de Mariaplaats te kunnen bereiken.
Niet alleen deze twee torens zijn het onderwerp van de studie. Ook andere bebouwing die op de diverse tekenbladen wordt afgebeeld, wordt in de beschouwing betrokken, evenals andere walonderdelen en poorten die een rol spelen omdat Saftleven series waltekeningen heeft vervaardigd, die vaak door andere kunstenaars zijn gecopieerd.
De slotconclusies die Salomonson geeft naast de identificatie van het schilderij en enkele andere tekeningen, zijn voor verdere studie van andere wetenschappers ook van groot belang. Zo komt onomstotelijk naar voren hoe in enkele Rijnschilderijen Utrechtse elementen zijn opgenomen. Dat betekent dat wellicht menig schilderstuk dat thans nog als Rijnlandschap door het leven gaat, in feite een fantasie kan zijn die bestaat uit gegevens die aan de realiteit werden ontleend. Dat opent nieuwe vergezichten op dit type landschapsuitbeeldingen, niet alleen van Saftleven, maar ook van collega's van hem.
Een tweede recent verschenen boek dat uitgebreid ingaat op de wallen en poorten van Utrecht is *Utrecht ommuurd,* verschenen bij de gelijknamige expositie die de afgelopen winter in het Gemeente-archief werd gehouden.
Vier auteurs van welke drs. L. C. van der Vlerk het leeuwedeel voor haar rekening nam, schreven ieder een bijdrage in deze bundel. Een heel boeiend boek wil ik *Utrecht ommuurd* noemen. Gedetailleerd wordt namelijk Utrechts wal met torens en poorten behandeld o.a. aan de hand van het ,,weerbarstige'' bronnenmateriaal dat de diverse rekeningen zijn. Maar uit de uiteenrafeling van deze financiële verantwoordingen en administratieve bescheiden van 1461 tot en met 1528 rijst een interessant en boeiend beeld op over Utrechts alles omvattende bouwwerk, zijn wal.
Na een inleiding van de stadsarcheoloog T. J. Hoekstra en een hoofdstuk ,,De waarde van de wal'' van de gemeente-archivaris Struick, volgen vijf hoofdstukken die Lydia van der Vlerk schreef. Achtereenvolgens bespreekt ze de eerste stadsversterking in de 12de eeuw, de stadsverdediging en de rol daarin van de gilden en de schutmeester, de stadsversterkingen in de late Middeleeuwen met o.a. de vier poorten en de vele torens, het gebruik dat van de stadsversterkingen gemaakt werd en de ontwikkelingen op strategisch gebied; tenslotte de stadsversterkingen zoals die zich ontwikkelden na 1528 toen de wereldlijke macht over de stad Utrecht niet meer in handen was van de bisschop.
Mevrouw Wilmer-Hazemeijer van de topografische atlas van het Gemeente-archief neemt de lezer tenslotte mee op een wandeling over de hele wal, de stad rond, waarbij zij uitgebreid gebruik maakt van het topografisch materiaal dat zich in de atlas bevindt, benevens van materiaal dat elders wordt bewaard. Van dit visuele materiaal is niet alleen door haar maar evenzeer door Lydia van der Vlerk uitgebreid gebruik gemaakt; 48 illustraties maken het boek dan ook tot een aangenaam kijkwerk, mede omdat de uitgever zich prima van zijn taak heeft gekweten. Maar de prijs van *Utrecht ommuurd* is wel wat reëler voor de gemiddelde portemonnaie: *f* 32,50. De steun van het Fentener van Vlissingen Fonds, de AMEV en het Aannemingsbedrijf Jurriëns heeft daartoe zeker bijgedragen. Het is billijk deze *sponsoring the study of the history* op deze plaats eens te signaleren nu twee lofwaardige publicaties over eenzelfde onderwerp met een zo uiteenlopende prijs te koop worden aangeboden.

C. S.

Spectrum Atlas van de Nederlandse dorpen. Utrecht/Antwerpen, Het Spectrum, 1983, 240 p., ISBN 90 274 94 85 1, f 39,90.

Het platteland verstedelijkt en de wereld wordt een dorp. Verschillen tussen stad en dorp worden steeds minder duidelijk: de televisie heeft van elke dorper een stadsmens gemaakt en de mensen uit de stad worden dorpelingen - forenzen.
Toch zijn er bij de Nederlandse volkstelling van 1971 nog 1640 bewoningskernen geregistreerd van minder dan 500 inwoners en nog eens eenzelfde aantal van tussen 500 en 1.000 inwoners. Vele ervan staan in dit boek getypeerd naar hun historische, sociale en geografische bijzonderheden. Het opent werelden. Weliswaar niet meer de besloten mikrokosmossen die de dorpen een halve eeuw geleden waren, maar niettemin nog samenlevingen met eigen kenmerken. In Nederland zijn 3.000 dorpen, dat wil zeggen kernen van maximaal 5.000 inwoners. Deze ,,Atlas'' wil een poging tot ordening zijn, geen opsomming of beschrijving van ,,schilderachtige'' dorpen. Voor nostalgie of toerisme hoeft men dit werk niet open te slaan, hoewel er veel te genieten valt. Het opent met de be-

schrijving van het landschap en de verschillende dorpstypen: terpen, es- en brinkdorpen, streekdorpen, polderdorpen, dorpen-aan-de-rivier en aan de kust. Vervolgens komt de bewoningsgeschiedenis aan bod vanaf de pre-historie tot aan de zeventiende eeuw: aan het einde daarvan bleef de bewoningsindeling vrijwel ongewijzigd tot op onze dagen. Dan volgt een lijst van namen met gegevens over de ouderdom van een aantal dorpen, naar provincie gerangschikt, meest gerelateerd aan de data van kastelen en/of kerken. Voor wat de provincie Utrecht betreft worden 42 dorpen (en steden) geregistreerd voorzien van beknopte begin-data. Vervolgens gaat het over dialect, klederdracht en volksgebruiken, godsdienstige verhoudingen en streekgewoonten: al die zaken die het de laatste decennia zo moeilijk gekregen hebben. Van Utrecht wordt opgemerkt dat het ,,weinig gebruiken (heeft) die nergens anders voorkomen''. Genoemd worden de kermis in Haarzuilens die jaarlijks wordt gehouden als de baron van kasteel De Haar terugkeert naar Frankrijk, de Dudok de Witwandeltocht in Breukelen op 3 oktober, en de schaapscheerderfeesten in Veenendaal.
Een hoofdstuk over de beschermde stads- en dorpsgezichten besluit het boek. Voor wat Utrecht betreft zijn er 28 in de lijst opgenomen. Het boek is schitterend uitgevoerd, heeft veel fraaie kleurenfoto's waaronder nogal wat luchtopnamen, en een uitvoerige plaatsnamenindex.
Ook is er een literatuurlijst afgedrukt. Een wetenschappelijk werk is het niet, maar in het genre van de populariserende en verantwoorde overzichtsboeken neemt het een prominente plaats in.

v. S.

A. Alberts. De Utrechtse herinneringen. Amsterdam, G. A. van Oorschot, 1983. 116 p., f 22,50.

Iedere (A.) Alberts-fan zal dit boekje direct na verschijnen hebben gekocht en in één adem uitgelezen. Zo is het mij tenminste vergaan. Maar toen het idee van een bespreking in het maandblad opkwam heb ik het herlezen, met het oog op Utrecht. De eerste keer was het mij beter bevallen, want er valt meer over Alberts te leren dan over Utrecht in de jaren dertig.
De schrijver heeft met opzet geen bronnen of literatuur geraadpleegd en vaart uitsluitend op het kompas van zijn herinneringen. Op p. 12 spreekt hij over een ,,Leidsestraat'' alsof we in Amsterdam zijn aangeland en op p. 15 met enige uitvoerigheid over Tom Jones, wat een omzetting is van John Tomes, naar wie de Utrechtse club van tandheelkundige studenten was genoemd. Er is al op gewezen dat de schets van Utrecht als nog geheel besloten binnen de singels niet opgaat, al zal een student in die tijd niet veel in Zuilen of Oog in Al te zoeken hebben gehad. De diabolo op p. 50 moet een jojo zijn, zoals de speler zelf in het Cultureel Supplement van NRC-Hlbl. heeft laten weten. Ons medelid mr. P. H. Damsté heeft al opgemerkt dat in de ,,kloostergang'' van de Dom niet Sint Willibrord of een andere monnik op het fonteintje zit maar de 14e eeuwse kanunnik ten Dom Hugo Wstinc. Ondanks deze onnauwkeurigheden is het een kostbaar boekje want met memoires van mensen die in de jaren tachtig hun Utrechtse studententijd van 50 jaar geleden oproepen zijn we niet rijk gezegend. En wie zou het prachtige portret van Gerretson willen missen, van de hospita ,,juffrouw'' van Binsbergen, en van de vriendenkring (Koolhaas, Vroman) van Unitas?
Ook de sfeer in die benauwde en stille burgermansstad die Utrecht een halve eeuw geleden was wordt weergaloos opgeroepen in die tegelijk zakelijke, surrealistische en ironische stijl die Alberts' specialiteit is. Een literair meesterwerkje doorspekt met lezenswaardige ,,petite histoire'' en aanvullende gegevens voor de letterkundige reisgids van Nederland.

v. S.

Werkgroep Tuinstraat, ,,De Tuinstraat gered?!'' Utrecht, Werkgroep Tuinstraat, december 1982. 31 p. Prijs f 5,–

H. Ganzeboom, Beleving van Monumenten; een onderzoek naar bezichtiging en waardering van monumenten uitgevoerd in de stad Utrecht (wetenschappelijk verslag). Utrecht, Sociologisch Instituut van de Rijksuniversiteit Utrecht, 1982 en 1983. 2 delen, 158 p. geill. met twee losse kaarten en 181 p. geill. Prijs per deel f 10,10.

H. Ganzeboom, Beleving van Monumenten; een onderzoek naar bezichtiging en waardering van monumenten, in opdracht van het Ministerie van WVC (samenvatting). Den Haag, Staatsuitgeverij, 1982 en 1983. 2 delen, 50 p. geill. en 51 p. geill. ISBN 90 12 0381 2X en ISBN 90 12 0428 4. Prijs per deel f 9,50.

Ter ondersteuning van het te ontwikkelen beleid ten aanzien van de monumentenzorg kreeg de Rijksuniversiteit Utrecht een opdracht van het Ministerie van Cultuur, Receatie en Maatschappelijk Werk (nu WVC) tot het onderzoeken van de beleving van Monumenten door het publiek.
Het in twee delen gesplitste onderzoek werd verricht in de stad Utrecht. In 1980 werden 163 inwoners geinterviewd, in 1981 gevolgd door ca. 500 inwoners.
Hier zal niet ingegaan worden op de onderzoeksmethodiek, hoewel die tezamen met de probleemstelling natuurlijk tot op zekere hoogte bepalend is voor de uitkomsten en de bruikbaarheid ervan.
Interessanter is stil te staan bij enige conclusies.
Een belangrijke verandering in het van overheidswege gevoerde monumentenbeleid in de laatste jaren is de verschuiving van de aandacht van de ,,oudere'' en

,,grote'' monumenten naar de zogenaamde ,,jongere bouwkunst'' en het ,,kleinere woonhuis'', Onder de jongere bouwkunst wordt verstaan de bouwwerken van na ca. 1850.
Ook de zogenaamde monumenten van bedrijf en techniek worden meer bij de monumentenzorg betrokken.
Ten aanzien van de jongere bouwkunst is vooral de relatie tussen bouwjaar en publieke waardering van belang. Gebleken is dat gebouwen vóór 1850 in het algemeen ,,mooi'' worden gevonden, terwijl voor bebouwing na 1850 geldt hoe jonger hoe ,,lelijker''. Ook blijkt het gewone, kleinere, woonhuis minder gewaardeerd te worden dan het grote monumentale huis. Dit komt wel zeer duidelijk naar voren in de waardering van het gewone, kleinere woonhuis.
Met extra bescherming van de bebouwing rond het Wilhelminapark wordt vrijwel unaniem ingestemd. Dit staat in groot contrast met de reacties op een zelfde voorstel voor Oog en Al en een arbeidersbuurt in Zuilen. Hierover waren de meningen van betrekkelijk tot zeer negatief.
Moet nu geconcludeerd worden dat het veranderend beleid kan worden teruggedraaid?
Een conclusie uit het rapport is in dit kader van belang. ,,Kennis over en begrip van jongere bouwkunst is moeilijker te verwerven dan over traditionele monumenten, maar juist veel meer nodig om tot een juiste waardering te kunnen komen. Wil men zich op den duur een groter publiek en een bredere maatschappelijke basis voor deze bouwkunst verwerven, dan zullen nog vele van deze activiteiten (publikaties, rondwandelingen e.d. EMK) nodig zijn''.
Helaas hebben wij in Utrecht op dit gebied nog weinig gepresteerd. Aan initiatief ontbreekt het echter niet bij de gemeente. In 1974 werd gestart met een inventarisatie van jongere monumenten. Het is de bedoeling dat over enige tijd de inventarisatie met korte beschrijvingen in de boekhandel verkrijgbaar zal zijn. Dit zal echter niet genoeg zijn het ,,maatschappelijk draagvlak'' te vergroten. Een architectuurgids in Rotterdam of gedrukte stadswandelingen mede voor jongere wijken van Den Haag kunnen tot voorbeeld dienen.
Niet in de laatste plaats kunnen Oud-Utrecht en het Utrechts Monumentenfonds in deze ontwikkelingen een belangrijke funktie vervullen.
In het onderzoek wordt niet ingegaan op de invloed van de staat van onderhoud op de publieke waardering van een bouwwerk.
In de Tuinstraat bestaat nu nog voor iedereen de mogelijkheid in één oogopslag een vergelijkend onderzoek te doen. Aan de zuidzijde van de straat staat een rij huizen, op één na troosteloos. In 1982 werd namelijk het huis Tuinstraat 6 door de bewonersgroep Springweg West gekraakt.
De hele Tuinstraat was in 1959 onbewoonbaar verklaard en ontruimd. In het begin van de jaren zestig werd de noordzijde afgebroken en de zuidzijde voorlopig als pakhuis verhuurd, in afwachting van sloop. De ideeën van de eigenaar, de Gemeente Utrecht, waren onderdeel van de in die jaren door Nederland razende

Tuinstraat 6, na de restauratie, 1982 (Foto: Jean Penders).

,,saneringsgedachte''. De plannen in het Springweggebied bleven uit, de huisjes verkommerden steeds verder. In 1975 werd het gebied aangewezen als rekonstruktie/saneringsgebied, wat sloop zou inhouden. Hiertegen werd met name door de Werkgroep Herstel Leefbaarheid bezwaar aangetekend. In de loop van de jaren werden talloze plannen tot het behoud van de huisjes aan de gemeente voorgelegd, onder meer door het Utrechts Monumentenfonds in samenwerking met de Werkgroep Herstel Leefbaarheid. Erg positief waren de reakties van de gemeente niet.
De aktie van 1982 gaf een nieuwe impuls aan de ontwikkelingen; het huis Tuinstraat 6 werd geheel door vrijwilligers gerestaureerd, waarmee werd aangetoond dat behoud financieel wel degelijk mogelijk was.
Nu staat een wit huisje in een rij van grauwe soortgenoten. Straks kan de gehele rij de naam ,,Veelo's hofje'', zoals het na de bouw in 1826 werd genoemd, weer met ere dragen.
Een mijlpaal in de strijd tot behoud was op 5 april jongstleden de ommezwaai van de Gemeenteraad, die instemde met het in stand houden van de huisjes.
De geschiedenis van de Tuinstraat en de bijna 10 jaar lang gevoerde akties is door de Werkgroep Tuinstraat als rapport en tevens als kalender voor 1983 uitgegeven onder de naam ,,De Tuinstraat gered?''.
Hoewel de kalender voor 1984 weinig bruikbaar is, het rapport kan een ieder die ijvert voor het behoud van de oude stad en delen daarvan een hart onder de riem steken.

EMK

EEN 13e EEUWSE BIJBEL IN DE UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK VAN UTRECHT

M. P. van Buijtenen. De Bijbel van de Regulieren te Utrecht. 15e-eeuws schisma in het licht van 13e-eeuws handschrift. Met een codicologische bijdrage van dr. G. Gerritsen-Geywitz. Utrecht (Universiteitsbibliotheek), 1984. ISBN 90 6194 314 O. 95 pagina's, geïllustreerd. f 25,– (bij U.B. f 19,50).

Het is al eerder opgemerkt, dat de auteur van het hier besproken werk historische problemen als een rechercheur te lijf pleegt te gaan.
Zo vreemd is dat eigenlijk niet, want per slot van rekening verwijzen de termen recherche en research naar eenzelfde methodische aanpak, gebaseerd op speurzin en combinatievermogen. Ook in de onderhavige studie over een 13e eeuws bijbelhandschrift, afkomstig van het regulierenconvent in Utrecht, een van de publikaties in het kader van het 400-jarig jubileum van de U.B. van Utrecht, heeft dr. M. P. van Buijtenen de rol van Sherlock Holmes of liever nog van De Saint aangemeten en zich daarbij, zoals gebruikelijk, tot over de landsgrenzen begeven. Aan de hand van verspreid aangetroffen historische gegevens, soms niet meer dan aanwijzingen, ontvouwt hij op scherpzinnige wijze een hypothese, die, zoals de auteur zelf aan het slot opmerkt, weliswaar niet leidt tot een afgeronde conclusie, maar wel de richting aanwijst waarin de oplossing dient te worden gezocht.
Wat de auteur ons dan heeft geschilderd is een boeiende reconstructie van de lotgevallen van een bijbelhandschrift, dat gediend heeft als studieboek, als onderpand en als object van pieuze schenkingsdrift om ten slotte als een der schatten van de universiteit van Utrecht te belanden in de U.B.. Hypothese, zoals gezegd, maar alleen daarom al vruchtbaar, doordat de auteur de turbulente jaren van het Utrechtse schisma (1423-1452) wat extra reliëf weet te geven, maar ook andere belangrijke gebeurtenissen uit de Utrechtse kerkgeschiedenis in zijn onderzoek heeft betrokken.
Eigenlijk ontvouwt de auteur twee hypotheses. De eerste wordt opgebouwd met als uitgangspunt de schenking in 1452 van een bijbel, i.c. het handschrift in de U.B., door de Utrechtse domkanunnik Berend Uten Eng aan het regulierenklooster der Twaalf Apostelen in Utrecht. Deze zou dezelfde zijn geweest als die, welke door prior Jan Passert een kwart eeuw tevoren was verpand, toen hij en zijn medeconventualen zich ten gevolge van het Utrechtse schisma gedwongen zagen uit de stad weg te trekken. In dat geval zou Uten Eng de bijbel in de tussenliggende jaren hebben opgekocht en als legaat aan de teruggekeerde kloosterlingen hebben gerestitueerd. In het licht van de innige banden die Uten Eng blijkt te hebben onderhouden met de reguliere kanunniken in zowel Utrecht als Zaltbommel, mag dit zeker een plausibele verklaring worden genoemd.
Vervolgens wordt een tweede hypothese over de eerste heengeschoven. Daartoe wordt eerst op grond van de analyse van een in het handschrift aanwezige kalender onomstotelijk de herkomst van de bijbel vastgesteld. Zij moet in het begin van de 13e eeuw zijn afgeschreven in de omgeving en ten dienste van het kathedraal kapittel van Le Mans. De nadruk op de vieringen van het feest van S. Julianus, patroon van Le Mans, is in dat verband duidelijk genoeg. Hoe deze kapittelbijbel zijn weg naar het Noorden heeft gevonden is object van onderzoek voor de constructie van de tweede hypothese. Latere bijschrijvingen in de kalender wijzen er op, dat het handschrift rond 1300 moet hebben gediend in een klooster in het diocees Utrecht. Via ingenieuze interpretaties van spaarzame aanwijzingen komt de auteur tot het vermoeden, dat de verbindingslijn wel eens zou hebben kunnen lopen via de Zakbroeders, die nog vóór 1267 in Utrecht een convent hadden gevestigd aan de Oude Gracht. Gebouw en inboedel werden in 1290 als gevolg van de opheffing in 1274 van deze bedelorde, overgedragen aan het regulierenklooster Bethlehem te Doetinchem. Vanuit Doetinchem moet de bijbel - er van uitgaand dat zij deel uitmaakte van de inboedel - op de een of andere wijze weer in Utrecht zijn teruggekeerd, deze keer als bezit van de Utrechtse regulieren.
Het is duidelijk dat de ene hypothese staat of valt met de andere. Maar zij zijn beide geloofwaardig, consistent en sluiten goed op elkaar aan. Als het niet waar is, dan is het knap bedacht, zegt een Italiaans spreekwoord. De auteur beseft dat heel wel en neemt dan ook de nodige reserve in acht. Om nog even terug te keren tot de justitiële terminologie: er is een duidelijke verdachte, voorshands is het bewijsmateriaal echter nog ontoereikend voor een arrestatiebevel.
Het aardige van het speurwerk van Van Buijtenen is, dat hij al gravend en wroetend de contouren van een aantal gebeurtenissen en ontwikkelingen, die bepalend zijn geweest voor het tijdsgewricht, blootlegt en a.h.w. met een fotografische flitser een moment extra scherp belicht. Ik noem hier de figuur van de domkanunnik Berend Uten Eng - door de auteur overigens ten onrechte hardnekkig domdeken genoemd - die in het politieke krachtenveld tussen bisschop en kapittels een zwaargewicht blijkt te zijn geweest; de tumultueuze bisschopsverkiezing na het overlijden van Frederik van Blankenheim (9 okt. 1423); de inbezitstelling van Zweder van Kuilenburg met de bisschoppelijke macht, waarbij Berend Uten Eng een hoogst gewichtige en curieuze rol speelde (20 en 21 juli 1425); en als toegift nog de ontdekking van uittreksels van onbekende synodale statuten van het bisdom Utrecht uit 1453 in de Herzog-Augustbibliotheek te Wolfenbüttel.

Utrecht *H. L. Ph. Leeuwenberg*
Alex. Numankade 201

EEN FASCINERENDE DOORKIJK NAAR DE MIDDELEEUWEN

C. Dekker. Het Kromme Rijngebied in de Middeleeuwen. Een institutioneel-geografische studie. Zutphen, De Walburg Pers, 1983. Stichtse Historische Reeks 9. 664 pagina's, geillustreerd, gebonden met stofomslag f 79,–. ISBN 906011.228.8.

Wie er maar enigszins weet van heeft hoe moeilijk het is zicht te krijgen op de ontwikkelingsgang van ons woongebied, zal er dankbaar voor zijn wanneer iemand het op zich neemt, uit de veelheid van archivalia en verspreide monografieën, over een bepaald gebied en synthese samen te stellen.
Wanneer die gang door de geschiedenis dan ook nog een, zij het niet eenvoudig, maar toch leesbaar boek wordt met een keur van illustraties, van overzichts- en detailkaarten, zal de in dat gebied wonende en/of in zijn geschiedenis geïnteresseerde lezer deze ongetwijfeld inspannende onderneming dubbel waarderen. Overigens zou het hem die met de vele latijnse benamingen en technische termen niet zo vertrouwd is, ten goede zijn gekomen, wanneer daarvan een verklarende woordenlijst was opgenomen. De in Odijk woonachtige rijksarchivaris van Utrecht, dr. C. Dekker, heeft onlangs aan zijn woongebied, aan weerszijden van de Kromme Rijn gelegen, een monumentale studie gewijd, die terecht een standaardwerk genoemd mag worden: *Het Kromme Rijngebied in de middeleeuwen.* Een institutioneel-geografische studie (Zutphen, De Walburg Pers, 1983), verschenen als deel 9 van de Stichtse Historische Reeks.
In dit 672 blz. tellende en thans *f* 79,– kostende boek, behandelt de auteur, zoals de ondertitel reeds aangeeft, zowel de aardrijkskundige ontwikkeling met de ontginningsarbeid van dit gebied, als ook de kerkelijke-, rechterlijke- en waterstaatsorganisaties sinds de middeleeuwen. Men krijgt een fascinerende doorkijk van het heden uit naar zeer vroege perioden. De nederzettingen Amerongen, Leersum, Doorn, Driebergen, Zeist, Oostbroek, Overlangbroek, Nederlangbroek, Bunnik, Vechten, Odijk, Werkhoven, Cothen, Wijk bij Duurstede, Houten, 't Goy, Schalkwijk, Tull, 't Waal, Vreeswijk en Jutphaas worden er uitgebreid doorgelicht. Onwillekeurig dringen zich, gezien de uitkomsten, vergelijkingen op met de medische diagnostiek, waar echografie, scanners, electronenmicroscoop e.d. de patient van top tot teen in beeld brengen. Toegegeven, dat ook bij deze geschiedkundige verkenningen nieuwe hulpwetenschappen verrijking en verdieping aanvoerden, de belangrijkste verdienste van dit werk ligt toch wel in de perfecte greep, waarmee uit duizenden archiefvindplaatsen en literatuurgegevens, als in een veelkleurig mozaïek, een duidelijk beeld wordt neergezet. De gewonnen inzichten in het ontginningsverloop tussen de 10de en 14de eeuw, gecombineerd met de kennis van het afsplitsingsproces der alleroudste parochies, dit laatste weer getoetst aan een nieuwe kijk op de wording van de aartsdiakonaten, liggen ten grondslag aan het slagen van dit werk.

Gelet op de augustijnse signatuur van recensent, zal de lezer kunnen begrijpen, dat hij, zo hij dit boek uitvoerig zou bespreken, zich zou voelen als het knaapje uit het verhaal van St. Augustinus, dat bezig was de zee in een kuiltje te scheppen. Hij ziet zich dan ook gedwongen zich te bepalen tot het weergeven van enkele interessante voorbeelden, die meer op zijn terrein liggen.
De auteur voert ons mee langs de koningsgoederen, gelegen aan de noordgrens van het vroegere Romeinse Rijk, waar in de 8e eeuw rond Dorestad en Utrecht het christendom vrij snel vaste voet krijgt. In de overblijfselen o.a. van verdedigingsforten worden kerken gesticht in de tijd van Willibrord, Bonifatius en Liudger en vandaaruit ontstaan weer moeder- en dochterkerken op het platteland. Aanvankelijk behoorden deze kerken met de landerijen tot de goederen van de door de geloofsverkondigers gestichte abdijen, als Echternach, Fulda en Werden. Wanneer echter in de 11de eeuw de Utrechtse kapittelkerken verschijnen en de kapittelheren de ontginningen rond de Domstad op gang brengen, krijgen deze ze in bezit, met name het kapittel van de Dom, en die van Oudmunster en van St. Marie.
Uit het al vaak geciteerde verhaal van de Deense Catla horen wij, dat er in de 9de eeuw tussen Dorestad en Utrecht al een groot aantal kerken bestond. Catla moest de rijke nalatenschap van haar moeder Frideburg onder de armen verdelen. Omdat die in haar eigen nog grotendeels heidense omgeving slechts weinig in getal waren, kreeg Catla de opdracht naar Dorestad te gaan, waar vele kerken waren. Nog maar halverwege de uitdeling aan die kerken was zij met haar metgezellen al doodmoe geworden van het rondtrekken (blz. 304). Dat bij het terugblikken naar de oudste periode ook het patrociniumonderzoek als hulpwetenschap nog wel eens nieuwe inzichten oplevert, leert het geval Odijk (blz. 319-20). Had de auteur zich - hoewel met enige reserve - nog in 1964 bij de gangbare mening aangesloten, dat St. Nicolaas de patroon van Odijk was, nu meent hij die traditie te moeten prijsgeven. Dit op grond van het opschrift van een torenklok, die in 1593 voor de kerk van Zeist werd aangekocht. Deze in 1505 gegoten klok draagt de inscriptie *Sanctus Heribertus heische ich.* Naar alle waarschijnlijkheid stamt deze klok uit de kerk van Odijk, waar het hier te lande uitzonderlijke Heribertpatrocinium is thuis te brengen. Odijk was rond 1000

door keizer Otto III aan Heribert, aartsbisschop van Keulen, geschonken en behoorde in de volgende eeuwen aan de door Heribert gestichte abdij Deutz. De Odijkse kapel is vóór 1230 opgericht, toen de plaats nog onder de abdij Deutz ressorteerde en haar stichter reeds heilig verklaard was. Het is dus aannemelijk, dat Heribert de patroon van Odijk was, temeer daar van de 14de tot de 17de eeuw de voornaam Heribert in Odijkse families regelmatig wordt aangetroffen.
Hoe taai tradities vaak kunnen zijn en hoe lang zij kunnen doorwerken, moge blijken uit de mededeling over de *villa* Vechten, die met de overblijfselen van het romeinse *castellum* Wiltenburg in 723 door Karel Martel aan bisschop Willibrord werd geschonken. Vechten verschijnt in 1162 als eigendom van de Norbertijnenabdij van Middelburg, door bisschop Andries van Cuyk (1128-1139) haar geschonken om er een dochterklooster te stichten. Het plan vond echter geen doorgang, mogelijk vanwege het verzet van Utrechts seculiere kanunniken, waarna Middelburg haar Vechtense bezit van de hand deed (blz. 75-78, 348).

Dit idee van de Utrechtse bisschop komt mij frappant voor, omdat in diezelfde tijd, betreffende de Willibrordtraditie, een parallel te vinden is in de Vechtstreek. Immers, van Walter, abt van Egmond (1130-1161), daar binnengehaald door Andries van Cuyk, wordt verteld dat hij verschillende stukken land kocht in de Zwesereng, gelegen bij Suesnon, het latere Zuilen, waar in de 8e eeuw Liudgers grootvader, de frankische edelman Wursing, grootgrondbezitter was en een belangrijke rol speelde in het christianiseringsproces, vgl. M. P. van Buijtenen - A. K. de Meijer, *Westbroeks heiligen in polderperspectief* (Nijmegen 1981), 67-70. Zodra dit gebied op de Friezen heroverd was, keerden Willibrord en Bonifatius in 719 hierheen terug en hervatten vandaaruit het missiewerk in de Vechtstreek en Kennemerland. Van Willibrord wordt vermeld, dat hij afwisselend verbleef in Utrecht en Wiltenburg. In de laat-middeleeuwse levensbeschrijving van de wat dubieuze H. Engelmundus, die in Kennemerland gearbeid zou hebben en een metgezel van Willibrord heet te zijn, wordt verteld, dat hij in het castellum Wiltenburg een monastiek leven geleid zou hebben. De auteur vindt het echter te ver gezocht dit Engelmundverhaal in verband te brengen met de poging van bisschop Andries de kapel van Vechten nieuw leven in te blazen door er een abdij te laten oprichten (blz. 305). Niettemin hoeft het niet helemaal uit de lucht gegrepen te zijn. Intussen heeft de schrijver wel, wat nieuw is, uit de bronnen de nexus Wiltenburg-Middelburg naar voren gebracht, die evenals Egmond-Zwesereng een teruggrijpen naar Willibrord schijnt te zijn. Overigens verwijst hij in dit verband naar zijn studie over de komst van de Norbertijnen in het bisdom Utrecht, die binnenkort zal verschijnen.
Zo er bij de auteur enige onzekerheid mocht bestaan ten aanzien van de *curtis* Werkhoven (blz. 87-89), dan moge hier opgemerkt worden, dat de oude plaatsnaam Wer*cunde* al vroonland betekent en dus op het bestaan van een vroonhof wijst (zie D. Hägermann, Eine Grundherrschaft des 13.Jh. im Spiegel des Frühmittelalters. Ceasarius von Prümm und seine kommentierte Abschrift des Urbars von 893, in *Rheinische Vierteljahrblätter* 45 (1981), 1-34, hier blz. 18-19). Daar wordt naast *cunde* ook *atte*, voorkomend in Atteveld ter plaatse en elders, als dezelfde betekenis hebbend, vermeld.
Uiteraard dienen de enkele hier vrij willekeurig gekozen voorbeelden slechts om een indruk te geven, dat er een ware ,,Fundgrube'' is aangeslagen, waaruit nog jarenlang materiaal voor de geschiedbeoefening te voorschijn gehaald zal kunnen worden.

Rozenstraat 1 *A. K. de Meijer OSA*
Utrecht

UIT DE TIJDSCHRIFTEN

Heemtijdinghen 19 (1983), nr. 3 is gewijd aan het ontstaan van het landschap rond Montfoort. Tevens staat in dit nummer een hoofdstuk uit de muziek- en kerkgeschiedenis van de Lutherse gemeente in 1745.
In *Heemtijdinghen* nr. 4 handelt de eerste bijdrage over de Woerdense Bank van Lening, 1582-1883. In het eerste jaar verleent de stad Woerden aan de Lombard Guilliamo a Palon het octrooi om een ,,tafel van lening'', een lommerd, te houden.
Tot de opheffing ervan, een eeuw geleden, bleef de stad toezicht uitoefenen op de Bank van Lening. ,,De Montfoortse bodebus'' gaat in op het onderscheidingsteken van de gemeentebode van deze stad. Het artikel sluit aan op de expositie die in 1983 door de provincie Utrecht trok en die te zien is geweest o.a. in Amersfoort, Houten en Rhenen, en die haar weerslag vond in de publicatie van M. Achterberg *De Bodebus in Gelderland, Utrecht en Overijssel.* Naast de serie over het Poorterboek van Oudewater en ,,Een hengeldag te Papekop'' sluit het nummer met een artikel over de viering van de 400ste geboortedag van Luther in de Evangelisch-Lutherse gemeenten van Bodegraven en Woerden die in 1883 gevierd werd.
In *Seyst* 13 (1983), nr. 3 wordt op een onderhoudende manier geschreven over twee Zeister vrouwen, H. B. Bukhuis-Wolters en A. A. Hoogstraten-Schoch, die zestig jaar geleden een opmerkelijke rol speelden in de Zeister politiek. Het laatste nummer van deze jaargang van *Seyst* gaat bijna geheel over de Zeister begraafplaatsen. Aanleiding tot dit historisch artikel van V. A. M. van der Burg is een pleidooi in de Nieuwe

Zeister Courant de oude Zeister begraafplaatsen te behouden met behulp van en plaatsing op de monumentenlijst.
Aan de etser en schilder Hendrik Roodenburg besteedt *Oud-Rhenen* 2 (1983), nr. 2 aandacht. In nr. 3 van dezelfde periodiek treffen we bijdragen over o.a. Philips van Bourgondië, de Utrechtse bisschop. Verder een korte mededeling over opgravingen in de Weverstraat te Rhenen, het pelgrimsteken van St. Cunera, en een bijdrage van dr. H. P. Deys over drie verloren gewaande aquarellen uit 1833 van stadspoorten van Rhenen, de Bergpoort, de Westpoort en de Rijnpoort. Het zijn nogal primitieve voorstellingen maar ze zijn topografisch van groot belang omdat ze de poorten op een laat moment vastleggen.
Het blad van de *Historische Vereniging Vleuten, De Meern Haarzuilens* 3 (1983), nr. 2 besteedt o.a. aandacht aan een grondverkoop op Themaat in 1481 van de inwoners van Vleuten aan de prior en het convent van de Regulieren te Utrecht. In het derde nummer van dit blad wordt gepubliceerd uit het rijke huisarchief van het huis Voorn. De oude kerk van Vleuten vormt de hoofdmoot van het vierde nummer van deze jaargang. Hoewel de auteur aangeeft allerminst volledig te zijn, brengt hij naar mijn mening enkele problemen *in* de wereld in plaats van eruit. De wijze waarop hij de plattegronden van de kerk tekent op pagina 155 is niet in overeenstemming met de tekening uit 1831 die hij op pagina 153 publiceert. De verandering van het gehele steunbeerstelsel voert de auteur uit zonder enig bouwhistorisch argument. Het ware in een dergelijk artikel juister uit te gaan van de 19de eeuwse tekening. Waarom zou de tekenaar J. F. Dolmans het kerkgebouw toentertijd niet juist hebben opgemeten?
In *Tussen Rijn en Lek* 17 (1983), nr. 3 aandacht voor het katholiek onderwijs te Houten van 1868 tot heden. De Oegstgeester dakpannen die een hoeve te Schalkwijk dekken en mogelijke romeinse vondsten bij Werkhoven in 1839 en 1844 treffen we in hetzelfde nummer. Nummer 4 van deze jaargang is geheel gewijd aan *Het Kromme Rijngebied in de Middeleeuwen* van prof. dr. C. Dekker.
De *Cronyck de Geyn* 5 (1983), nr. 4 is voor het grootste deel gewijd aan de activiteiten van de Historische Kring zelf, o.a. de film die de Kring over Jutphaas vervaardigde.
Het kwartaalblad van de *Historische Kring Maarssen* 10 (1983), nr. 3 biedt een aantal korte bijdragen o.a. over de oud-politieman Ab Degen en diens verzetwerk in de oorlog '40-'45; en over de Maarssense gasfabriek en de straatverlichting.
In de rij van tijdschriften van historische verenigingen in onze provincie heeft zich *De Klapperman* geschaard. De Stichting Oud Woudenberg die altijd al een mededelingenblad uitgaf, is gestart met een periodiek. In september 1983 verscheen het eerste nummer dat bijdragen bevat over de restanten van een natuurstenen doopvont, over het ontstaan van Woudenberg en omgeving ,,Van moeras naar cultuurgrond'', en enkele kleinere artikelen.
In *Flehite* 15 (1983), nr. 1 vinden we een aantal kleinere bijdragen waarbij er een handelt over de jaarstijl die de Utrechtse Paulusabdij hanteerde. De volgende aflevering bevat artikelen over de Amersfoortse armlastigen (1529-1572) en het 600-jarig bestaan van het stadje Bunschoten. Het dubbelnummer 3/4 heeft een aantal bijdragen over Amersfoort en Willem V naar aanleiding van de restauratie van een parochèt (voorhang) uit de synagoge van Amersfoort. Ook huis Prattenburg, een deel van de Muurhuizen, krijgt uitgebreid aandacht.
Ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van de *Muziekvereniging ,,Kunst na Arbeid'' te Houten* schreven L. M. J. de Keijzer en P. J. W. Koch een geschiedenis van dit musicerend gezelschap. De 62 pagina's tellende brochure is voor *f* 8,60 verkrijgbaar door overmaking van dat bedrag op rekeningnummer 32.98.01.449 van de Rabobank te Houten.
Rijk geillustreerd verscheen in het *Bulletin van het Rijksmuseum* 32 (1984), p. 3-16 een artikel over ,,Het passieretabel uit Soest''. In 1905 kwamen de sculpturen bij restauratiewerkzaamheden aan de Nederlands Hervormde kerk van Soest te voorschijn uit een torenvormig uitbouwtje tegen de toren. De fragmenten van het altaar zijn er waarschijnlijk in 1566 of in 1580 verstopt en hebben in 350 jaar dan ook behoorlijk geleden. De taferelen worden tegenwoordig gehouden voor beeldhouwwerk dat in een Utrechts atelier gesneden is. Een reconstructie van het Soester altaar besluit het artikel.

C.S.

INVENTARISATIE VAN MONUMENTEN VAN BEDRIJF EN TECHNIEK

De Stichting Bedrijfsmonumenten Midden-Holland heeft het initiatief genomen tot een systematische inventarisatie van oude bedrijfsgebouwen en technische objecten in Midden-Holland en West-Utrecht. Tijdens de lezing die de heer P. Nijhof in januari van dit jaar voor onze vereniging hield, heeft u kunnen zien en horen welke interessante en verscheidene soorten gebouwen er in dit gebied te vinden zijn en hoezeer een goede documentatie ervan nog dikwijls ontbreekt. Juist zo'n documentatie kan een rol spelen in het behoud en/of herstel van bedrijfsmonumenten. Ten behoeve van de inventarisatie is door de Stichting een speciaal formulier ontwikkeld dat het werk aanzienlijk zal vereenvoudigen.
Mocht u belangstelling hebben voor dit project en er meer over willen weten, dan kunt u zich richten tot het secretariaat van de Stichting Bedrijfsmonumenten Midden-Holland, Stichtse Culturele Raad, Mariaplaats 51, 3511 LM Utrecht, telefoon: 030-31 03 07.

M. Dolfin

DEZE HISTORISCHE WANDELING DOOR DE ZUIDELIJKE BINNENSTAD VAN UTRECHT SCHENKT NU EENS GEEN AANDACHT AAN DE GROTE MONUMENTEN. IN PLAATS DAARVAN KOMT DE MINDER OPVALLENDE BEBOUWING EN DE MEER VERBORGEN SCHOONHEID VAN DE UTRECHTSE ZUIDELIJKE BINNENSTAD AAN BOD. DE WANDELING VOERT DOOR STRATEN EN STEGEN, OVER WERVEN EN LANGS BINNENTERREINEN, WAAR U GEWOONLIJK NIET GAUW ZULT KOMEN.
VERTREK: 14.30 UUR VANAF KOFFIEHUIS "LE PARADIS", NIEUWEGRACHT 33.
DUUR: ONGEVEER 2½ UUR. AAN HET EINDE VAN DE TOCHT WORDT U EEN KOPJE KOFFIE OF THEE MET ZELFGEMAAKTE KRUIDKOEK AANGEBODEN. KAARTEN À F.5,50 ZIJN VERKRIJGBAAR BIJ: "DE GAARDBRUG", OUDEGRACHT 184 A/D WERF, TEL. 313355. OPEN: DI-VR. 12.00-20.00 UUR, ZA-ZO. 10.00-21.00 UUR.
OOK BIJ MINDER GOED WEER WORDT ER GEWANDELD. IN DAT GEVAL: PARAPLUIE MEENEMEN.

maandblad oud-utrecht

57e jaargang - nr. 6 - juni 1984

Redactieadres:
Alex. Numankade 199.
3572 KW Utrecht, tel. (030)-71 18 14.

Voorzitter:
U. F. Hylkema, Maliebaan 58,
3581 CT Utrecht, tel. (030)-32 88 66.

Secretaris:
C. H. Staal, Hasebroekstraat 48,
3532 GM Utrecht, tel. (030)-93 46 57.

Penningmeester:
H. J. Jurriëns, Cicerolaan 10,
3584 AK Utrecht, girorekening 575520.

Ledenadministratie:
Mw. M. Uittenbogaard-van Terwisga,
Titus Brandsmalaan 17, 3451 ZX Vleuten,
tel. (03407)-19 86.

Redactie:
E. M. Kylstra, Wolter Heukelslaan 71,
3581 SV Utrecht, tel. (030) 51 29 40.
G. J. Röhner, Obbinklaan 18,
3571 NG Utrecht, tel. (030)-71 50 02.
A. H. M. van Schaik, Ev. Meijsterlaan 87,
3533 CL Utrecht, tel. (030)-93 92 07.
C. H. Staal, Hasebroekstraat 48,
3532 GM Utrecht, tel. (030)-93 46 57.

SLUITING GEMEENTELIJKE ARCHIEFDIENST

In verband met interne verhuizingen zullen de studiezalen, inclusief die van de Afdeling Prentenverzamelingen, van de Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht *gesloten* zijn voor alle publiek gedurende de perioden van *10 tot 29 september 1984* en van *5 tot 24 november 1984*. Ook op de zaterdagen in deze perioden zijn de studiezalen gesloten.

Gedurende de periode van *1 oktober tot 3 november 1984* zullen de studiezalen wel geopend zijn. Slechts de stedelijke archivalia van 1122-1813, de Doop-, Trouw- en Begraafboeken en de registers van de Burgelijke Stand kunnen dan geraadpleegd worden. Tevens zal de Afdeling Prentenverzamelingen in deze tijd geopend zijn.

DE COMPONIST JOHANNES BRAHMS EN ZIJN MUZIEK IN UTRECHT

De Duitse componist, pianist en dirigent Johannes Brahms (1833-1897) droeg zijn derde strijkkwartet in B opus 67 op aan Theodor Wilhelm Engelmann. In een brief gedateerd op 9 augustus 1876 schreef Brahms aan Engelmann: ,,Ik geef een strijkkwartet uit binnenkort en heb daar misschien een arts voor nodig net als bij de eerste twee (opgedragen aan professor Th. Billroth een chirurg uit Wenen). Dit kwartet lijkt erg op uw vrouw (Emma), heel liefelijk maar geniaal. Hoe luidt uw titel Dr. Professor Th. W. E. ?''

Deze uit Leipzig afkomstige hoogleraar doceerde van 1867 tot 1897 fysiologie en biologie aan de universiteit van Utrecht. Hij was bovendien een zeer goede cellist. Nadat zijn eerste echtgenote Maria Donders, dochter van professor F. C. Donders, overleden was in het kraambed huwde hij in 1874 voor de tweede keer met de 21-jarige Emma Wilhelmina Franziska Vick, een pianiste van Europese vermaardheid. Het publiek kende haar onder de naam Emma Brandes. Zij was beschermelinge geweest van de componist Robert Schumann's weduwe Clara. Het huwelijk met Engelmann maakte een einde aan haar briljante maar nog prille carrière.

In het huis van de familie Engelmann, Lucas Bolwerk 16, werd zeer intensief gemusiceerd. Regelmatig werden er concerten op niveau georganiseerd; een unicum in het muziek-arme Utrecht van die tijd. Ter illustratie: het matig spelende symfonieorkest Collegium Musicum Ultrajectinum gaf per winterseizoen slechts vier stadsconcerten. Geen wonder dat de kamerconcerten op het Lucas Bolwerk druk bezocht werden.

Naast Engelmann deed J. C. M. van Riemsdijk in Utrecht veel om het muziekleven te stimuleren. Hij was jurist en een vriend van de hoogleraar, een goed violist en dirigent van een a-cappella koor, dat veel werk van oude Nederlandse muziekmeesters uitvoerde.

Engelmann ontmoette Johannes Brahms voor de eerste keer in de zomer van 1874 tijdens een vakantie in Bocken, gelegen aan het meer van Zürich. Met Emma had Brahms al vijf jaar eerder kennis gemaakt bij Clara Schumann in Baden-Baden. Johannes Brahms, wiens vader contrabassist was geweest, werd al spoedig bekend als wonderkind achter de piano. In 1853 lanceerde Robert Schumann hem in de muziekwereld. In 1862 vestigde hij zich in Wenen als leider van de ,,Singakademie'' en de ,,Gesellschaft der Musikfreunde''. Vanaf 1875 ging Brahms meer zijn eigen weg: hij componeerde een grote hoeveelheid pianowerken, liederen, kamer- en orkestmuziek. Brahms was tegelijkertijd klassiek en romantisch, een voor die tijd kenmerkende synthese. Hij had zin voor orde en strengheid in de vorm maar was tegelijkertijd een dromer. De melodie van zijn werken is meestal ongedwongen en vertoont een zekere overeenkomst met volksthema's.

Th. W. Engelmann, 1897. Foto naar lijncliché. G.A.U. Icon. Atlas

Johannes Brahms sloot al na een paar dagen vriendschap met Engelmann. De muziekkennis van de laatste zal het contact beslist bespoedigd hebben. Het is aan Theodor W. Engelmann te danken dat Nederland al snel met Brahms heeft kunnen kennis maken. Brahms was derhalve hier veel eerder populair dan in andere Europese landen. Bijna alle werken die Brahms in Nederland introduceerde waren zo nieuw dat ze alleen in manuscript voor de uitvoerenden beschikbaar waren. (Hetzelfde gebeurde overigens bij de reeds eerder genoemde Robert Schumann die door de Amsterdamse dirigent Verhulst naar Nederland was gehaald.) Met name Brahms' kamermuziek werd tijdens de kleinere muziekbijeenkomsten, de kamersoirées, in Utrecht al heel vroeg gespeeld. De vier symfonieën werden in Nederland door de componist zelf gedirigeerd en hier enthousiast ontvangen. In beroemde muziekstedden zoals Leipzig, Wenen en München reageerde het publiek aanvankelijk koeltjes op Brahms' muziek.

Uit de uitvoerige correspondentie die tussen Johannes Brahms, Emma en Theodor Engelmann gevoerd werd blijkt dat Utrecht muzikaal heeft kunnen profiteren van deze grote componist. Op 14 januari 1876

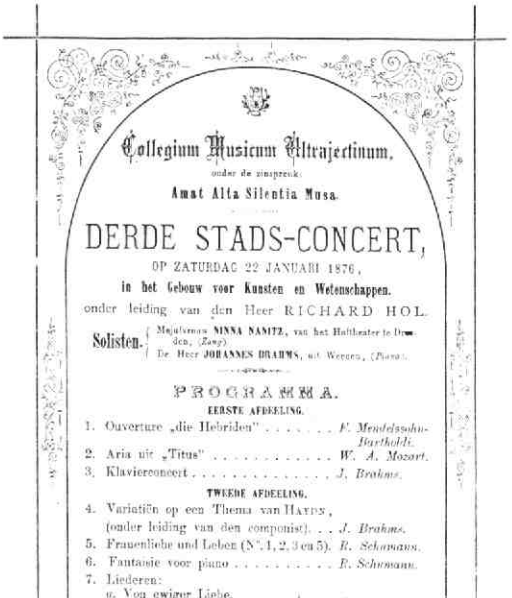

Collegium Musicum Ultrajectinum,

onder de zinspreuk:

Amat Alta Silentia Musa.

DERDE STADS-CONCERT,

OP ZATURDAG 22 JANUARI 1876,

in het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen.

onder leiding van den Heer RICHARD HOL.

Solisten. { Mejufvrouw MINNA NAMITZ, van het Hoftheater te Dresden, (Zang). De Heer JOHANNES BRAHMS, uit Weenen, (Piano).

PROGRAMMA.

EERSTE AFDEELING.

1. Ouverture „die Hebriden" . . . . . *F. Mendelssohn-Bartholdi.*
2. Aria uit „Titus" . . . . . *W. A. Mozart.*
3. Klavierconcert . . . . . *J. Brahms.*

TWEEDE AFDEELING.

4. Variatiën op een Thema van HAYDN, (onder leiding van den componist). . . *J. Brahms.*
5. Frauenliebe und Leben (N°. 1, 2, 3 en 5). *R. Schumann.*
6. Fantasie voor piano . . . . . *R. Schumann.*
7. Liederen:
   a. Von ewiger Liebe. } . . . *J. Brahms.*
   b. Wie bist du meine Königin. }
8. a. Gavotte . . . . . *Gluck.*
   b. Hongaarsche dansen . . . . . *J. Brahms.*
9. Ouverture „Freischütz" . . . . . *C. M. v. Weber.*

AANVANG TEN ZEVEN URE.

De Blüthner-vleugel is uit het magazijn van den Heer NISSEN, te Amsterdam.

Steendruk van L. E. BOSH & Zoon.

Programma van het concert op 22 januari 1876. G.A.U. Archief C.M.U. nr. 40

kwam Brahms op verzoek van de concertdirecties uit Amsterdam, Rotterdam, Den Haag, Arnhem en Utrecht voor de eerste keer naar Nederland. Achttien dagen zou hij er blijven: 14 dagen voor concerten en repetities en vier dagen bij de familie Engelmann. Hij verheugde zich erop Nederland te leren kennen. Tegen een vriend liet hij zich ontvallen: ,,Nu reis ik naar Holland en predik daar het woord''. In elk van de vijf steden zou Brahms twee concerten verzorgen, waarvoor hij in totaal 1000 gulden zou ontvangen.

In Utrecht speelde hij op 22 januari zijn eerste pianoconcert, de Hongaarse dansen voor orkest en werd zijn beroemd geworden Altrapsodie uigevoerd. Op de 27e van die maand speelde hij voor de tweede maal in Utrecht. Met het Florentijnse kwartet werd kamermuziek ten gehore gebracht.

Over het Collegium Musicum Ultrajectinum had Engelmann niet lovend naar Brahms geschreven voordat deze naar Utrecht kwam. ,,Het orkest is niet bepaald eerste rang'' liet Theodor Johannes weten. De 31 musici van het orkest (acht eerste violisten, acht tweede violisten, vijf altviolisten, zes cellisten en vier bassisten) werden voor Brahms' optreden versterkt met beroepsmusici uit Amsterdam. Ondanks alle waarschuwingen was Brahms toch redelijk tevreden over de Utrechtse uitvoeringen. Hij was onder de indruk van de Utrechtse bloemenpracht en het heerlijke eten hier. Daarnaast ontdekte de componist nog een stukje Nederland: de jenever. Sinds zijn bezoek bestelde hij via Engelmann regelmatig een aantal van deze ,,medicijnflessen''.

De tevredenheid over Utrecht waarvan Brahms getuigde was ook aanwezig bij Clara Schumann. Van 8 tot 16 februari 1877 logeerde zij op Lucas Bolwerk 16. Naast de pianorecitals die zij gaf studeerde zij met Emma de Händelvariaties van Brahms. Een ontmoeting tussen Brahms en Clara in Utrecht mislukte omdat in 1878 de laatste door een blessure aan haar arm de Nedelandse tournee moest afzeggen. Brahms kwam wel, voor de tweede keer, naar ons land. Op 23 januari arriveerde hij per trein via Osnabrück op het station aan de Maliebaan. Hij miste door omstandigheden een repetitie met het Collegium Musicum Ultrajectinum, maar de dag voor de uitvoering werd drie uren extra gerepeteerd. Het orkest was wederom met mensen uit Amsterdam aangevuld. Nu werd op zondag 26 januari de eerste symfonie en een aantal liefdesliederen van de componist uitgevoerd. Voor dit concert werd in Utrecht veel propaganda gemaakt. Het programmaboekje vermeldde: ,,Eerste uitvoering onder leiding van den componist''. De dirigent R. Hol, die de eerste symfonie met het orkest had ingestudeerd, bracht na de pauze de Mendelssohnvariaties van Brahms met het Collegium ten gehore. Opnieuw was Brahms redelijk tevreden over het kleine orkest en prees hij het koor en de pianist Th. van der Wurff die de liefdesliederen hadden uitgevoerd.

Speciaal voor Emma speelde hij op het Lucas Bolwerk in een soort privéconcert voor een aantal vrienden zijn eerste pianoconcert. Brahms werd in Utrecht op handen gedragen. Aan Clara Schumann schreef hij: ,,In Utrecht was het leuk, kransjes, lidmaatschap van eer en mooie foto's''. Van de vele bezoeken was hij echter wel moe geworden, liet hij zijn vriendin weten. Ook Emma schreef in lyrische bewoordingen over Brahms' bezoek aan Utrecht naar Clara.

In november 1878 introduceerde de beroemde violist Joseph Joachim het vioolconcert van Brahms in Utrecht. Theodor Engelmann, die steeds meer als een soort impresario voor Brahms in Nederland ging fungeren, had daar in oktober Brahms over geschreven en deze gaf zijn fiat voor de uitvoering. De violist logeerde vanzelfsprekend bij de familie Engelmann.

Toen Brahms in januari 1881 voor de derde keer een reis naar Nederland aanvaardde om in Amsterdam, Den Haag en Haarlem concerten te verzorgen nam hij niet Utrecht als ,,thuishaven''. Brahms was te druk met de repetities om aan Utrecht te denken. Op 28 januari schreef hij Theodor vanuit Amsterdam dat hij na de concerten in Utrecht wilde uitrusten. Hij concerteerde derhalve deze keer niet in Utrecht. Ten huize Engelmann werd traditiegetrouw wel veel samen gemusiceerd.

Toen Clara Schumann in november 1883 weer naar Utrecht zou komen voor een concert op 2 december probeerde Engelmann Brahms te bewegen ook naar het Lucas Bolwerk te komen. Op 11 augustus schreef hij: ,,Mevrouw Schumann komt naar Nederland, U kunt haar hier verwachten, niemand zal zich meer verheugen dan zij wanneer u komt''. Brahms liet zich echter niet tot een reis naar Utrecht verleiden. Nog

niet althans. Vlak na Clara's vertrek schreef Brahms op 21 december dat hij hoopte op 20 januari (1884) op het Lucas Bolwerk te kunnen ontbijten. ,,Ik neem de symfonie (de derde in F-dur) ook mee in de uitvoering voor twee piano's wat natuurlijk veel mooier is. Brahms doelde hierbij op de mogelijkheid om samen met Emma te kunnen musiceren. Hij kon zijn belofte echter niet waarmaken van wege zijn drukke werkzaamheden in Amsterdam. Ook een voorstel van Theodor dat hij één dag in Utrecht zou komen uitrusten, moest Brahms afslaan. Engelmann berichtte Brahms vervolgens dat ,,van 25 tot 27 februari alles naar Amsterdam trekt wat in Utrecht hart en oren heeft.''
In Amsterdam zou Brahms naast de derde symfonie ook nog de tragische ouverture, het tweede pianoconcert en een aantal nieuwe liederen gezongen door Johannes Messchaert ten gehore brengen. Brahms was na afloop van de concerten zo ontevreden over het Amsterdamse orkest Felix Merites dat hij beweerde alleen nog maar naar Amsterdam te zullen komen om lekker te eten.
In 1885 bracht Brahms in Nederland zijn vierde symfonie ten gehore, die door zijn vrienden overigens minder bejubeld werd dan de snel populair geworden derde. Deze keer nam hij een orkest mee naar Nederland om een herhaling van het vorige jaar te vermijden. Het uitstekend bekend staande ,,Meininger Orkest'' speelde op 11 november in Utrecht en later nog in Amsterdam en Den Haag.
Alhoewel Brahms op het Lucas Bolwerk logeerde ontmoette hij Theodor en Emma niet. Zij verbleven op dat moment in Neubokow omdat de oudste dochter en Emma vlak achter elkaar een zware tyfusaanval kregen. Brahms schreef de 14de november aan Engelmann: ,,Tijdens mijn wandelingen naar en van het Lucas Bolwerk heb ik veel aan u gedacht''.
De eerste brief met interessante gegevens betreffende Utrecht dateert van 5 mei 1887. Engelmann berichtte Brahms dat het Leipzig kwartet, dat ook via Theodor naar Utrecht kwam, ,,uw opus 67'' zou spelen (het strijkkwartet dat Brahms aan Engelmann had opgedragen). Daarnaast werd in de brief melding gemaakt van het (jaarlijkse) muziekfeest te Utrecht in juni. Op deze muziekfeesten werd sinds Brahms' eerste bezoek veel van zijn muziek uitgevoerd. Voor 1887 stonden bijvoorbeeld de derde symfonie en het Parzenlied op het programma.
In juli 1889 verhuisde Engelmann van het Lucas Bolwerk naar de Maliebaan 52. Hij had in zijn nieuwe huis een muziekkamer waar hij ongeveer 200 mensen kon bergen. Hij organiseerde hier, net als in zijn oude woning, weldadigheidsconcerten en haalde onder de toehoorders geld op voor de bouw van het Ooglijdersgasthuis waarvoor in 1891 de eerste steen kon worden gelegd. Op 22 september 1891 kondigde Brahms een bezoek aan naar de Maliebaan. Theodor had hem al een aantal foto's van het pand toegezonden. Het werd een privé bezoek, waarover geen verdere gegevens bekend zijn.
De huisconcerten op de Maliebaan namen steeds meer in aantal toe. Behalve trio's en kwartetten konden nu ook grotere orkesten bij de familie Engelmann optreden. In november 1896 schreef Engelmann aan Brahms: ,,Vorige week is uw tragische en academische ouverture uitgevoerd in een eigen concert, de vier ernstige gezangen werden uitgevoerd in de kerk door onze voortreffelijke organist''. Op 27 februari 1897 verzorgden de componist Edvard Grieg en zijn vrouw een huisconcert bij de ,,Engelmensen'' zoals Brahms Theodor en Emma nogal eens placht te noemen. ,,De Griegs speelden uw a-moll kwartet schitterend voor ons, zo mooi dat de volgende nieuwe Dvorak in As dur een zware proef moest doorstaan''. Grieg en zijn vrouw bleven twee dagen in Utrecht.
In 1891 werd het Concertgebouworkest opgericht als opvolger van ,,Felix Merites'', waar Brahms zulke slechte herinneringen aan had. Het nieuwe orkest stond onder leiding van de Utrechter Willem Mengelberg. Engelmann was enthousiast over de dirigent en het orkest. ,,Hij doet het goed'', liet Theodor Brahms weten. ,,Als u dit orkest in de jaren tachtig voor uw derde symfonie had gehad in plaats van de toenmalige kl . . . bende. (Letterlijk: sch . . . Bande) Volgende week komt het orkest hier met de e-moll (vierde) symfonie. Ik hoop dat ze ooit nog de vijfde symfonie zal spelen onder uw leiding''.
Zover zou het niet meer komen. Brahms was sinds geruime tijd al ziek. Hij leed aan leverkanker. Bovendien had hij reuma en was hij vaak neerslachtig. Engelmann die hem sinds 1896 per brief al medische adviezen gaf reisde in september van dat jaar naar Wenen om hem te onderzoeken. Na een jodiumkür en een krachtig dieet die beiden het gewenste effect niet opleverden overleed Johannes Brahms op 3 april 1897.
Engelmann die de laatste jaren al diverse aanbiedingen had gekregen nam in Brahms' sterfjaar een professoraat in de fysologie aan te Berlijn. Niets bond hem meer aan Utrecht na de dood van Brahms. Zijn schoonvader, F. C. Donders, met wie hij wetenschappelijk en vriendschappelijk verbonden was geweest, was reeds in 1889 overleden. Met de muzikale soirées was het afgelopen. Een muzikaal (Brahms) tijdperk te Utrecht werd met het vertrek van Engelmann afgesloten.

Utrecht
Buys Ballotstraat 51

Niek Boukema

Voornaamste literatuur:

Ehrmann, von A. Johannes Brahms, Weg, Werke und Welt. Leipzig, 1933.
Letzmann, B. Clara Schumann-Johannes Brahms. Briefe aus den Jahren 1853-1896, 2 dln. Leipzig, 1927.
Kalkbeck, M. *Johannes Brahms 1874-1881.* Berlin, 1912.
Idem *Johannes Brahms 1881-1885.* Berlin, 1912.
Moser, A. (ed.)*Johannes Brahms im Briefwechsel mit Joseph Joachim.* 2 dln. Berlin, 1908.
Schneider, H. (ed.)*Johannes Brahms im Briefwechsel mit Th. Wilhelm Engelmann.* Tutzing, 1974².
Enkele gegevens werden ontleend aan de Volkskrant van 24 maart 1984.

BEGIJNEN OP HET HEILIGE LEVEN IN UTRECHT IN DE VEERTIENDE EEUW

Veertig jaar geleden schreef dr F. Ketner in het *Jaarboekje van „Oud-Utrecht"* een kort artikel over het toponiem *Het Heilige Leven* in de stad Utrecht en de aanwezigheid van begijnen aldaar op het eind van de dertiende eeuw[1]). In een oorkonde van 27 september 1292 maakte namelijk Margriet, weduwe van de Utrechtse burger Roelof Posch, een aantal bepalingen met betrekking tot haar grond genaamd *Heylige Leven,* gelegen tegenover het Wittevrouwenklooster in Utrecht. De godvruchtige vrouwen daar, die *baghinae* werden genoemd, moesten er altijd blijven, slechts onder gehoorzaamheid in religieuze kleding. Als iemand openlijk een slechte naam zou krijgen in kerken en straten, moest zij onder behoud van haar bezittingen uit de gemeenschap verwijderd worden. Wat er van de grond en de huizen die ertoe behoorden weggeschonken zou kunnen worden, vermaakte Margriet aan de predikheren en de minderbroeders in Utrecht, de zusters van Mariëndaal in Zuilen en de Wittevrouwen in Utrecht, waarbij de priorin van laatstgenoemd klooster de tijns uit die grond zou inzamelen en daarvoor drie Hollandse schellingen zou ontvangen. De rest werd gelijkelijk onder de vier kloosters verdeeld[2]).

Volgens dr Ketner stond vast dat in later tijd geen spoor van de begijnen meer op die plaats te vinden was[3]). Dit wordt echter gelogenstraft door een oorkonde van 17 juli 1375 in het archief van de Utrechtse Buurkerk. Ten overstaan van schout en schepenen van Utrecht schonk Gonde van Voerscoten aan Aleyt van der Wade het huis en erf waar zij tweeën toen in woonden op Het Heilige Leven, nog een huis en erf aldaar, waar Katrine Spruyt in woonde, en verder al haar bezit. Een rente die uit het huis van Katrine betaald werd, moest gebruikt worden voor het onderhoud van het eerstgenoemde huis. Aleyt mocht er haar leven lang in blijven wonen. Zij moest twee of meer goede vrouwen of meisjes bij zich innemen, *„die hoer brodekijn winnen sellen binnen dien huze ende God te dienen ende godlijc leven te leyden".* Na Gondes dood zou voortaan de oudste kerkmeester van de Buurkerk, samen met de vrouw die het langste in het huis woonde, over de toelating van vrouwen beslissen en regels vaststellen. Evenzo zouden zij het goed dat Gonde voor haar zieleheil aan Aleyt vermaakte uitdelen aan de *„goeden armen minschen in den voerseyden huze"* en waar hun dat verder het beste besteed leek[4]).

Duidelijk is dus dat het om een fundatie ging voor arme vrouwen, die er een godvruchtig, celibatair en arbeidzaam leven moesten leiden. Kennelijk was dit niet gebonden aan strakke regels en een hof met een kapel. Waarschijnlijk bestonden er toen op Het Heilige Leven zelfs meer van dergelijke kleine stichtingen. Het is opmerkelijk hoeveel vrouwen er genoemd werden in de belendingen van de beide bovengenoemde huizen. Naast Gonde van Voerscoten, Aleyt van der Wade en Katrine Spruyt werden ook nog vermeld *„Kerstine ende Hildegont mit enen huze"* en Fye Voncken. Ook stond er *„heren Tydeman Blackaerts husinghe",* waarbij de titel *„heer"* aanduidt dat het om een priester ging. Zoals dr Ketner aantoonde sloot een en ander driekwart eeuw later de aanwezigheid van een ander soort vrouwen niet uit. Op 2 april 1449 bepaalde het stadsbestuur namelijk *„dat van deser tijd voert gheen lichte wiven woenen sellen op 't Heylighe Leven bij die Wittevrouwen"*[5]).

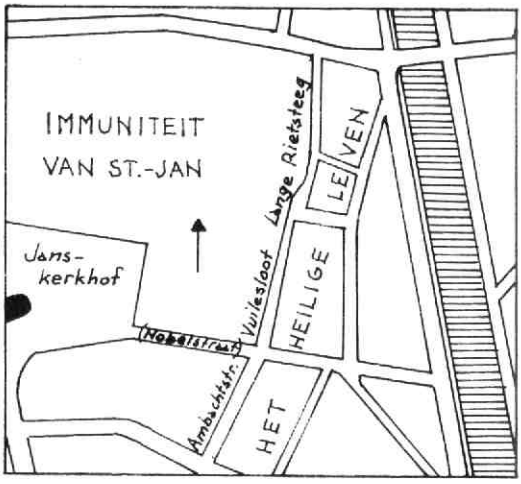

Rest mij nog een opmerking te maken over de ligging van Het Heilige Leven. Dr Ketner situeerde het in de (Lange) Rietsteeg, d.w.z. het noordelijk deel van de tegenwoordige Keizerstraat[6]). Aantekeningen in veertiende- en vijftiende-eeuws handschrift op de rugzijde van de oorkonde van 1375 vermelden echter dat de huizen van Gonde van Voerscoten *„bi de Vulensloet in de Ambochtstraet"* stonden. Zoals bekend was de Vuilesloot het zuidelijk gedeelte van de Keizerstraat. De Ambachtstraat ligt in het verlengde daarvan. Dat althans één van de in de oorkonde van 1375 genoemde huizen in de Ambachtstraat stond, blijkt uit een bij die oorkonde gevoegde akte van 26 maart 1586. De eigenaar van de zuidelijke belending, de kanunnik Ghoordt Schijff, kreeg toen het recht van overpad door de tuin van enkele kameren, die *„goodtscameren"* werden genoemd [7]). Schijff had de eigendom van zijn huis verkregen op 1 februari 1585. Als noordelijke belending werden daarbij genoemd *„seeckere goodtscameren, staende tot de collatie van de kerckmeesters van de Buerkercke"*[8]). Kennelijk zijn de huizen van 1375 op den duur tot het vermogen van de Buurkerk gaan behoren.

Niet alleen de Keizerstraat - vroeger Vuilesloot en (Lange) Rietsteeg - werd dus in de veertiende eeuw met de naam Het Heilige Leven aangeduid, maar ook de in het verlengde daarvan gelegen Ambachtstraat. Deze bestond toen overigens ook al onder haar huidige naam [9]). Men kan dus het beste zeggen dat met Het Heilige Leven een buurt ten oosten van de immuniteit van Sint-Jan werd bedoeld (zie kaartje).

Ik vond dit trouwens bevestigd in een oorkonde van 7 januari 1393, waarin de huidige Nobelstraat werd aangeduid als *,,onzer stat strate die men van Zinte-Janskerchof gaet ten Heylighen Leven ende ter statmuere waert''* [10]).

drs. Martin W. J. De Bruijn

Noten:

1) F. Ketner, *Begijnen op ,,Het Heilige Leven'', in: JBOU* 1944, p. 92-96.
2) *Oorkondenboek van het sticht Utrecht,* dl. V, uitg. F. Ketner, 's-Gravenhage 1959, nr. 2551, p. 78 en 79.
3) Ketner, *Begijnen op ,,Het Heilige Leven'', p. 96.*
4) *GAU, Bew. arch.* II, nr. 261 (charter).
5) Ketner, *Begijnen op ,,Het Heilige Leven'', p. 96.*
6) *T.a.p., p. 94.*
7) *GAU, Bew. arch.* II, nr. 261 (stuk).
8) GAU, *Stad* II, nr. 3243 (vj. 1585), p. 59 en 60.
9) Zie bv. RAU, *St.-Jan,* nr. 162-2 (1370-1371), f. 3v.: *,,De areis a parte occidentali platee dicte* Ambochtstrate *situatis''* (Van de hofsteden gelegen aan de westzijde van de straat genaamd *Ambochtstrate).*
10) RAU, *St.-Jan,* nr. 169-3, *f.* 20.

ONDERGANG DREIGT VOOR DE 2e BUURKERKSTEEG

,,Ondanks enige mooie gezichten en goede oude huizen bepaalt de slechte bouwwijze tussen 1880 en 1914, waarvan de vele smalle gangen, stegen en hofjes getuigen, het karakter van de stad'' [1]). Aldus wordt Utrecht in 1930 in een Duits boek over Nederland gekarakteriseerd.
De Duitse bezoeker had slechts enige jaren later hoeven komen om een, in zijn ideeën, beter Utrecht aan te treffen. In Wijk C werd gestart met grootscheepse sanering. Lang heeft dit beleid de ontwikkeling van het stadsbeeld bepaald. Smalle gangen, stegen en hofjes verdwenen in grote getalen. De Hooipoort, de Hoogenbergsteeg en de Sionskameren zijn hiervan voorbeelden.
De Peterseliesteeg, de Hartsteeg en de Korte Hartsteeg, ,,'t Krom Elleboogsteegje'', de Korte Rietsteeg, de Keizerspoort en de Zilverbergpoort zijn alle voorbeelden van voor openbaar verkeer afgesloten stegen.
Dat de stegen en hofjes tussen 1880 en 1914 zouden zijn ontstaan is een vergissing van de Duitse bezoeker, vaak zijn ze veel ouder.
Eén van de oudste stegen in Utrecht is de 2e Buurkersteeg, tussen het Buurkerkhof en de Donkerstraat.
Hoewel het rangnummer anders doet vermoeden is de steeg ouder dan de naamgenoten.
Zoals uit recent onderzoek is gebleken bestond de steeg reeds in 1285 [2]). De 3e Buurkersteeg werd in 1459-1460 door Evert Zoudenbalch aangelegd.
Helaas is de steeg al enige jaren afgesloten, toch is zij aan de Buurkerkhofzijde nog goed herkenbaar. Zelfs het straatnaambord is nog aanwezig. De steeg is dan ook niet officieel aan de openbare verkeersfunctie onttrokken.
Op 27 april jongstleden heeft het College van Burgemeester en Wethouders van Utrecht besloten ,,een

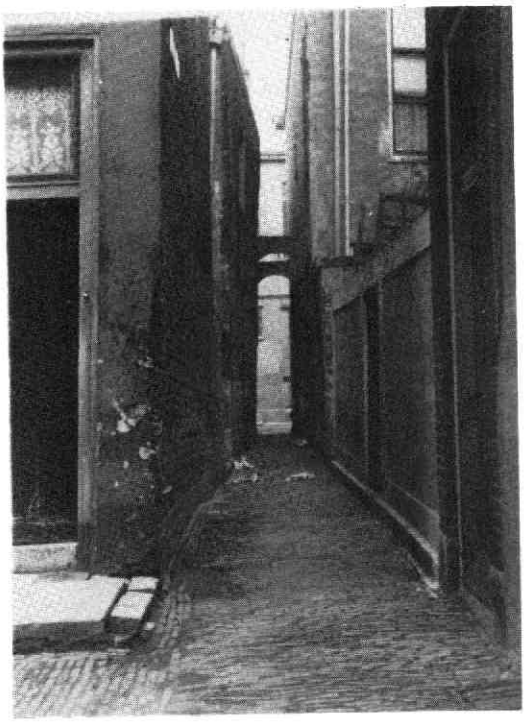

De 2e Buurkersteeg in 1925 vanaf het Buurkerkhof. Foto van J. W. Deetman. GAU TA Buurkersteeg 1925.

perceel grond, gelegen aan de Donkerstraat, ter grootte van ± 7½ m², te verkopen''. Niet vermeld wordt dat het hier gaat om het westelijk deel van de 2e Buurkersteeg. Uit de bij het besluit behorende te-

kening is wel af te leiden om welk stuk grond het gaat, hoewel ook daar niet wordt aangeduid dat er sprake is van een steeg.
Het perceel wordt verkocht voor het realiseren van een bouwplan aan de Donkerstraat, waarbij uitgegaan wordt van een bouwhoogte van drie bouwlagen met een kap. Dit is een bouwhoogte die in de Donkerstraat niet op zijn plaats is. Het Huis Zoudenbalch dient hier in bouwmassa en hoogte de straat te beheersen.
De 2e Buurkerksteeg valt in in zône B van het Beschermd Stadsgezicht, waarin waarde wordt toegekend aan o.a. het patroon van wegen, pleinen en waterlopen en de aard, hoogte en overige afmetingen van de bebouwing. Bij het uitvoeren van vernieuwingen of veranderingen dient hiermee rekening gehouden te worden. Het besluit van B&W geeft niet de indruk dat hier daadwerkelijk rekening mee is gehouden. De Gemeentelijke Monumentencommissie heeft dan ook bezwaar aangetekend tegen deze definitieve afsluiting van de steeg.
Nu de restauratie van de Buurkerk zijn voltooiing nadert en een herindeling van het Buurkerkhof zal volgen getuigt het toch van weinig stedebouwkundige fijnzinnigheid om een steeg de waarde te ontnemen die zij heeft in het verband van het Buurkerkhof met zijn omgeving. De beslotenheid van het Buurkerkhof wordt juist geaccentueerd door de smalle verbindingen met Steenweg, Donkerstraat en Choorstraat.

Edsard M. Kylstra

Noten:

1) Vertaalde passage uit Karl Scheffler, Holland (Leipzig, 1930) 158.
2) ,,Der Stat Rechthuys van Utrecht'', verslag archiefonderzoek door Martin W. J. de Bruijn.

GYMNASIUM EN LIEFDE

De Utrechtse schrijver C. C. S. Crone (1914-1951) heeft in 1935 een verhaal voltooid onder de titel *Gymnasium en liefde*, eerste druk 1936. Crone was sedert 1932 leerling aan de gymnasiumafdeling van het Bonifaciuslyceum te Utrecht. Klasgenoot van hem was Karel Maria van der Burg (Utrecht 1916-Den Haag 1984). De schrijver maakte dikwijls zijn huiswerk op de zolderkamer van zijn vriend en klasgenoot Karel van der Burg, de jongste van 14 kinderen, uit het gezin Van der Burg-Richardson Bennernagel, toen wonend in de villa ,,Wilhelmina'', M. H. Trompstraat 3 te Utrecht. In het verhaal komen diverse leden van de familie Van der Burg voor: *Gymnasium en liefde* geeft een indringende sfeertekening van R.K. Utrecht in het midden van de jaren dertig met daarin centraal het Bonifaciuslyceum. Het getypte manuscript van het verhaal werd door de auteur aan zijn vriend en klasgenoot Karel van der Burg geschonken.
Gymnasium en liefde, eersteling van de schrijver Crone, is opgenomen in zijn verzameld proza onder de titel *De schuiftrompet*, Salamander-reeks nr. 433, Amsterdam 1977. In het onderstaande geef ik van laatstgenoemde editie de pagina's aan, waar sprake is van leden van de familie Van der Burg.

Blz. 7/8	Kakie of Kakkie = Karel M. van der Burg (Utrecht 1916-Den Haag 1984), leerling afd. gymnasium, Bonifaciuslyceum, Utrecht.
Blz. 8	Toos = Catharina M. van der Burg (Utrecht 1906-Den Haag 1970) tr. 1940 J. G. Groot.
Blz. 8	Wiet = Louis van der Burg (Utrecht 1914, leerling afd. HBS van het Bonifaciuslyceum, Utrecht).
Blz. 9	Kakie zie boven.
Blz. 15	Kakie zie boven.
Blz. 22-24	Kakie zie boven. Moedertje = Menske = Moeder Menske = Bertha Johanna Wilhelmina Richardson Bennernagel (Amsterdam 1871-Bloemendaal 1944), moeder van Kakie. De vader, die een baard heeft = de vader met de baard = Henricus Arnoldus Marie van der Burg (Schiedam 1865-Utrecht 1935), secretaris van de Utrechtsche Beenzwartfabriek 1896-1939, vader van Kakie.
Blz. 25-26	Kakie zie boven. Moeder van Menske zie boven. Toos zie boven. Wiet zie boven.
Blz. 28-29	Kakie zie boven.
Blz. 30-31	Kakie zie boven.
Blz. 48	Kakie zie boven.

Het verhaal is voltooid in 1935 maar vermoedelijk geschreven tussen 1932 en begin 1935. Van het overlijden na een maandenlang ziekbed van de vader van Karel M. van der Burg te Utrecht 23 maart 1935 wordt in het verhaal *Gymnasium en liefde* geen melding gemaakt.
Het autobiografisch karakter van het verhaal is duidelijk. De hoofdpersoon is gymnasiast en leert als adolescent de liefde kennen evenals een docent aan het Bonifacius, in het verhaal als de ,,Tamme'' aangeduid. Crone heeft ons met zijn eersteling een kleinood nagelaten, waarin ook de sfeer van mijn grootouderlijk huis te proeven valt.

Zeist,
Griffensteijnselaan 77

Mr. Dr. V. A. M. van der Burg

DOLLEN ROND DE DOM

Tot en met 7 september 1984 is in het Universiteitsmuseum de tentoonstelling ,,Dollen rond de Dom, de geschiedenis van de psychiatrie in Utrecht'' te bezichtigen.

In 1461 werd uit de nalatenschap van Willem Arntsz aan het Nicolaaskerkhof het tweede Dolhuis van Nederland gesticht, een gasthuis voor ,,armen, ellendighen, dollen ende rasende menschen''. Lange tijd gold het verhaal dat Willem Arntsz als pelgrim in het Heilige Land met toen moderne ideeën over de zorg voor dollen in aanraking was gekomen en naar dat voorbeeld het Dolhuis liet bouwen. Nu is echter gebleken dat hij nooit een pelgrimstocht naar het Heilige Land gemaakt heeft, maar dat hij onder Schalkwijk een landgoed bezat dat ,,Het Heylige Land'' heette. Het dolhuis leeft heden ten dage voort als Willem Arntsz Stichting en is nog steeds belast met de zorg voor geesteszieken.

De lotgevallen van deze stichtingen weerspiegelen de geschiedeins van de psychiatrie in het algemeen. Zo was het in dit Utrechtse krankzinnigengesticht, dat in 1827 onder leiding van prof. dr. J. L. C. Schroeder van der Kolk de hervorming van de Nederlandse psychiatrie een aanvang nam. Het Utrechtse gesticht heeft dan ook in de 19e eeuw model gestaan voor de veranderingen in andere inrichtingen.

Utrecht heeft niet altijd voorop gelopen, wanneer het ging om het doorvoeren van vernieuwingen op het gebied van geesteszieken. Het was lang algemeen gebruik dat bij gelegenheid van jaarmarkten en -kermissen de dollen tegen betaling te bezichtigen - en tot razernij geplaagd - mochten worden. Zij werden als wilde dieren, in een ,,rolkoetsken'', vertoond.

Gezien het relatief grote bedrag dat dit gruwelijk volksvermaak de regenten opbracht, heeft het tot 1782 moeten duren, voordat de zgn. Paasdol officieel werd afgeschaft. Tot 1810 echter was de officieuze Paasdol populair bij kermisbezoekers.

Aan het einde van de vorige eeuw werd aan de Rijksuniversiteit Utrecht de eerste Nederlandse hoogleraar in de psychiatrie benoemd, prof. dr. C. Winkler. Sedertdien hebben verscheidene bekende en invloedrijke hoogleraren, zoals prof. dr. L. Bouwman en prof. dr. C. H. Rümke, in Utrecht psychiatrie onderwezen. Onder de drie genoemde hoogleraren doorloopt de psychiatrie een ontwikkeling van een natuurwetenschappelijk-biologische aanpak naar een meer geesteswetenschappelijke, fenomenologische visie. Prof. dr. J. H. Plokker, zelf een verdienstelijk kunstenaar, maakte vooral naam met zijn studie naar de beeldende expressie van psychiatrische patiënten.

Deze twee invalshoeken, de praktische zorg en de wetenschappelijk psychiatrie, worden in deze tentoonstelling tegenover elkaar gezet en, waar mogelijk, aangevuld met commentaar van patiënten.

De tentoonstelling is samengesteld uit o.a. prenten en tekeningen van het Willem Arntsz Huis, therapeutische instrumenten uit de 19e eeuw, (geschilderde) portretten van hoogleraren, tekeningen en schilderijen gemaakt door patiënten, voorwerpen voor de pathologische anatomie en veel foto's.

HISTORISCHE (MID)DAG 1984

Monumenten en inventarisatiemethodiek

De Stichtse Culturele Raad nodigt belangstellenden uit tot het bijwonen van de Historische (mid)dag over monumenten en inventarisatiemethodiek op **vrijdag 14 september 1984** In het Slot Zeist.

De belangstelling voor de gebouwde omgeving groeit bij grote delen van de bevolking. Dit brengt met zich mee, dat een goede inventarisatie van hetgeen aanwezig is en wel of niet behouden moet worden van groot belang is geworden.
Geïnteresseerden in deze materie hebben behoefte aan duidelijke richtlijnen voor het maken van een inventarisatie en dokumentatie van de bebouwing en andere objekten, die in hun gemeente aanwezig zijn en die het karakter van hun stad, dorp of streek mede bepalen.
De voornemens van het Rijk om ook de monumentenzorg, althans gedeeltelijk, te decentraliseren maken het verder noodzakelijk, dat Gemeenten, willen zij deze (nieuwe) taak goed kunnen uitvoeren, moeten weten welke belangrijke en karakteristieke gebouwen en andere objekten zich binnen hun grenzen bevinden. Een goede methode om de vereiste gegevens vast te leggen is daarvoor nodig.

Een werkgroep, bestaande uit leden van de KNOB (Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond) en de NVMz (Nederlandse Vereniging van Monumentenzorgers) heeft dit voorjaar een brochure uitgegeven met een voorbeeld voor een inventarisatieformulier met toelichting en een handleiding voor het gebruik ervan.

In enkele gemeenten is op eigen initiatief reeds een inventarisatie tot stand gekomen, meestal door een deskundige in nauwe samenwerking met de plaatselijke historische vereniging of in monumenten geïnteresseerde bewoners.

Eén van de gemeenten waar een inventarisatie is uitgevoerd, is Zeist. Het onderzoek heeft in 1980-81 plaats gevonden. Het resultaat is in boekvorm gepubliceerd. Bovendien wordt er een tentoonstelling over samengesteld, die in september a.s. in het Slot te zien zal zijn.
Niet iedere gemeente is (financieel) in staat door een deskundige een inventarisatie te laten maken. Samenwerking tussen Gemeente en Historische Vereniging wordt dan noodzakelijk om gezamenlijk tot het doel te geraken. Vandaar het initiatief van de werkgroep.
Sinds er in 1983 bij de Provinciale Planologische Dienst (P.P.D.) iemand speciaal is belast met de ondersteuning en begeleiding van monumentenzorg heeft de Provincie een aandeel in het totstandkomen van monumenten-inventarisaties.
Voorbeelden zijn: Vleuten-De Meern, De Bilt, Maarssen.
Bovendien wordt het formulier uit de brochure van de werkgroep KNOB-NVMz bij de Provincie Utrecht gebruikt. De monumentendeskundige van de P.P.D. kan begeleiden bij het gebruik van het formulier.

De Stichtse Culturele Raad organiseert op **14 september 1984** een studiemiddag over monumenten en inventarisatiemethodiek voor diegenen, die zich binnen de Gemeente (raadsleden, bestuurders, ambtenaren) bezig (gaan) houden met monumentenzorg en voor besturen en belangstellenden van Historische Verenigingen.

Het **programma** ziet er als volgt uit:

13.30 - 13.45 uur
- Opening door J. Hoekstra, Gedeputeerde voor Welzijn en Cultuur.

13.45 - 14.15 uur
- Inventarisatie van bebouwing en andere objekten, inleiding door mw. drs M. Prins-Schimmel, voorzitter van de werkgroep KNOB-NVMz

14.15 - 14.45 uur
- Inventarisatie in de praktijk, inleiding door drs R. Blijdenstein, medewerker monumentenzorg Provincie Utrecht

15.15 uur
- diskussie en thee

Aansluitend is er gelegenheid tot het bezichtigen van de tentoonstelling ,,Zeist, groei en bouw'' (werktitel), die gehouden wordt om de resultaten van de inventarisatie in Zeist te tonen.
De **kosten** van deelname bedragen *f* 20,–; over te maken op giro 173931 of bankrekening 21.84.69.136 t.n.v. de Stichtse Culturele Raad, Utrecht onder vermelding van ,,14 september 1984''.
De brochure over de inventarisatiemethodiek en andere informatie worden u dan vóór 14 september toegezonden.

U kunt zich aanmelden door opgave op korte termijn bij:
Stichtse Culturele Raad, Mariaplaats 51, 3511 LM Utrecht.

A. Jordens

KERKEN WEER OPEN

Een regelmatige openstelling van Utrechtse binnenstadskerken, vorig jaar als experiment gestart, zal in verband met de overweldigende belangstelling (in 1983: bijna 10.000 bezoekers!) ook dit jaar plaatsvinden. Een regelmatige bezichtiging met rondleiding is de kern van dit plan, dat 15 mei van start is gegaan. Dit geeft bezoekers de mogelijkheid kennis te maken met de grote verscheidenheid aan monumentale kerken, welke de Domstad bezit. Dankzij de kunstzinnige arbeid van de bouwers, architecten, schilders, beeldhouwers, edelsmeden en glazeniers heeft Utrecht in zijn kerken heel wat kostbaarheden te bieden, die door het publiek in veel gevallen nog niet ,,ontdekt'' zijn.
Vier Utrechtse kerken (de Jans-, Pieters-, Jacobi- en de Willibrorduskerk) zijn deze zomer voor bezoekers toegankelijk. De verwezenlijking van dit plan kwam tot stand dankzij de medewerking van 28 vrijwilligers, waarvan een groot aantal jonge werklozen. Zij vormen teams in de kerken, die de bezoekers niet alleen informeren, maar ook over de moderne zienswijzen van het gebruik van deze monumenten vertellen: van columbarium en concertzaal tot 20e eeuws Godshuis en trefcentrum. Door de medewerking van de bureaus van economische zaken en voorlichting van de gemeente Utrecht en in nauwe samenwerking met de gemeentelijke sociale dienst kan dit VVV-openstellingsplan worden gerealiseerd.
De medewerkers aan dit werkgelegenheidsprojekt doen dit op basis van vrijwilligheid, zonder enige geldelijke vergoeding. Personen, die voor dit vrijwilligersprojekt belangstelling hebben en behalve Nederlands ook nog goed Frans of Duits of Engels spreken, worden hierbij uitgenodigd alsnog contact met de VVV Utrecht op te nemen (030-33 15 44 - coördinatie kerkenprojekt).

OPENSTELLINGSTIJDEN VAN HET VVV-KERKENPLAN:

t/m 15 september 1984:

- Janskerk, Janskerkhof 26: open van dinsdag t/m vrijdag van 10.30 - 15.30 uur. Entree gratis. Buiten genoemde periode is deze kerk te bezichtigen zonder begeleiding en rondleidingen op maandag t/m vrijdag van 09.00 - 17.00 uur.
- Pieterskerk, Pieterskerkhof 5: open van dinsdag t/m vrijdag van 10.30 - 15.30 uur. Entree (wat ten goede komt aan het restauratiefonds): *f* 1,–.
- Willibrorduskerk, Minrebroederstraat 21: open: dinsdag, donderdag, vrijdag van 10.30 - 15.30 uur en woensdag van 13.00 - 15.30 uur. Entree (wat ten goede komt aan het restauratiefonds): *f* 1,–.

t/m 10 september 1984:

- Jacobikerk, Jacobikerkhof. Open van dinsdag t/m donderdag van 14.00 - 16.00 uuur. Entree gratis.

UIT DE TIJDSCHRIFTEN

In *Tussen Rijn en Lek* 18 (1984), nr. 1 wordt melding gemaakt van het noodherstelplan voor de (na de storm van 1674 grotendeels herbouwde) toren van Houten. Geldgebrek staat ook hier een uitgebreide restauratie in de weg, zodat op dit moment, om een verder verval te voorkomen, met een aantal noodmaatregelen moet worden volstaan. ,,De nadruk ligt duidelijk op het ,,regenjasje'' van de toren'', aldus de auteur, ing. J. Th. Rijntjes. Tevens is in ditzelfde nummer het resultaat te vinden van een zeer uitvoerig bouwhistorisch en archeologisch onderzoek naar de geschiedenis van de boerderij Waalseweg 53 te Tull en 't Waal (gemeente Houten), van de hand van H. F. L. Mansvelt Beck van de Stichting Historisch Boerderijonderzoek te Arnhem. Een lijst van door deze stichting gebruikte bouwkundige termen is aan het artikel toegevoegd.
De *Cronyck de Geyn* 6 (1984) nr. 2 is grotendeels gewijd aan Vronestein. J. Schut beschrijft in het artikel ,,Het kasteel Vronestein en haar bewoners rond het jaar 1726'' het wel en wee van de Karthuizer monniken die zich in 1725 vestigden in huize Den Ham in Vleuten en in Vronestein in Jutphaas. De auteur geeft een aantal redenen waarom ze er maar kort verbleven en in 1727 naar de Ridderhofstad Schonauwen bij Houten vertrokken. Het kloosterleven in Nederland week sterk af van dat wat de monniken in Frankrijk gewend waren. Er was hier geen sprake van absolute afzondering, er was een groot gemis aan leiding en het klooster was gelegen temidden van een pro-

testantse omgeving. Veel monniken vertrokken dan ook weer gedesillusioneerd naar Frankrijk. In hetzelfde nummer geven J. van Egdom en J. Schut een „genealogisch overzicht van het geslacht De Waal van Vronestein en zijn verwantschap met Van Zuijlen van Abcoude".
H. L. Ph. Leeuwenberg schrijft in *Seyst* 14 (1984) nr. 1 over de Evangelische Broedergemeente te Zeist ten tijde van de Bataafse omwenteling in januari 1795. Dit verhaal over de problemen die de Broedergemeente ondervond dank zij haar traditie van politieke afzijdigheid, is een aangepaste versie van een lezing die de auteur hield voor de Van de Poll-stichting in oktober 1983.

Onder de titel „Zeist, groei en bouw" heeft drs. R. K. M. Blijdenstein een zesdelige inventarisatie gemaakt van de bouwkundige, stedebouwkundige en cultuurhistorische waarden in Zeist. In *Heemschut* 61 (1984) nr. 2 wordt door de auteur een verantwoording gegeven van de wijze waarop de inventarisatie tot stand is gekomen en worden - in ruime mate voorzien van illustraties - enkele voorbeelden gegeven. De auteur spreekt de hoop uit dat de gereedgekomen inventarisatie ooit nog eens de basis kan vormen voor een gemeentelijke monumentenlijst, met name voor de grote groep van gebouwen, die dateren van na 1850.
Sprekend over een monumentenlijst: in *Monumenten* 5 (1984) nr. 2 wordt gemeld dat minister Brinkman aan de Utrechtse Gemeenteraad en aan de Gedeputeerde Staten van Utrecht heeft meegedeeld dat hij voornemens is de administratiegebouwen van de Nederlandse Spoorwegen aan het Moreelsepark/Laan van Puntenburg (HGB I, II en III) op de aanvullende lijst van beschermde monumenten te plaatsen.
De Stichting Kastelen Documentatie heeft een onderzoek gedaan naar, zoals men dat noemt, bepaalde randgebieden van de kastelenkunde.
Zo is door A. I. J. M. Schellart een inventarisatie gemaakt van de slotkapellen in de Nederlandse kastelen. In *Monumenten* 5 (1984) nr. 4 lezen we dat van de 329 door Schellart (her)ontdekte slotkapellen er zich 32 in de provincie Utrecht bevinden. Aan de kapel in kasteel De Haar werd in 1420 en in 1555 door de paus het recht verleend om er de H. Mis in te laten opdragen, een recht dat gewoonlijk door de bisschop werd verleend. Overigens: van de 32 Utrechtse kapellen worden nader gespecificeerd: 22 roomskatholiek, 5 Nederlands-hervormd, 1 Evangelische broederschap en 1 onbekend. Resteert de vraag: waar bevinden zich de overige 3? *G. J. R.*

BOEKENSCHOUW

„De geesel van onzen tijd". Een onderzoek naar werklozenbeleid en werkloosheidsbeleving in de jaren dertig te Utrecht. Cahiers Sociale Geschiedenis. Uitg. Nijhoff, ISBN 90 247 91 71 5. f 30,80.

Het nut van historisch onderzoek aan de Universiteit bewijst zich met ieder boek dat verschijnt. Vaak echter gaan die boeken over onderwerpen die ver af staan van de bewoners van de universiteitsstad. Gelukkig verschijnt er zo nu en dan een boek waar veel mensen wat aan hebben, zoals dit boek van drie Utrechtse historici: E. Nijhof, P. Schrage en M. Sturkenboom.
Zij hebben geprobeerd zich een beeld te vormen van de uitwerking die de crisis in de jaren dertig had op de werklozen.
Dit onderwerp is nu actuelerer dan ooit. De oplossingen die men in de dertiger jaren vond, hielden heel wat minder rekening met de betrokkenen dan die van dit moment. Het minimum steunbedrag voor een kostwinner, was niet hoger dan acht gulden en een dubbeltje.
Dat was niet veel meer dan een kwart van het normale weekloon! Volgens de gemeente-arts Tromp kon nergens echte ondervoeding worden geconstateerd al noteerde hij wel dat de kinderen van werklozen kleiner waren dan die van werkenden. Het voedingspatroon van de werklozen vond hij verkeerd. Zo werd er veel te veel (dikmakend) brood gegeten en te weinig (dure) aardappelen, bonen, vlees, vet en groenten. Maar wat kon je anders als je maar een paar gulden steun kreeg?

Sommige werklozen reageerden met apatisch thuiszitten, drinken of de vrouw voor de voeten lopen. Anderen verzetten zich legaal door lid te worden van de SDAP of door een intenser geloofsleven. Weer anderen gingen over tot vormen van illegaal verzet: oproer, zwart werken of misdaad. De overheid reageerde fel op illegaal verzet. Op oproer en misdaad stonden overdreven zware straffen, zoals vier maanden cel voor het stelen van een kistje sigaren. Tegen zwart werken was er tweemaal daags het stempelen bedacht en als dat niet hielp kon de steun worden ingehouden.
Van sommige kanten probeerde men de werklozen te helpen. De kerken hadden hun armenfondsen, evenals de vakbonden.

Wie zich niet bij een kerk of vakbond wilde aansluiten, werd aan alle kanten achtergesteld. De Christelijke partijen RKSP, ARP en CHU hadden de meerderheid in de gemeenteraad. Zij deden alleen iets voor hun kerkelijke achterban. De SDAP vormde een minderheid, die de broze samenwerking met de confessionele meerderheid niet in gevaar wilde brengen. Zo konden ze soms iets doen voor hun sociaal-democratische kiezers, maar offerden daaraan bewust de belangen van anderen op. De overheid probeerde van alles om de werklozen van de straat te houden. Er werden grote projecten uitgevoerd, zoals het aanleggen van het Amsterdam-Rijnkanaal, het zwembad Ondiep en de stadions Galgenwaard en Mereveld, maar ook archeologische opgravingen. Het meeste werk was grondwerk. Men kon niet weigeren. Er werd geen rekening gehouden met het arbeidsverleden. Kantoorpersoneel moest net zo hard werken als boerenknechts. Betaald werd er uitsluitend op grond van prestatie. Daarnaast waren er geestelijke en culturele bezigheden.

Werklozen konden een taal leren of EHBO. De parochie van St. Joseph hield een cursus: ,,Hoe verdedig ik mijn geloof'' en het NVV onderwees in de geschiedenis van de vakbeweging.

Velen herinneren zich nog afkortingen als Segobawerk (Sport en Geestelijke Ontwikkeling Brengt Arbeidskracht en CWZ (Culturele Werkeloozen Zorg). Al met al een zeer interessant boek uit de serie Cahiers Sociale Geschiedenis.

Drs. H. Reinders

A. Graafhuis. De Utrechtse Heren Zeventien. Zeventien Utrechtse burgemeesters en hun stad, 1813-1980. Utrecht (Hes Uitgevers), 1984. 158 pagina's, geïllustreerd, 6 grafieken. f 30, –
ISBN 90 6194 134 2.

Aan zeventien Utrechtse burgemeesters heeft de adjunct-gemeente-archivaris A. Graafhuis een boek gewijd. Hij begint zijn werk in 1813 als de Franse overheerser de stad hebben verlaten en er een provisioneel stadsbestuur wordt aangesteld. Voorzitter zou worden Philips Ram maar deze zat nog in Frankrijk gevangen; reden waarom jhr. Jan van den Velden het voorzitterschap op zich nam. Laatste beschreven burgemeester is H. Vonhoff, die van 1974 tot 1980 burgemeester was en die te vroeg, ook naar zijn wil, de stad moest verlaten om commissaris van de koningin in Groningen te worden.
Over de Utrechtse burgemeesters is niet zo heel veel gepubliceerd. Wat er bestaat zijn veelal *In Memoriams*. En laten we wel wezen: als het lijk nog boven aarde staat, is men kwistig met de wierook. Daarom is Graafhuis' werk een waardevol werk: zeventien burgemeesters passeren in chronologische volgorde de revue. Voor die van de vorige eeuw is dat heel nuttig. Wie kende ze nog en wist van hun doen en laten? Er is genoeg materiaal over hen bewaard gebleven want de notulen van de gemeenteraadsvergaderingen en andere archivalia bieden stof genoeg. Maar dat is bronnenonderzoek. Vanaf nu zal gelden: wie iets over de Utrechtse burgemeesters weten wil, grijpt eerst naar het boek van Graafhuis.

Maar dit alles neemt niet weg dat ik er wel enkele kanttekeningen bij wil plaatsen. Ik vind het een omissie dat één burgemeester die in de periode 1813-1980 de stad geleid heeft, niet behandeld wordt. Toen in 1942 Ter Pelkwijk was afgezet door de Duitse bezetter, werd hij opgevolgd door de NSBer Van Ravenswaay. Twee dagen na de capitulatie verdwijnt deze weer van het toneel en keert Ter Pelkwijk terug. Waarom worden drie jaren uit de bezetting 1940-1945 genegeerd?

Ongetwijfeld zou de naam van deze burgemeester smet werpen op de eenheid die er in de rij van zeventien te bespeuren valt, maar mag dat een reden van deze weglating zijn? Mij dunkt van niet. Over Van Ravenswaay las ik nimmer een goede samenvatting. Ik zou als lid van de naoorlogse generatie toch graag wat meer over hem vernemen. In dit boek wordt één voetnootje aan hem besteed maar het persoonsregister noemt hem weer niet. Waarom wordt niet met naam en toenaam verteld wat hij op zijn kerfstok heeft? Alle lokaalhistorici die met de Tweede Wereldoorlog in aanraking komen, onthouden zich tot op heden van enige vorm van berichtgeving. Het wachten is voor mij op het ontbrekende hoofdstuk 14A. Stel je voor dat een dergelijk negerend uitgangspunt gebezigd zou worden door iemand die de geschiedenis van het Koninkrijk der Nederlanden zou beschrijven.
Als je het hele boek hebt doorgelezen, valt me op dat vooral de beschrijving van de vroegere burgemeesters interessant is. Vaak biedt het gebodene tegelijk een aardig beeld van de stad en zijn ontwikkeling. Hoe dichter je echter de eigen tijd nadert, des te meer wordt de auteur een chroniqueur, exact op de hoogte van de feiten zoals die staan opgetekend in verslagen e.d., maar wat bevreesd zelf zijn visie te geven. Een baron van Lynden heeft een lange lijst van verdiensten, maar wanneer hij vanwege niet aangegeven redenen het veld ruimt, blijft voor mij slechts een kleurloze schim achter. Ook bij Fockema Andreae ontbreken verbanden. Beide mannen hebben zo'n vreemde staat van dienst, dat je toch meer wilt horen.

Maar misschien had de auteur de versregels uit Vergilius' *Georgica* in het hoofd: ,,Maar ingesloten binnen

strikte grenzen mag ik niet toeven hier, - dit worde een lied voor anderen na mij'' (IV, 147-148).

Nog enkele kleinere opmerkingen. De auteur heeft m.n. in de eerste helft van zijn boek in de opeenvolgende hoofdstukken een zelfde soort informatie verschaft. Waarom verlaat hij dit standpunt als hij de laatste hoofdstukken schrijft? Van de eerste dertien burgemeesters staan de genealogische gegevens in de tekst, met als enige uitzondering die van burgemeester Kien. Vanaf Ter Pelkwijk komt de genealogie in de voetnoten terecht en wordt ze incompleet. Zo zijn de moeder van Ter Pelkwijk afwezig en de ouders van De Ranitz, Van Tuyl van Serooskerke en Vonhoff. Mij ontgaat daarvan de reden. Jammer vind ik het dat ook de burgemeestershuizen niet konsekwent voorkomen. Dat moge petite histoire lijken, het ,,Huis van Van Tuyll'' is zelfs een staande uitdrukking voor Kromme Nieuwegracht 45.

Dat waren wat opmerkingen bij *De Utrechtse Heren Zeventien*. De titel is een toespeling op de bewindhebbers van de Verenigde Oostindische Compagnie. Met de komst van burgemeester Vos-Van Gortel is deze titel nog net op tijd gekozen.

C.S.

NIEUWE LEDEN

W. H. Barmentloo, Maarssen; C. A. Becker, Apeldoorn; J. S. Blauw, Utrecht; A. Boer, St. Pancras; Mw M. Braams, Utrecht; C. J. Breeschoten, Rijswijk; A. M. Brouwer, Zeist; C. A. van Burik, Utrecht; P. A. J. Cocural, Utrecht; Mr G. A. A. Conyn, Utrecht; Mw E. F. M. Crijns, Groningen; Drs C. Denig, Hilversum; H. G. van Doorn, Nieuwegein; D. van Dijk, Utrecht; Mw E. J. Elbers-van Bueren, Bilthoven; C. Essens, Utrecht; W. J. Geuze, Utrecht; Mr J. M. Gresnigt, Utrecht; Mw prof. dr M. M. Groenendijk-Huijbers, Utrecht; A. J. Groos, Bilthoven; Mw E. J. A. M. Grijpink, Utrecht; Mw M. Helmer, Utrecht; H. A. S. Hendriks, Utrecht; Mr C. F. Th. Hesselink, Utrecht; R. van den Hout, Utrecht; Mw L. van Huissteden, De Bilt; L. Kalden, Groenekan; A. Kaptein, Utrecht; L. H. Kroneberg, Utrecht; G. Krul, Utrecht; A. van der Kuip, Utrecht; Mw C. de Leur, Huis ter Heide; Ir A. R. van Liempt, Utrecht; P. G. M. Lutz pr., Arnhem; Mw J. D. M. van der Meer-Hendriks, Steenderen; P. Notermans, Utrecht; Mw M. Ossewaarde, Utrecht; C. Pauli & B. van 't Hoenderdaal, Utrecht; J. Piebenga, Bilthoven; Pietersbuurt BV, Utrecht; Mw G. I. Poen, Utrecht; Mw M. Priem, Utrecht; F. de Reeper, Hilversum; T. Th. Renes, Houten; J. M. de Ridder, Bunnik; Mw E. van Riet, Driebergen; F. H. A. Rikhof, Amsterdam; J. H. Ritmeester, Utrecht; Ir N. C. G. M. van de Rijt, Lienden; Mw dr. W. Rouwenhorst, Utrecht; Mr B. Ruurs, Utrecht; B. A. van der Schoot, Utrecht; Mw F. M. Simons, Utrecht; Mw I. Smink, Utrecht; F. H. B. Snel, Utrecht; Mw M. J. Spit-Damen, Utrecht; De Sprong Interieurarchitectuur, Utrecht; H. van de Stadt, Utrecht; W. P. G. Stokla, Maartensdijk; A. Tieleman, Nieuwegein; J. A. Versloot, Utrecht; Mw T. Versteegh, Utrecht; L. K. Visser, Utrecht; S. Visser, Utrecht; Mw L. A. Vredenbrigt, Utrecht; Mw J. Th. Wigbold-van Berkel, Utrecht; P. L. van Willigenburg, Wijk bij Duurstede; Mw J. van Woudenberg, Utrecht; Mw M. Zandbergen, Utrecht; A. van der Zeijden, Utrecht; Mw G. van Zoelen, Utrecht; R. Zoetbrood, Utrecht; P. W. A. van Zwieten, Utrecht.

Te koop aangeboden

Groot Utrechts Placcaatboek, 1729-1860 (5 delen). Prijs nader overeen te komen.

F. de Soeten, Koningslaan 24, 3583 GE Utrecht. Tel. (030) 51 54 91

maandblad oud-utrecht

57e jaargang nr. 7 - juli 1984

Redactieadres:
Alex. Numankade 199.
3572 KW Utrecht, tel. (030)-71 18 14.

Voorzitter:
U. F. Hylkema, Maliebaan 58,
3581 CT Utrecht, tel. (030)-32 88 66.

Secretaris:
C. H. Staal, Hasebroekstraat 48,
3532 GM Utrecht, tel. (030)-93 46 57.

Penningmeester:
H. J. Jurriëns, Cicerolaan 10,
3584 AK Utrecht, girorekening 575520.

Ledenadministratie:
Mw. M. Uittenbogaard-van Terwisga,
Titus Brandsmalaan 17, 3451 ZX Vleuten,
tel. (03407)-19 86.

Redactie:
E. M. Kylstra, Wolter Heukelslaan 71,
3581 SV Utrecht, tel. (030) 51 29 40.
G. J. Röhner, Obbinklaan 18,
3571 NG Utrecht, tel. (030)-71 50 02.
A. H. M. van Schaik, Ev. Meijsterlaan 87,
3533 CL Utrecht, tel. (030)-93 92 07.
C. H. Staal, Hasebroekstraat 48,
3532 GM Utrecht, tel. (030)-93 46 57.

PROSELIETENMAKERIJ IN HET GROOT RIJKS HOSPITAAL IN UTRECHT, 1843

In het maandblad ,,Oud-Utrecht'' van september 1980 schrijft A. H. M. van Schaik in zijn artikel ,,De lange hete zomer van 1580'' over het verbod tot uitoefening van de katholieke godsdienst in de stad Utrecht zo'n vierhonderd jaar geleden (1). Toch hoeven we niet zo ver terug te gaan om protestantse en katholieke geschillen in de stad Utrecht te vinden.
Ook in de vorige eeuw waren er woelingen tussen beide kerkgenootschappen. Het Groot Rijks Hospitaal staat hierbij centraal (2).
Op 12 februari 1843 schrijft de Staatsraad Gouverneur der Pronvincie Utrecht F. Van de Poll een vertrouwelijk rapport aan koning Willem II over de verwijdering ,,tusschen de twee hoofdafdeelingen der Christenheid in Utrecht''(3). Vanwaar deze brief van F. Van de Poll aan Willem II? Op 9 februari is bij Van de Poll een voor ons onbekende ,,achtenswaardige protestant'' gekomen met klachten over sommige beambten in het Groot Rijks Hospitaal. Deze beambten zouden zieke krijgslieden, vooral officieren, proberen over te halen toe te treden tot de kerk van Rome; deze opdringerige bekeringsijver heet: ,,proselietenmakerij''.
Van de Poll besluit zijn rapport met ,,ik heb echter gemeend Uwe Majesteit van deze gegeven informatiën niet onkundig te mogen laten, vooral, omdat ze zoo ver ging van aan die pogingen opde officieren vooral, voornemens te hechten, welke voor de rust en veiligheid van den staat van ver vooruitziende gevolgen zoude kunnen zijn''. Uit dit citaat blijkt dat Van de Poll bang was dat de onderlinge verstandhouding tussen Rooms-Katholieken en Protestanten wel eens uit de hand kon gaan lopen.
Koning Willem II vond de brief van Van de Poll ernstig genoeg om een geheim onderzoek in te laten stellen door de twee Ministers van Staat baron Pelichy de Lichtervelde, belast met de zaken van de Katholieke Erediensten, en baron van Zuylen van Nyevelt, belast met de zaken der Hervormde Kerk (4,5).
Samen besluiten zij het volgende te gaan onderzoeken. I. Welke beambten zijn Rooms-Katholiek in het Groot Rijks Hospitaal. II. Hoe groot is het aantal verpleegde militairen en onderofficieren aldaar. III. Op welke wijze heeft de geestelijke verzorging der krijgslieden daar plaats. IV. Zijn er werkelijk voorbeelden van protestantse militairen die op agressieve wijze zijn overgehaald om zich te laten bekeren tot de R.K. godsdienst (6). Opvallend is dat het onderliggende probleem van de geschillen tussen katholieken en protestanten niet wordt onderzocht, alhoewel ze er wel zijn en aan het licht zullen komen in het onderzoek.
Pastoor C. Kuppens van de Sint Martinus-parochie (1824-1857) te Utrecht, dewelke samen met zijn kapelaan de R.K. zielszorg verricht in het Groot Rijks Hospitaal, wordt gevraagd zijn visie van het gebeuren op papier te zetten. Zijn verslag, in een soort kerklatijn

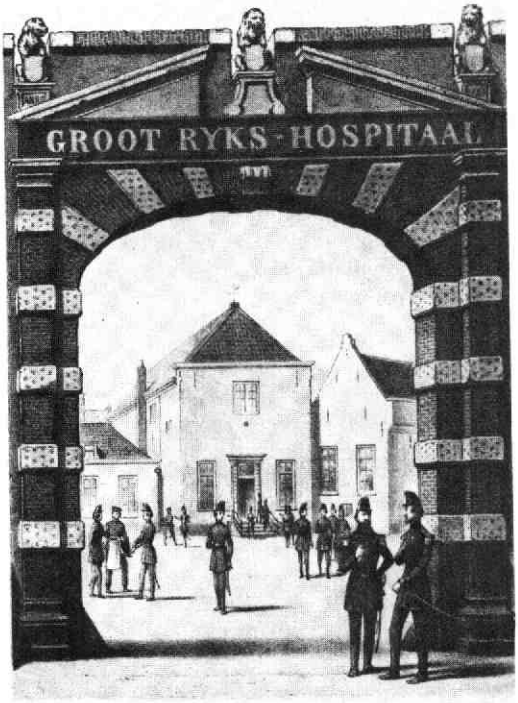

Gezicht op de poort van het Militair Hospitaal aan de Springweg, 1859. Chromolitho van P. W. van de Weijer. G.A.U. Top. Atlas Y 17.4.

geschreven, is een ware tirade tegen protestantse overheersing in Utrecht. Tevens geeft het een goed beeld van de samenstelling van het personeelsbestand van het hospitaal in 1843 (7).
Volgens Kuppens moet de oorzaak van de verwijdering niet bij de katholieken worden gezocht, maar bij de protestanten. ,,In moeilijke tijden en omstandighe-

den hebben de Rooms-Katholieken hier altoos vreedzaam onder protestanten verkeerd, zodat zij zich wel naar hunne wenken wilden schikken". Hij vervolgt zijn sterk geëmotioneerde verslag met te zeggen dat de Rooms-Katholieken zijn verstoken van alle belangrijke ambten. In 1843 was inderdaad slechts één lid van de Stedelijke Raad in Utrecht katholiek, er waren geen katholieken bij de Rechtelijke Collegiën en Gedeputeerde Staten der Provincie. Terugkomend op het militair hospitaal geeft hij het blad „De Nederlandsche Avondbode" de schuld van de onheuse aanvallen op de katholieken (8). Dit blad zou mensen indirect hebben opgestookt.

Tot grote verwondering van Kuppens blijkt het personeel van het Groot Rijks Hospitaal nochtans voornamelijk katholiek te zijn. Zijn verslag noemt de volgende „officianten" in het hospitaal:

1. een directeur-majoor (R.K.)
2. een eerste commissaris (R.K.)
3. een tweede commissaris (R.K.)
4. een adjunct overste (R.K.)
5. de schrijver (R.K.)
6. de assistent (R.K.)
7. twee ziekenvaders (R.K.)
8. twaalf oppassers en één kok (helft R.K.)
9. vier onderwijzers: één officier 1e klasse, één officier 2e klasse en twee officieren 3e klasse (3 R.K.)
10. een apotheker 1e klasse (niet R.K.)
11. een schrijver apotheker (niet R.K.)
12. circa 40 kweekelingen (8 à 9 R.K.)

Het getal der zieken bedroeg 106, waarvan 30 R.K. waren. De onderofficieren waren 5 of 6 in getal, waaronder 2 of 3 R.K.

In het jaar 1842 was slechts één bediende overgegaan naar het R.K. geloof. Deze was gehuwd met een Rooms-Katholieke vrouw en was uit eigen vrije beweging en overtuiging bekeerd. Zieke protestanten zijn nooit het slachtoffer geweest van proselitisme, volgens Kuppens.

Aan het slot van zijn betoog geeft de pastoor ons een beeld van de zielszorg in het Groot Rijks Hospitaal in 1843. De zieke militairen worden, wanneer zij dat verlangen, bijgestaan en bezocht door de pastoor of kapelaan van de Sint Martinus-parochie. Deze worden ook steeds tijdig geroepen bij een in levensgevaar verkerende zieke. De Heilige Sacramenten worden hun toegediend gewoonlijk op de zalen, doch nadat er een zekere afscheiding is gemaakt. In de paastijd en met het feest van Kerstmis worden de zieken in een afzonderlijke zaal gebracht „opdat zij te beter aan hunne Godsvrucht zouden kunnen voldoen, wanneer zij de H. Sacramenten ontvangen".

Op 2 maart 1843 stuurt baron Pelichy de Lichtervelde zijn concept-verslag van het gebeuren voor de Koning aan baron van Zuylen van Nyevelt. Hij vindt dat de Provinciaal Gouverneur nooit een zo lichtvaardige en ernstige beschuldiging tegenover de katholieke zielzorg in het hospitaal had mogen uiten, door alleen af te gaan op de informatie van één enkel persoon „die zelfs nooit in dat ziekenhuis zou zijn geweest". Hij vindt dat we de onrust tussen de godsdiensten niet hier moeten zoeken, maar in een veel breder verband. Verschillende protestantse bladen, zoals de Evangelische Kerkbode en de Nederlandsche Avondbode, wordt verweten de rust en het „heil van den staat" te ondermijnen, door protestanten op te hitsen tegen de katholieken. Tevens maakt hij melding van het feit dat, hoewel tweevijfde van de bevolking in de stad en landen van Utrecht Rooms-Katholiek is, zij toch is uitgesloten van enig belangrijk gezag, hetgeen De Pelichy doet denken aan vroegere onderdrukking (9).

Hij besluit met het advies de regering en de rechterlijke macht op te laten treden tegen dit soort „woelingen, uitspattingen van de (protestante) drukpers en burgelijke onverdraagzaamheid". De zaak van het Groot Rijks Hospitaal vindt hij opgeblazen en volstrekt onbelangrijk. Van Zuylen van Nyevelt wil echter in het verslag aan de Koning de vier punten van het eigenlijk onderzoek aanhouden. Hij acht het niet verstandig om bij Zijne Majesteit de verwijdering tussen protestanten en katholieken in het algemeen vast te pinnen op dit eene geval (wat waarschijnlijk niet waar is) in de stad Utrecht.

Na een felle briefwisseling, de verschillen tussen beide religies waren blijkbaar ook doorgedrongen tot het Ministerie, komt men tot overeenstemming over het eindrapport aan de Koning. Van Zuylen van Nyevelt krijgt zijn zin, er wordt niet gerept over de algemene problemen, het gebeuren in het Groot Rijks Hospitaal wordt afgedaan als een storm in een glas water (11). Koning Willem II ziet na lezing van het eindrapport af van verdere maatregelen. Dit zou misschien niet het geval zijn geweest als hij de brief van pastoor Kuppens en het concept-verslag van baron Pelichy de Lichtervelde had gelezen.

F. A. M. Hennekam

Noten

1) Maandblad Oud-Utrecht; september 1980.
2) Het Groot Rijks Hospitaal is de huidige dependance van het Militair Hospitaal Dr. A. Mathijsen aan de Springweg in Utrecht.
3) Algemeen Rijksarchief (ARA). Tweede afdeling, archief Kabinet des Konings, 1841-1897, geheim, inventarisnummer 4154, exhibitum 26 maart 1843 nr. X^7.
4) ARA-Tweede afdeling, archief Kabinet des Konings, 1841-1897, geheim, inventarisnummer 4153, exhibitum 17 februari 1843 nr. 1^5.
5) Het Ministerie van Eerediensten heeft bestaan van 1805-1870. Van 1815-1870 was het globaal verdeeld in: 1. Departement voor de Hervormde Eerediensten en andere Eerediensten, behalve de R.K. 2. Departement betreffende de Rooms-Katholieke Eeredienst. 3. Commissie en hoofdcommissie tot de zaken der Israëlieten.
6) ARA-Tweede Afdeling, archief Ministerie van Eerediensten, 1805-1870, geheim-archief der R.K. zaken, dossier 235.
7) zie 6.
8) Nederlandse Avondbode, tevens courant der stad en provincie Utrecht; algemeen nieuws- en advertentieblad, maandag 13 februari 1843 nr. 19.
9) zie ook de brief van pastoor C. Kuppens.
10) zie 6.
11) zie 4.

ARCHEOLOGISCHE EN BOUWHISTORISCHE KRONIEK VAN DE GEMEENTE UTRECHT OVER 1983

VOORWOORD

Er is waarschijnlijk geen wetenschap, die zo goed door brede lagen van de bevolking wordt begrepen, als de archeologie.
Wordt over het algemeen gesproken, wetenschappelijk onderzoek door ,,het publiek'' in zijn maatschappelijke betekenis niet altijd goed begrepen, en komt het vaak voor, dat bepaalde vormen van wetenschappelijk onderzoek uiterst kritisch door de publieke opinie worden beoordeeld, met archeologisch onderzoek is dit dikwijls niet het geval.
Mogelijk is hiervoor een tweetal oorzaken aan te wijzen:

a: in de eerste plaats is op het terrein van de archeologie vaak een goed samenwerkingsverband tussen ,,amateurs'' en deskundigen.

b: in de tweede plaats is er geen wetenschap die zo tot de verbeelding van de leek spreekt als ,,vondsten'' die op dit terrein gedaan worden.

Dit laatste is ook begrijpelijk, omdat de resultaten van (stads)archeologie heel dikwijls tastbare bewijzen van onze historische wortels geven.
Van essentieel belang voor stadsarcheologie is bovendien de wordingsgeschiedenis van de stad. Het bouwhistorisch onderzoek; hoe zijn bepaalde panden tot stand gekomen?
Deze kroniek levert soms aan de hand van de geschiedenis van de individuele panden hieraan weer een bijdrage.
En ook nu wordt weer een compleet beeld getoond.

drs W. P. Chr. van Willigenburg
Wethouder van Openbare Werken, Verkeer en Vervoer en Monumentenzorg

Inleiding

Een wat dunnere Kroniek dan de laatste jaren gebruikelijk was, ligt hier vóór u. Dat is het gevolg van het feit dat de mede-redacteur van deze publicatie, drs A. F. E. Kipp, in het begin van 1984 ziek werd. Dat is ook de oorzaak van het later verschijnen van deze Kroniek. De geringere omvang toont zeer duidelijk aan hoe enorm de bijdrage van Frans Kipp in de vorige uitgaven is geweest. In de Kroniek over 1984 hopen we dat alles weer ,,bij het oude'' zal zijn. Inmiddels wensen alle auteurs en anderen die bij het oudheidkundig onderzoek betrokken zijn, Frans het beste toe: zij hopen hem spoedig weer volledig hersteld in hun midden te hebben.
Gelukkig hoefde de titel van deze aflevering niet gewijzigd te worden, want bouwhistorisch onderzoek werd in 1983 ook door anderen bedreven, zoals blijkt uit de bijdragen van B. J. M. Klück, E. M. Kylstra, C. J. M. Rampart en D. Valentijn. De door A. F. E. Kipp in 1983 onderzochte panden zijn in een lijst achterin deze Kroniek opgenomen.
Iedere Kroniek heeft zo zijn eigen nieuwigheden of ineens eruit springende onderwerpen. Ook in deze aflevering is een aantal van deze bijzonderheden te vinden. Zo is er erg veel gevonden op het gebied van de binnenafwerking van huizen, variërend van rood/geel geschilderde wanden, die in het 15e- en 16e-eeuws Utrecht kennelijk in de mode waren, via plafondschilderingen van soms zeer hoge kwaliteit tot een complete haard van baksteen met reliëfversiering.
De aandacht wordt bovendien geleidelijk ook meer gericht op die delen van de stad die buiten de singels liggen. De oude voorstad, de Bemuurde Weerd, is een gebied met een rijk verleden en de resultaten van het onderzoek daar zijn verrassend en zij zullen dat in de toekomst zeker ook blijven.
De toegenomen kennis over de rivierlopen in en om de oude stad doet ook de archeologen de blik meer op het gebied buiten het vertrouwde stadscentrum richten. Vooral de gegevens die uit de sleuven voor rioolaanleg verkregen kunnen worden, zullen bijdragen tot de verscherping van het beeld van de zich steeds verplaatsende rivierlopen. Dat hierdoor de banden met de afdeling Riolering en Waterhuishouding van de ROVU nog nauwer zijn aangehaald, spreekt dan ook vanzelf. Het is een samenwerking waaraan wij bijzondere vreugde beleven.
Soms lijkt het of archeologen zich alleen bekommeren om aardewerkscherven. Gezien de enorme hoeveelheden en de geringe conserveringsproblemen van dat materiaal, is dat wel verklaarbaar. Het is dan ook verheugend te kunnen vermelden dat in 1983 een andere materiaalgroep extra aandacht heeft kunnen krijgen: dankzij de stageperiode van P. C. von Hout kon al het leer dat in de loop der jaren uit de Utrechtse bodem tevoorschijn is gekomen, geconserveerd en beschreven worden (zie ook onder Personele zaken in deze Kroniek).

Een andere tot nu toe wat verwaarloosde vondstcategorie wordt gevormd door de pitten en zaden (voornamelijk uit putten en afvalkuilen) en de stuifmeelkorrels (uit grondlagen). Dit botanisch onderzoek, waarvan de eerste aanzetten in deze Kroniek te vinden zijn in het werk van L. M. van den Brink, zal inzicht verschaffen in een deel van het menu van en in het milieu waarin de vroegere stadsbewoners leefden. Dat dat milieu niet erg ,,schoon'' was, mag bekend verondersteld worden, maar de luchtvervuiling was zeker nog niet ver voortgeschreden, wat blijkt uit de talrijke vondsten van diverse soorten korstmossen op oude buitenmuren, die bij veranderingen van gebouwen binnenshuis kwam te zitten. De reconstructie van mens en milieu, van zijn leefwijze en zijn omgeving in het verleden wordt samengesteld uit duizenden, zeer verschillende en vaak minieme gegevens.
Daar voor de interpretatie van al die gegevens vaak specifieke deskundigheid vereist is, prijzen we ons gelukkig met de talrijke contacten met universitaire en andere instituten. Vanuit de vakgroep Paleobotanie en Palynologie van het Instituut voor Systematische Plantkunde van de RU Utrecht werd door B. Meeuwis onderzoek gedaan naar houtgebruik in de 12e en 13e eeuw. De resultaten van dat onderzoek zullen in 1984 verschijnen. Het onderzoek van pitten, zaden en stuifmeel door L. M. van den Brink is reeds genoemd. Beide biologen verrichtten hun onderzoek in het kader van een bijvak Prehistorie aan de RU Utrecht. Op het genoemde Instituut voor Systematische Plantkunde verrichtte A. Aptroot de determinaties van de gevonden korstmossen.
Op het Biologisch Archeologisch Instituut van de RU Groningen werd door dr. W. Prummel verder gewerkt aan de bestudering van de fameuze vondst van een groot aantal paardeskeletten in de Jan Meijenstraat. Publicatie wordt - in het kader van een algemeen artikel over opgegraven paarderesten - in 1984 voorzien.
Het Antropobiologisch Instituut van de RU Utrecht werkte vnl. in de persoon van R. Mastwijk, stug verder aan het reinigen en registreren van de menselijke skeletresten uit de kapel van het St. Jobsgasthuis.
Prof. dr. P. F. Elbers van de vakgroep Moleculaire Celbiologie van de RU Utrecht verrichtte nader onderzoek door middel van röntgenspectrografie aan misbakken tegels uit de Kaatstraat en aan enige geheimzinnige scherven die afkomstig zijn uit de oude opgravingen op het Domplein (zie verder onder Nader Onderzoek in deze Kroniek).
De voorlopige resultaten van het onderzoek naar de Utrechtse ondergrond aan de hand van de boorgegevens van de afdeling Bodemmechanica van de ROVU door M. Wansleben van de afdeling Physische Geografie van het Geografisch Instituut van de RU Utrecht, zien er zeer veelbelovend uit. Ook dat onderzoek zal in 1984 zijn afronding bereiken.
Contacten van de bouwhistoricus met diverse Rijksdiensten en andere instellingen waren veelvuldig en vruchtbaar: de Rijksgebouwendienst (ir. J. Goudeau en ir. E. J. Nusselder van de afdeling Onderzoek en ir. H. Rijksen van het district Utrecht-Noordholland), het bouwbureau van de Rijksuniversiteit Utrecht, de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, de Technische Hogeschool Delft (afdeling Restauratie) en het Kunsthistorisch Instituut van de RU Utrecht.
De archeoloog heeft uiteraard zijn verbindingen met de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, o.a. via de Provinciaal Archeoloog van Utrecht, drs. W. J. van Tent, met wie hij, samen met prof. dr. C. Isings, conservatrice van het Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, het Provinciaal en Gemeentelijk Depot van Bodemvondsten beheert.
Al deze contacten met al dan niet gespecialiseerde instellingen zouden weinig zin hebben als het werk in het veld - onder- en bovengronds - niet uitgevoerd zou worden. Speciale vermelding verdient daarbij het Archeologisch Instituut van de RU Utrecht, dat zijn studenten in staat stelt de benodigde veldervaring op te doen bij opgravingen in de stad. Maar ook andere instituten geven hun studenten die mogelijkheid, zoals het Albert Egges van Giffen Instituut voor Prae- en Protohistorie van de Universiteit van Amsterdam en de vakgroep Prehistorie van de RU Utrecht. Dat deze regelingen tot beider profijt strekken spreekt vanzelf: de opgravingen worden goed uitgevoerd en de studenten leren ervan.
Vooral mag echter niet vergeten worden dat er ook ,,gewone'' vrijwilligers zijn, zonder wie opgraven en uitwerken ondenkbaar is. Vele van hen zijn in het hoofdstuk Personele Zaken van deze Kroniek vermeld. Het zou echter tijd worden dat de Nederlandse beroepsarcheologen een monument oprichten voor De Onbekende Vrijwilliger; dat is dan een monument voor levenden, die meehelpen het dode verleden tot leven te wekken.
Tenslotte hebben we dan de kleine, maar harde kern van de ,,beroeps'', waartoe, tijdens de uitvoering van het veldwerk zeker ook de gebroeders A. en W. Hak van de fa. Jos van der Linden en Zn. gerekend mogen worden.
Toch zou deze fraaie constructie die hierboven beschreven staat, zeer zwak zijn, indien zij niet opgenomen was in en gedragen werd door een groter geheel: de actieve belangstelling van de Directie van de ROVU, de vaak meer dan collegiale medewerking van de afdelingen (en er is geen ROVU-afdeling te bedenken waarmee in het afgelopen jaar geen contact geweest is in verband met archeologie of bouwhistorie), en de kameraadschap binnen de onderafdeling Monumenten (inclusief de ,,tegenhanger'' ter Secretarie) geven ons het gevoel dat de inspanningen op prijs gesteld en de resultaten daarvan gewaardeerd worden.

Het fundament waarop dit alles rust is echter de wil van het College van Burgemeester en Wethouders en van de Raad van de Gemeente Utrecht het boven- en ondergronds historisch erfgoed, het bouwhistorisch en bodemarchief, zo goed mogelijk te beheren, opdat latere generaties die erfenis in dank kunnen en willen aanvaarden.

T. J. Hoekstra

Personele zaken

Deze rubriek, in de eerste drie Kronieken verborgen onder de titel ,,Bijzondere gebeurtenissen'', besloeg in de Kroniek over 1972-1973 negen regels en bevatte één naam. In de Kroniek over 1978-1979-1980 waren al 40 regels nodig en werden zeven namen genoemd. De Kroniek over 1982: 120 regels en 23 namen. Dit betekent overigens niet dat de gemeente Utrecht 23 mensen in dienst heeft voor het archeologisch en bouwhistorisch onderzoek (dat zijn er 2½ in vaste dienst), maar het betekent wel dat enorm veel werk verricht wordt door vrijwilligers, studenten, stagiaires en anderen.
Ook nu is het weer onmogelijk iedereen bij name te vermelden of bij diegenen, die wel genoemd worden ook maar bij benadering te vertellen waarmee zij zich in 1983 zoal hebben beziggehouden. Dat is in ieder geval meer dan dat, wat zijn neerslag vindt in deze Kroniek. Daarom zijn bij een ieder die genoemd wordt slechts een of twee opvallende werkzaamheden vermeld.
H. L. de Groot voltooide zijn doctoraalscriptie over de rivierlopen en de topografie van Utrecht in de 12e eeuw. Het verhaal zal, hopelijk nog in 1984, verschijnen in de Nederlandse Archeologische Rapporten. Voor het overige leidde hij weer alle grote opgravingen, zoals blijkt uit zijn bijdragen in deze Kroniek.
R. de Zwarte heeft zich beziggehouden met de wezenlijke verbetering van de registratie systemen van vondsten. Bij de registratie per opgraving is een tijdbesparende manier gevonden om vooral de enorme hoeveelheid aardewerkvondsten te verwerken. Het per soort voorwerp geordende systeem zal van enorm belang blijken te zijn bij het bestuderen van materiaalgroepen.

Afb. 1 Vitrine op de tentoonstelling ,,Gedaan zonder Baan'' in de kantine van de ROVU aan de Ravellaan met daarin o.a. een deel van de lederen voorwerpen die door P. C. von Hout geconserveerd en gerestaureerd zijn.

A. A. van Berkel heeft zich, behalve met meet- en tekenwerk (zie afb. 38), ook intensief beziggehouden met de verbetering van de inrichting van het depot aan de Lange Nieuwstraat, dat in de afgelopen jaren een ware metamorfose heeft ondergaan.
F. Kneefel fotografeerde en tekende voorwerpen en instrueerde anderen daarin, restaureerde glas en was in weer en wind op de opgravingen actief. Samen met L. C. van der Vlerk richtte hij de tentoonstelling in de HEMA in.
B. J. M. Klück kan eigenlijk maar één echt compliment gemaakt worden, nl. door te verwijzen naar de verslagen van zijn minutieuze bouwhistorisch/archeologische onderzoekingen in deze en in voorgaande Kronieken. Zijn onderzoek en dat van anderen krijgt er een historische dimensie bij door het archiefonderzoek van M. W. J. de Bruijn.

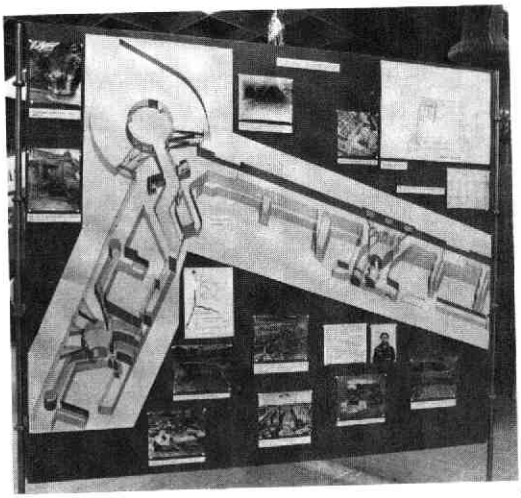

Afb. 2 Isometrische tekening van de opgegraven restanten van het kasteel Vredenburg door A. A. J. Dröge op de tentoonstelling ,,Gedaan zonder Baan'' in de kantine van de ROVU aan de Ravellaan.

In 1983 werd door de afdeling Personeelszaken van de ROVU samen met de Gemeentelijke Sociale Dienst een project opgezet dat onder de titel ,,Stage tijdens werkeloosheid'' schoolverlaters een kans gaf met behoud van uitkering werkervaring op te doen en op die manier meer ,,waard'' te maken op de arbeidsmarkt. Vier van de acht stagiaires die bij de onderafdeling Monumenten werkzaam waren, verrichtten additioneel werk op bouwhistorisch en archeologisch terrein.

Zo maakte P. Notermans een grote verzameling oude bouwtekeningen, die bij de Gemeentelijke Archiefdienst berust, via het Utrechts Documentatiesysteem, beter toegankelijk. Hij werd daarin bijgestaan door mevr. N. Pulle-Starke. Van dit werk zullen vele archiefgebruikers èn archiefambtenaren tot in lengte van jaren plezier hebben. Het is verheugend te kunnen melden dat de heer Notermans na afloop

van zijn stage een werkkring gevonden heeft hij de Gemeentelijke Archiefdienst.
P. C. von Hout werkte met grote voortvarendheid de achterstand op het gebied van leerconservering weg (afb. 1). De afdeling Bodemmechanica van de ROVU wordt daarbij dank gezegd voor de beschikbaarstelling van laboratoriumruimte. Daarnaast hield de heer von Hout zich bezig met de restauratie van metalen voorwerpen en met het tekenen en fotograferen van vondsten.
A. A. J. Dröge vervaardigde een zo indrukwekkend isometrisch perspectief van een deel van de opgegraven restanten van het kasteel Vredenburg (afb. 2), dat een afdruk daarvan de tekenzaal van de afdeling Bouwkunde siert. Ook maakte hij tekeningen en plattegronden ten behoeve van een tentoonstelling te Bergen in Noorwegen (zie onder Tentoonstellingen).
L. C. van der Vlerk verrichtte enig archiefonderzoek in verband met het kasteel Vredenburg en assisteerde bij de inrichting van de tentoonstelling in de HEMA, maar haar voornaamste bezigheid is geweest het (gedeeltelijk) schrijven en het redigeren en persklaar maken van het boek ,,Utrecht Ommuurd'' en het inrichten van de tentoonstelling onder diezelfde naam. Daartoe heeft zij het grootste deel van haar stage gastvrijheid genoten bij de Prentenverzameling van de Gemeentelijke Archiefdienst. Medio 1984 vond zij een deelbaan bij de Stichting Historische Instellingen te Haarlem.
M. Montforts en L. Ozinga zetten hun werkzaamheden aan de bewerking en publicatie van de vondsten uit romeins Utrecht onverdroten voort. Eerstgenoemde werkte ook mee aan de totstandkoming van de tentoonstelling in de Pieterskerk (zie onder Tentoonstellingen).
Het restaureren van aardewerk uit opgravingen ging op de dinsdagavonden onverminderd voort onder de ervaren leiding van H. W. Scherpenhuyzen, A. van Ieperen-Hartman en Tj. Pot (afb. 3). Mevr. van Ieperen bekwaamt zich bovendien in het tekenen van aardewerk. Tj. Pot leverde een belangrijke bijdrage - naast de vele administratieve arbeid voor o.a. de vondstregistratie - aan de restauratie van de haardstenen uit Bemuurde Weerd 23 (zie aldaar in deze Kroniek).
W. van Deemter is op vele fronten actief geweest: in het veld, achter de tekentafel en in de schervenmassa's. Veelzijdigheid is alles in de archeologie.
E. M. Kylstra. C. J. M. Rampart en D. Valentijn stonden, waar mogelijk, de bouwhistoricus ter zijde in het verrichten van onderzoek. Ook zij kwamen met een veelheid van verschijnselen in aanraking: van fijnzinnig geschilderde vogels uit de 17e eeuw tot zware pakhuisvloeren uit de 18e eeuw.

T. J. Hoekstra

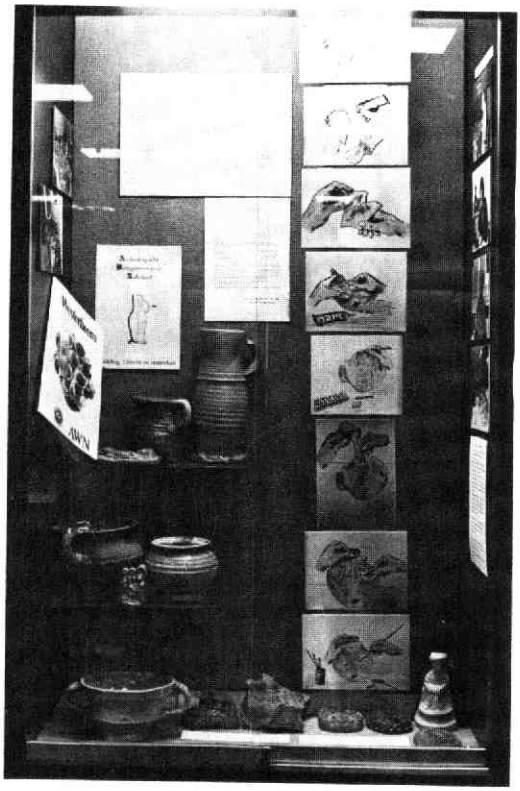

Afb. 3 Methode en resultaten van aardewerkrestauratie op de tentoonstelling in de Vitrines van de HEMA aan de Oude Gracht.

Tentoonstellingen

Het jaar 1983 was rijk aan tentoonstellingen, waardoor en breed en gevarieerd publiek kennis kon nemen van de talrijke activiteiten op archeologisch en bouwhistorisch gebied.
Al in de eerste dagen van januari werden in de kantine van de ROVU aan de Ravellaan twee vitrines ingericht. De ene gaf een beeld van de opgravingen aan het Pieterskerkhof en aan de Korte Nieuwstraat, de andere bevatte een overzicht van in Utrecht geïmporteerd aardewerk uit de periode tussen 1100 en 1800. Halverwege het jaar werd de eerste vitrine ontruimd, omdat het materiaal elders nodig was; de inhoud van de tweede vitrine verlevendigt nog steeds de kantine.
Op 19 februari werd in het Cultureel Centrum De Vaart te Hilverum de tentoonstelling ,,Urnen Delven. Het opgravingsbedrijf artistiek bekeken'' geopend. Deze expositie, opgezet door de gemeentelijk archeologe van Hilversum, liet afbeeldingen zien van opgravingen bekeken door het oog van kunstenaars. Uit Utrecht hing er een tekening van Chris Schut, die de opgraving aan de Waterstraat uit 1946 laat zien, en een aquarel van Hans van Dokkum, waarop de blootgelegde stadsmuur bij het Physisch Laboratorium aan de Bijlhouwerstraat in 1958 is afgebeeld. Beide kunstwerken zijn afkomstig uit de Topografische Atlas van de Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht. De tentoonstelling, die ook in Groningen, op Schokland, in Hoorn, Nijmegen en Leiden te zien geweest is, was ontstaan naar aanleiding van een gelijknamige bundel artikelen onder redactie van de samenstelster van de

tentoonstelling mevr. drs. M. Addink-Samplonius. In die bundel werd een korte beschrijving van de afgebeelde opgravingen gegeven. (zie verder onder: Publicaties).
In maart werd in de watertoren aan de Lange Lauwersstraat het Waterleiding Museum geopend. Ter illustratie van een middeleeuwse wijze van watervoorziening werd aldaar een restant van een zgn. boomstamput uit de opgravingen aan het Vredenburg opgesteld. Ook werd een aantal waterkannen uit diverse perioden in langdurig bruikleen afgestaan.
Van 22 april tot 22 juli stonden de vitrines in de HEMA aan de Oude Gracht ter beschikking van de archeologen en bouwhistorici in de gemeente Utrecht. Van deze mogelijkheid een werkelijk breed publiek te bereiken, werd dankbaar gebruik gemaakt. Talloze winkelenden konden kennis nemen van de opzienbarende resultaten van de opgravingen aan het Pieterskerkhof en de Korte Nieuwstraat en van het bouwhistorisch onderzoek in o.a. Kromme Nieuwe Gracht 1-5 (afb. 4). Daar deze onderzoekingen in de toen net uitgekomen archeologische en bouwhistorische Kroniek over 1982 beschreven waren, werd het aanbod van de bedrijfsleiding van de HEMA deze Kroniek bij de klantenservice te verkopen dankbaar aanvaard: ongeveer 215 mensen schaften zich daar een exemplaar aan.
Op 15 juni werd de school aan het Pieterskerkhof na verbouwing en uitbreiding heropend. Ter gelegenheid daarvan werd een kleine tentoonstelling van foto's en tekeningen ingericht over de ter plaatse uitgevoerde opgraving. Het tentoongestelde is toegevoegd aan het lesmateriaal van de school.
Op 17 en 18 september vierde de Waalse Gemeente haar vierhonderdjarig bestaan in Utrecht. In de Pieterskerk werd ter gelegenheid van dat jubileum een kleine archeologisch/historische tentoonstelling ingericht, die de basis vormde voor een kleine permanente expositie van romeinse en middeleeuwse voorwerpen die in de kerk gevonden zijn tijdens de restauratie en van foto's en tekeningen die de ontwikkeling van het kerkgebouw weergeven.
Van 22 t/m 25 september werd in Bryggens Museum te Bergen (Noorwegen) de Second Conference on Waterfront Archaeology in North European Towns gehouden. Een overzicht van alle in de lezingen van het congres ter sprake komende opgravingen was door middel van foto's en tekeningen in het museum, ook vóór en na het congres, te zien. Utrecht was vertegenwoordigd met een samenvatting van de resultaten van de opgravingen in het noorden van de stad (schepen uit de bouwput van de Nederlandsche Bank, 1974; de opschuivende beschoeiingen bij de Jan Meyenstraat e.o., 1979-1981). Vooral de twee overzichtsplattegronden oogstten veel bewondering.

Hoogtepunt op tentoonstellingsgebied was de opening van ,,Utrecht Ommuurd. De stedelijke verdedigingswerken van Utrecht'' door de burgemeester, mevr. drs. M. W. M. Vos-van Gortel op 3 november n het gebouw van de Gemeentelijke Archiefdienst (afb. 5). Net als bij ,,Urnen Delven'' werd de tentoonstelling begeleid door een bundel onder dezelfde

Afb. 4 Aspecten van het bouwhistorisch onderzoek op de tentoonstelling in de Vitrines van de HEMA aan de Oude Gracht.

titel (zie onder Publicaties).
Tentoonstelling en bundel waren voor een groot deel het werk van mevr. drs. L. C. van der Vlerk. Met gebruikmaking van drie soorten bronnen (geschreven berichten, afbeeldingen en archeologische waarnemingen) werd een beeld geschetst van ontstaan, ontwikkeling, gebruik en onderhoud van de Utrechtse stadsverdediging in de middeleeuwen. Naast de bundel werd ook een catalogus van de tentoonstelling uitgegeven, die voortreffelijk was uitgevoerd door de afdeling Reproductie van de ROVU. De tentoonstelling duurde tot 21 januari en trok ca. 1600 bezoekers.

Ter afsluiting van hun jaar bij de ROVU hebben zeven stagiaires, die in het kader van het project ,,Stage tijdens werkloosheid'' bij de onderafdeling Monumenten gewerkt hebben, een tentoonstelling in de kantine van de ROVU aan de Ravellaan ingericht, die een overzicht gaf van de resultaten van hun stage (afb. 1 en 2). Onder de titel ,,Gedaan zonder Baan'' werden getoond: opmetingswerk aan monumenten, ordenen en beschrijven van oude bouwtekeningen, leerconservering, Utrecht Ommuurd, isometrische tekening van de opgegraven resten van het kasteel Vredenburg, het samenstellen van tekeningen van fotogrammetrisch opgenomen gevelwanden.

T. J. Hoekstra

Afb. 5 Opening van de tentoonstelling ,,Utrecht Ommuurd'' op 3 november 1983 door de burgemeester van Utrecht, mevrouw drs. M. W. M. Vos-van Gortel, in het gebouw van de Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht.

Het Utrechts Documentatiesysteem

Het opzoeken van gegevens in de talrijke boeken, archiefstukken, afbeeldingen en artikelen over Utrecht betekent vaak een speurtocht op goed geluk. Daarom beoogt het Utrechts Documentatiesysteem informatie over Utrecht (stad en provincie) of voor Utrecht relevante gegevens in één alfabetisch geordend kaartsysteem bijeen te brengen. Het is bedoeld voor zowel leek en amateur als voor vakman en -vrouw. Hoewel de opzet een zeer brede invulling nadrukkelijk mogelijk maakt, ligt het accent voorlopig op (bouw)historische gegevens over de stad Utrecht. Toch is er nu al heel wat meer opgenomen dan alleen informatie over huizen.

Door een opzet met verschillende soorten kaarten kunnen zowel standaardgegevens alsook teksten, afbeeldingen of verwijzingen daarnaar hun plaats vinden. Van panden (en andere topografische verschijnselen) wordt het adres als trefwoord gekozen, via de kruisverwijzingen kunnen dan bijvoorbeeld de gegevens over de stadsmuur bijeen gezocht worden of ontdekt men via de ingang ,,NV-huis'' dat dit Oudegracht 245 is, en dat dit complex eerst klooster, daarna weeshuis was en nu verbouwd wordt tot centrum voor jongerencultuur.

Het documentatiesysteem is op 27 januari gestart als een samenwerkingsproject van het Utrechts Monumentenfonds en de onderafdeling Monumenten van de ROVU. De vrijwilligers van de Werkgroep Documentatie van het UMF werken sindsdien aan de verwerking van onder andere de afleveringen van deze Kroniek, de Jaarverslagen van het UMF, de registers op de maandbladen van Oud-Utrecht, de Catalogus van het Historisch Museum der Stad, diverse boeken over Utrecht en al dan niet actuele krantenartikelen.

Vanuit de onderafdeling Monumenten vinden ongepubliceerde gegevens uit bouwhistorische opnamen hun plaats in het systeem. De diverse monumentenlijsten worden toegankelijk gemaakt en oude bouwtekeningen uit de verzameling van de Gemeentelijke Archiefdienst zijn in bewerking door P. Notermans en mevrouw N. Pulle-Starke (zie ook onder Personele zaken in deze Kroniek).

Het Utrechts Documentatiesysteem wordt volledig openbaar. Naar verwachting zal eind 1984 een omvang bereikt zijn die openstelling zinvol maakt. Het systeem zal dan te raadplegen zijn o.a. bij de Gemeentelijke Archiefdienst en bij de Openbare Bibliotheek.

Jean Penders

De ,,Geïllustreerde Beschrijving''

Het is bijna twintig jaar geleden dat in de reeks ,,,Geïllustreerde beschrijvingen van de monumenten van geschiedenis en kunst'' een deel over de stad Utrecht verscheen, te weten het deel over de Dom door E. J. Haslinghuis en C. J. A. C. Peeters. Daarvóór was in 1956 in dezelfde reeks een deel over de openbare gebouwen in de gemeente Utrecht verschenen, eveneens van de hand van Haslinghuis.

In het afgelopen jaar is in een samenwerkingsproject van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de gemeente Utrecht gewerkt aan de opzet voor een nieuw Utrechts deel in deze reeks, dat tot onderwerp zal hebben: de huizen binnen de oude stad.

Tijdens de eerste fase van het project zijn door mevr. M. Dolfin, E. M. Kylstra en J. Penders in het afgelopen jaar ongeveer duizend panden bezocht en/of onderzocht. Deze inventarisatie heeft niet alleen een groot aantal gegevens per pand opgeleverd, maar hij biedt ook de mogelijkheid tot het ontwikkelen van een typologie. In de publicatie zal niet langer, zoals tot nu toe gebruikelijk was, een beschrijving per huis en per straat gegeven worden, maar een beschrijving per type. Dat betekent dat met de beschrijving van één type een groot aantal panden ineens omvat wordt. Op deze manier hoopt men een versnelde uitgave van de geïllustreerde beschrijving te bewerkstelligen.

Uit het bovenvermelde onderzoek van de panden is als meest bruikbare en begrijpelijke indeling een zgn. ,,bouwmassa typologie'' ontstaan. Daarbij wordt uitgegaan van de totale opzet van het huis zoals die zich voordoet, bijvoorbeeld met betrekking tot het aantal bouwlagen, de complexiteit, de zelfstandigheid, en de ligging op het perceel. Zo worden o.a. onderscheiden: het diepe, éénbeukige éénlaagshuis, het brede tweebeukige huis, en het complexe huis.
De tweede fase van het project zal bestaan uit de eigenlijke beschrijving per type en het selecteren en beschrijven van representatieve voorbeelden.

M. Dolfin

Publicaties met betrekking tot onderzoekingen uit vorige Kronieken

M. W. J. de Bruijn, Mariaplaats 13 en het zegelstempel van de clericus Jan van Slewijk. MBOU 1983-10, 221.
M. W. J. de Bruijn, De ontstaansgeschiedenis van het poortgebouw van Zoudenbalch in de Mariastraat te Utrecht. MBOU 1983-11, 232-233.
M. W. J. de Bruijn, De ,,Vicus Tastcunt'', het gebied ten noorden van de Geertekerk. MBOU 1983-12, 244-245.
H. L. de Groot, Scherven, schoeiingen en schepen. Doctoraalscriptie Albert Egges van Giffen Instituut voor Prae- en Protohistorie, Universiteit van Amsterdam. Typescript. Amsterdam 1983.
T. J. Hoekstra, Op zoek naar de Rijn, 1946. In: M. Addink-Samplonius ed.: Urnen Delven. Het opgravingsbedrijf artistiek bekeken. Dieren 1983, 113-115.
T. J. Hoekstra, Sterrenburg te Utrecht, 1958. In: M. Addink-Samplonius ed.: Urnen Delven. Het opgravingsbedrijf artistiek bekeken. Dieren 1983, 121-123.
L. C. van der Vlerk, Utrecht Ommuurd. De stedelijke verdedigingswerken van Utrecht. Met bijdragen van T. J. Hoekstra, J. E. A. L. Struick en S. K. Wilmer-Hazemeijer. Vianen 1983.

Vervolgonderzoek met betrekking tot onderzoekingen uit voorgaande Kronieken

Kaatstraat (Kroniek 1978-1979-1980, MBOU 1981-3, 53-57 en Kroniek 1982, MBOU 1983-3, 31).
Prof. dr. P. F. Elbers van de Vakgroep Moleculaire Celbiologie van de RU Utrecht deed een nader onderzoek met een röntgenspectrometer naar de samenstelling van de klei en de deklaag van een aantal tegeltjes uit de kuilen met ovenafval in de Kaatstraat.
Daar alle klei, dus ook die van de met tinglazuur bedekte tegeltjes, identiek bleek te zijn, staat locale productie van deze bijzondere voorwerpen nu wel vast. Opmerkelijker was dat de beschildering op die tegeltjes geen spoor van mangaan bevatte, maar wel ijzer en calcium. Calcium kan geen zwarte neerslag veroorzaken. IJzer kan dat alleen in zuivere poedervorm, maar dat veronderstelt dan wel reducerend afstoken, waardoor het ijzer metallisch zwart kan neerslaan. De tegels zelf zijn echter rood, zodat er oxyderend gestookt moet zijn. Eventueel reducerend nastoken is wegens de technische moeilijkheid daarvan, uitgesloten. Het blijft dus de vraag welk - niet aantoonbaar - zwart element is gebruikt voor de tekening op de met tin geglazuurde tegels (grafietpoeder?)

R. de Zwarte

Onderzoekingen, vondsten en publicaties

Deze rubriek is gerangschikt op straatnamen. De nummering verwijst naar de kaart van afb. 6.
Alle archeologische vondsten en gegevens bevinden zich - indien niet anders vermeld - in het Provinciaal en Gemeentelijk Depot van Bodemvondsten, Voetiusstraat 2, Utrecht. De bouwhistorische documentatie berust bij de onderafdeling Monumenten van de Dienst Bouwen en Wonen van de ROVU, Ravellaan 96, Utrecht.

De foto's waarbij geen maker vermeld staat, zijn, zoals in de afgelopen twaalf jaar met constante hoge kwaliteit en grote inzet, gemaakt door de Fotodienst van de Gemeente Utrecht. Te allen tijde en onder de gekste omstandigheden hebben C. van Dijk, J. W. Haring, G. van de Haar en D. Sleurink hun werk ten behoeve van bouwhistorie en archeologie gedaan.
De Utrechtse Foto Afwerk Centrale behandelde weer honderden opnamen die ten behoeve van de depotadministratie van vondsten gemaakt zijn. Een aantal ervan treft men ook in deze Kroniek aan.

Gebruikte afkortingen

Cat. Hist. Mus.	Catalogus van het Historisch Museum der Stad
CMU	Centraal Museum Utrecht
Det	Determinatie
GAU	Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht
JBOU	Jaarboek(je) Oud Utrecht
Kroniek	Archeologische (en Bouwhistorische) Kroniek van de Gemeente Utrecht
LIT	Literatuur
MBOU	Maandblad Oud Utrecht
Opm	Opmeting
RAU	Rijksarchief in de Provincie Utrecht
RDMZ	Rijksdienst voor de Monumentenzorg
RGD	Rijksgebouwendienst
ROB	Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek
ROVU	Dienstenstructuur Ruimtelijke Ordening, Openbare Werken, Volkshuisvesting Utrecht
RU	Rijksuniverstiteit
TA	Topografische Altas
Tek	Tekening

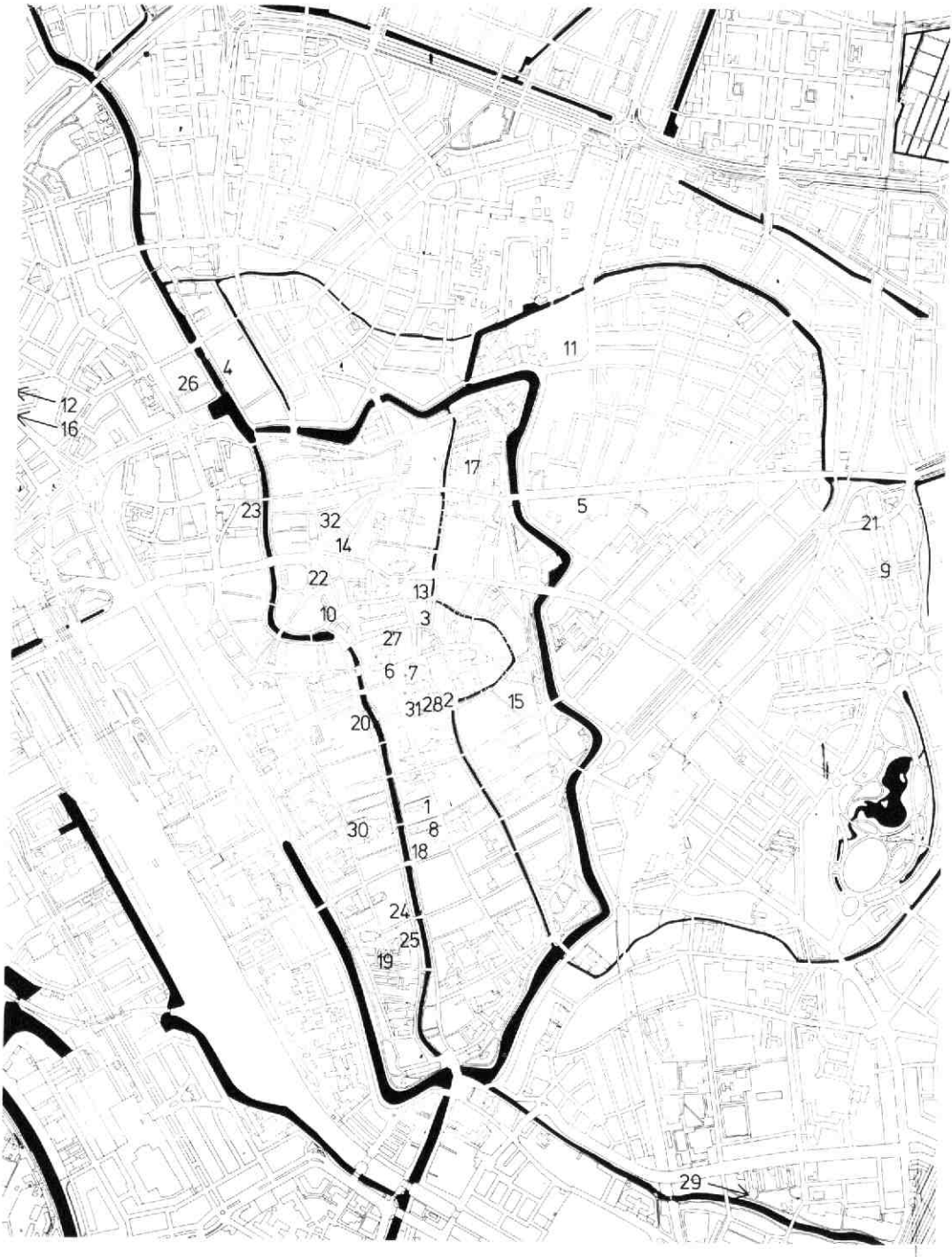

Afb. 6 Kaart van het centrale gedeelte van de gemeente Utrecht. De cijfers verwijzen naar de genummerde beschrijving van het op die plaats verrichte onderzoek of de daar gedane waarneming.

1. Abraham Dolesteeg 11-17

Deze sterk verkommerde en onderling verschillende huisjes bleken oorspronkelijk vier identiek gebouwde woningen te zijn geweest, twee aan twee gespiegeld onder een doorlopend zadeldak tussen twee topgevels (afb. 7 en 8).
Van de opzet uit het eerste kwart van de 17e eeuw was, ondanks sloop en verbouwingen, nog een groot aantal gegevens terug te vinden.
Behoudens wat moppen in de achtergevel zijn de huisjes gebouwd met baksteen van 25,5 x 12,2 x 5,5 cm; 10 lagen 65,5 cm, waarbij de voorgevel in kruisverband werd gemetseld. Per woning was er één venster. Vlak boven vensters en deuren liep een doorgaande, iets uitstekende, strook plavuizen (15,5 x 2,7 cm), die als waterlijst diende. Het metselwerk daarboven eindigde met een tandlijst.
Van de oorspronkelijke vensters komen waarschijnlijk de eiken onderdorpels van de huidige vensters van 11 en 13, nl. een hergebruikte stijl en onderdorpel van een kruisvenster, terwijl het bovendeel van het deurkozijn van 15, met een zwaar profiel aan de binnenzijde van de bovendorpel, nog oorspronkelijk is.
De achtergevel was een hutspot van zes soorten metselwerk uit verschillende perioden (afb. 9). Van de oudste fase zijn fragmenten opgaand werk in moppen (brokken) in de achtergevels van 11 en 13 over, terwijl de fundering over de gehele lengte uit dit soort metselwerk bestaat. Vermoedelijk is hier sprake van een muur op een oude perceelsgrens. Op die muur is verder gemetseld met dezelfde steen als die van de voorgevel, ook in kruisverband en met resten van een tandlijst. Oorspronkelijk was de achtergevel rood geverfd. Er zijn vage aanwijzingen dat elk huisje een venster en een deur in de achtergevel gehad heeft. In ieder geval had ieder huisje een buitentoilet, twee aan twee geplaatst tegen de achtergevel en met een af-

Afb. 7 Abraham Dolesteeg 11-17. De voorgevel van 11-17 vóór de restauratie.

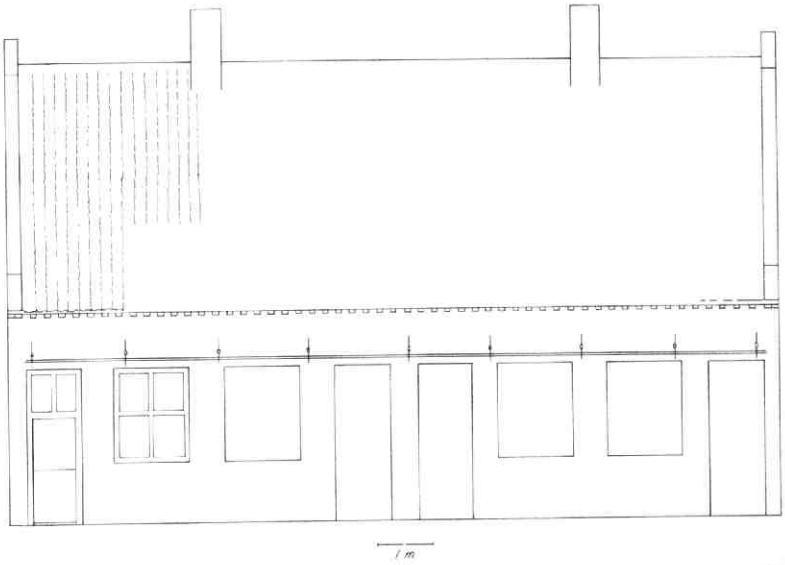

Afb. 8 Abraham Dolesteeg 11-17. Reconstructie van de voorgevel van 11-17 in de situatie van 1618. Tek. B. J. M. Klück.

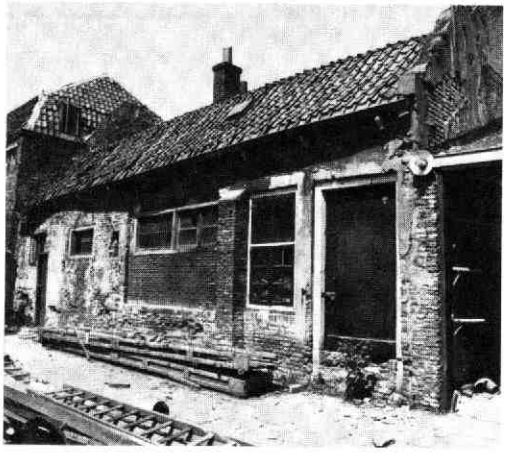

Afb. 9 Abraham Dolesteeg 11-17. De achtergevel van 11-17 vóór de restauratie.

voer naar een gemeenschappelijke beerput onder de woningen. Op de scheiding van 11 en 9 was vanaf het begin een tuinmuur.

Nog in de 17e eeuw vond een verbouwing plaats, waarbij de indeling van de achtergevel ingrijpend gewijzigd werd: de vensters verdwenen en in plaats daarvan kregen de deuren een verbreed bovenlicht (afb. 10). De reden hiervan was waarschijnlijk de behoefte van binnen een gesloten wand te krijgen om een bedstede tegenaan te maken. Voor de nieuwe muurdammen werden bakstenen van 23 x 11,2 x 4,2 cm; 10 lagen 51,5 cm, gebruikt. De beide eindgevels hadden oorspronkelijk geen vensters. De top was met vlechtingen en een tuit afgewerkt.

Bij het onderzoek aan de oostgevel bleek dat de beganegrond uit middeleeuws werk bestond, waarover straks meer.

De tussenmuren waren halfsteens. De middelste muur was in vakwerktechniek uitgevoerd, waarbij op regelmatige afstand regels gespijkerd waren aan twee stijlen op de beganegrond; daarover lag een balk die drie met regels verbonden stijlen droeg (afb. 11). De buitenste van deze stijlen waren oorspronkelijk tegen de wormplaten van de kap gespijkerd, terwijl de middelste waarschijnlijk de nokgording steunde. Om de voeten van de stijlen op de beganegrond tegen vocht uit de grond te beschermen, was aan beide zijden een steen geplaatst (wat echter niet afdoende hielp). Het onderzoek van de degelijk uitgevoerde fundering van deze vakwerkmuur leverde een toevalsvondst op: een zilveren dukaton uit 1665 afkomstig uit de Zuidelijke Nederlanden (afb. 12). Of een munt van een zo grote waarde opzettelijk begraven is of dat hij bij ongeluk weggerold en zoekgeraakt is, valt uit de droge feiten niet af te leiden, maar het is na zoveel eeuwen nog mee te voelen dat de beslist niet vermogende bewoners van het huis er geen plezier van gehad kunnen hebben.

In de beide andere scheidingsmuren, waarvan alleen de funderingen nog over waren, bevonden zich twee stookplaatsen rug-aan-rug (afb. 13). Op dat punt waren de muren steens dik, en samen met de uitgemetselde wangen van de schouwen werkten ze als steunberen voor de overigens halfsteens muren, zodat waarschijnlijk daarin geen vakwerk als versteviging nodig was. Tussen de stookplaatsen en de achtergevel waren deze tussenmuren gemetseld op een zware boog, waarmee de meer dan 2 m wijde beerput was overspannen (afb. 14). Alleen in 11 was nog een aanzienlijk deel van de oorspronkelijke plavuizen vloer bewaard gebleven (plavuizen van 15,5 x 2,5 cm in halfsteens patroon), met veel reparaties op de veel belopen plaatsen, zoals tussen de haard, bedstede en achterdeur (afb. 15). De bedstede van 11 bevond zich in de zuidwesthoek, de rechte trap tegen de westmuur, vrij dicht achter de deur; in 13 hetzelfde, maar dan tegen de oostmuur.

In ieder geval vanaf het midden van de 17e eeuw,

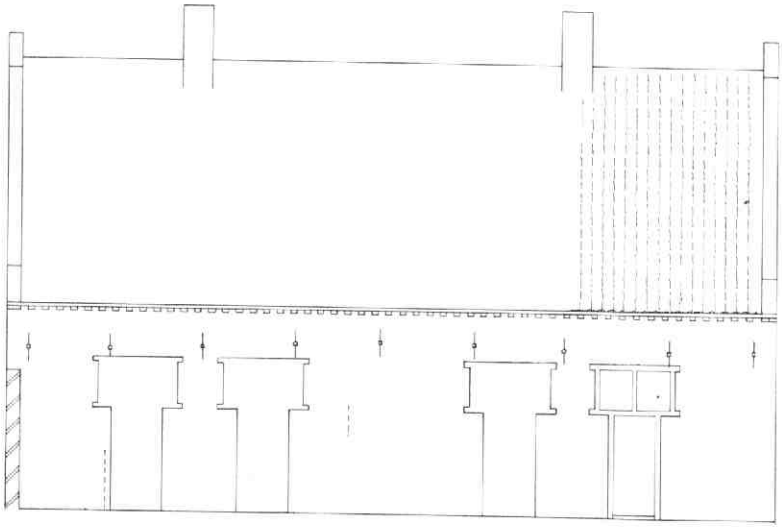

Afb. 10 Abraham Dolesteeg 11-17. Reconstructie van de achtergevel van 11-17 in de situatie van ca. 1665. Tek. B. J. M. Klück.

Afb. 11 Abraham Dolesteeg 11-17. De vakwerkmuur tussen 13 en 15 gezien vanuit 13. Tek. B. J. M. Klück. Links zijn - gedeeltelijk - de laatste vloeren aangegeven en met onderbroken lijnen de oorspronkelijke vloeren. Op de bovenste regel zijn gaten van vroegere vlieringbalkjes te zien. Ook de oorspronkelijke lengte van de nokstijl en het bijbehorende dakvlak zijn aangegeven.

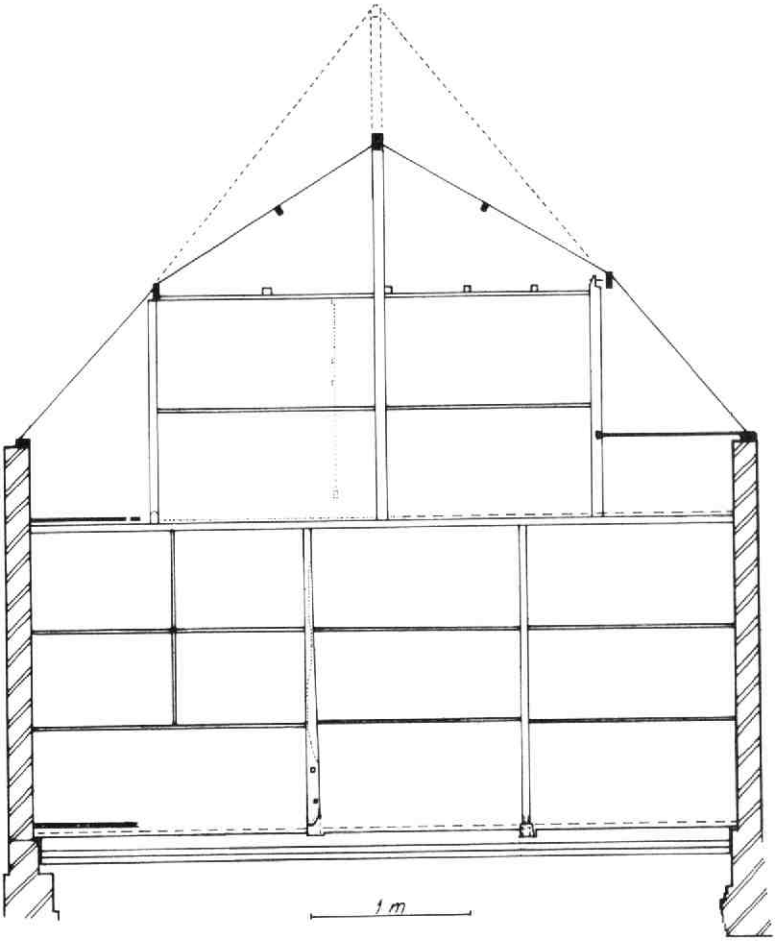

maar misschien al vanouds, scheidde een houten wand een piepklein kamertje aan de steegzijde af. Behalve een deur zal hierin ook een venster gezeten hebben.

Het plafond, ruim 3 m boven de vloer, was getimmerd op een enkelvoudige balklaag. De ruim 7 m lange grenen balken rustten op eiken sleutelstukken. De strijkbalken langs de eindgevels werden ieder door twee eiken consoles met hetzelfde profiel als dat van de sleutelstukken ondersteund. De binnenmuren hadden geen strijkbalken: niet alleen in de vakwerkmuur, maar ook in de beide andere muren was een houten plaat opgenomen, waarop de vloerdelen eindigden in een sleuf van het daarop geplaatste metselwerk. Raveelbalken langs de schoorstenen waren dan ook niet nodig.

Grenen spanten, voor ieder huisje één, en van west naar oost genummerd, droegen vlieringbalkjes, waarvan de gaten in de eindgevels en in de tussenmuur teruggevonden zijn (afb. 11). De zolder kreeg licht via dakkapellen aan de steegzijde. Met de vliering van 14 m² kwam de totale vloeroppervlakte per huisje op 60 m², wat voor kamerwoningen redelijk ruim is te noemen.

In de 18e eeuw treden er veranderingen op. In 11 en 13 blijft de indeling ongewijzigd, maar hij wordt op allerlei punten vervangen: een nieuwe plavuizen vloer, een nieuwe houten wand tussen voorkamertje en woonkamer, de schouw wordt betegeld met tulptegels en langs de vloer komt een plint van afwisselend witte en schildpadtegels. In de haardvloer worden nieuwe aspotten ingegraven. Pijpekoppen, teruggevonden in de haard en stammend uit de tijd van deze verbouwing, zijn tussen 1750 en 1780 gemaakt (Det. P. Smiesing). Er wordt een nieuwe bedstede ge-

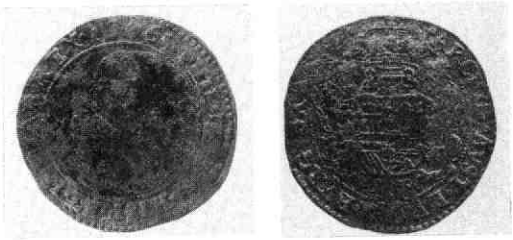

Afb. 12 Abraham Dolesteeg 11-17. Zilveren ducaton geslagen voor Brabant; muntplaats Brussel. Foto P. C. von Hout. a. voorzijde: borstbeeld van Philips IV met omschrift. PHIL.IIII.DG.HISP.ET.INDIAR.REX. 1665. b. keerzijde: wapenschild gehouden door leeuwen met omschrift: ARCHID.AVST.DVX.BVRG.BRA.

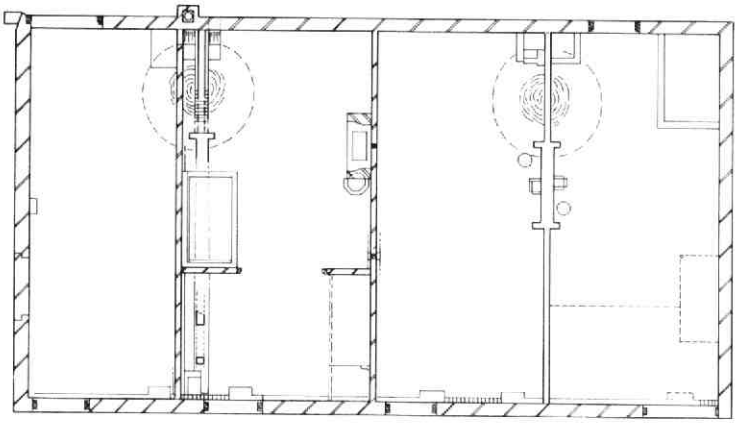

Afb. 13 Abraham Dolesteeg 11-17. Plattegrond met de gevonden vroegere indelingssporen. Tek. D. Doyer. Onder de voorgevel twee en een halve door steunberen geflankeerde drempels. In de oostmuur zijn de doorgang en een steunbeer van de middeleeuwse situatie aangegeven.

maakt met eronder een klein keldertje. Er komen nieuwe (schuif)ramen in de voorgevel en ook de deuren worden vernieuwd. Alleen de deur van 13, met aparte boven- en onderdeur, was tot de huidige verbouwing bewaard gebleven.

Veel ingrijpender is de verbouwing van 15 en 17 geweest. De scheidingsmuur tussen beide huisjes wordt afgebroken en 42 cm naar het oosten verplaatst, dus ten koste van 17 (afb. 13 en 14). Deze muur is met steen van 23 x 11 x 3,7 cm in leem gemetseld, evenals de dwarsmuur die het nu grotere 15 verdeelt in een voorvertrek en een woonkamer, verbonden via een dubbele deur. In de woonkamer wordt een nieuwe schouw gemaakt: een hangschouw tegen de westmuur met een betegelde stookwand. Er is geen haardpot voor de as, maar een soort overgangsconstructie tussen de traditionele haardpot en de bij 19e-eeuwse schouwen gebruikelijke grote asput in: op de normale plaats van de haardpot - aan de rand van de stookplaats, hier rechts - was op een bodem van plavuizen met ijsselsteentjes een ronde asput gemaakt, die oorspronkelijk afgedekt was met een, in de plavuizenvloer opgenomen, zwarte plavuis met een rond gat, die juist weer karakteristiek is voor haardpotten.

Afb. 14 Abraham Dolesteeg 11-17. Fragment van de fundering van de verdwenen scheidingsmuur in 15. Onder de grote boog bevindt zich de beerput. Links: de resten van de stookplaatsen, doorsneden door de bedstee-kelder.

In de noordoosthoek van de woonkamer wordt een bedstede getimmerd op een bedstee-keldertje, waarvan de stenen vloer voor een deel bestaat uit de fundering van de oude tussenmuur. Om het keldertje zo droog mogelijk te houden, was de buitenzijde afgesmeerd met een paar centimeter dikke laag klei.

In de voorgevel (nu voorzien van een goot) worden venster en deur omgewisseld, waarbij een deel van het 17e-eeuwse deurkozijn opnieuw gebruikt wordt (afb. 7). Een nieuwe, minder steile trap, omtimmerd en met een kast onder de trap, komt op de plaats van de oorspronkelijke trap.

De achtergevel van 15 wordt volledig anders: de deur verdwijnt en er komt een groot venster over de volle breedte (afb. 9).

De zoldervloer wordt nieuw getimmerd en de zolders van 15 en 17 worden nu één geheel. Daar komt ook het toilet dat met een pijp van aardewerken buizen in een gemetselde koker tegen de achtergevel op de beerput loost (afb. 9). Ook de achtergevel van 17 wordt nieuw ingedeeld en, net als bij 15, worden daarbij de stenen van de gesloopte tussenmuur gebruikt. Naast een schuifraam komt een brede deur met ijzeren haken aan de bovendorpel. Behalve dit verschijnsel wijst ook het ontbreken van een stookplaats en van een bedstede op een bedrijfsfunctie. Dat doet ook de verandering van de voorgevel, waar het venster naast de nieuwe ingang komt te vervallen. Er is geen verbinding tussen 15 en 17.

De belangrijkste wijziging in de 19e eeuw is, dat nu ook 11 en 13 hun achterdeur en daarmee hun buiten wc en plaatsje kwijtraken. Nieuwe toiletten worden nu binnen gemaakt, wat geen verbetering genoemd kan worden. Alleen een klein, hooggeplaatst raam blijft over. Ook het grote venster van 15 wordt vervangen door een veel kleiner exemplaar op dezelfde hoogte als die van 11 en 13. Zelfs het hemelwater is

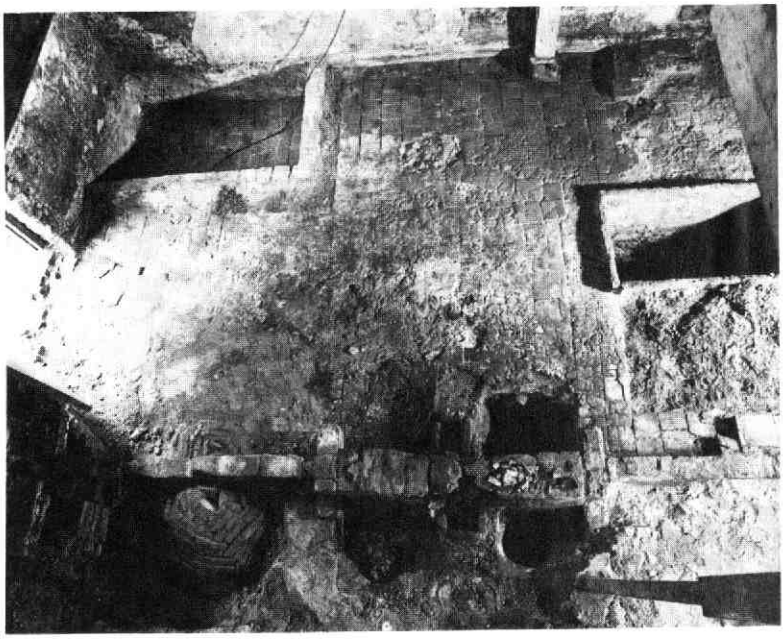

Afb. 15 Abraham Dolesteeg 11-17. Gedeelte van de opgegraven vloer en stookplaatsen van 11 en 13. Links de beerput. Linksboven: een bedstee-keldertje. Tussen bedstede en vroegere kast onder de trap (rechts als later verhoogde vloer zichtbaar) zijn de 17e-eeuwse plavuizen het minst gesleten. De put rechts is modern.

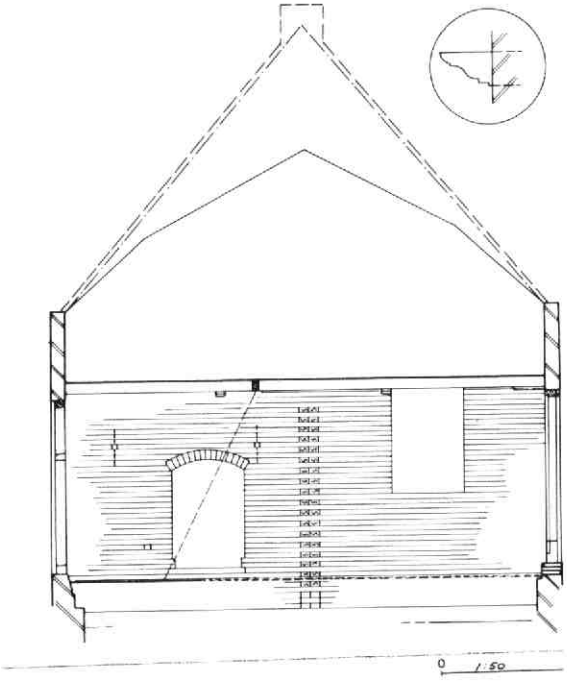

Afb. 16 Abraham Dolesteeg 11-17. De oostmuur van 17. Tek. D. Doyer. Op de beganegrond de buitenmuur van het pesthuisje van het Abraham Dolekloster met ingang, steunbeer en venster. Over de ingang een aftekening van de trap uit 1618. De 17e-eeuwse geveltop is gereconstrueerd. In het cirkeltje het profiel van de console van de strijkbalk.

op het achterterrein niet meer gewenst: een zgn. keulse goot voert het water van de verhoogde achtergoot door de zolderruimte van 11 heen naar de steeg. De bovenspanten worden vervangen en het dak krijgt een geknikte vorm.

Aan het einde van de 19e eeuw wordt op de zolder van 15 een nieuw toilet gemaakt dat een mijlpaal in de ontwikkeling van het sanitair is: in de traditionele poepdoos met gedraaid houten deksel is een gietijzeren trechter met zwanehals geplaatst, die op de riolering loost. Een voorstadium van deze ontwikkeling werd aangetroffen in 13, waar de trechter uitkwam in een gietijzeren pot boven in de stortkoker, zodat door naspoelen met water stank uit de beerput voorkomen kon worden.

Na deze waarnemingen gaan we even naar buiten, in de frisse lucht, waar op het, in de 19e eeuw verhoogde, deurkalf van 17 nog het oude wijknummer A505 te lezen was.

De oostmuur van 17 leverde bij het ontpleisteren een verrassing op in de vorm van middeleeuws metselwerk op de beganegrond. Daarin bevond zich een doorgang met segmentboog en een venster en tussen die beide in een afgehakte steunbeer (afb. 16). Behalve dat de steunbeer op zich al een aanwijzing was dat hier sprake was van een oude buitenmuur van een gebouw waar 11-17 in de 17e eeuw tegenaan gebouwd waren, bleek bij nauwlettende beschouwing dat overal op het middeleeuwse metselwerk, maar niet op de vullingen van doorgang en venster en al evenmin op het afgehakte metselwerk van de steunbeer, resten van een rijke korstmos vegetatie aanwezig waren. De botanicus A. Aptroot, Instituut voor Systematische Plantkunde van de RU Utrecht, determineerde vijf soorten. Links van de doorgang en daarbo-

Afb. 17 Abraham Dolesteeg 11-17. Gedeelte van een middeleeuwse drempel en de rest van een steunbeer onder de ingang van 15. Rechtsvóór: de fundering van de 17e-eeuwse scheidingsmuur.

ven werden ook nog stengeldeeltjes en hechtwortels van klimop gevonden. Aan de andere zijde van de muur - nu de buitenkant - was te zien dat oorspronkelijk aan de noord- en zuidzijde ervan gevels aangesloten hebben. Balkgaten, een vloerlijn en latere sporen als een schoorsteenverkleuring en de afdruk van een pompbak duiden op het in gewijzigde vorm voortbestaan van bebouwing op deze plaats.
Een ander gegeven dat de situatie vóór de 17e eeuw belicht, was de ontdekking van het feit dat de voorgevel van 11-17 gefundeerd was op het restant van een middeleeuwse muur, waar op drie plaatsen nog net drempels (kennelijk van doorgangen) tussen steunberen bewaard waren (afb. 13 en 17). De meest linkse rollaag van een dergelijke drempel loopt onder de scheidingsmuur met 9 verder, terwijl uit het verschil in aanleg met de middeleeuwse oostmuur blijkt dat de muur langs de steeg ouder is. Ondanks de doorgangen is er geen sprake van êen rijtje woningen geweest, maar van een tuinmuur. Dat wordt bevestigd door de vondst van een tiental huisjes van tuinslakken tegen de voet van de muur in 17 onder het 17e-eeuwse grondpakket.
Vastgesteld kan dus worden dat er in de middeleeuwen een tuin was aan de zuidzijde van de Abraham Dolesteeg, waarin - nog in de middeleeuwen - een huisje gebouwd is met de voorgevel in de tuin. In het begin van de 17e eeuw is een groot deel van deze tuin bebouwd met vier kameren.
Deze informatie, gecombineerd met de in de volgende Kroniek te behandelen ontdekkingen in Abraham Dolesteeg 10, vormden voldoende aanleiding Martin de Bruijn en Jan Meijman te vragen archiefonderzoek te doen naar de bebouwingsgeschiedenis van de steeg. Hun resultaten werden aangevuld met de spontane bijdrage van Kees van der Wiel, die archiefbronnen raadpleegde naar aanleiding van een journalistiek bezoek aan de steeg.
In het kort valt uit hun onderzoek op te maken dat de nonnen van het Abraham Dolekloster in 1505 in de steeg een huis met tuin en daarin een kamer kochten. In 1602 werden aan de zuidzijde van de steeg twee huizen en een tuin uit het kloosterbezit verkocht. Het oostelijke huis en de tuin werden gekocht door Johan van Wijck. Dat huis blijk door het klooster gebruikt te

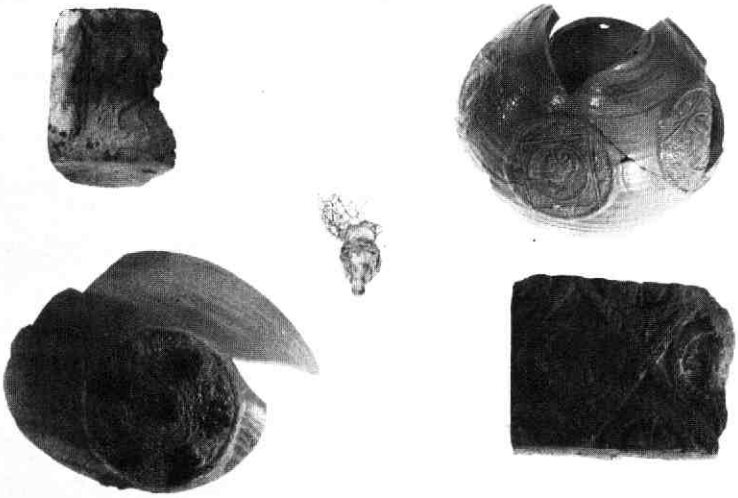

Afb. 18 Abraham Dolesteeg 11-17. Enkele vondsten uit een schervenrijk ophogingspakket uit 1618. Foto H. H. de Jong. Fragment van een 16e-eeuws drinkglas met bladgoud op de met druiven en leeuwekopjes versierde steel. Fragementen van steengoedkannen uit het midden van de 16e eeuw, waarvan een uit Siegburg met medaillons waarop Karolus Magnus en (Septimius) Severus. Fragment van een haardsteen van Luiks fabrikaat uit de eerste helft van de 16e eeuw met een reliëf van een ridder te paard. Haardsteen met datum 1594.

zijn geweest ,,voor haer siecken in tijden van peste''.
In 1609 werden huis en hof verkocht aan Henrick Joostens Brouwer (,,coeckebacker''). Als deze het huis in 1618 verkoopt, blijkt dat er aan de westzijde kameren grenzen; de vier kameren 11-17 zijn dus in of kort vóór 1618 gebouwd met gebruikmaking van de westgevel van het vroegere pesthuisje van het Abraham Dolekloosterr (afb. 18).
Het tweede middeleeuwse huis uit het kloosterbezit kan gelokaliseerd worden ter plaatse van Abraham Dolesteeg 7, dat nu één geheel vormt met 9 en dat binnenkort onderzocht zal worden.
In 1661 zijn alle kameren in de steeg eigendom van Isaack van Gelder: tussen dat jaar en de verkoop van zijn bezit na zijn overlijden in 1664, zal de eerste verbouwing van de achtergevel van 11-17 uitgevoerd zijn. Vanaf dat laatste jaar worden aan de oostzijde van de steeg steeds vier kameren gelijktijdig getransporteerd. Vanaf 1753 wordt voor deze vier huisjes maar drie keer huisgeld betaald. Daarmee is de verbouwing van 15 en 17 te dateren, omdat 17 dan immers zijn woonfunctie verliest.
LIT: M. W. J. de Bruijn, Elfduizend maagden, de dode hand, een onderaardse gang en de pest, de vuile woorden van de turfvulsters en nog het een en ander. Typescript. Utrecht 1984.

B. J. M. Klück

2. Achter St Pieter 4

Achter St Pieter 4 is een groot claustraal huis van St Pieter. Het is een van oorsprong middeleeuws huis, dat voornamelijk in de 17e eeuw tot zijn huidige U-vormige opzet werd verbouwd en uitgebreid. Hieraan werd, vermoedelijk in het begin van de 18e eeuw, de T-vormige tuingang toegevoegd, die hier uitvoerig behandeld zal worden (afb. 19 en 20).
De gang bestaat uit een hoofddeel in de as van het complex, dat middels de rechter boog van de rijke 17e-eeuwse binnenpui aansluit op de hal en de voor-

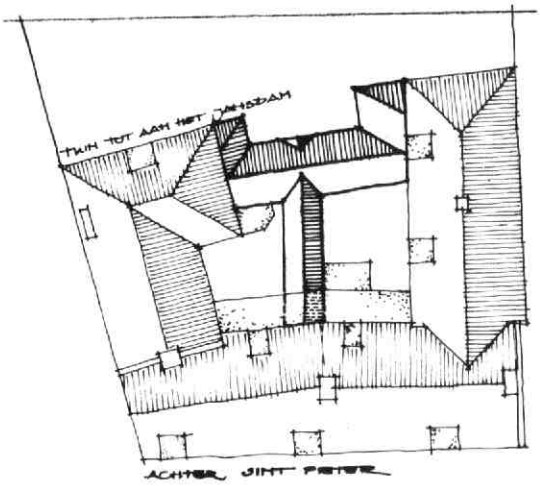

Afb. 19 Achter St Pieter 4. Dakenplan. Tek. C. J. M. Rampart. De tuingang is met een zwaardere lijn aangegeven.

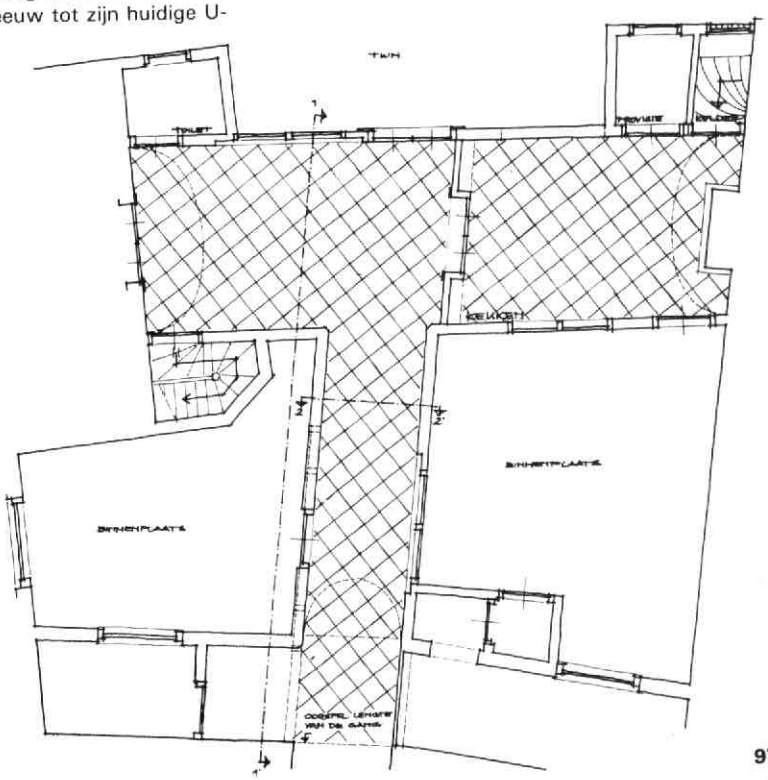

Afb. 20 Achter St Pieter 4. Plattegrond van de tuingang. Tek. C. J. M. Rampart.

Afb. 21 Achter St Pieter 4. Doorsneden en aanzichten van de tuingang. Tek. C. J. M. Rampart. 1-1': doorsnede over de dwarsvleugel en aanzicht van de zijgevel van de hoofdgang met reconstructie van de pui. 2-2': Doorsnede van de hoofdgang. 3: Aanzicht van de tuingevel.

deur, en uit een dwarsvleugel met tuinfront (afb. 21) als verbindingslid tussen de beide achtervleugels. Aan de tuinzijde is deze dwarsvleugel aan beide einden voorzien van twee kleine, vooruitspringende „paviljoens". Hierin bevinden zich aan de ene zijde een toilet, aan de andere zijde een provisiekast en de keldertrap. Op de binnenplaats sluit een vermoedelijk 17e-eeuwse traptoren aan op de tuingang. Het rechter gedeelte van de dwarsvleugel is bij een verbouwing in de eerste helft van de 19e eeuw afgescheiden en tot keuken ingericht. De symmetrische opzet van het tuinfront wordt geaccentueerd door het tympaan boven de dubbele tuindeur in het midden. Wat de tuin betreft, kan nog opgemerkt worden dat die tegenwoordig slechts een kwart van zijn oorspronkelijke oppervlakte omvat. De oude tuin reikte met een diepte van ca 35 m geheel tot aan de Jansdam.

Afb. 22 Achter St Pieter 4. De dwarsvleugel gezien in de richting van de keuken. Links: de tuinzijde. Rechts: de hoofdgang met ingestort gewelf.

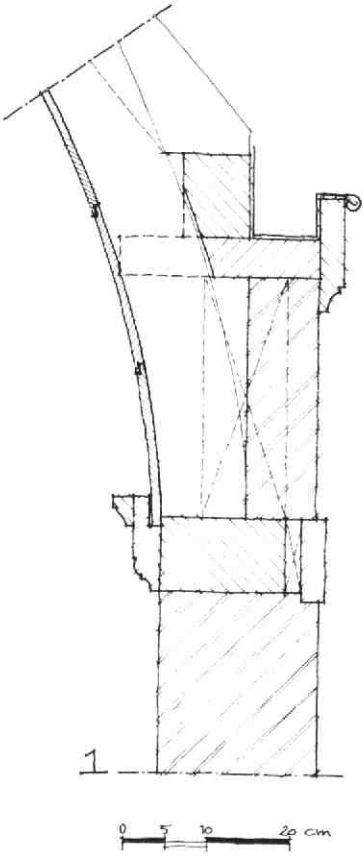

Afb. 23 Achter St Pieter 4. Detail van de kapvoet en van de geboorte van het gewelf. Tek. C. J. M. Rampart.

Afb. 24 Achter St Pieter 4. Detail van de gewelfschildering in de dwarsvleugel. De lichte strepen zijn afkomstig van de pleisterlaag van het stucgewelf.

De hoofdgang wordt gekruist door een (mogelijk later gewijzigde) gang, die aan de beide middeleeuwse voorhuizen tegen de achtergevel werd toegevoegd om de diverse ruimten onafhankelijk van elkaar bereikbaar te maken. De beide gangen zijn voorzien van een drietal vensters, waarvan twee met binnenluiken uit de bouwtijd (maar met later vernieuwde ramen), alsmede van een drietal deuren naar buiten. Aan de zijde van de linker binnenplaats bevond zich in de hoofdgang een - oorspronkelijk open - 18e-eeuwse pui met in het midden de nog bestaande deur met bovenlicht en met ter weerszijden telkens twee - thans dichtgezette - vensters, waarvan de binnenste met glas-in-lood en de buitenste met draaibare ramen of luiken (afb. 21). Wellicht heeft ook de rechter wand van de hoofdgang een dergelijke pui gehad, maar aanwijzingen daarvoor zijn (nog) niet gevonden. De vloer bestaat uit een doorlopend diagonaal patroon van witte marmeren tegels.

De plafondconstructie wordt gevormd door een tongewelf (in de hoofdgang halfcirkelvormig, in de dwarsvleugel ellipsvormig) dat onder het 19e-eeuwse stucwerk de oorspronkelijke versie van eiken wagenschot bleek te verbergen (afb. 22). In de kruin steekt een eenvoudig geprofileerde nokrib onder de gewelfvlakken uit.

De overspanning van beide gangen bestaat in feite uit twee los vanelkaar staande constructies. De drager van het gewelf bestaat uit grenen schenkels (h.o.h. ca 1 m) die in de eigenlijke muurplaat zijn ingelaten (afb. 23). De nokrib houdt deze schenkels in verband; de eiken gewelfdelen zorgen voor de stabiliteit in de lengterichting van het gewelf. Op houten klossen die op de bovengenoemde muurplaat zijn bevestigd, ligt ongeveer 30 cm hoger opnieuw een balk, waarop de kapspanten staan. Deze bestaan uit twee ondergedimensioneerde benen met een nokgording en een haanhout halverwege, boven het gewelf. In de hoofdgang ontbreken zelfs de haanhouten.

De houten gewelven blijken geheel voorzien te zijn van een rijke, illusionistische beschildering van artistiek hoge kwaliteit en daterend uit de bouwtijd (afb. 24). De schildering vertoont een forse balustrade in het onderste deel, dus direct aansluitend op het muurwerk. Op de balustrade zijn diverse tuinvazen en -beelden geplaatst (waaronder borstbeelden van Apollo en Diana), terwijl planten met hun ranken door en over de balustrade heen groeien. Op de achtergrond kijkt men in boomkruinen. Het meest spectaculaire element wordt echter gevormd door de talrijke vogels in bonte kleuren, die op de balustrade zitten of daarboven vliegen tegen een achtergrond van blauwe lucht met wolken. Herkenbaar zijn onder andere een pauw, ekster, grijze roodstaart, sperwer, havik,

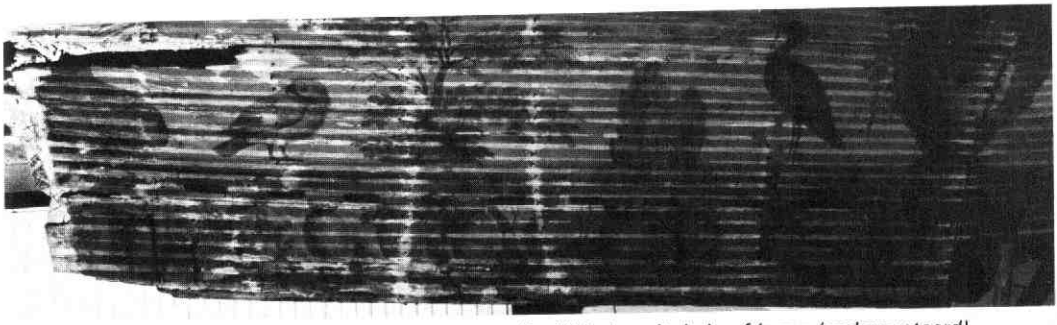

Afb. 25 Achter St Pieter 4. Gedeelte van de gewelfschildering uit de hoofdgang (gedemonteerd).

kroonkraan (afb. 24 en 25).
Met betrekking tot het monumentale belang van deze gang kan gezegd worden dat deze een van de zeer weinige nog resterende voorbeelden is van een verschijnsel dat, met name in de 17e en 18e eeuw, tot de geliefde elementen in de (stedelijke) architectuur behoorde. Veelal zijn hierover alleen gegevens bekend uit schriftelijke en (soms) visuele bronnen (zie hierover: H. Zantkuyl, Stedelijke erven en tuinen tot omstreeks 1850. In: Erf en tuin in Amsterdam. Amsterdams Historisch Museum 1982). In de stad Utrecht zijn thans twee voorbeelden van een tuin-

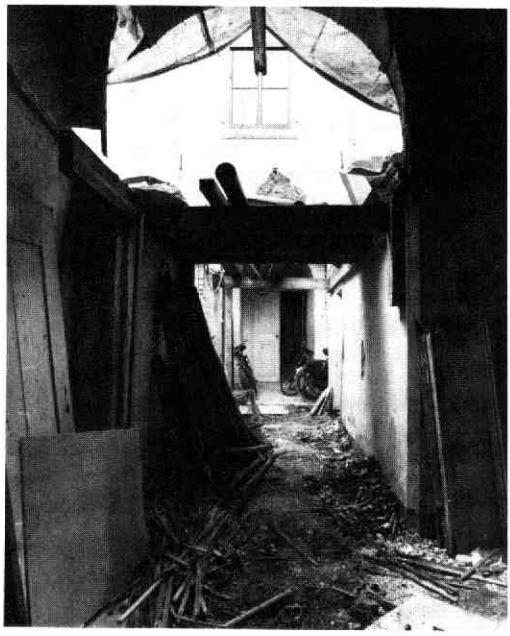

Afb. 26 Achter St Pieter 4. De hoofdgang gezien vanuit de dwarsvleugel na de instorting van het gewelf.

gang bewaard gebleven, waarvan de hier behandelde de belangrijkste is.
Des te spijtiger is het dat de bouwtechnische toestand van de gang zeer zorgwekkend is. Als gevolg van de geconstateerde onderdimensionering van de kapconstructie en van de gebrekkige koppeling der spantbenen, zijn diverse spanten bezweken onder de (te) zware last aan dakpannen. Door de geringe ruimte tussen spanten en gewelf is dit laatste ingedrukt. Bovendien hebben verschuivingen van dakpannen tot gevolg gehad dat de bovenkant van het gewelf aan vocht heeft bloot gestaan. Deze gebreken hebben ertoe geleid dat het gewelf van de hoofdgang geheel is ingestort en dat dat van de dwarsvleugel in deplorabele toestand verkeert (afb. 26).

A. F. E. Kipp/C. J. M. Rampart

3. Achter de Dom 13

Zie Trans 6-16.

4. Bemuurde Weerd O.Z. 23

Een telefoontje van de heer W. van Zijl over een vondst van haardstenen voerde naar een pand in verbouwing, waarin bij het ontpleisteren van de noordwand een omstreeks 1600 aangelegde stookplaats tevoorschijn was gekomen.
Behalve dat dit een bijzondere vondst was (in dubbel opzicht, naar straks zal blijken), waren er meer verschijnselen in dit diepe huis die de aandacht trokken. De meest opvallende daarvan waren twee 180 cm brede rondboog-openingen in de noord- en in de zuid-

Afb. 27 Bemuurde Weerd OZ 23. De in de noordwand aangetroffen rondboog-opening.

muur, resp. 240 cm en 230 cm hoog, en behorend bij het als oudst herkenbare metselwerk (afb. 27 en 28). Daarnaast toonde hetzelfde metselwerk resten van een drietal segmentbogen in die zijgevels (een deel van de zuidmuur kon niet onderzocht worden). Op grond van het baksteenformaat (28 à 29,5 x 15 x 7,5 cm, 10 lagen: 87 cm), de aard van de gebruikte specie en de wijze van metselen, kan vastgesteld worden dat de oudste fase minstens teruggaat tot het midden van de 14e eeuw. Mogelijk stond het gebouw er al toen vóór 1340 de Weerd ommuurd werd.
De zijgevels zijn op de beganegrond, waar zij bijna een halve meter dik zijn, als kistwerk gemetseld: twee halfsteens gemetselde schillen, waaruit frequent maar onregelmatig een steen dwars naar binnen steekt; de ruimte tussen deze getande lagen was met mortel en puin, waaronder dat van tufsteen, opgevuld (afb. 29e).
Hoewel er geen gelegenheid was in detail bouwsporen op te zoeken (er werd in hoog tempo gebouwd),

kon vastgesteld worden dat het gebouw in zijn oudste vorm één bouwlaag hoog was geweest en een stenen voor- en achtergevel heeft gehad, die even zwaar waren als de zijmuren. Over de oudste balklaag (en zeker over de oudste kap) was uit het vaak verstoorde metselwerk niets meer af te leiden, of het moeten twee balkgaten zijn - links in de noordmuur - van ca 18 x 13 cm, met een tussenruimte van 75 cm, die òf als steigergaten beschouwd moeten worden, òf als gaten voor consoles van een randbalk. Opmerkelijk was wel dat het metselwerk ter hoogte van de onderkant van deze gaten een dubbele voeg van dezelfde specie vertoonde: een pauze in het metselen, waarbij het metselwerk onder de voeg kon uitharden (afb. 29b).
De functie van de rondboogopeningen is niet onmiddelijk duidelijk, hoewel ze er als echte poortdoorgangen uitzien, de noordelijke zelfs met afgeschuinde boog en hoeken. Sporen van de ophanging van deuren waren nier (meer) vast te stellen.
Indien de openingen als poort te gebruiken waren, zou het huis geheel of grotendeels vrijgestaan moeten hebben; zo niet, dan moeten het nissen geweest zijn, waarvan de bedoeling onduidelijk blijft. Opvallend is dat in de noordelijke ,,poort'' een venster(?)-opening uitgespaard was.
Even intrigerend zijn de resten van twee segmentbogen in de noordmuur en de tegen de achtergevel oplopende halve segmentboog in de zuidmuur. Juist op deze plaatsen is het oorspronkelijke metselwerk grotendeels verdwenen door de aanleg van muurkasten, of door latere invullingen aan het oog onttrokken, zodat iedere verklaring een waagstuk blijft.
In het hart van de noordmuur bevindt zich het dichtgemetselde restant van een grote haard. De verstoring van de links ervan aanwezige segmentboogrest wijst erop dat de haard wel in vroeg stadium, maar niet tijdens de bouw is aangelegd.
Samenvattend kan gesteld worden dat er sprake is

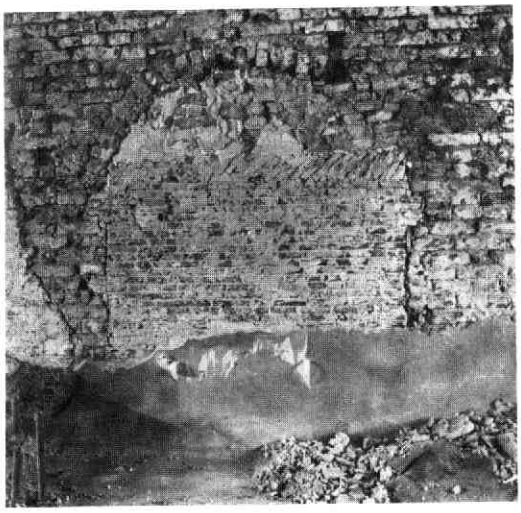

Afb. 28 Bemuurde Weerd OZ 23. De in de zuidwand gevonden rondboog-opening.

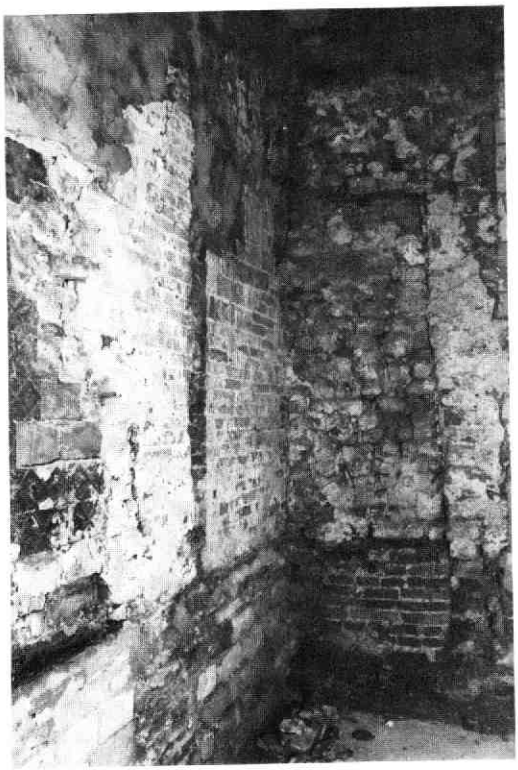

Afb. 29 Bemuurde Weerd OZ 23. De hoek van de noordwand en de achtergevel op de beganegrond met de dichtgemetselde (secreet)ingang en - links nog net zichtbaar - de stookplaats.

van een vroeg stenen huis dat mogelijk vrij stond en dat waarschijnlijk pas later (toen de bebouwing langs de gegraven Vecht aaneengesloten werd?) een woonfunctie kreeg, maar dat eerst als werkplaats of als (handels of agrarische) opslagplaats dienst deed. Vermoedelijk in de eerste helft van de 16e eeuw is het huis met een verdieping verhoogd, met blinde zijmuren en een stookplaats boven die van de beganegrond. Ook de voor- en achtergevel zijn toen vernieuwd, toen ,,slechts'' 30 cm dik. Wat nu nog rest van de achtergevel op de beganegrond bevat een fragment van een vensterboog en een smalle, dichtgemetselde doorgang tegen de noordmuur, ook met een boog. Omdat zich hierachter een beerput bevindt, is het mogelijk dat het hier een doorgang naar een secreet betreft (afb. 29).
Waarschijnlijk is in dezelfde tijd een achterkamer op de beganegrond afgescheiden, met een stookplaats tegen de noordmuur. Het is in deze stookplaats dat de haardstenen aangetroffen zijn, die als complete partij (hoewel met beschadigingen) bewaard gebleven zijn (afb. 31a). Deze haardpartij werd omstreeks 1600 aangebracht toen onder de achterkamer een kelder (gedekt met een balklaag) werd gemaakt. In de loop van de 17e eeuw brandde het huis uit, getuige de brandsporen in de achtergevel: de latei en de bij de

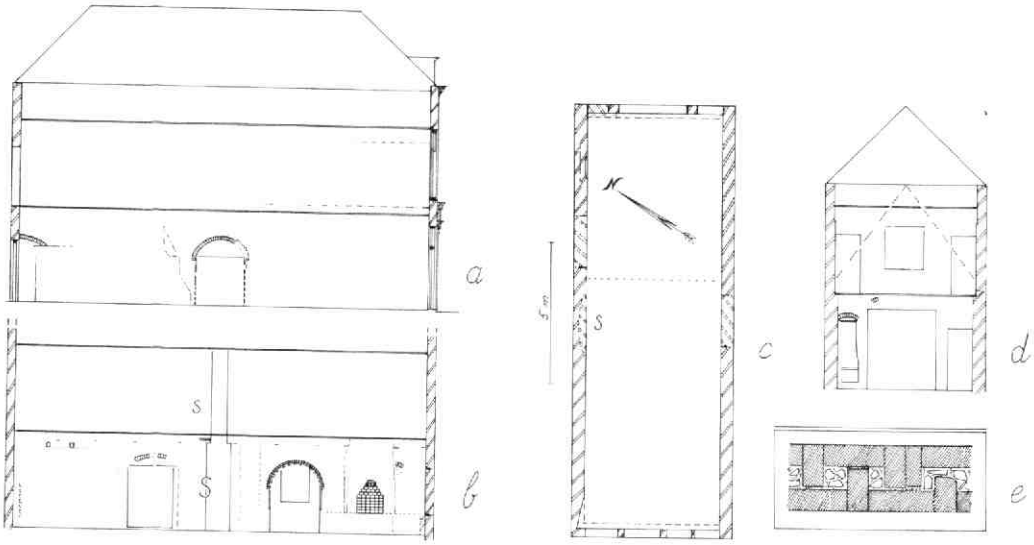

Afb. 30 Bemuurde Weerd OZ 23. Aanzichten, plattegrond en doorsneden. Tek. B. J. M. Klück. a: langsdoorsnede met de zuidwand. b: de noordwand. c: plattegrond van de beganegrond. d: doorsnede met de achtergevel, waarin de kap van het oorspronkelijke huis is aangegeven. e: detail van de noordmuur met zgn. kistwerk.

aanleg van de kelder verhoogde drempel van de (secreet)doorgang waren gedeeltelijk verkoold. Bij de daarop volgende herstelling werd de schoorsteen verplaatst en de oude haardnis dichtgemetseld, waardoor de haardstenen behouden bleven.
De haardstenen (ca 15,5 x 10 x 6 cm) zijn in zes rijen van zes stenen gemetseld met daarop drie lagen van resp. vijf, vier en drie stenen; bovenop bevindt zich een halfronde deksteen van 35 x 24,3 x 6 cm. De kleine stenen zijn versierd met een in een vorm uitgedrukt reliëf van klimmende leeuwen in ruiten, de deksteen met een tweekoppige adelaar met keizerskroon, tussen twee zuilen (van Hercules) en geflankeerd door leeuwen. Een spreukband draagt de letters WS - SVI. Een jaartal ontbreekt helaas. De stenen vertoonden sporen van een rode verfstof die aangebracht was na een periode van gebruik. Omdat een dergelijke vondst maar weinig gedaan wordt en omder de voorzitter van de Islamitische Gemeenschap, die het pand tot gebedsruimte verbouwde, voorstelde de haardste-

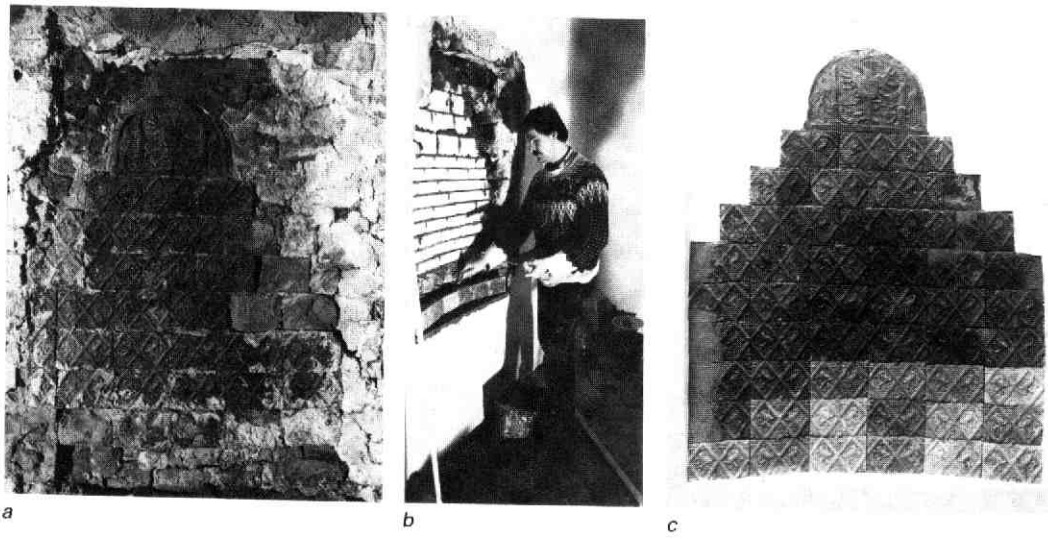

Afb. 31 Bemuurde Weerd OZ 23. De stookplaats. a: de stookplaats met haardstenen zoals hij aangetroffen werd. b: de gerestaureerde haardstenen worden door J. van Kreuningen teruggeplaatst (foto B. J. M. Klück). c: de gerestaureerde stookplaats met haardstenen.

Afb. 32 Bemuurde Weerd OZ 23. De achter de stookwand gevonden haardstenen uit het tweede kwart van de 16e eeuw. Onderste rij midden: de evangelist Matthaeus met de engel en de evangelist Johannes met de adelaar, die inktpot en pennekoker draagt. Daarnaast en in de rijen daarboven: vijf scenes uit de geschiedenis van Suzanna. De bovenste scene komt op vier stenen voor.

nen in het zicht te laten, werd besloten tot restauratie over te gaan. Al snel bleek dat de stenen daarvoor uit de muur genomen moesten worden: vele hadden de samenstelling van ,,bladerdeeg-baksel'' dat alleen op zijn plaats bleef door de boogspanning van de voorvlakken.
Het naadloos lijmen van de brokken, het verwijderen van specie en roetteer en het maken van mallen en afgietsels ter vervanging van te zwaar beschadigde stenen, was een specialistisch werk dat vaardig werd uitgevoerd door de restaurateur Erik Tjebbes. Toen dat werk tot een goed einde gebracht was, werden de

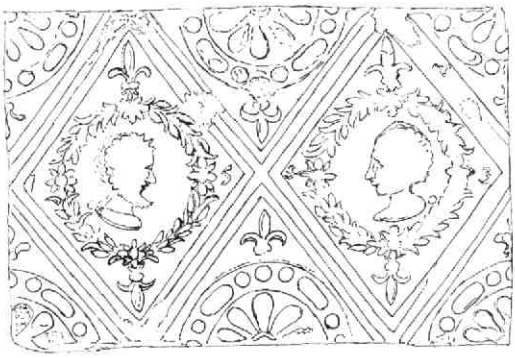

Afb. 33 Bemuurde Weerd OZ 23. Haardsteen met jaartal 1593 afkomstig uit een in de noordwand van Bemuurde Weerd OZ 22 aangetroffen stookplaats. Tek. B. J. M. Klück.

stenen weer herplaatst (afb. 31b, c). Het metselwerk dat de achterwand van de nis vormde, bleek als drager te bouwvallig. Bij verwijdering daarvan deed zich een grote verrassing voor: in het puin waarmee de achterwand gemetseld was, bleken zich tien haardstenen van een oudere soort te bevinden. Na zorgvuldige reiniging door Tj. Pot bleken deze stenen artistiek van hoge kwaliteit te zijn. Zij tonen in reliëf zeven verschillende voorstellingen: twee evangelisten en vijf scenes van de geschiedenis van Suzanna uit het dertiende - apocriefe - hoofdstuk van het boek Daniël (afb. 32). De stenen zijn omstreeks 1540, vermoedelijk te Antwerpen, vervaardigd van een zeer fijne, roodbakkende klei, die niet alleen voor scherpe contouren zorgde, maar die zelfs de nerf van het voor het blok gebruikte hout toont; het is waarschijnlijk essehout geweest. Ook op deze stenen (14,3 x 10,7 x 6 cm) werd rode verf aangetroffen: kennelijk werd het na het stookseizoen de kleur opgehaald.
Enkele jaren geleden werd in Bemuurde Weerd O.Z. 22 een sterk beschadigde haardsteenpartij daterend uit 1593 gevonden. Een gaaf exemplaar werd bewaard door de firma Vocking (afb. 33). Ook deze steen vertoont sporen van rode verf. Deze haard bezat eveneens een halfronde deksteen, waarvan de voorstelling echter geheel verdwenen was. De stookplaats in 22 (het buurpand van 23) bevond zich net als bij 23 achter in de noordmuur en ook hij behoorde bij een verhoogde achterkamer. *B. J. M. Klück*

5. Biltstraat 57-59

Een brand kan soms, als de laatste rook is verwaaid, een nieuw licht doen schijnen op de bouwgeschiedenis van een huis. Dat was het geval hij een modern ogende dierenwinkel (57) en een laat 19e-eeuws café (59) aan de zuidzijde van de Biltstraat. In de geblakerde gemeenschappelijke muren werden de resten zichtbaar van een kopgevel en van twee binnenmuren die toebehoord hebben aan een rijtje van vier kamerwoningen, waarvan de oostgevel grensde aan de Gasthuisstraat (afb. 34).
Alle drie muren waren met leem gemetseld, met uitzondering van de vlechtingen van de bewaard geble-

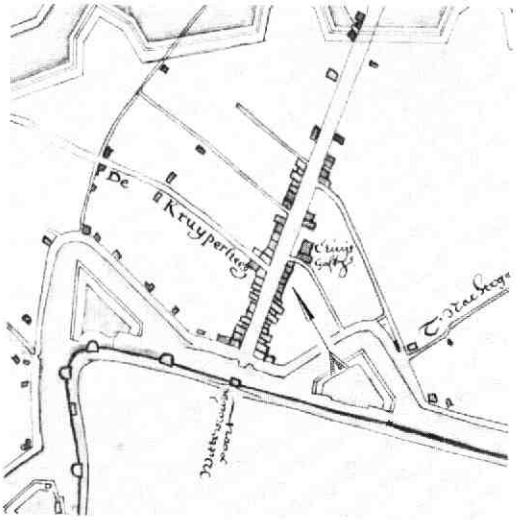

Afb. 34 Biltstraat 57-59. Detail van een kaart van G. Ruijsch uit 1666 met een ontwerp voor een omwalling van de stad in ovale vorm (GAU TA Da 1.10). Vanaf de Wittevrouwenpoort is de bebouwing langs de Biltstraat zichtbaar, waaronder de vier kameren tegenover het Cruijs Gasthuijs (bij pijl). Het noorden is links.

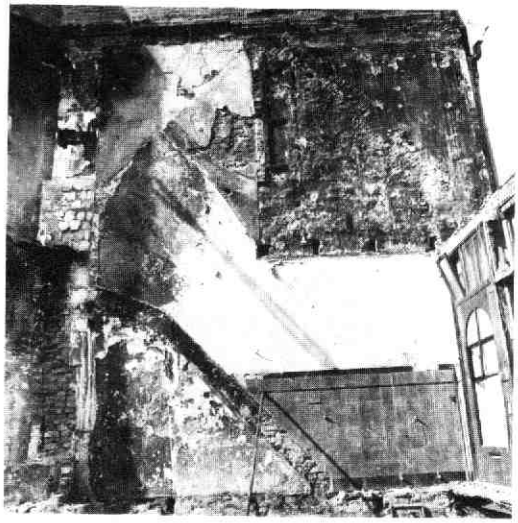

Afb. 35 Biltstraat 57-59. De na de brand vrijgekomen 17e-eeuwse eindgevel in de westmuur van Biltstraat 57.

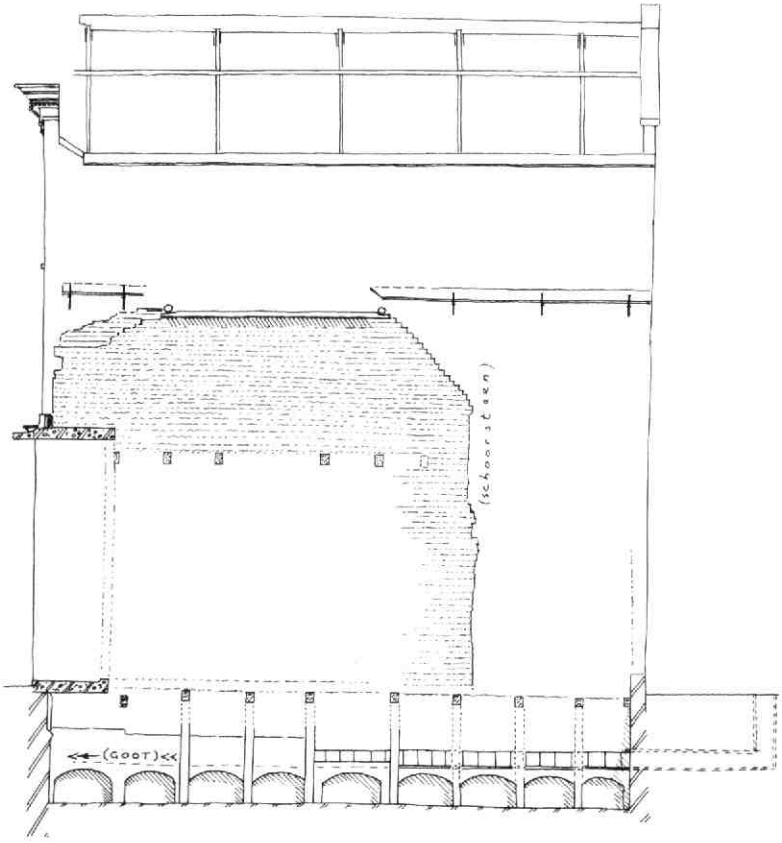

Afb. 36 Biltstraat 57-59. De gemeenschappelijke muur van beide huizen. Tek. B. J. M. Klück. Boven een tussenmuur van de 17e-eeuwse kameren is het boeiboord van de tweede fase van 59 (ca. 1800) zichtbaar. In de kelder de waterafvoer op troggewelfjes uit 1861.

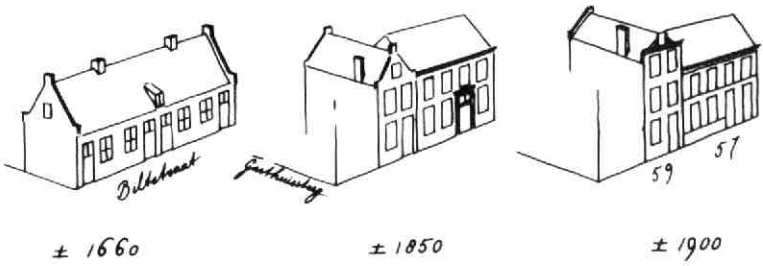

Afb. 37 Biltstraat 57-59. Vogelvluchttekening van de ontwikkeling van de bebouwing ter plaatse van 57-59 (-61). Tek. B. J. M. Klück.

ven kopgevel aan de westzijde (afb. 35). Bij de bouw is uitsluitend gebruik gemaakt van sloopstenen: moppen, vroeg en midden 17e-eeuwse steen; de laatste steensoort had het formaat 23,5 x 4,5 cm; 10 lagen 56,6 cm en kwam alleen voor in de muur tussen 59 en 61. De beganegrond-balklaag van 59 bestond tot de oorspronkelijke diepte van het huis uit grenen balken met zware kraalprofielen, waarbij de resten hoorden van brede vloerdelen met eiken veren. Deze 18e-eeuwse balklaag, evenwijdig lopend met de oorspronkelijke nokrichting, hoort waarschijnlijk bij de eerste wijziging van de oude opzet.
De middelste, halfsteens tussenmuur is slechts tot vlieringhoogte gemetseld en eindigt met een stroomlaag tegen de ruw behakte spar waarop nog resten van dunne (∅ 8 cm) rondhouten gordinkjes vastgespijkerd zaten (afb. 36). Uit deze constructie valt af te leiden dat per huisje één spant aanwezig was.
Aan de straatzijde was deze tussenmuur buiten het oorspronkelijke dakvlak doorgemetseld als scheidingswandje van een gedeelde dakkapel. De twee buitenste huisjes zullen op zolder licht gekregen hebben via venstertjes in de kopgevel (het dak van de buren aan de westzijde moet dan haaks op de voorgevel hebben gestaan) (afb. 37).
Latere kelderaanleg maakte het doen van archeologische waarnemingen onmogelijk, maar er is voldoende informatie om vast te kunnen stellen dat, waarschijnlijk in de tweede helft van de 17e eeuw, ter plaatse een rijtje woningen is neergezet met een zodanige zuinigheid dat men zich kan afvragen of buiten de singels andere bouwnormen golden dan in de stad zelf.
In de 19e eeuw, en vooral na de sloop van de Wittevrouwenpoort in 1858, komt er voor de Biltstraat een accentverschuiving van landelijke straatweg naar stedelijk uitbreidingsgebied. Dit weerspiegelt zich in de veranderingen die de vier armetierige kameren ondergaan: 59 wordt met 2,50 m verlengd en krijgt een verdieping; nog vóór het einde van de eeuw wordt de kap gewijzigd tot een bewoonbare zolderverdieping. Iets bescheidener is de ontwikkeling op de hoek van de Gasthuissteeg (61), terwijl de twee westelijke huisjes in de eerste helft van de 19e eeuw vervangen worden door een dwarshuis van dezelfde diepte (57) eveneens met een verdieping en met een flinke tuin. Niet dat het dan met de woningbouw voor minvermogenden beter gaat: de Gasthuissteeg wordt (na de sloop van het H. Kruisgasthuis in 1835 was daar een groot open terrein ontstaan) met de bijbehorende binnenterreinen steeds voller bebouwd met minimale woningen waar in 1859 de cholera een hoge tol komt eisen. In 1861 wordt 57 gesplitst in een boven- en benedenwoning, welke laatste uiteindelijk winkel wordt wanneer ook de nering aan de Biltstraat sterker wordt met het uitbreiden van woonwijken als Wittevrouwen.
Uit 1861 bleef in de kelder een hemelwaterafvoer van geglazuurde plavuizen op gemetselde bogen, als een mini-aquaduct, bewaard (afb. 36).

B. J. M. Klück

6. Domplein

In de noordwesthoek van het Domplein werden in oktober oude benzinetanks verwijderd en nieuwe geplaatst. Daarbij werd de archeologen een zeer kortstondige blik in het verleden gegund. Voordat de diverse profielen geschaafd konden worden, breste het oostprofiel zodanig in dat het doen van waarnemingen onmogelijk en bovendien gevaarlijk werd. Onderin de kuil kon evenwel een romeins niveau worden waargenomen, waarboven zich vuile ophogingsgrond bevond. Dateringen van deze lagen werden niet verkregen.
Een tweede gat ging veel minder diep en leverde, hoewel de profielen getekend zijn, niets op. Het romeinse niveau werd niet bereikt.

H. L. de Groot

7. Domplein, Domkerk

In het begin van de jaren 20 werd in de Domkerk een fragment van een tegelvloer aangetroffen aan de westzijde van de koortrede. De vondst werd in 1922 door W. C. de Haan vastgelegd op een tekening, die gepubliceerd is door Haslinghuis en Peeters (zie LIT). De tekening geeft weinig details.
Bij de huidige restauratie van de Domkerk kwam het fragment, dat in een verdiept gedeelte in situ bewaard was gebleven, opnieuw aan het licht. Deze gelegenheid werd aangegrepen om de vloer nogmaals zorgvuldig te tekenen (afb. 38) en te fotograferen (afb. 39), zowel in kleur als in zwart-wit. Pogingen worden ondernomen het vloerrestant enigszins bezichtigbaar te houden, maar door zijn positie in de kerk is dat geen eenvoudige opgave.
Het fragment heeft deel uitgemaakt van een grotere

Afb. 39 Domplein. Domkerk. Fragment van de vroeg 14e-eeuwse tegelvloer ten westen van de koortrede gezien naar het oosten.

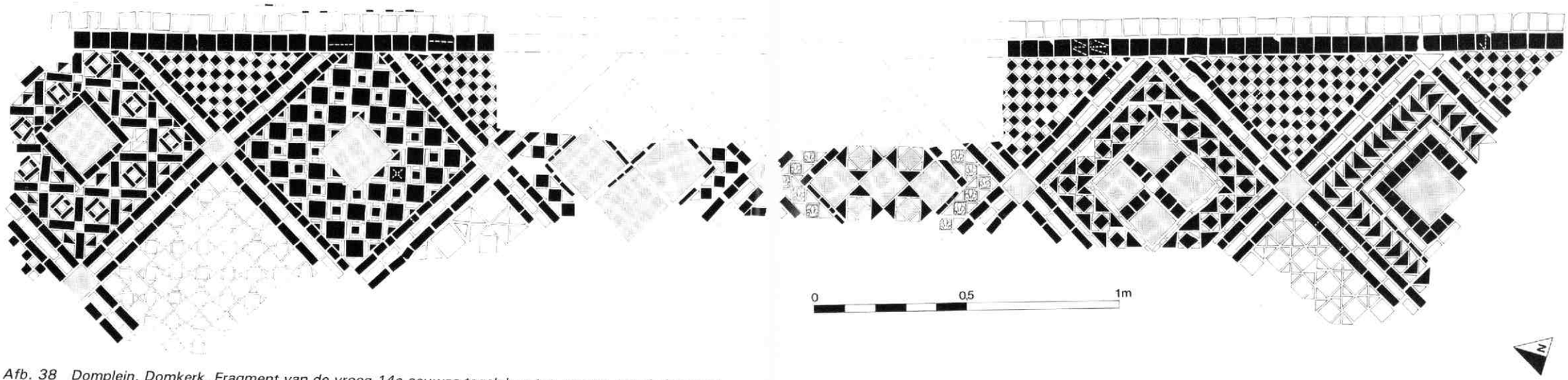

Afb. 38 Domplein. Domkerk. Fragment van de vroeg 14e-eeuwse tegelvloer ten westen van de koortrede. Tek. A. A. van Berkel. De witgelaten tegeltjes zijn overdekt met een witte sliblaag en loodglazuur en geel van kleur. De zwart aangegeven tegeltjes hebben een zeer donker zwart/bruin loodglazuur. De gestippelde exemplaren zijn rood (met in slib opgebrachte gele fleur-de-lis). De gerasterde tegels zijn de met tinglazuur bedekte en van tekening voorziene exemplaren.

vloer, waarvan her en der bij restauraties en opgravingen in de eerste helft van deze eeuw stukken gevonden en vastgelegd zijn. Een tableau, samengesteld uit een deel van deze vondsten, wordt in het Centraal Museum bewaard (Cat. Hist. Mus. nr 1206 en afb. 14).

De vloer behoort tot een type dat in de eerste helft van de 14e eeuw in Utrecht tamelijk veel voorkomt en waarvan de productie plaats vond langs de Vecht ten noorden van de stad (zie Kroniek 1978-1979-1980, MBOU 1981-3, 53-57). De vloer in de Domkerk behoort tot een vermoedelijk duurdere soort, die tegels bedekt met tinglazuur en afbeeldingen bevat (afb. 40 en 41). Ook deze bijzondere tegels werden ten noorden van de oude stad gemaakt (Kroniek 1982, MBOU 1983-3, 31). Vergelijkbare vloeren hebben gelegen in het klooster Mariendael, in de Paulusabdij, in de Pieterskerk en in het huis Janskerkhof 16. Deze laatste vloer is door De Geer van Oudegein (Het oude Trecht, 30-31) op ondeugdelijke gronden gedateerd in 1378. Resten van vloeren van hetzelfde type, maar zonder tegels met tinglazuur zijn gevonden in het Johanniter

klooster op het Vredenburg, in de Dekenkapel van de Pieterskerk, in het koor van de Janskerk, in Hamburgerstraat 25, Domstraat 6, Oude Gracht 114 (Drakenburg) en bij de opgraving aan de Hekelsteeg (huis Rozendaal); ook Wed 5/7 moet een dergelijke vloer gehad hebben, gezien de grote hoeveelheid losse tegeltjes die daar bij de restauratie gevonden zijn. Opvallend is dat nergens in Utrecht cirkelvormige patronen zijn aangetroffen, zoals die voorkwamen in verwante vloeren uit de kerk van Heukelum en Dokkum.

De situering van de vloer in de Domkerk maakt het zeker dat hij gelegen heeft in de romaanse Dom. Een rijtje rechtop staande tegeltjes aan de oostzijde van het fragment wijst op een verdwenen, betegelde optrede. Afgezien van externe dateringen maken niet nader gespecificeerde vondsten van vloerresten bestaande uit kleine tegeltjes in de noorder zijbeuk van het koor van de Dom (Haslinghuis en Peeters, fig 21) een datering van de nu beschreven vloer in de eerste helft van de 14e eeuw goed mogelijk.

Het hergevonden fragment bestaat uit tien (soms kleine gedeelten van) ruiten van 64 cm en uit vijf (ge-

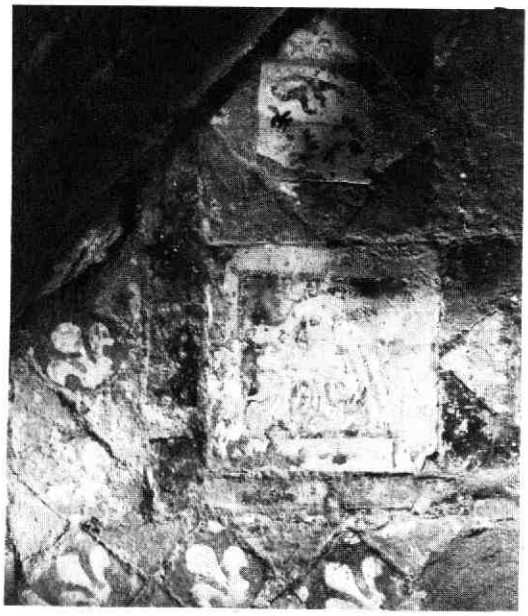

Afb. 40 Domplein. Domkerk. Tegels met tinglazuur en met slibversiering. Foto F. Kneefel. Onder: rode tegeltjes met gele fleur-de-lis in slib. Midden: tegel met tinglazuur en een manskop. Boven: tegel met tinglazuur en een klimmende leeuw.

Afb. 41 Domplein. Domkerk. Tegel met tinglazuur en een fabeldier. Foto F. Kneefel.

deelten van) halve ruiten. Geen van de ruiten is gelijk wat zijn invulling betreft, terwijl die bij de halve ruiten in feite identiek is. Het leggen van de vloer lijkt vanuit het westen te hebben plaats gevonden (en in ieder geval niet vanuit de koortrede), want de ruiten raken naar het noorden toe steeds verder afgeknot, terwijl de halve ruiten in die richting steeds kleiner worden. Dit verschijnsel wijst eens te meer op de aanwezigheid van de vloer in het schip (waarschijnlijker nog de kruising) van de romaanse Dom, die pas in de tweede helft van de 15e eeuw verdwijnt bij de bouw van de transepten en de viering van de gotische Dom.

Omdat de vloer sterk gesleten is, was het niet altijd meer mogelijk de kleur van het glazuur of van de sliblaag op de tegels vast te stellen. Wegens gebrek aan die gegevens zijn de onderste drie ruiten op de tekening van afb. 38 oningevuld gelaten.

De overige ruiten hebben tegels in drie kleuren: geel (wit op de tekening), zwart (zwart op de tekening), rood (alleen bij de tegeltjes met een fleur-de-lis in gele slib) en wit met een wat groenig waas (de tegels met tinglazuur en geschilderde voorstellingen; op de tekening gerasterd).

De afbeeldingen op de tegels met tinglazuur zijn nog maar in enkele gevallen herkenbaar: een man met een knobbelneus (afb. 40), een klimmende leeuw (afb. 40) en een fabeldier (afb. 41).

LIT: E. J. Haslinghuis en C. J. A. C. Peeters, De Dom van Utrecht. De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst. Dl. II: De Provincie Utrecht. Eerste stuk: de Gemeente Utrecht, tweede aflevering. 's-Gravenhage 1965.
Centraal Museum Utrecht. Catalogus van het Historisch Museum der Stad. Utrecht 1928.
J. J. de Geer van Oudegein, Het oude Trecht als oorsprong der stad Utrecht. Utrecht 1875.

T. J. Hoekstra

8. Dorstige Harthof e.o.

Tussen de Oude Gracht, Dorstige Hartsteeg, Lange Nieuwstraat en Korte Smeestraat bevindt zich een gebied dat pas ongeveer 140 jaar de naam Dorstige Harthof draagt. Deze hof is na de sloop van de R.K. Onze Lieve Vrouwe (schuil) kerk omstreeks 1843 ontstaan. Er zijn daar toen ,,twee rijen fraai getimmerde huizen opgerezen'' (Van der Monde I, 317).

Toen op 17 oktober de opgraving begon, werd verwacht dat, behalve resten van deze ,,hof'', ook sporen van de ,,kerk'' in het zicht zouden komen. Daarnaast was de aandacht gericht op een mogelijke verklaring voor het achterover hellen van een aantal huizen aan de noordzijde van de Korte Smeestraat. Er is wel eens verondersteld dat onder of nabij deze straat een oude stadsomwalling aanwezig geweest zou zijn, waardoor de ongelijke zetting zou zijn ontstaan. Zie hierover ook onder Korte Smeestraat 2-6 in deze Kroniek.

Wederom is slechts daar gegraven waar de bouwactiviteiten het bodemarchief zouden verstoren (afb. 42). Het gedeelte langs de Korte Smeestraat kon niet volledig worden onderzocht. Zo kon in verband met rioolaanleg het midden van het grote stuk aan de Korte Smeestraat slechts tot geringe diepte worden ontgraven. Het hele onderzoek duurde van 17 oktober tot en met 15 december.

Grondopbouw

De meeste duidelijkheid over de aard van de diepere

Afb. 42 Dorstige Harthof e.o. Situatie van het terrein, waarop de opgegraven gedeelten zijn aangegeven. Tek. W. van Deemter. De tot volle diepte onderzochte delen zijn gerasterd, de partieel ontgraven delen gearceerd.

grondlagen werd verkregen bij het onderzoek aan de Korte Smeestraat.
Op een natuurlijk zandpakket van onbekende dikte was klei afgezet. Dit kleipakket reikte tot een hoogte van 1,40 m +NAP. Wanneer deze klei afgezet is weten we niet, omdat er geen vondsten gedaan zijn die hierover informatie konden geven. De klei werd afgedekt door een duidelijk herkenbaar vegetatie-niveau dat uit de 12e eeuw stamt. Door dat vegetatie-niveau heen is in die tijd een slootje gegraven tot in de eronder liggende klei. Plaats en richting van deze sloot doen vermoeden dat het hier een oude grens tussen twee op de Oude Gracht georiënteerde percelen betreft: hij ligt nl. vrijwel evenwijdig aan de Korte Smeestraat en op ongeveer 5 m afstand daarvan. De breedte van de sloot bedroeg 0.80 m. Hij was alleen aan de noordzijde beschoeid, deels met vlechtwerk, deels met een zwakke palissade. Loodrecht hierop werden gedeelten van andere slootjes gevonden.
In Kroniek 1982 (MBOU 1983-3, 72-74) beschreef Kipp een aantal panden in de Korte Smeestraat. Hij stelde vast dat, op één uitzondering na, de oorspronkelijke perceelsdiepte aan de noordzijde van de straat slechts 5 m bedroeg, gelijk aan de breedte van het perceel van Oude Gracht 302. Dit is in overeenstemming met de gegevens van het archiefonderzoek door M. W. J. de Bruijn, dat uitwees dat er in 1383 één doorlopend perceel van de Oude Gracht tot aan de Lange Nieuwstraat bestond ,,streckende van voer

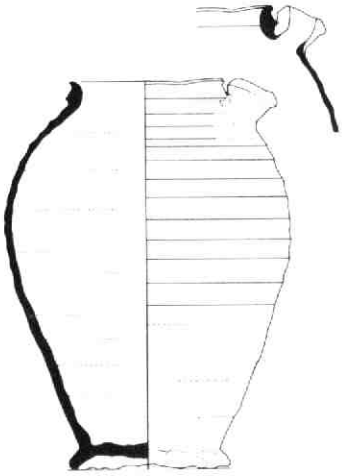

Afb.43 Dorstige Harthof e.o. Protosteengoed tuitkan. Tek. T. ter Burg. Rijnlands. Datering: eerste helft 13e eeuw. Hoogte 21,5 cm.

van der graften tot an der Nywer Straten toe''. Van der Monde vermeldt (I, 308) dat de Korte Smeestraat tussen 1314 en 1380 aangelegd is en behalve Korte ook Nieuwe Smeesteeg genoemd wordt. Van een oude stadsomwalling ter plaatse kan dan ook geen spra-

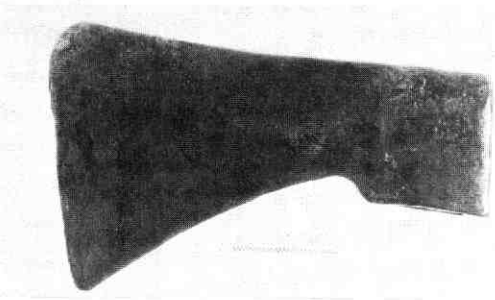

Afb. 44 Dorstige Harthof e.o. Huishoudbijl uit de 14e eeuw. Foto P. C. von Hout. Lengte van de snede 12,5 cm.

ke zijn. Het verzakken van de achtergevels van de huizen zal dus eerder te wijten zijn aan het feit dat zij op de plaats van de scheidingssloot van het lange perceel staan.

Op enkele plaatsen kon worden geconstateerd dat zich op het vegetatie-niveau een dun pakketje klei bevond, dat vermoedelijk van natuurlijke oorsprong was. Het moet jonger zijn dan het 12e-eeuwse vegetatieniveau en ouder dan het laat 12e- vroeg 13e-eeuwse ophogingspakket dat erop lag. Dit op zo veel plaatsen in Utrecht gevonden ophogingspakket werd gedateerd door fragmenten van andenne, pingsdorf en paffrath aardewerk, terwijl er zich ook veel kogelpotscherven in bevonden. Uit een kuil die in deze ophogingslaag was gegraven, kwam de bijzondere proto-steengoed tuitpot van afb. 43 tevoorschijn, die in de eerste helft van de 13e eeuw gedateerd kan worden.

De toenemende intensiteit van de bewoning vanaf deze periode wordt weerspiegeld in het grote aantal kuilen dat in de loop der tijden in deze ophoging is gegraven. Behalve de gebruikelijke resten van aardewerk en botten, bevatte een aantal kuilen - uit diverse perioden - ijzerslakken en resten steenkool. Uit een dergelijke kuil - ook aan de hand van het aardewerk te dateren in de 14e eeuw - kwam een zgn. huishoudbijl uit die periode tevoorschijn (det. K. Vlierman) (afb. 44). De als oudste te dateren ijzerslakken komen uit de dichtgegooide sloot; zij moeten dus uit de 12e eeuw stammen. Hoewel er geen sporen van ovens of smederijen zijn gevonden, duidt de grote hoeveelheid sintels en slakken op de nabijheid van smederijen en/of ijzersmelterijen.

Om te weten welke planten er in de 12e eeuw groeiden in het door de slootjes doorsneden gebied werd een aantal pollenmonsters uit het vegetatie-niveau genomen. Door het vaststellen van de planten waarvan de stuifmeelkorrels (het pollen) in de monsters afkomstig zijn en de getalsverhoudingen tussen de verschillende soorten, kan soms een beeld van de vegetatie ter plaatse van het nemen van het monster verkregen worden.

L. M. van den Brink was in staat reeds zeer kort na het beëindigen van de opgraving de resultaten van haar onderzoek van de pollenmonsters te presenteren (afb. 45). Het voorkomen van Fijnspar *(Picea)* doet de vraag rijzen of de gevonden stuifmeelkorrels de vegetatie ter plaatse weerspiegelen; de fijnspar kwam in Nederland niet voor. Mogelijk zijn de stuifmeelkorrels met de Rijn meegevoerd, maar stammen van deze boom zijn zeker ook gebruikt als constructiehout voor bijv. balklagen van gebouwen. In de aanwezigheid van vochtminnende plantesoorten als veenmos, paardestaart en moerasspirea mogen we wellicht een aanwijzing zien voor een vochtig milieu. Opvallend is het vrijwel ontbreken van granen. Daarentegen zijn grassen ruim vertegenwoordigd. Het is daarom het meest waarschijnlijk dat we met een (vochtig) weideachtig gebied te doen hebben, waarin ook soorten als ganzevoet-achtigen, zuring en smalbladige weegbree goed passen. Echt zeker kunnen we er - zoals gezegd - niet van zijn in verband met de mogelijke aanvoer van vreemde stuifmeelkorrels door middel van water.

Bebouwing

In alle onderzochte delen zijn funderingsresten aangetroffen. Opvallend daarbij is dat aan de Dorstige Hart-

Soorten	*Aantallen*
Bomen:	
Alnus (els)	22
Betula (berk)	5
Corylus (hazelaar)	3
Salix (wilg)	1
Carpinus (haagbeuk)	1
Fraxinus (es)	2
Quercus (eik)	15
Tilia (linde)	1
Picea (fijnspar)	7
Pinus (den)	4
Viburnum (gelderse roos)	2
Juglans (walnoot)	3
Kruiden van de droge grond:	
Chenopodiaceae (ganzevoetachtigen)	4
Rumex (zuring)	1
Plantago lancolata (smalbladige weegbree)	2
Compositae (buisbloemigen)	13
Compositae (lintbloemigen)	13
Vicia cracca (vogelwikke)	1
Onobrychis spec.	1
Cerealia (granen)	2
Kruiden van de vochtige grond:	
Poaceae (grassen)	200
Cyperaceae (cypergrassen)	34
Sphagnum (veenmos)	13
Dryopteris (niervaren)	24
Equisetum (paardestaart)	1
Polypodium (eikvaren)	1
Filipendula (moerasspirea)	1
Ranunculaceae (boterbloemfamilie)	10
Brassicaceae (kruisbloemfamilie)	24
Caryophyllaceae (anjerfamilie)	3
Galium spec. (walstro)	3
Liliaceae (leliefamilie)	1
Labiata (lipbloemfamilie)	4
Apiaceae (schermbloemfamilie)	1

Afb. 45 Dorstige Harthof e.o. Pollen uit de 12e-eeuwse vegetatielaag. Determinatie L. M. van den Brink.

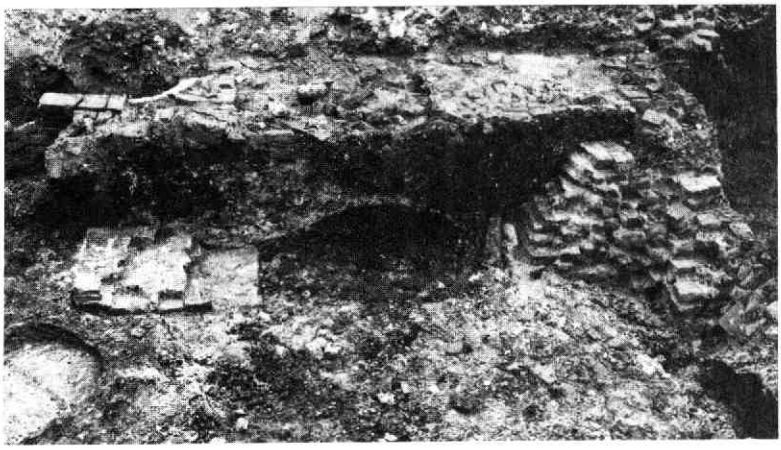

Afb. 46 Dorstige Harthof e.o. Spaarboogfundering uit de 15e eeuw, gezien naar het westen. De poeren zijn nog gedeeltelijk bewaard gebleven, terwijl van de eigenlijke bogen slechts de afdrukken bewaard zijn (midden en rechtsvoor). Links op de achtergrond is nog juist beerput C zichtbaar.

hof flinke kelders aanwezig waren, terwijl het terrein aan de Korte Smeestraat geen onderkelderde huizen heeft gehad.
Ook bij deze opgraving zijn geen sporen van oude houten bebouwing gevonden. De oudste resten van een huis bevonden zich aan de Korte Smeestraat ter plaatse van het voormalige nr 14. Het ging daarbij om de resten van een zgn. fundering op spaarbogen gebouwd in moppen en wat (secundair gebruikte) tufsteen. Allen de poeren waren nog overgebleven; een daartussen liggende boog was nog aantoonbaar door een ,,specie-afdruk'' in de grond (afb. 46). Van dit huis is slechts een klein deel teruggevonden. Opvallend daarbij was dat de zuid-westhoek van de spaarboogfundering zich 5 m achter de huidige rooilijn bevond, dus over de oude perceelsgrens heen. Een sloopvoor van het bovengenoemde punt naar de rooilijn van de straat doet vermoeden dat daar ooit een (ondieper) gefundeerd huis geweest is, mogelijk van hout of uitgevoerd in vakwerk. De bakstenen fundering valt met enige voorzichtigheid in de 15e eeuw te dateren (steenformaat 29 x 14 x 7 cm). Het is waarschijnlijk dat het huis op spaarbogen niet bij de bebouwing van de Korte Smeestraat heeft gehoord, maar bij die van de Oude Gracht 300. Het zou dan een (losstaand) gebouw op het achterterrein van dat huis zijn geweest. In de 17e eeuw worden ter plaatse van de Korte Smeestraat 14 slechts twee kameren vermeld. Dat is in overeenstemming met de schamele resten die er gevonden zijn.
Het grote terrein aan en op de eigenlijke Dorstige Harthof bevatte funderingen uit verschillende perioden. Zoals verwacht troffen we de funderingen aan van een deel van de huizen die kort na 1843 aan deze hof gebouwd werden. Ook de resten van één of twee kleinere huisjes aan de Dorstige Hartsteeg zijn in het zicht geweest. Maar het meest opvallend was wel dat zich twee zeer grote en vooral diep aangelegde kelders in dit terrein bevonden. Eén kelder lag in het zuidelijk deel van het terrein, de andere bevond zich op de plaats waar vóór 1843 de al genoemde (schuil)kerk lag. Aangenomen mag worden dat deze kerk van buiten niet als zodanig herkenbaar is geweest, maar dat het een inwendig aangepast huis (of huizen) was. Het oudste vloerniveau van de kelder lag op 0,86 m +NAP en dateerde uit de late 15e of vroege 16e eeuw. Ten opzichte van het huidige maaiveld (3,90 m +NAP) was het een zeer diep aangelegde kelder. De kelderwand uit de bouwtijd (steenformaat 30 x 15 x 7,5 cm) was deels nog tot 1,50 m boven het vloerniveau bewaard. In deze muur zat een (dichtgezette) nis, waarvan de onderkant zich op vloerhoogte bevond; het zal dus geen kaarsnis geweest zijn. Nader onderzoek wees uit dat zich achter deze ,,nis'' - en dus buiten de kelder - een waterput bevond. Wellicht is er enig verband tussen beide verschijnselen. Er waren aanwijzingen dat de nis later door de oudste muur heen gehakt was.
Het eerstvolgende vloerniveau lag 1,00 m boven het oudste en stamde uit de late 16e eeuw. Deze vloer was nog maar gedeeltelijk bewaard gebleven. Opvallend was de aanwezigheid in de noordwesthoek van de kelder van een waterkeldertje. Dat behoorde niet tot de oudste fase; de binnenzijde ervan was afgewerkt met geglazuurde plavuizen in tras gemetseld. De directe nabijheid van huizen verhinderde een totaal onderzoek van deze kelder, zodat nogal wat vragen overgebleven zijn. Nadere bestudering van details zal misschien iets meer duidelijkheid opleveren over de samenhang tussen het galerijtje in het belendende pand Dorstige Hartsteeg 21 (zie het artikel van W. Thoomes in MBOU 1975-5, 36-38), de door ons gevonden funderingen en het gebouw van de voormalige schuilkerk.

Put C

Verhoudingsgewijs zijn op het terrein maar weinig beer- en waterputten aangetroffen. Bovendien waren ze in bijna alle gevallen van betrekkelijk jonge datum. Een van de oudste putten (put C) lag op het perceel Korte Smeestraat 14. Het grootste deel van de aardewerkscherven dat uit deze put is geborgen, dateert uit de 17e eeuw. Onderin de put werd echter aardewerk aangetroffen dat uit de late 15e eeuw stamt. We mogen dan ook aannemen dat deze put zeker eenmaal vrij grondig is geleegd. Van de 15e-eeuwse

Soorten	Aantallen
Cultuurgewassen:	
Malus domestica (appel)	99
Pyrus communis (peer)	13
Malus/Pyrus (appel of peer)	4
Prunus cerasus (zure kers)	63
Prunus insititia (kroosje)	12
Morus nigra (moerbei)	1
Humulus lupulus (hop)	3
Fagopyrum esculentum (boekweit)	2
Hordeum vulgare (gerst)	3
Cannabis sativa (hennep)	1
Brassica nigra (zwarte mosterd)	21
Anethum graveolens (dille)	1
Vitis vinifera (druif)	154
Ficus carica (vijg)	295
Verzamelgewassen:	
Rubus fruticosus (braam)	18
Rubus caesius (dauwbraam)	13
Vaccinium myrtillus (blauwe bosbes)	1
Fragaria vesca (bosaardbei)	5

Soorten	Aantallen
Akkeronkruiden:	
Agrostemma githago (bolderik)	veel +
Centaurea cyanus (korenbloem)	18
Scleranthus annuus (éénjarige hardbloem)	2
Stellaria media (vogelmuur)	1
Spergula arvensis (gewone spurrie)	6
Sinapis spec. (mosterd)	1
Polygonum lapathifolium (duizendknoop)	13
Polygonum persicaria (perzikkruid)	5
Polygonum aviculare (varkensgras)	1
Arnosersis minima (korensla)	1
Scandix Pecten-Veneris (naaldekervel)	1
Overigen:	
Erica spec. (blaadje) (dopheide)	1
Atriplex spec. (melde)	4
Atropa bella-donna (wolfskers)	1
Prunella vulgaris (gewone brunel)	1
Myriophyllum verticillatum (kransvederkruid)	1
Eleocharis palustris (waterbies)	1
Sphagnum spec. (stengels) (veenmos)	-

+ Zaden van de bolderik zijn niet compleet gevonden. Op grond van de fragmenten is het erg moeilijk een schatting van het (grote) aantal te maken.

Afb. 47 Dorstige Harthof e.o. Soorten en aantallen van de pitten en zaden afkomstig uit beerput C. Determinatie L. M. van den Brink.

beerlaag is een groot monster genomen dat door L. M. van den Brink op pitten en zaden werd onderzocht. Van het monster werd één deel (ca 0,5 l) na vermenging met water, gezeefd over zeven met maaswijdten van 2, 1, 0,5 en 0,25 mm. Omdat er relatief weinig grote zaden werden gevonden, is ook nog 5 l uitsluitend over de 2 mm-zeef gezeefd. Aangetroffen soorten en aantallen staan op afb. 47.

De vraag waarvoor planten gebruikt werden, is vaak moeilijk te beantwoorden. We zullen daarom volstaan met de meest aannemelijke verklaring, die echter niet als bewijs mag worden opgevat.

In de 15e eeuw werd rond Utrecht al veel fruit geteeld. Het is dan ook aan te nemen dat het merendeel van de appelen, peren en kersen van locale of regionale herkomst zal zijn geweest. Ze zullen rauw gegeten zijn, maar ook verwerkt tot gelei of compote. Voor kroosjes, bramen (afb. 48a), bosbessen en aardbeien geldt hetzelfde. Van moerbeien is bekend dat er vooral in kloosters wijn van gemaakt werd. Gerst en boekweit kunnen tot brood of brei verwerkt zijn. Hop werd bij de bereiding van bier gebruikt, maar gezien de geringe hoeveelheid die gevonden is mogen we de aanwezigheid van een brouwerij ter plaatse wel uitsluiten. Hennepzaden werden tot olie vermalen en van de vezels van de planten werd textiel en touw gemaakt. Zwarte mosterd en herik zijn de basis van de in de middeleeuwen veel gebruikte mosterd. Dille was en is een bekend keukenkruid.

Van de vijg en de druif is de oorspronkelijke plaats van herkomst het mediterrane gebied, maar beide werden in de middeleeuwen ook wel in Nederland geteeld. Indien zij geïmporteerd zijn, zal dat zeker in gedroogde vorm (voor druiven betekent dat dus: als rozijnen) geweest zijn.

De aanwezigheid van veel kleine fragmenten van de zaden van bolderik en korenbloem (afb. 48c) duidt erop dat de zaden van deze akkeronkruiden met het graan zijn meegemalen en op die manier in het voedsel terecht zijn gekomen. Wolfskers wordt vaak als medicinaal kruid genoemd. Misschien werd het - zoals nog steeds - als een middel gebruikt om de pupillen te vergroten.

Bij al het bovenstaande zijn we er vanuit gegaan dat de pitten en zaden planten vertegenwoordigen die op de een of andere manier gebruikt zijn. Het is natuurlijk

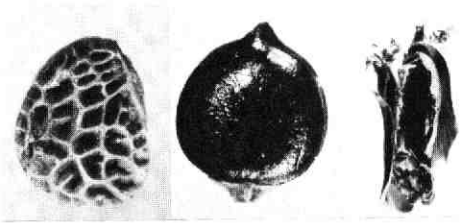

Afb. 48 Dorstige Harthof e.o. Enkele pitten en zaden uit beerput C. Foto J. H. F. Kerp. a: zaad van Rubus (braam); ware groottte ca 2,5 mm. b: zaad van Polygonum lapathifolium (duizendknoop); ware grootte ca 2 mm. Duizendknoop is een algemeen voorkomend onkruid. c: zaad van Centaurea cyanus (korenbloem); ware grootte ca 2 mm. Dit beschadigde zaad is met het graan meegemalen en het is het darmkanaal gepasseerd (zie tekst).

net zo goed mogelijk dat ze bij toeval in de put terecht zijn gekomen, bijvoorbeeld aan de zolen van schoenen die, omdat ze versleten waren, in de beerput gegooid zijn. Anderzijds moeten we bedenken dat het beeld van bijvoorbeeld de voedingsgewassen verre van volledig is, omdat blad- wortel- en knolgewassen geen enkel spoor in de beerput achterlaten. Tenslotte geven de op afb. 47 weergegeven aantallen een vertekend beeld, omdat niet iedere vrucht evenveel pitten heeft: een pruim heeft er maar één, een vijg daarentegen vele honderden. Dat levert problemen op bij het bepalen van de ,,algemeenheid'' van de verschillende soorten.
Uit de inhoud van één beerput mogen geen algemene conclusies voor de hele stad getrokken worden. Dat kan pas gebeuren (met alle bovengenoemde restricties) als een groot aantal putinhouden is onderzocht. Naar wij hopen zal dat in de komende jaren gebeuren.

LIT: L. M. van den Brink, Zaden en vruchten uit Middeleeuws Utrecht. Een onderzoek naar zaden en vruchten uit middeleeuwse tonputten en beerputten en een aanvullend parasitologisch onderzoek. Typescript. Utrecht 1984.
M. W. J. de Bruijn, De noordzijde van de Korte Smeestraat, ca 1550-1650. Typescript. Utrecht 1984.
W. Thoomes, Restauratie Dorstige Hartsteeg 21. MBOU 1975-5, 36-38.
N. van der Monde, Beschrijving van de pleinen, straten, stegen. . . der stad Utrecht. 3 delen. Utrecht 1844-1845-1846.

L. M. van den Brink/H. L. de Groot

9. Emmalaan

Zie Museumlaan

10. Ganzenmarkt 2-4-6-8

In het najaar van 1983 werd begonnen met de verbouwing van deze, qua uiterlijk, onopmerkelijke panden. Ook wat het interieur betreft werd het beeld volledig bepaald door een uitgebreid inbouwpakket van voorzetwanden, systeemplafonds en kanalen voor air-conditioning daterend uit de jaren '60 en '70. Daar het plan voorzag in het aanbrengen van de nieuwe afwerking op de constructieve muren en plafonds, was integraal onderzoek goed mogelijk. Achteraf bezien kunnen we vaststellen dat dit onderzoek een bijzonder interessant resultaat opleverde, dat de verwachtingen verre overtrof.
Het onderzoek spitste zich gaandeweg toe op Ganzenmarkt 8. Dat blijkt in oorsprong een zeer groot middeleeuws huis te zijn geweest met kelder, drie bouwlagen en een kap. De omvang van het huis moge blijken uit de maten: breedte 7 m, diepte 23 m, hoogte vanaf het maaiveld (inclusief kap) 17,50 m, totale vloeroppervlakte ca 650 m². Toch stond 8 nog in de schaduw bij zijn buurman 4-6, die een breedte van 9 m, een diepte van 27 m en een hoogte van 19 m had.

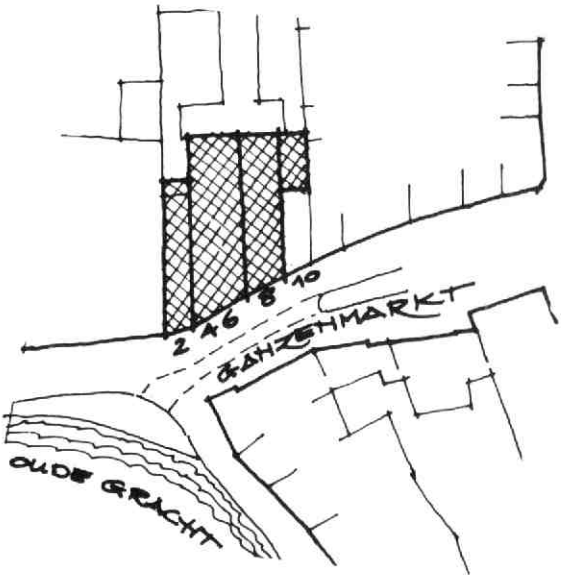

Afb. 49 Ganzenmarkt 2-8. Situatietekening. Tek. C. J. M. Rampart.

Van 8 resteren in feite nog slechts de kelder met tongewelf en de beide zijmuren uit de 13e eeuw, maar zij bevatten zeer veel sporen die een hele reeks constructieve en afwerkingsaspecten toonden.
De oorspronkelijke hoofdopzet van het huis is als volgt: de zijmuren en de voor- en achtergevel zijn 70 cm dik (tweesteens; steenformaat: 33 x 16 à 17 x 7 à 8 cm) en 12,50 m hoog. Bij het metselen is geen

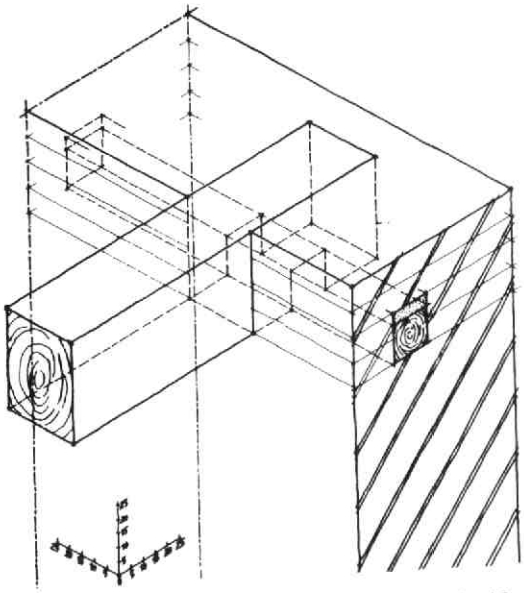

Afb. 50 Ganzenmarkt 2-8. Constructie uit de 13e eeuw ter plaatse van de eerste, tweede en derde verdieping van Ganzenmarkt 8. Tek. C. J. M. Rampart. De exacte aansluiting van de vloerbalk op de randbalk is onbekend.

systematisch verband toegepast. De voorgevel staat onder een hoek van 60°, resp. 120° tussen de zijgevels (afb. 49). Beide zijmuren dragen de balklagen der verdiepingsvloeren. Deze liggen voor de eerste, tweede en derde verdieping (zolder) op resp. 4,50 m, 8,00 m en 11,10 m boven de beganegrondvloer. Hoogstwaarschijnlijk bestonden deze vloeren uit enkelvoudige (dennen) balklagen waaroverheen brede delen. Later zijn voornoemde vloerhoogten gewijzigd en de oude balkgaten dichtgezet. Op de eerste en tweede verdieping is een aantal van deze oudste gaten nog zichtbaar. Ter hoogte van de balklagen werden in beide zijmuren en in de aansluiting op de achtergevel in de lengterichting van de muur lopende sleuven ontdekt, waarin op een enkele plaats een stuk balk van ca. 10 x 13 cm lag op een halfsteens (= 15 cm) afstand vanaf de binnenzijde van de muur. Wat de functie van deze balk is geweest, is niet geheel duidelijk. Wellicht werd op deze manier een rondlopend anker gevormd dat de vier muren bijeen hield. Mogelijk gebruikte men het tevens als balkanker, door de vloerbalk ter plaatse over de randbalk heen te kepen (afb. 50 en 51). Door de randbalk zuiver horizontaal te stellen boven de ongelijke bovenkant van het metselwerk, kan hij tevens als hulpmiddel dienen om de vloerbalken op gelijke hoogte te krijgen en te houden. Het is overigens het eerste voorbeeld van een dergelijke constructie in de stad Utrecht. Van een tweetal 13e-eeuwse vloerconstructies resp. in kasteel Ammersoijen en in kasteel Ravestein te Heenvliet is bekend dat daarbij een randbalk is toegepast die op natuurstenen consoles tegen de binnenzijde van de muur rustte. De vloerbalken lagen vervolgens op deze randbalk en staken al dan niet in de muur.

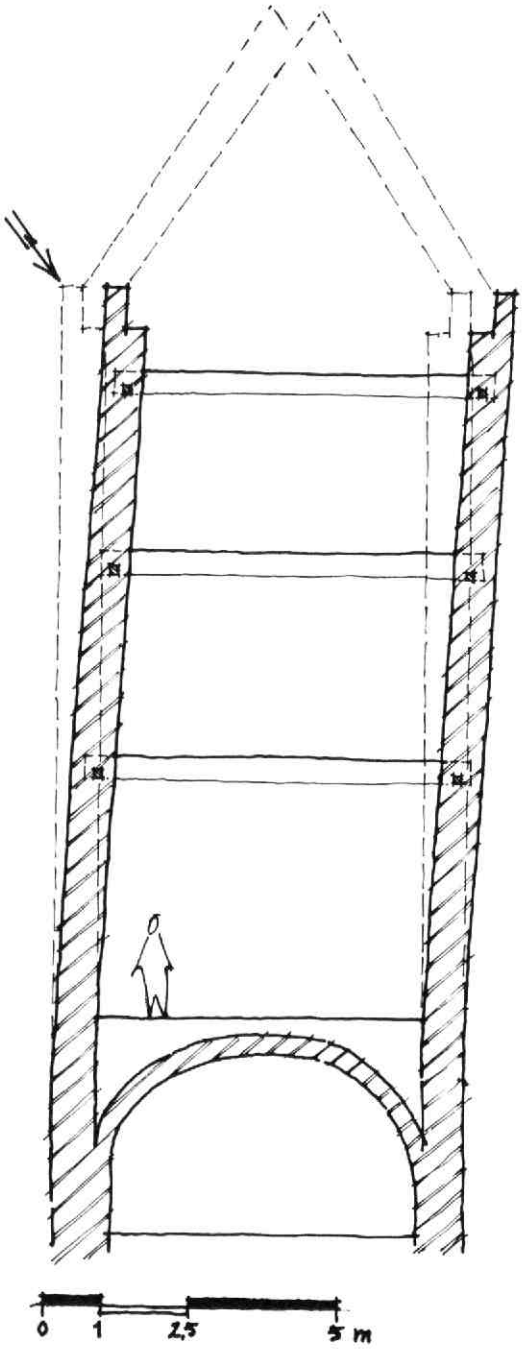

Afb. 51 Ganzenmarkt 2-8. Dwarsdoorsnede van Ganzenmarkt 8. Tek. C. J. M. Rampart. De oorspronkelijke vloerhoogten zijn aangegeven, evenals de scheefstand van de muren als gevolg van de spatkracht in de kap van Ganzenmarkt 4-6 (zie pijl).

Op de tweede verdieping resteerden in de rechter zijmuur nog grote delen van een dubbel venster uit de 13e-eeuwse opzet (afb. 52 en 53). Het betrof een geheel bakstenen raam met twee openingen, gescheiden door een montant en met luiken, waarvan de duimen in tufstenen blokken zaten, aan de binnenkant. De rechterhelft van het raam is bij de bouw van Ganzenmarkt 10 dichtgemetseld, omdat dat pand zich in de diepte tot aan de middenmontant van het raam uitstrekte. De dagkanten van het venster zijn van afgeschuinde bakstenen gemaakt.

De borstwering is getrapt van opbouw. Het metselwerk boven het venster wordt gesteund door twee segmentbogen, waarvan die aan de binnenkant een hogere kruin heeft in verband met de grotere overspanning. Het is mogelijk dat boven de beide raamopeningen nog een houten latei gelegen heeft. In de middenmontant bevindt zich een sleuf die, in combinatie met stof- en kalksporen op de onderdorpel en op de linker dagkant, misschien in verband moet worden gebracht met een (later aangebracht?) houten raamwerk in de opening. Het gehele venster en de aansluitende muur zijn aan de binnenzijde witgekalkt.

Eveneens behorend tot de 13e-eeuwse situatie zijn de twee, uit sporen in de rechter muur te reconstrueren, schoorsteenkanalen. Beide hadden een stookplaats op de verdieping. Mogelijk dateert een zeer grote schouw op de beganegrond links van het midden, waarvan slechts het rookkanaal en het bovenste deel van de rookkap traceerbaar waren, ook uit de

Afb. 52 Ganzenmarkt 2-8. Reconstructie van het bakstenen venster in de oostmuur van de tweede verdieping van Ganzenmarkt 8; 13e eeuw. Tek. C. J. M. Rampart. 1: horizontale doorsnede; A: oorspronkelijk werk. B: vulling I. C: vulling II. 2: binnenaanzicht. 3: verticale doorsnede.

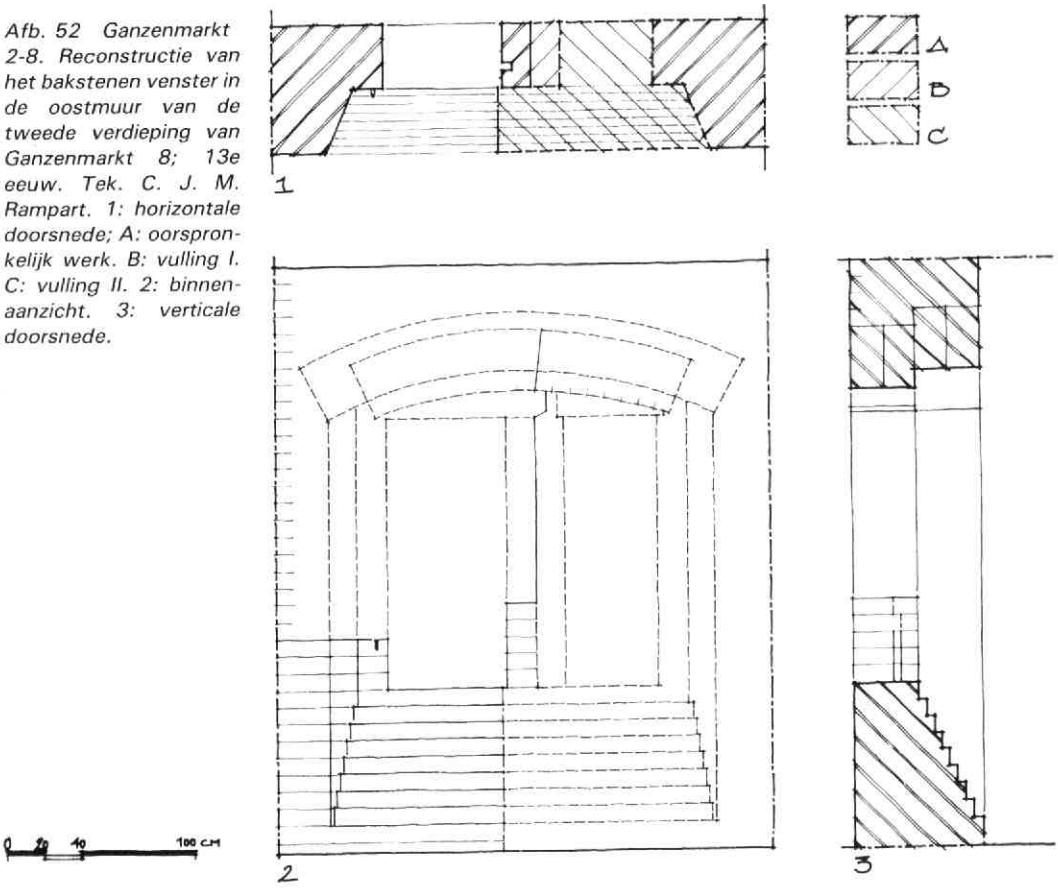

bouwtijd. Over de plaats van de trap en van de binnenwanden in de oorspronkelijke opzet kon niets worden achterhaald.
In later tijd (14e of 15e eeuw) is het hoofdhuis rechts achterin uitgebreid met een zijhuis van ca. 10 x 4 m met een kelder, twee bouwlagen en een kap.
De plaats van een (latere) wenteltrap in het hoofdhuis zou afgeleid kunnen worden uit de stofsporen op de tweede verdieping tegen de rechter muur. Een ingehakte nis op de onderliggende verdieping, die normaliter op onbruikbare hoogte zit, zou hiermee ook verband kunnen houden. Op vele plaatsen in het huis werd van de dikte van de muur dankbaar gebruik gemaakt voor het inhakken van muurkasten, kachelnissen en stookplaatsen. Het aardigste voorbeeld daarvan vormt een 17e of 18e-eeuws secreet op de eerste verdieping, dat samen met de afvoer in de dikte van de muur is gesitueerd. Het geheel is zorgvuldig met witte tegels afgewerkt.
Op de tweede verdieping werd een bijzondere vondst gedaan in het voorste schoorsteenkanaal. Het betrof

Afb. 53 Ganzenmarkt 2-8. Linkerhelft van het 13e-eeuwse venster van Ganzenmarkt 8, zoals het tevoorschijn kwam. Op de achtergrond de achtergevel van Ganzenmarkt 10.

Afb. 54 Ganzenmarkt 2-8. Deel van een (schoorsteen- of gevel) fries, dat secundair verwerkt was in de vulling van een schoorsteenkanaal in de oostmuur van de tweede verdieping van Ganzenmarkt 8.

een secundair verwerkt blok zandsteen, dat ooit deel uitmaakte van een (schoorsteen?) fries (afb. 54). Het reliëf toont Bacchus met een krans van druivetrossen en ranken en een wapenschild vóór zijn sterk verkorte lichaam. Naast het medaillon bevindt zich een symmetrisch motief van vier visblazen. Er waren nog vage sporen van polychromie aanwezig.
Op het fragment aanwezige restanten van korstmossen openen de mogelijkheid dat het reliëf van een gevelfries afkomstig is. Het stuk dateert waarschijnlijk uit het einde van de 16e of het begin van de 17e eeuw.
Op het gebied van wandversieringen leverden beide zijmuren van het huis verschillende fraaie voorbeelden op. Aan de voorzijde werd op de tweede verdieping een tweetal muurtekeningen gevonden, die schetsenderwijs met houtskool of iets dergelijks op de kalklaag aangebracht waren. De maker heeft zijn fantasie de vrije loop gelaten, want de tekeningen bevatten nauwelijks herkenbare elementen (afb. 55). Vlak onder het oorspronkelijke niveau van de vloer van de eerste verdieping (door verbouwing nu vlak boven die vloer) resteerde nog een klein stukje muurschildering waarop een distel te zien is (afb. 57). De plant is in de kleuren rood, groen en geel binnen zwarte lijnen weergegeven, waarbij de bladeren van kleur wisselen als ze hun vóór- of achterkant laten zien. De schildering vormt de helft van een symmetrisch geheel waarop de twee distels, verbonden door een rode bies, onder een hoek van 45° ten opzichte van de as staan. Het verdere verloop van deze 15e-eeuwse randversiering vlak onder het plafond was niet meer te achterhalen.

Afb. 55 Ganzenmarkt 2-8. Een van de beide muurtekeningen op de oostmuur van de tweede verdieping van Ganzenmarkt 8. Links: het schoorsteenkanaal.

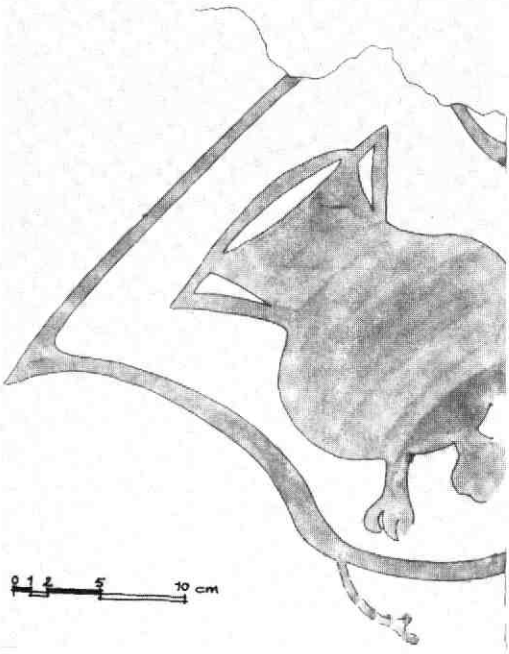

Afb. 56 Ganzenmarkt 2-8. Geschilderd wapen op de oostmuur van de eerste verdieping van Ganzenmarkt 8. Tek. C. J. M. Rampart. Op het schild is een bronzen grape (driebenige kookpot) afgebeeld.

Voorts werd op de eerste verdieping op de rechtermuur een in de kleur zwart geverfd wapen gevonden, waarvan het schild een bronzen grape (driepotige pot) vertoonde (afb. 56). Rond een in de tegenoverliggende wand ingehakte muurkast met een ronde bovenkant was een versiering aangebracht met behulp van sjablonen (afb. 58). De decoraties zijn zwart van kleur en dateren uit de 16e eeuw. Van een iets oudere datum is een aantal, alternerend rood en geel gekleurde banen van 40 cm breed op dezelfde wand. Restanten van eenzelfde beschildering werden ook op de an-

Afb. 57 Ganzenmarkt 2-8. Detail van een muurschildering vlak onder het plafond van de beganegrond van Ganzenmarkt 8. Afgebeeld is de rechterhelft van een symmetrisch geheel.

dere muur aangetroffen. (zie ook in deze Kroniek onder Trans 6-16). Over deze banen heen is in de 18e eeuw een groene, geschilderde lambrizering aangebracht. Het schoongemaakte gedeelte laat een smal, vooruitspringend stuk zien dat geflankeerd wordt door vakken met gebosseerde panelen. Om het effect van lijstwerk, sprongen en bossingen inderdaad te kunnen ervaren, zijn de schaduwen met wit en donkergroen aangegeven.

Omtrent Ganzenmarkt 4-6 kan slechts vastgesteld worden dat dit huis waarschijnlijk net zo oud is als 8. Dit zou afgeleid kunnen worden uit het feit dat de randbalk niet de indruk wekte later te zijn ingehakt. De gemene muur tussen beide huizen vertoont een aanmerkelijke scheefstand van ca. 70 cm naar de kant van 8 (afb. 51). Dat zou veroorzaakt kunnen zijn door de spatkrachten van de zeer grote sporenkap op 4-6, die in de loop der tijd beide zijmuren uitelkaar heeft gedrukt. De sporenkappen bevatten immers geen directe verbinding met balklagen, maar alleen indirect via de muur. Het doorgeven van deze krachten zou ook de scheefstand van de rechter muur van 8 kunnen verklaren. Beide muren van dit pand vertonen aan de binnenkant gaten ten behoeve van een vliegend steiger in een enigszins onregelmatig patroon. Van Ganzenmarkt 4-6 resteert alleen de kelder en de genoemde gemene muur met 8. Het aantal bouwsporen aan de kant van 4-6 is helaas zeer gering. In die muur is nog een aantal uit één stuk gesmede ankers van de zoldervloer zichtbaar. Rechtsachter op de beganegrond bevinden zich restanten van een oorspronkelijke stookplaats.

C. J. M. Rampart

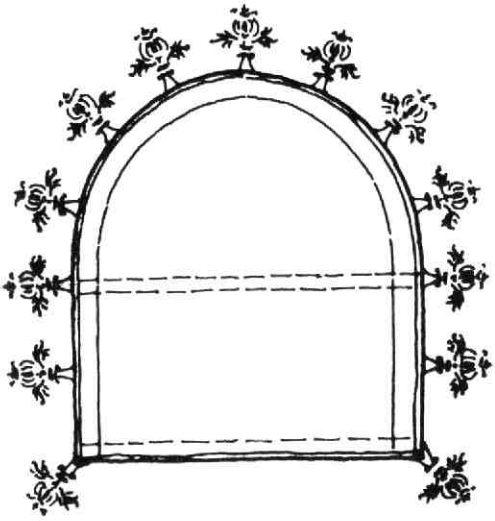

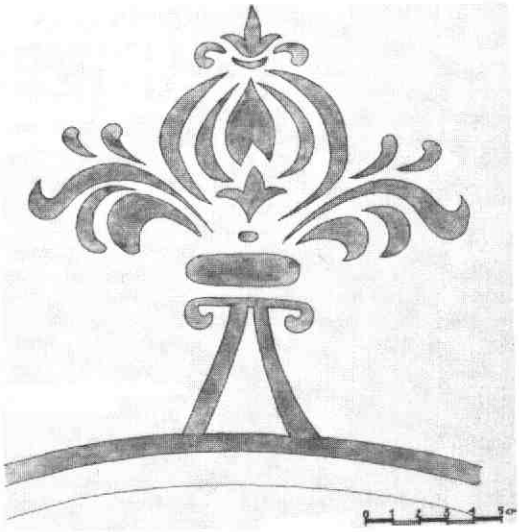

Afb. 58 Ganzenmarkt 2-8. Ingehakte nis in de westmuur van de eerste verdieping van Ganzenmarkt 8. Tek. C. J. M. Rampart. A: overzicht van de nis met twee planken en rondom een versiering van gesjabloneerde decoraties. B: detail van de decoratie.

11. Griftpark

Tijdens het afgraven van de sterk verontreinigde grond in het Griftpark kon, even ten noorden van de Grift, waargenomen worden dat op diepte een veenpakket van zeker 2 m dik aanwezig was. Dit veen was afgedekt door een ca 50 cm dikke laag vette klei. Daarboven was de grond geheel verstoord en misschien wel opgebracht.
Op grond van deze waarneming mag worden vastgesteld dat de loop van de Vecht, die naar aangenomen wordt, ter plaatse in de 12e eeuw gestroomd heeft en waarvan de Biltse Grift mogelijk de laatste rest zou zijn, zich niet noordelijker in het veen heeft ingesneden.
Het vormt een extra bewijs voor de stelling dat de noordelijke stadsbuitengracht een fossiele loop van de Vecht is. Een andere aanwijzing voor een Vechtbedding werd verkregen bij waarnemingen tijdens rioleringswerkzaamheden in de Museumlaan (zie aldaar in deze Kroniek).

H. L. de Groot

12. Isotopenweg

Slechts zelden kunnen wij berichten over vondsten die zo ver buiten de stadskern van Utrecht te voorschijn komen. In maart echter meldde J. van Grunsven, opzichter bij de afdeling Riolering en Waterhuishouding, de vondst van een primitief gevormd potje. Het was te voorschijn gekomen tijdens graafwerk voor een waterleiding in het industriegebied Lage Weide. De coördinaten van de vindplaats zijn 132.62/459.05-31H.
Het potje, dat helaas niet compleet is (afb. 59) is in de tekening (afb. 60) gereconstrueerd. De afmetingen zijn: randdiameter 13 cm, bodemdiameter 9 cm en hoogte 11,5 cm. Het potje is met de hand gevormd en zachtgebakken. De gebruikte klei is met aardewerkgruis gemagerd. Het oppervlak is grijs, bruinachtig en zwart en de breuk is geheel zwart. Aan de binnenkant bevindt zich een zwart verkoolde aankoeking die nog niet nader onderzocht is, doch die waarschijnlijk het residu van verbrand voedsel is.
Tijdens het laatste gebruik is het kookpotje gebroken en weggeworpen.
Er is verder niets meer gevonden dat op bewoning in de nabijheid wijst. Dat brengt ons op de datering van het potje en de bewoningsmogelijkheden ter plaatse. Vorm en baksel wijzen op de late ijzertijd of het begin van de romeinse tijd, de eeuwen rond het begin van onze jaartelling. Over de mogelijkheden tot bewoning kan niets met zekerheid gezegd worden. De waterleidingsleuf was bij de melding reeds gedicht, zodat het verloop van de bodemlagen niet bestudeerd kon worden. Bekend is slechts dat het potje op een diepte van 0,70 m -NAP is aangetroffen. Het lag op een zandlaag en was afgedekt door een kleilaag. Een ingraving is niet waargenomen. De lage ligging en de vondstomstandigheden maken het waarschijnlijk dat het potje in een waterloop geworpen is. Verplaatsing van ver weg door stromend water is uit te sluiten daar het potje geen sporen van slijtage door watertransport vertoont. De genoemde waterloop zal een nu verdwenen Vechtarm of de toenmalige Vecht zelf geweest zijn.

R. de Zwarte

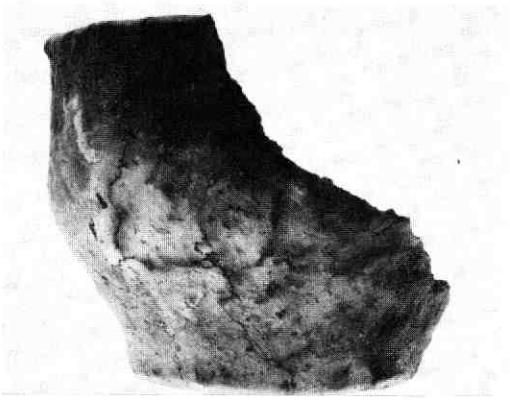

Afb. 59 Isotopenweg. Fragment van een kookpotje uit de ijzertijd of de vroeg-romeinse tijd. Foto F. Kneefel.

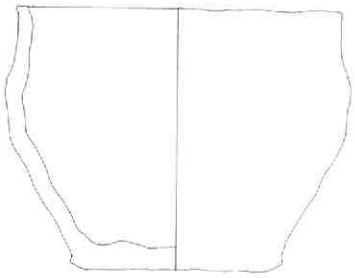

Afb. 60 Isotopenweg. Kookpotje uit de ijzertijd of de vroeg-romeinse tijd. Gecompleteerde tekening. Tek. T. ter Burg.

13. Jansdam

Rioleringswerkzaamheden in mei van dit kroniekjaar boden de gelegenheid in deze straat enig inzicht in de grondopbouw te krijgen. De belangstelling ging met name uit naar de mogelijke aanwezigheid van een dam, die - al dan niet in samenhang met het graven van de Nieuwe Gracht en de Drift - aan het einde van de 14e eeuw zou zijn gemaakt.
Over de gehele lengte van de straat was het beeld echter constant: op rivierafzettingen van hoofdzakelijk klei werd een - niet dateerbaar - ophogingspakket aangetroffen. Er waren geen sporen die ook maar de geringste aanwijzing voor de aanwezigheid van een dam vormden. Er zijn voorshands geen redenen het ophogingspakket tot - een deel van - de gezochte dam te bestempelen. Het blijft echter mogelijk dat elders onder of nabij de straat die nu Jansdam heet, een dam aanwezig is geweest.

H. L. de Groot

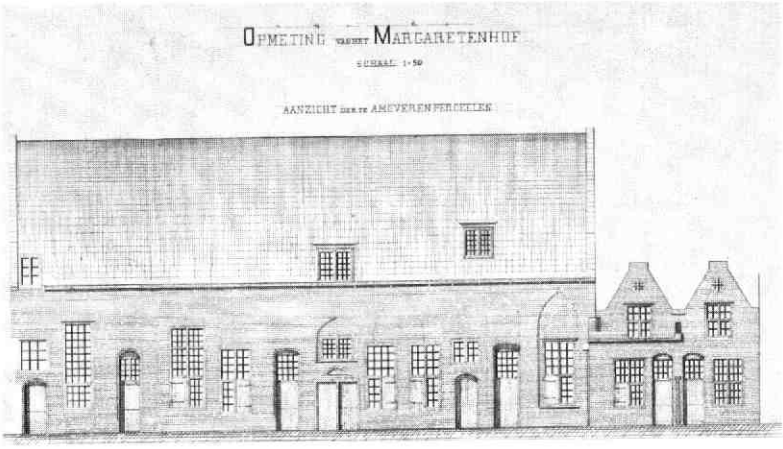

Afb. 61 Jansveld 4-20. Pentekening van J. Landzaat uit 1894 van het verdwenen hoofdgebouw van het Margarethen Gasthuis, met twee aangrenzende kameren. GAU TA Zi 10.2.

14. Jansveld 4-20 (Margarethenhof)

De rehabilitatie van Jansveld 6 en 10 en kleine verbeteringen in de overige huisjes gaven de gelegenheid tot het verkrijgen van meer inzicht in de ontwikkeling van het sinds het einde van de vorige eeuw gehalveerde Margarethenhof.

De oorsprong van het hofje gaat terug tot 1367, wanneer Gijsbrecht van Walenborch aan het St Jansveld een onder patronaat van St Margaretha gesteld gasthuis sticht. Tot het oorspronkelijke complex behoorde ook een kapel, maar die verdween met het gesloopte deel in 1895. Op een gelukkig bijtijds gemaakte opmetingstekening zijn van de kapel de omtrekken van drie spitsboogvensters en de gehalveerde spitsboognis van een ingang weergegeven (afb. 61).

Afb. 62 Jansveld 4-20. De voorgevel van Jansveld 16. Foto B. J. M. Klück. Het vensterkozijn op de beganegrond is een vermaakt kruiskozijn. Rechts is de ingang van 8 met zijn oorspronkelijke korfboognis zichtbaar.

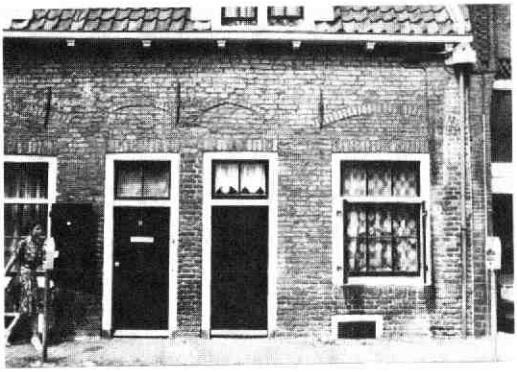

Afb. 63 Jansveld 4-20. Detail van de gevel aan het Jansveld met sporen van ingangsnissen en segmentbogen van brede vensters. Foto B. J. M. Klück.

In de 16e eeuw wordt het gasthuis voor meer permanente bewoning verbouwd en met nieuw gebouwde huisjes uitgebreid tot twintig vrijwoningen. Door deze uitbreiding ontstond de voor Utrecht zeldzame vorm van een hofje rond een binnenterrein.

In het register van transporten en plechten (GAU, Archief Stad II, 3243, anno 1582, 207-209) wordt op 16 november 1582 naar aanleiding van een huis in de Zilverstraat gesproken over ,,Zinte Margrieten gasthuijs. . . ende nijeuwen caemeren daerinne getimmertt''.

Ongetwijfeld zullen de rechts van de voormalige ka-

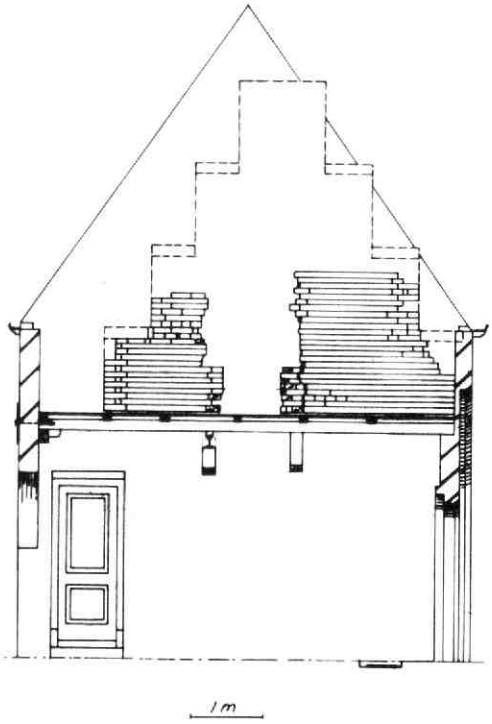

Afb. 64 Jansveld 4-20. Doorsnede door de poort en de zolder van Jansveld 6 naar het noorden met bouwsporen en een reconstructie van een middeleeuwse topgevel. Tek. D. Doyer.

Afb. 66 Jansveld 4-20. De 17e-eeuwse spiltrap van Jansveld 10. Foto B. J. M. Klück.

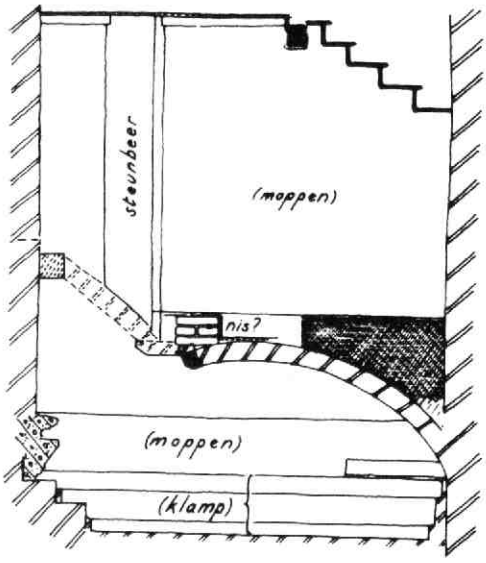

Afb. 65 Jansveld 4-20. Schets van de achtergevel van Jansveld 10. Tek. B. J. M. Klück. Beganegrond en kelder met de in de tekst genoemde verschijnselen.

pel afgebeelde huisjes tot die nieuwe kameren behoord hebben, terwijl de in korfboognissen geplaatste deuren en de kruisvensters in het grote gebouw eveneens als 16e-eeuws werk beschouwd mogen worden, want toen werd dat hoofdgebouw opgedeeld. Nu heeft alleen Jansveld 8 nog een dergelijke ingangsnis met afgeschuinde hoeken (afb. 62). De afgebeelde huisjes vertonen grote gelijkenis met Jansveld 14 en 16, waarvan de kruiskozijnen op de verdieping stijlen met een 16e-eeuws profiel hebben, terwijl de deur van 16 in een nis met afgeschuinde en (weggewerkte) boog is geplaatst (afb. 62).

De vier huisjes ter weerszijde van de poort aan het Jansveld (4, 6, 18, 20) met hun 18e-eeuwse deuren en vensters, tonen bouwsporen uit verschillende perioden. In de voorgevel van 18 en 20 komen bogen van deurnissen met afgeschuinde hoeken voor, naast brede bogen van vroegere drielichtvensters, die tot de 16e-eeuwse verbouwing gerekend moeten worden (afb. 63). De strook boven de vensters onderscheidt zich van het lagere deel door het kleine formaat van de moppen, die afwisselend in koppen- en strekkenlagen zijn gemetseld. Daaronder is in Vlaams verband gemetseld.

Toch moeten niet alle kenmerken van deze gevel als veelzeggende bouwsporen opgevat worden: enige decennia geleden is de voorgevel gerestaureerd waarbij ondermeer de scherpe spitsboog van de poort

door een bijna afgeronde boog vervangen werd. Het blijft echter vaststaan dat de gevel in aanleg van vóór 1582 dateert. Uit muurankers en uit de bijbehorende balklagen valt af te leiden dat in de 16e eeuw sprake was van één huisje links van de poort (4 en 6) en twee rechts daarvan. De balklaag van 18 en 20 is hoger gelegd, wat op gelijktijdigheid met de kelders (met moppengewelf) wijst, en hij heeft andere sleutelstukken dan de balklaag links van de poort: resp. met peerkraal en met holprofiel.
Inwendig kwamen echter sporen van nog oudere fasen aan het licht. Als eerste kwam bij het ontpleisteren van de noordmuur op de zolder boven de poort een fragment van een trapgevel van de voorganger van 18 (-20) tevoorschijn, waarvan de vroegere dakvoet veel lager gelegen moet hebben dat de huidige, maar die bovendien ook minder breed was en dus een andere balklaag heeft gehad (afb. 64). In de trapgevel (baksteen 29 x 14 x 6,5 cm; 10 lagen 78 cm) zijn resten zichtbaar van een weggebroken schoorsteenkanaal, dat in de poortdoorgang overgaat in twee kolommen op consoles.
Als tweede verschijnsel van een vroege fase leverde de achtergevel van 6 sporen op van een smal venster in metselwerk van forse moppen (30,5 x 15 x 7 cm; 10 lagen 84,5 cm) dat van een 14e-eeuwse oorsprong moet zijn. Ook dit fragment blijkt ouder te zijn dan de balklaag en het geeft bovendien aan dat achter deze muur (nu van 8) oorspronkelijk open ruimte was. Uit de periode na de verbouwing tot vrijwoningen werd in 6 bij de aan de poort grenzende muur een haardpot aangetroffen waaromheen een leemlaag met afdrukken van plavuizen van 16,5 in het vierkant aansloot. Als haardpot was een waterkan gebruikt. Aardig was dat in de as een stukje vuursteen lag. In de muur was van de stookplaats op dat punt niets te zien: later werd daar een doorgang gemaakt, terwijl de rest achter de huidige schoorsteen verborgen moet zitten. Ook in 10 kwam middeleeuws werk tevoorschijn: de achtergevel bestaat uit moppen (10 lagen 81 cm), die doorloopt achter 12 en waarschijnlijk ook achter 8. In 10 is er een 45 cm brede steunbeer in opgenomen met een rechte en een schuine kant (afb. 65). De fundering van de muur is ouder en er is een fragment bewaard van een hoek van een gepleisterde opening of nis.
De voet van de steunbeer is afgehakt om ruimte te maken voor een schuin gewelfje boven de ingang naar een kelder met een moppengewelf, dat ondanks het steenformaat (29,5 x 14 x 6,5 à 7 cm) waarschijnlijk in de 16e eeuw gedateerd moet worden. Merkwaardig is, dat de ingang oorspronkelijk in 8 was. Het schuin oplopende gewelfje en de steunbeer vormden voor de indeling van 10 geen probleem: zij waren onder en achter de bedstee-betimmering verborgen.
Verder bezit 10 een 17e-eeuwse grenen spiltrapje waarvan de treden langs de spil met een oortje versierd zijn (afb. 66). De deur, met boven- en onderdeur, met al het oorspronkelijke hang- en sluitwerk er nog aan, stamt uit het tochtportaal uit de 18e eeuw (afb. 67).

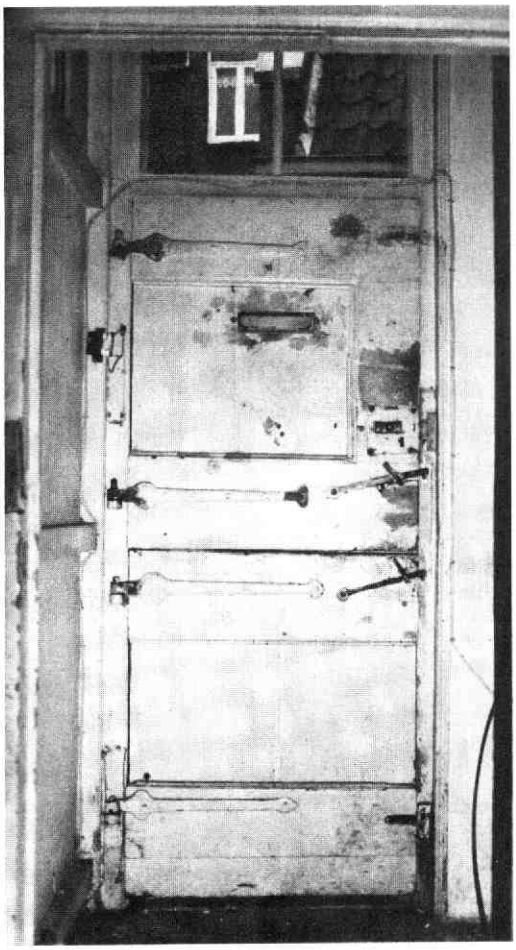

Afb. 67 Jansveld 4-20. De 18e-eeuwse voordeur van Jansveld 10 met boven- en onderdeur. Foto B. J. M. Klück.

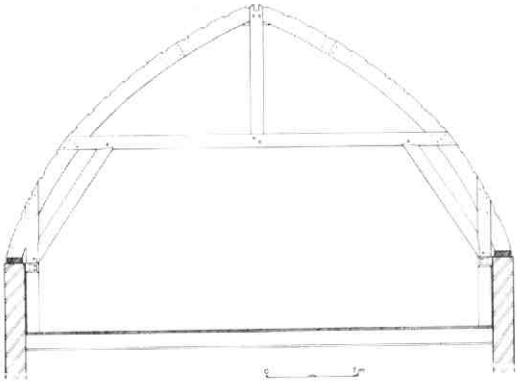

Afb. 68 Jansveld 4-20. Doornsede over de zolder van Jansveld 12 met zgn. Philibertspant uit het einde van de 18e eeuw. Tek. B. J. M. Klück.

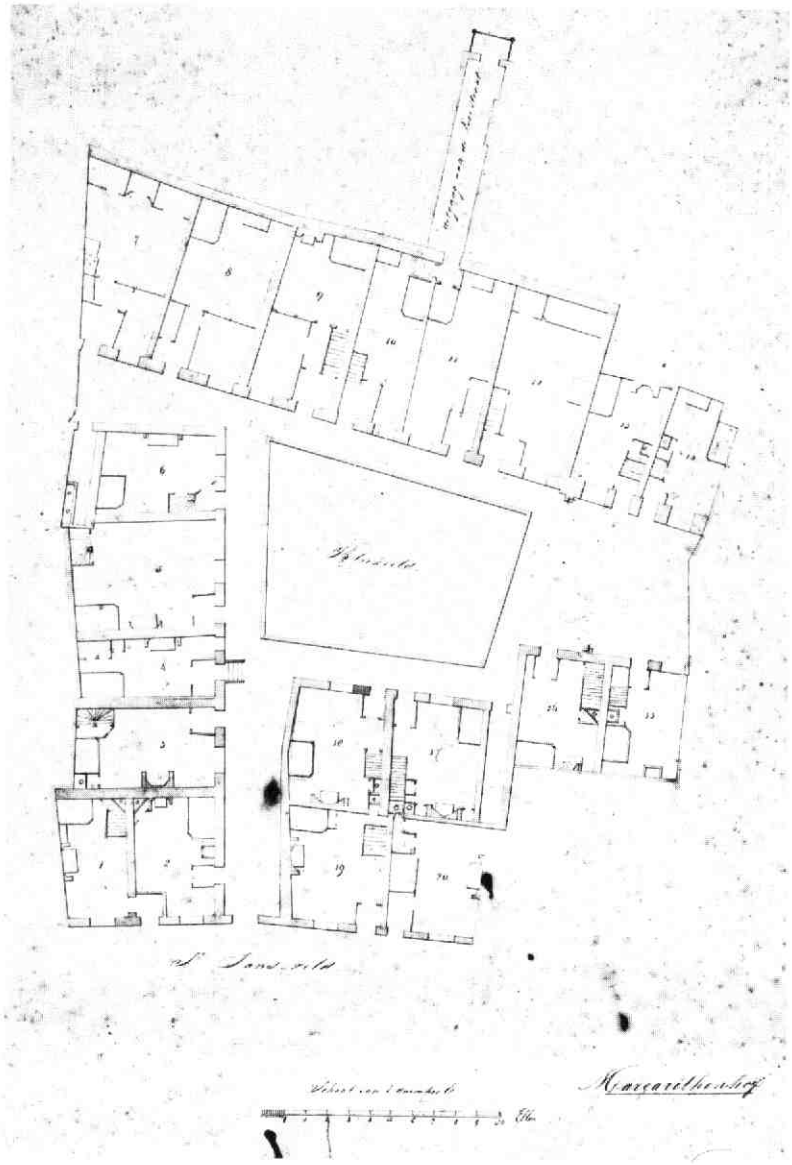

Afb. 69 Jansveld 4-20. Ingekleurde plattegrond uit de 18e eeuw van de Margarethenhof. GAU TA Zi 10.1. Deze nauwkeurige tekening geeft o.a. veel informatie over de interieurs van de huisjes. Opvallend is dat de indeling van de woningen overal verschillend is. Dat kan enerzijds wijzen op veranderingen die in de loop van de tijd ontstaan zijn, anderzijds is het een gevolg van aanpassing aan reeds bestaande gebouwen van het gasthuis. Uit dit laatste feit zal ook de zeer ongelijke verdeling van de plee's te verklaren zijn. Ze zijn op de plattegrond aangegeven als vierkantjes of driehoekjes met een rond gat. In tenminste een aantal gevallen verklaart het voorkomen van kelders de afwezigheid van plee's. Negen huisjes lijken het zonder deze voorziening te moeten stellen: zij hebben tesamen slechts de beschikking over twee buitensecreten. De woningen aan de straat, rechts van de poort, hebben een plee in de achterliggende woningen.
Rechts van het bleekveld zijn twee pompen aangegeven, waarvan er één gevaarlijk dicht bij een beerput onder het aangrenzende huis gesitueerd is.

Een dergelijke deur vinden we ook in 12, dat in het laatste kwart van de 18e eeuw gebouwd is als vervanging van een groter huis. Achter het 18e-eeuwse huis liep een gangetje, dat tussen 10 en 12 uitkwam. Nu is dit voor een gedeelte het plaatsje met recente keuken, de rest is bij 10 getrokken.
Een bijzonderheid is de constructie van de 18e-eeuwse kap (nu de oudste kap van het hofje): op de muurplaten rusten twee Philibert-spanten, die verbonden zijn met stijlen op de vloerbalken (afb. 68). Inkepingen voor zware panlatten wijzen uit dat de dakvorm oorspronkelijk de kromming van de spanten volgde.

B. J. M. Klück

15. Jeruzalemstraat 12

De zijmuren van Jeruzalemstraat 12 bleken veel gegevens te bevatten over de ontwikkeling van de aangrenzende panden. Van Jeruzalemstraat 12 zelf zijn geen oudere bouwsporen gevonden dan het restant van een topgeveltje in de zuidmuur met baksteen van 25 x 12,2 x 5,5 cm; 10 lagen 66 cm (afb. 70).
Daaruit valt af te leiden dat waarschijnlijk in het einde van de 16e eeuw een dwarshuisje van één laag gebouwd werd op een tot dan toe open stuk grond dat behoord moet hebben tot Jeruzalemstraat 8-10, het grote, middeleeuwse huis. De voorgevel van dit huis-

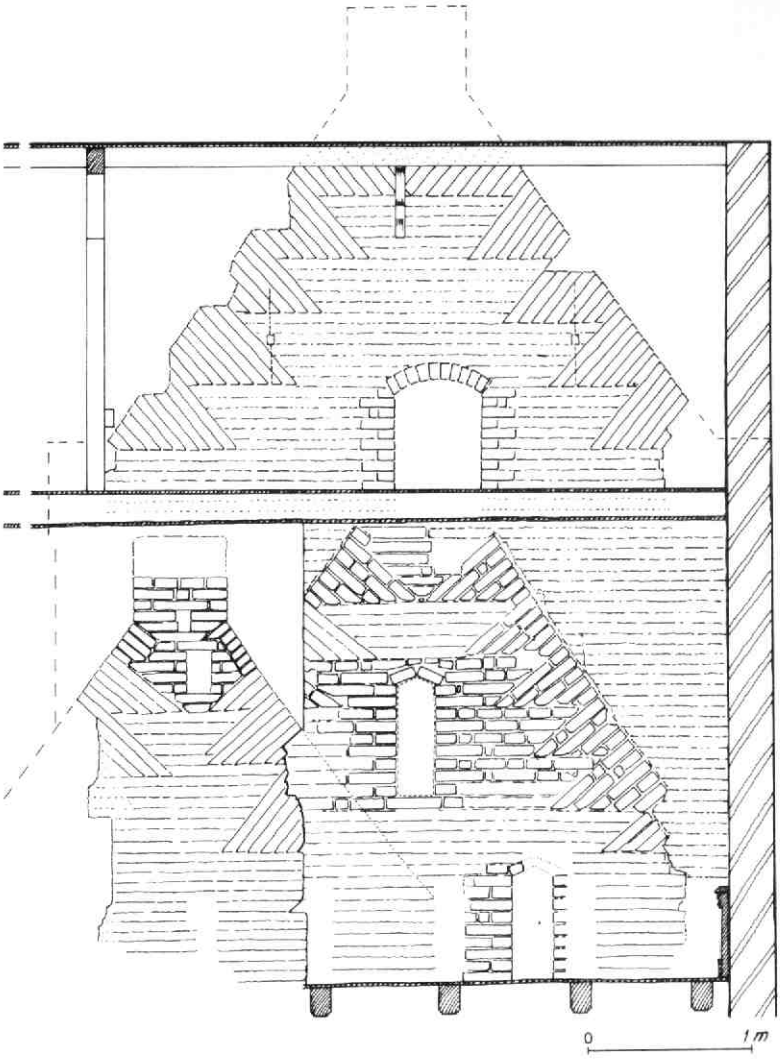

Afb. 70 Jeruzalemstraat 12. De zuidmuur van de eerste en tweede verdieping. Tek. B. J. M. Klück. Aangegeven zijn de binnenzijde van een topgevel van een voorganger van 12 (linksonder) en de topgevels van twee opeenvolgende fasen van 14.

je van 4 x 4 m, lag naar schatting anderhalve meter achter de rooilijn. Misschien is toen al de later dichtgemetselde verbinding op de beganegrond met 8-10 gemaakt.

In de noordgevel werd een topgevel met vlechtingen van een omstreeks 1500 gebouwde éénlaags aanbouw van 8-10 aangetroffen (moppen; 10 lagen 75 cm), die door latere wijzigingen sterk beschadigd was. Vastgesteld kon worden dat er oorspronkelijk minstens één zoldervenster was, een uitgemetseld schoorsteenkanaal met ter weerszijden een smal vlieringvenstertje, afgedekt met verspringende baksteenlagen.

Waarschijnlijk nog in de 16e eeuw werd op deze gevel een nieuwe topgevel gebouwd toen de aanbouw van 8-10 op gelijke hoogte met de rest van het gebouw gebracht werd.

Gedeeltelijk verborgen achter het topgeveltje van 12 zat een eveneens omstreeks 1500 gemetselde topgevel van een éénlaags voorganger van Jeruzalemstraat 14 (moppen; 10 lagen 74,5 cm) (afb. 70). Dit geveltje was redelijk gaaf bewaard en toonde twee opvallend smalle en lange vensters, afgedekt met twee schuinstaande stenen en een latei aan de binnenzijde (afb. 71).

In de eerste helft van de 17e eeuw werd ook Jeruzalemstraat 14 met een verdieping verhoogd en in de nieuwe topgevel (baksteen 21,5 x 10,5 x 5,5 cm; 10 lagen 64 cm) kwam nu een vrij groot zoldervenster (afb. 70). Het kleine vlieringvenstertje van 12, dat net naast de oude gevel van 14 uitkeek, werd dichtgemetseld.

De tegenhanger van de laatste topgevel van 14 is bewaard gebleven in de noordmuur van Jeruzalemstraat 16. Jeruzalemstraat 14 werd omstreeks 1900 volledig vernieuwd.

Omstreeks 1800 werd 12 vernieuwd: de nokrichting kwam haaks op de voorgevel, die nu op de rooilijn kwam te staan. Het waarschijnlijk 6,50 m diepe huis was twee lagen hoog. Alleen de enkelvoudige balklaag van de beganegrond, met ravelingen voor trap en schoorsteen, is bewaard gebleven. In 1883 werd het huis verhoogd en vèr naar achteren uitgebreid. De oostgevel werd gebouwd op een deels laat-middeleeuwse tuinmuur, die op een nog oudere muur gefundeerd is. In de noordmuur werd een topgevel opgeno-

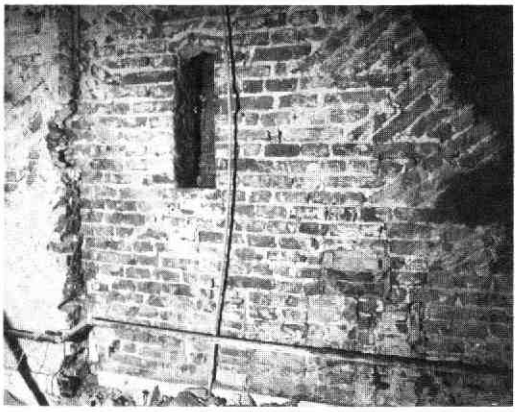

Afb. 71 Jeruzalemstraat 12. Eerste verdieping van de zuidmuur. Detail van de eerste topgevel van 14 met een geopend en (rechtsonder) een dichtgemetseld zoldervenstertje.

men van een kort daarna verdwenen middeleeuws dwarshuis achter 14. Ook hier was waarschijnlijk sprake van een oorspronkelijk éénlaagshuis, dat later verhoogd is met een verdieping. *B. J. M. Klück*

16. Kantonnaleweg 76

In verband met de geplande sloop van dit huisje is in het najaar van 1983 het exterieur en het interieur ervan gedocumenteerd. Het betreft hier een voormalige 18e-eeuwse molenaarswoning die hoorde bij een sinds lang verdwenen molen aan de Kantonnaleweg. Tot vóór de aanleg van het industriegebied Lage Weide bevond het huisje zich nog in de situatie zoals die op de kadastrale minuut van 1832 is aangegeven. De Kantonnaleweg liep toen vlak langs het huisje op een smalle strook land tussen de (nu gedempte) Proostwetering en de nog bestaande vaart (afb. 72). Ter plaatse van de molenaarswoning is de Kantonnaleweg middels een smalle brug met de overzijde van de Proostwetering verbonden. Overigens is de molen op de kadastrale minuut al niet meer aangegeven.

Het huisje is zeer eenvoudig van opzet. Het beslaat een oppervlakte van 10 x 6,50 m en telt één bouwlaag met kap. De beganegrond en de zolderverdieping zijn ruwweg in tweeën gesplitst door middel van een stenen binnenmuur waartegen ook het schoorsteenkanaal is gesitueerd (afb. 73). De helft van het oppervlak wordt ingenomen door de ,,nette'' kamer, die door middel van een tweetal 19e-eeuwse paneeldeuren in verbinding staat met de woonkeuken aan de waterkant en met de woon- en slaapkamer aan de westzijde. Een steile trap in de laatstgenoemde ruimte voert naar de zolderverdieping, die hoofdzakelijk als slaapruimte dienst zal hebben gedaan. Tegen de eindgevels bevinden zich twee vertrekken slechts door dunne houten wandjes gescheiden van een ruime overloop. De kapconstructie bestaat uit twee grenen spanten met niet gekantrechte gordingen en een haanhout op deurhoogte. Het zadeldak met twee wolfseinden is gedekt met riet; de nok is afgewerkt met vorstpannen.

Het exterieur werd gekenmerkt door geheel witgepleisterde muren met een grijze plint, schuiframen (grotendeel 18e-eeuws) waarvan enkele met luiken en een eenvoudige 19e-eeuwse voordeur met een gietijzeren rooster (afb. 73).

Aan de zuidwestgevel bevond zich een zogenaamd

Afb. 72 Kantonnaleweg 76. Achterzijde van het huis.

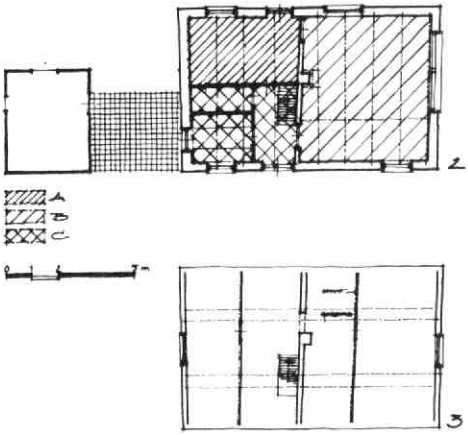

Afb. 73 Kantonnaleweg 76. Aanzicht en plattegronden. Tek. C. J. M. Rampart. 1: voorgevel. 2: plattegrond van de beganegrond met de oorspronkelijke functies van de ruimten. a: woonkeuken. b: ,,nette kamer''. c: woon/slaapkamer. 3: plattegrond van de zolderverdieping.

haakanker, dat is een anker waarvan de schoot aan de onderkant omhoog gebogen is. In dit geval diende het wellicht om een lantaarn aan op te hangen ter markering van het huis, dat immers vlak langs de weg stond. *C. J. M. Rampart*

17. Keizerstraat

Het hart van het middeleeuwse deel van Utrecht is het Domplein. Vanuit dit hart zouden we - denkbeeldig - de oude stad in vier kwadranten kunnen verdelen, een handeling die de archeologie niet vreemd is. Wanneer we vervolgens nagaan hoeveel kennis op archeologisch gebied binnen deze kwadranten bestaat, valt op dat het noordwestelijke kwadrant relatief goed onderzocht is, de andere delen weinig of niet. Zo was de kennis over het noordoostelijke kwadrant tot voor kort vrijwel nihil. Slechts een klein profieltje tussen Keizerstraat en Kloksteeg (zie Kroniek 1978-1979-1980, MBOU 1981-3, 57-58) leverde enig inzicht in de opbouw van de grond. Het zal overigens duidelijk zijn dat de geringe verspreiding van archeologisch onderzoek - en zeker het grootschalig onderzoek - zijn positieve tegenhanger vindt in het feit dat in die kwadranten de oude stad veel gaver bewaard is dan in het grotendeels kaalgeslagen noordwestelijke kwadrant.

Het gedeeltelijk slopen van de gebouwen van het Utrechts Nieuwsblad aan de westzijde van de Keizerstraat betekende bepaald geen verlies aan stedelijk schoon en de gelegenheid ter plaatse archeologisch onderzoek te verrichten werd dan ook dankbaar aangegrepen. Daar de nieuwbouw zeer snel op de sloop zou volgen, was slechts korte tijd voor het onderzoek beschikbaar: het duurde van 28 maart t/m 15

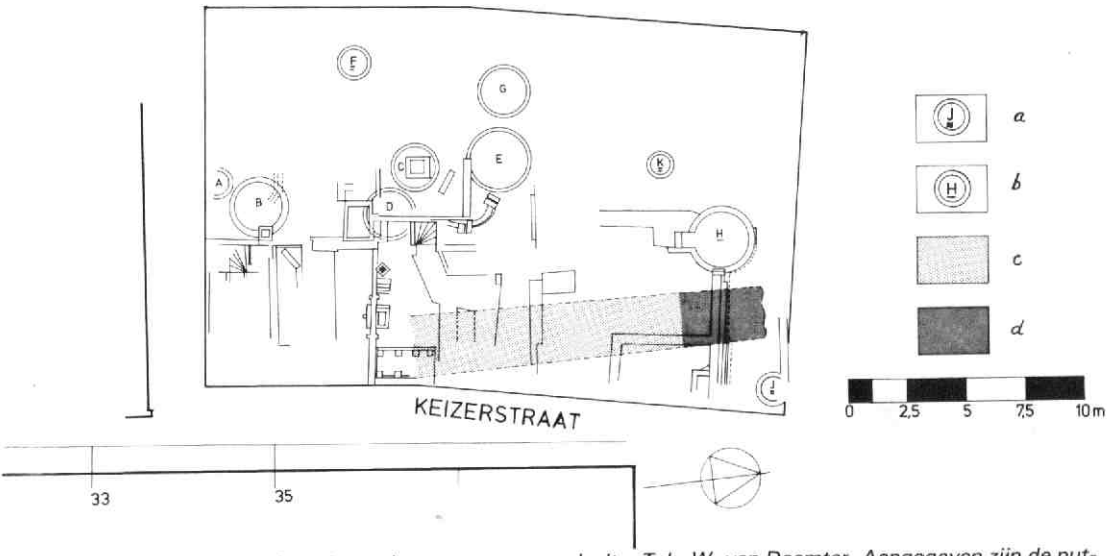

Afb. 74 Keizerstraat. Situatie van het opgegraven gedeelte. Tek. W. van Deemter. Aangegeven zijn de putten, funderingen en de plaats van de Vuile Sloot. a: waterput. b: beerput. c: tracé van de Vuile Sloot. d: plaats van de dam in de Vuile Sloot.

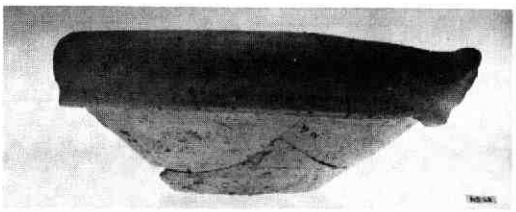

Afb. 75 Keizerstraat. Fragment van een romeinse wrijfschaal uit de 1e of 2e eeuw. Foto F. Kneefel.

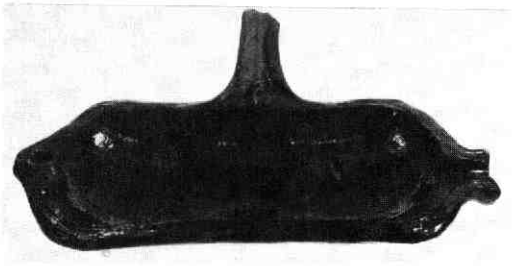

Afb. 76 Keizerstraat. Vetvanger uit een 15e-eeuwse afvalkuil. Foto F. Kneefel.

april. Alleen het zuidelijk deel van het bouwterrein werd, als het meest veelbelovend, want het minst verstoord, onderzocht (afb. 74).

Grondopbouw

Slechts op een enkele plaats was de natuurlijke grondopbouw bewaard gebleven. Door graafactiviteiten in vroeger tijden waren de lagen danig verstoord. De onderste grondlagen bestonden - zoals vrijwel overal in de stad - uit rivierafzettingen. In de Keizerstraat waren het uitsluitend zandpakketten met hier en daar een dun kleilaagje. In het gehele opgegraven gedeelte is deze natuurlijke gelaagdheid tot een diepte van ca. 0,50 m +NAP waargenomen. De hoogte van deze sedimentatie werd tot maximaal 1,60 m +NAP vastgesteld. Sporen van erosie zijn niet aangetroffen. De weinige scherven die in de sedimentatie zijn gevonden zijn alle romeins. Een groot fragment van een wrijfschaal (afb. 75) behoort tot het type Stuart 148 en kan mogelijk in de tweede helft van de 1e eeuw worden gedateerd, misschien ook iets later. Drie andere romeinse scherven (2 ruwwandig, 1 dikwandig) kunnen uit dezelfde periode stammen. Geen van de scherven vertoont sporen van slijtage ten gevolge van transport door water. Dat kan erop duiden dat zij niet ver van de plaats waar zij gevonden zijn ooit te water zijn geraakt.

Op grond van deze gegevens mogen we aannemen dat de riviersedimenten bij de Keizerstraat in, of niet lang na de romeinse periode zijn ontstaan.

Of er na de romeinse tijd nog aanwas van land heeft plaats gehad is niet vastgesteld. De oudste scherven - behalve de genoemde roemeinse - stammen uit de eerste helft van de 12e eeuw (pingsdorf), maar die zijn afkomstig uit ingravingen in de sedimenten.

Op één plaats is op het diepste niveau van de opgraving (ca. 0,20 m +NAP) een dun pakket grind aangetroffen. Dit pakket dook - evenals het merendeel van de afzettingen - in noordwestelijke richting weg.

Scherven of andere overblijfselen uit de vroege middeleeuwen zijn bij de opgraving, zoals gezegd, niet gevonden. De sterke omwoeling van de grond door kuilen en andere verstoringen zou er - zo zij er geweest waren - niet veel van de overgelaten hebben. De kuilen waren alle met afval, puin en slechte grond gedicht. Sommige hebben duidelijk dienst gedaan als afvalkuil; uit een daarvan is de vetvanger van afb. 76 afkomstig. Andere kuilen waren zo steil en diep ingegraven, dat gedacht kan worden aan zandwinning: een steile ingraving in het zand kan nooit erg lang bestaan, want de zijkanten zouden immers ten gevolge van erosie spoedig inzakken. De datering van deze kuilen loopt, op grond van de erin aangetroffen aardewerkscherven, van de 13e tot in de 16e eeuw.

De Vuile Sloot (afb. 77)

Ongeveer evenwijdig aan de Keizerstraat werd een dichtgegooide sloot gevonden. De sloot was, getuige de minieme overblijfselen van paaltjes, ooit beschoeid. De bodem van de sloot bevond zich op 0,20 m −NAP; het bijbehorende maaiveld was niet meer aanwezig. Het moet, gezien de doorsnede die door de sloot is gemaakt, en op grond van de aangetroffen hoogte van het zand, op minstens 1,70 +NAP gelegen hebben. De geschatte breedte van de sloot op dat niveau moet ongeveer 6 m zijn geweest. De beschoeide breedte is echter veel minder: 2,20 m. Dat betekent dat eertijds het maaiveld met een talud van ca. 45° naar de eigenlijke sloot afliep.

Wanneer de sloot gegraven is, is niet zeker. Een enkel scherfje dat in de 12e eeuw gedateerd kan worden (pingsdorf) is afkomstig uit een ingraving die mogelijk tot de sloot gerekend kan worden. Beter zijn we geïnformeerd over het einde van de sloot: hij was volgestort met zwarte, vuile grond, waarin zeer veel scherven voorkwamen. De aardewerkvormen die herkenbaar waren, stamden alle uit de eerste helft van de 15e eeuw. Daar slechts zeer weinig scherven aan elkaar pasten, ligt het voor de hand te veronderstellen dat de grond waarmee de sloot is gedempt van elders is aangevoerd, en niet dat de sloot een tijdlang als locale vuilstortplaats heeft gediend. Een selectie van herkenbare vormen van het aardewerk uit de sloot is te zien op afb. 78. Gezien zijn ligging mag worden aangenomen dat de sloot de oostelijke begrenzing is geweest van de immuniteit van St. Jan. Van der Monde (I, 220-226) zegt over de Vuile Sloot dat deze in 1524 is schoongemaakt en hersteld. Twee-en-twintig jaar later was de sloot opnieuw zodanig vervuild en volgegooid met afval dat de Raad van de stad beval de sloot te overkluizen en er een straat op aan te leggen. Bovendien moet het water van de sloot via riolen naar de Nieuwe Gracht (Drift) worden geleid.

Hier nu rijst een probleem: de archeologische gegevens zijn niet in overeenstemming met de geschreven berichten. Het aardewerk dat in de slootvulling werd aangetroffen dateert van ruim vóór 1500. Het schoonmaken in 1524 kan dus niet op de door ons

Afb. 77 Keizerstraat. Het noordelijk gedeelte van het opgegraven gedeelte. Achteraan is de Vuile Sloot te zien als een donkere baan in het lichte rivierzand. Middenin bevinden zich enkele putten en een afvalkuil.

gevonden sloot slaan. Gezien de vermelding van het overkluizen en bestraten in 1546 is het niet onwaarschijnlijk dat zich midden onder de tegenwoordige Keizerstraat een - tot riool omgebouwde - sloot bevindt. Waarnemingen bij een eventueel daar aan te leggen of te vernieuwen riool kunnen t.z.t. het probleem wellicht oplossen.

In de uiterste noordoosthoek van het onderzochte terrein werd ontdekt dat er ooit een ,,dam'' door de sloot is gelegd. Schamele resten van een grondkering (twee vergane palen en een balk) vormden de afscheiding tussen vuile grond met veel scherven aan de zuidzijde en veel ,,schonere'' grond aan de noordkant. De scherven die uit de dam komen zijn niet wezenlijk ouder dan die uit de slootvulling, zodat afdamming en dichtgooien waarschijnlijk niet lang na elkaar hebben plaats gevonden.

Bebouwing

De funderingsresten die zich langs de Keizerstraat bevonden, waren niet van hoge ouderdom. Het overheersende steenformaat was 24 à 22 x 10 x 5 cm, zodat datering in de late 17e eeuw moet plaatsvinden. Hoewel de Vuile Sloot zich over de gehele lengte onder deze fundering bevond (sommige keldertjes waren in de slootvulling ingegraven), werden geen verschijnselen van ongelijke zetting waargenomen. Dat mag opmerkelijke heten, omdat bijvoorbeeld bij de Korte Smeestraat (zie onder Dorstige Harthof in deze Kroniek) een veel kleiner, dichtgegooid slootje waarschijnlijk wel verzakking van achtergevels veroorzaakt heeft. Duidelijk oudere bebouwingssporen zijn niet gevonden, wat aansluit bij de vermelding bij Van der Monde (I, 225), die over het Raadsbesluit van 1546 opmerkt: ,,Dit Raadsbesluit leert ons dat de Vuile Sloot toen nog schaars, en meest door behoeftigen bewoond werd. . .''.

LIT: N. van der Monde, Beschrijving van de pleinen, straten, stegen . . . der stad Utrecht. 3 delen. Utrecht 1844, 1845, 1846. *H. L. de Groot*

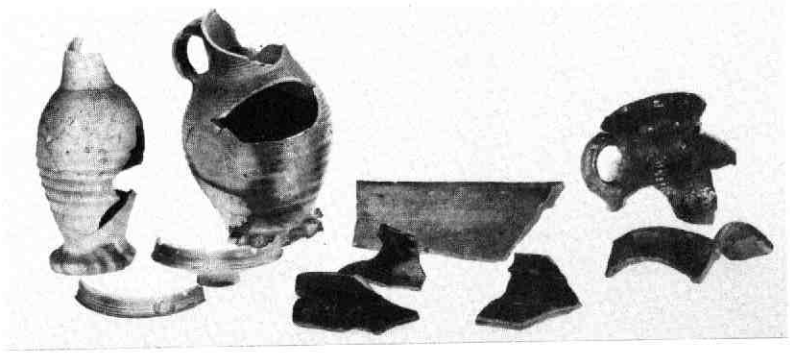

Afb. 78 Keizerstraat. Een selectie van de herkenbare vormen van het aardewerk dat in de dichtgegooide Vuile Sloot is aangetroffen. Van links naar rechts: steengoed, grijs en rood aardewerk. Datering: eerste helft 15e eeuw.

18. Korte Smeestraat 2-4-6

Ter plaatse van de gesloopte panden Korte Smeestraat 2-4-6 werd een kort onderzoek ingesteld. Van de muur tussen 6 en 8 werd door C. J. M. Rampart een bouwhistorische opname gemaakt. M. W. J. de Bruijn verrichtte archiefonderzoek naar de bebouwings- en bewoningsgeschiedenis. Het geheel vormt een aanvulling op het reeds eerder gepubliceerde onderzoek door A. F. E. Kipp naar de huizen in de Korte Smeestraat (Kroniek 1982, MBOU 1983-3, 72-72).
Zie voor meer gegevens over de Korte Smeestraat ook onder Dorstige Harthof in deze Kroniek.

Korte Smeestraat 2-4
Onder de reeds lang geleden gesloopte panden Korte Smeestraat 2-4 werd een laat-middeleeuwse kelder met een goeddeels verdwenen tongewelf evenwijdig aan de straat, aangetroffen. Deze kelder sloot direct aan bij de bebouwing van Oude Gracht 302, waartoe Korte Smeestraat 2-4 nog in 1574 behoorde. De kelder maakte dus deel uit van een achterbouw van het huis aan de gracht (afb. 79).
De jongste vloer die in de kelder werd aangetroffen, bestond uit tot ,,plavuizen'' van verschillend formaat verhakte hardstenen platen. Op de meeste grote exemplaren was in omtrek een timmermansbijl uitgehakt (afb. 79). De vloer is in de late 19e eeuw gelegd. Bij de herkomst van de stenen zou aan een (opgeruimde) kerkvloer gedacht kunnen worden (Geertekerk?, Bijlhouwersgilde?).

Korte Smeestraat 6
Onder Korte Smeestraat 6 was een kelder aanwezig,

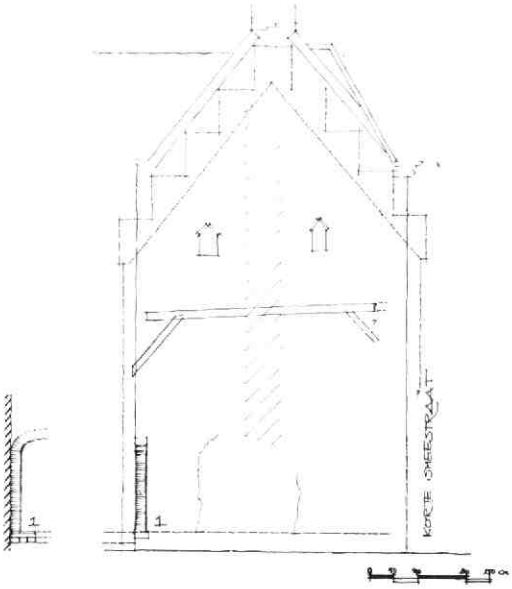

Afb. 80 Korte Smeestraat 2-6. Aanzicht van de muur tussen Korte Smeestraat 6 en 8. Tek. C. J. M. Rampart. 1: poortje met korfboog in de achtergevel; 18e eeuw.

die jonger was dan die onder 2-4; hij stond haaks op de straat. In 1576 is ter plaatse nog sprake van een ,,ledig erf'', maar in datzelfde jaar wordt er ook een ,,huijsinge mit sijnen toebehoiren'' genoemd. In 1602 wordt het pand als ,,kamer'' omschreven.
De muur tussen Korte Smeestraat 6 en 8 (afb. 80)

Afb. 79 Korte Smeestraat 2-6. Hardstenen ,,plavuizen'' met ingehakte timmermansbijlen in de kelder van Korte Smeestraat 2-4. Links een dichtgezette doorgang naar de kelder van Oude Gracht 302, die op een oorspronkelijk lager vloerniveau duidt.

was opgebouwd uit moppen en hoorde bij een huis van 6 m diepte. Het had waarschijnlijk twee nogal lage verdiepingen met een kap evenwijdig aan de straat. Op de beganegrond tegen de rechter muur bevond zich een haard.
Ter hoogte van de zoldervloer resteerde een eikenhouten (strijk)balk in de muur, die aan de kant van de achtergevel bovendien voorzien was van een schoor. Deze schoor was met halfhoutsverbindingen aan de strijkbalk en aan de (verdwenen) muurstijl verbonden. Of eenzelfde schoor zich ook aan de kant van de voorgevel bevond, kon niet worden vastgesteld. De balk lag overigens aan de kant van de achtergevel 30 cm lager dan aan de voorzijde (zie voor de mogelijke oorzaak van deze verzakkingen onder Dorstige Harthof in deze Kroniek). Op de zolderverdieping vertoonde de muur aan weerszijden van het schoorsteenkanaal een kaarsnis. De muur laat zich, naar vage sporen aangeven, met trappen beëindigen. Hieruit vloeit dan voort dat de voorgevel ter hoogte van de eerste verdieping een overstek gehad moet hebben.
In de achtergevel waren nog de restanten aanwezig van een 18e-eeuws poortje met een korfboog van zeer zorgvuldig wigvormig geslepen bakstenen en een geprofileerde hardstenen dorpel (afb. 80).
LIT: M. W. J. de Bruijn, De noordzijde van de Korte Smeestraat, ca 1550-1600. Typescript. Utrecht 1984.

H. L. de Groot/C. J. M. Rampart

19. Lange Rozendaal 27-29

Soms kan een gebouw zo vaak aan ingrijpende veranderingen zijn onderworpen, dat er van voorgaande fasen slechts enkele fragmenten overblijven. Het documenteren van de voormalige zuivelfabriek ,,Mido'', Lange Rozendaal 27-29, had dan ook veel weg van het verzamelen van een zak vol puzzelstukken, die pas bij vergelijking achteraf tot een aantal beelden gereconstrueerd kunnen worden.
De oudste, zeer summiere resten hebben waarschijnlijk behoord tot een vroeg 15e-eeuws gebouw(tje) dat

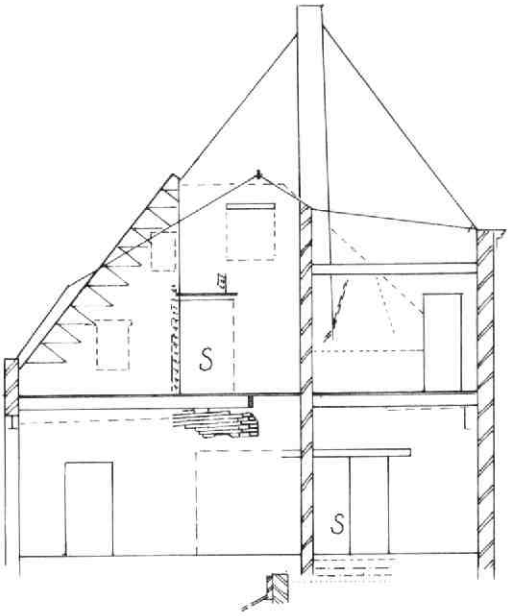

Afb. 81 Lange Rozendaal 27-29. Doorsnede naar het oosten over Lange Rozendaal 29 met bouwsporen in de scheidingsmuur met 27. Tek. B. J. M. Klück. S: stookplaatsen. Bij de stookplaats van de verdieping zijn de haardstenen van afb. 83 gevonden. Onder deze stookplaats een fragment van het oudste metselwerk in leem. Onder de stookplaats van de beganegrond zijn de gevonden vloerniveau's aangegeven.

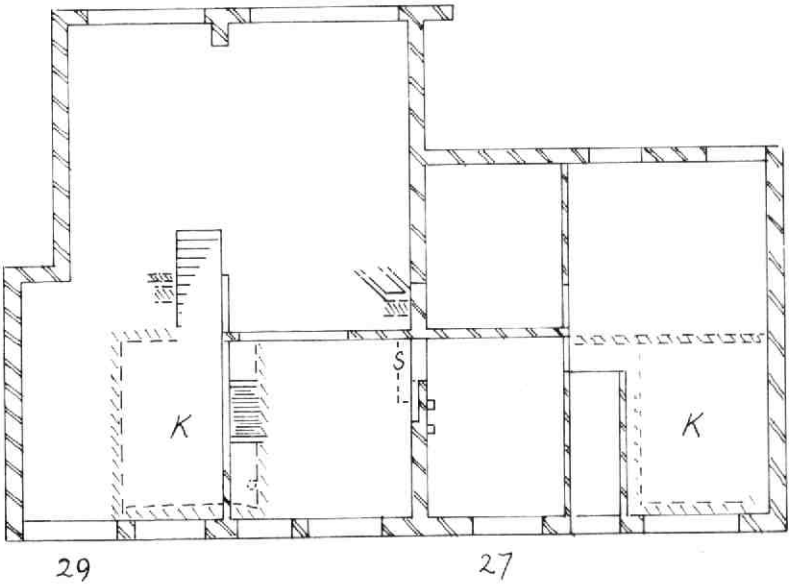

Afb. 82 Lange Rozendaal 27-29. Plattegrond. Tek. B. J. M. Klück. Enkelvoudige arcering: gevonden kelders (K). S: stookplaats.

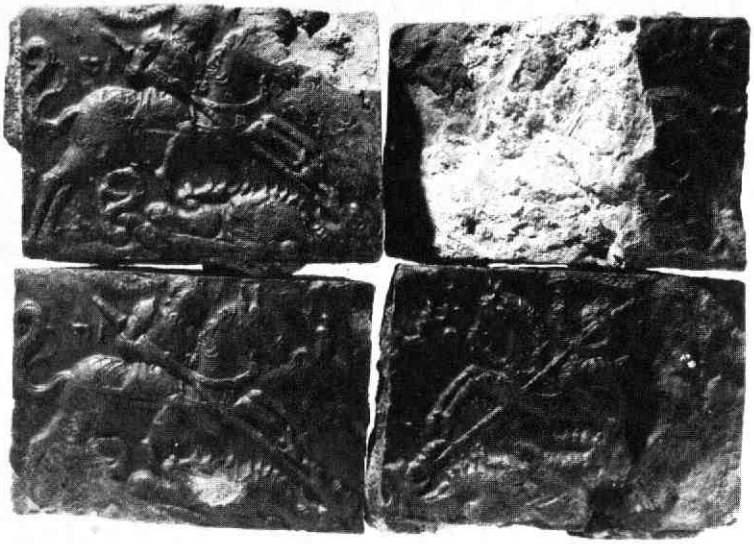

Afb. 83 Lange Rozendaal 27-29. Haardstenen uit de stookplaats op de verdieping van Lange Rozendaal 29. Foto F. Kneefel. Afgebeeld is een gespiegelde voorstelling van St. Joris en de draak. Vóór de kop van het paard is de te redden maagd met geheven armen te zien. Tweede helft 16e eeuw.

ter plaatse van 27 ongeveer 4,85 m achter de huidige rooilijn stond en blijkbaar naar het noorden helde (afb. 81). Verder zijn de huidige voorgevels van 27 en 29 gefundeerd op een uiterst zware moppenmuur van ca. 60 cm dik. Deze muur is eerder gebruikt als fundering van een eveneens middeleeuws huis ter plaatse van 29. Daarbij hoort een oudste vloerniveau op 57,5 cm onder de recente vloer. In de middeleeuwen nog is de vloer tweemaal verhoogd. In de tweede verhoging werden bij de oostmuur resten van een haardpot gevonden. Op die plaats blijkt tot aan het einde van de 19e eeuw een stookplaats te zijn geweest.

Zowel in 27 als in 29 zijn kelders met een tongewelf dwars op de straat aangetroffen; zij zijn waarschijnlijk in de late 16e eeuw gemaakt.

Uit diezelfde tijd stamt ook een aantrekkelijke vondst van een viertal, deels beschadigde haardstenen (afb. 82). Zij bevonden zich achter de strijkbalk van de oostmuur van 29. Zij duiden op een luxe stookplaats op de verdieping van het achtergedeelte van het huis. Deze stookplaats verdween waarschijnlijk bij een grote verbouwing in de 18e eeuw, toen het achtergedeelte van het toen tot breed éénlaags gebouw met grote kap verbouwde huis ingericht werd voor een ambacht waarbij vuur te pas kwam: op de beganegrond werd een grote, hellende assleuf gevonden (afb. 83).

Aan de zijde van 27 bevonden zich vensters in de zijgevel, op zolder en op de verdieping. Lange Rozendaal 27 was toen een minder diep huis.

Het 18e-eeuwse gebouw werd in 1890 gesloopt en vervangen door een woning met karnhuis. Dit complexje ontwikkelde zich in de navolgende decennia tot een stoomzuivelfabriek, die de vier panden met tuinen aan de oostzijde annexeerde. *B. J. M. Klück*

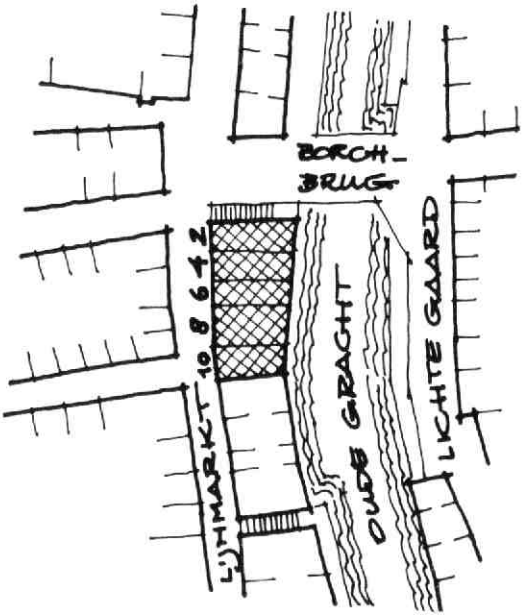

Afb. 84 Lijnmarkt 8. Situatie van „De Overstek" met de huidige perceelsgrenzen en huisnummers. Tek. C. J. M. Rampart.

20. Lijnmarkt 8

Tijdens verbouwingswerkzaamheden in de kelder van Lijnmarkt 8 was er gelegenheid te onderzoeken in hoeverre er nog iets over was van de kelder van „Het grote huis op de Gracht", later genaamd „De Overstek". Het is nl. uit archiefbronnen bekend dat Lijnmarkt 2-10 ooit één groot geheel hebben gevormd (afb. 84). Een eerste vermelding van dit gebouw is te vinden in een oorkonde uit 1196, waarin het wordt beschreven als het huis „bij de Borchbrug op de Gracht". Blijkens een oorkonde uit 1231 is het grote

huis dan verdeeld in negen kameren en vijf kelders. Bovendien was er naast de Borchbrug (nu Maartensbrug) een trap naar het water. De oudste gegevens omtrent overbouwing van de werf dateren uit 1340. Hij wordt dan door het kapittel van St. Marie en de stad Utrecht in erfpacht gegeven aan de bewoners van de respectieve panden, wier huizen tevens tot aan de gracht over de werf gebouwd mogen worden, waarbij het zelfs toegestaan was een overstek te maken van twee voet (ca. 55 cm) boven over de gracht. De werf zelf moest open blijven, opdat daar normale doorgang achter de huizen langs mogelijk bleef en er tevens markt gehouden kon worden. De benaming ,,Oversteke'', die ongetwijfeld ingegeven is door voornoemde overstek, verschijnt voor het eerst in 1378 in de bronnen. Uit een goederenregister van

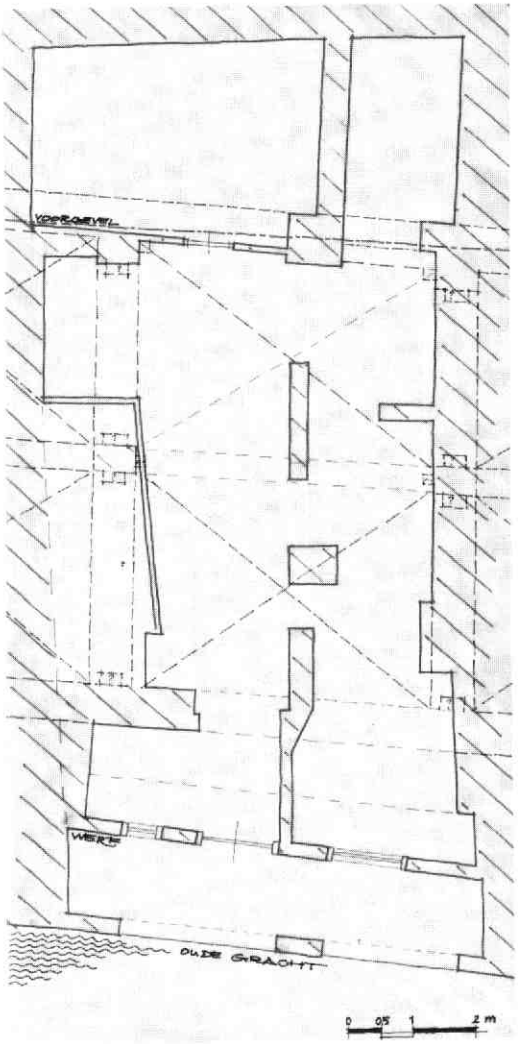

Afb. 85 Lijnmarkt 8. Plattegrond van de kelder. Tek. J. W. Jutte/C. J. M. Rampart. De gebroken lijnen geven de reconstructie weer.

Afb. 86 Lijnmarkt 8. Kelder onder Lijnmarkt 6. Deze kelder is van dezelfde opzet als die onder Lijnmarkt 8, zij het dat de gewelfvakken hier ca 3,50 m breed zijn. De foto toont een pijler (tegen de noordwand naar Lijnmarkt 4) met de daaruit ontspringende gordel- of muraalboog.

omstreeks 1400 blijkt dat de negen kameren, vanwege hun geringe omvang, vergroot zijn, o.a. door uitbreiding van de kelders en wellicht door een extra bouwlaag. Er is dan waarschijnlijk al sprake van afzonderlijke huizen.

Het aantal hofsteden (= erven) is teruggebracht van negen tot zes met achtereenvolgens breedten van 2,68 m, 2,68 m, 2,55 m, 3,33 m, 6,70 m en 4,42 m (geteld vanaf de Borchbrug).

Het huidige huis Lijnmarkt 8 heeft een breedte van ca. 6,70 m. In de kelder zijn restanten gevonden van een oudere (eerste?, 13e-eeuwse?) versie, die qua breedte weinig verband vertoont met de opbouw van 8 (afb. 85). Het onderzoek in deze kelder spitste zich toe tot waar speurwerk naar aansluitingen, naden in het muurwerk en restanten van muraal- en gordelbogen. Uit de verschillende waarnemingen kan een voorlopige reconstructie van de kelder samengesteld worden. De oorspronkelijke diepte bedraagt ca. 8,25

m inclusief de 75 cm dikke voor- en achtergevel. De ruimte wordt overspannen door kruisgewelven op een rechthoekige plattegrond. De vakken meten ca. 4,70 x 3,30 m. Daar het huidige pand breder is dan één gewelfvak, is de aansluiting met een volgende travee (onder Lijnmarkt 10) nog waar te nemen. Muraal- en gordelbogen hebben een eenvoudige doorsnede (afb. 86). Het baksteenformaat in voor- en achtergevel bedraagt 30 x 15 x 7,5 à 8,5 cm, wat een datering in de 13e eeuw nog wel toelaat.
Ervan uitgaande dat de grachtkant niet al te zeer van plaats veranderd is, zou de werf in deze situatie een breedte van ongeveer 3,25 m hebben gehad.
Toch blijft nog een aantal essentiële vragen met betrekking tot ,,De Overstek'' onbeantwoord. Hoe is bijvoorbeeld de precieze volgorde geweest in de overbouwing van de werf? Is de gewelfconstructie, zoals die onder 8 gevonden is, ook aanwezig onder de rest van de panden die tot De Overstek hebben behoord?

De in aansluiting op het onderzoek in 8 gedane opname van de kelder onder Lijnmarkt 6, leverde het beeld op van een identieke gewelfconstructie. Er is hier aanzienlijk meer overgebleven aan oorspronkelijk metselwerk dan in 8 (afb. 86). De kelder, met een inwendige breedte van ca. 3,50 m, strookt hier wel met de bovengrondse opbouw.
Uit schriftelijke gegevens uit omstreeks 1400 blijkt echter dat onder Lijnmarkt 4 weer geen kelder zou zijn. Hoe was de perceelsscheiding van De Overstek vóór 1400, toen het huis in negen kameren was verdeeld? Welk verband bestaat er tussen deze scheiding en de onderlinge kelderstructuren? Ter oplossing van al deze vragen is meer onderzoek ter plaatse onontbeerlijk.
LIT: M. W. J. de Bruijn, ,,Het grote huis op de Gracht'' later genaamd ,,De Overstek''. De ontstaansgeschiedenis van de noordzijde van de Lijnmarkt in Utrecht in het kader van de ruimtelijke ontwikkeling en het juridisch statuut van de grond. Utrecht 1983. Typescript.

C. J. M. Rampart

21. Museumlaan

En vrij recente hypothese over de Vecht en de Rijn gaat ervan uit dat de Vecht in de 12e eeuw ten oosten van het tegenwoordige Wilhelminapark naar het noorden stroomde en vervolgens, na een bocht westwaarts gemaakt te hebben, in het tracé van de noordelijke stadsbuitengracht haar vervolg had. De diepe rioleringswerkzaamheden in de Museumlaan en in de Emmalaan boden de mogelijkheid deze hypothese te toetsen. De stroomrichting van de Vecht zou dan ongeveer loodrecht door het riooltracé van de Museumlaan doorsneden moeten worden.
Uit de hierna beschreven profielopbouw mag inderdaad worden afgeleid dat zich onder de Emmalaan een verlande Vechtbedding bevindt. Een datering voor deze verlanding is niet te geven: uit de hele rioolsleuf is niet één scherf aardewerk of een ander dateerbaar voorwerp tevoorschijn gekomen.

De profielopbouw
Duidelijk blijkt uit afb. 87 hoe de rivier vrijwel horizontale pakketten zand en klei heeft afgezet. De afzettingen werden aan de bovenzijde afgesloten door een dunne, zwarte ophogingslaag. De bovenste afzettingslaag bestond uit een humeus kleipakket van ongeveer 60 cm dikte. Onderin de rioolsleuf - op ca. 0,80 m –NAP - kwam grof tot zeer grof zand voor.

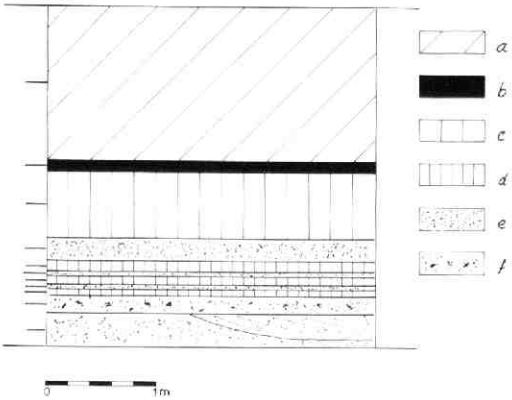

Afb. 87 Museumlaan. Profiel ter hoogte van de westelijke rijbaan van de Emmalaan. Tek. W. van Deemter/T. J. Hoekstra. a: opgebracht zand. b: zwarte ophogingsgrond. c: bruine, humeuze klei. d: grijze klei. e: grof zand (in de bovenste laag met enkele schelpfragmenten). f: zand met organische resten. Straathoogte: 2,05 +NAP; onderkant sleuf: ca 0,80 –NAP.

Halverwege de Museumlaan bestond deze sedimentatie op die diepte voor een deel zelfs uit grind. Het is op grond daarvan dat mag worden verondersteld dat het hart van de bedding zich hier of in de onmiddellijke nabijheid heeft bevonden.
LIT: H. L. de Groot, Scherven, Schoeiingen en Schepen. Doctoraal scriptie Albert Egges van Giffen Instituut voor Prae- en Protohistorie, Universiteit van Amsterdam. Typescript. Amsterdam 1983.

H. L. de Groot

22. Neude

In mei van dit Kroniekjaar is aan de zuid- en westzijde van de Neude de riolering vernieuwd. De waarnemingen die tijdens die werkzaamheden zijn gedaan, leverden vooralsnog geen nieuwe gezichtspunten op. Reeds in 1977 en 1978 werd geconstateerd dat zich hier, onder een dik, zwart ophogingspakket, rivierzand bevindt. Nabij de Voorstraat ligt de top van dit zand op ca. 0,50 m +NAP, terwijl nu kon worden waargenomen dat bij de Drakenburgstraat het zand onder de Neude op ongeveer 1,45 m +NAP ligt. Dit komt goed overeen met een waarneming die in 1982 is gedaan, toen naast de ingang van de Neudeflat in de Vinkenburgstraat een olietank werd verwijderd.

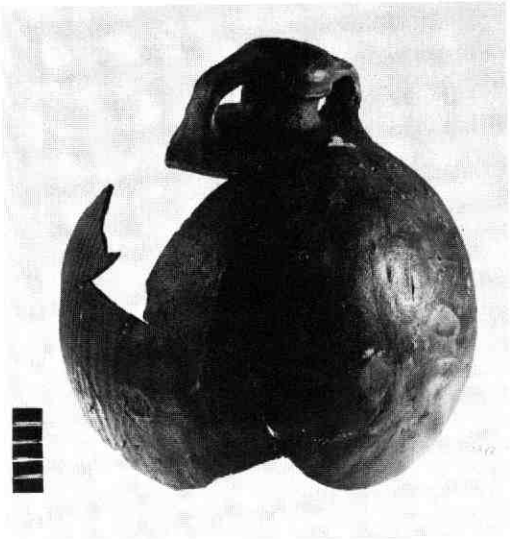

Afb. 88 Neude. Veldfles van steengoed met engobe. Foto F. Kneefel. Datering: 14e eeuw.

Opvallend was toen de hoge ligging van het zand, dat onmiskenbaar door een rivier was afgezet.
De datering van het ophogingspakket (ca. 1,50 tot 2,00 m dik) is niet geheel duidelijk. Vermoedelijk heeft er al vóór de grote ophoging en bestrating die vanaf 1465 plaats heeft (met 2866 karren zand en meer dan 1071 tonnen bestratingskeien) ophoging plaats gevonden, wat, gezien het gebruik als tournooiveld vanaf minstens 1396 ook wel voor de hand ligt. Een fragment van een pingsdorf kan (midden 12e eeuw) en een in 1977 gevonden groot fragment van een steengoed veldfles uit de 14e eeuw (afb. 88) passen in dat beeld. De in 1984 te verwachten rioolaanleg tussen Voorstraat en Oudkerkhof, via Neude, Schoutenstraat en Korte Minrebroederstraat, kan wellicht dit probleem nader oplossen en misschien ook licht werpen op het al uit de 16e eeuw stammende verhaal dat bij de Neude in vroege tijden een haven zou zijn geweest, een verhaal overigens dat op de vermoedelijk oudst bekende archeologische waarnemingen in Utrecht teruggaat: men vond ,,scheepsresten'' bij het aanleggen van funderingen van huizen.
LIT: N. van der Monde, Beschrijving van de pleinen, straten, stegen . . . der stad Utrecht II, 86-137. Utrecht 1845. *H. L. de Groot*

23. Oude Gracht 51-53

De uitgebreide opgravingen ten noorden van de Jacobikerk (Kroniek 1978-1979-1980, MBOU 1981-3, 44-50; Kroniek 1981, MBOU 1982-2, 31-40) hebben nog eens bevestigd dat het noordelijk deel van de Oude Gracht gegraven is en dat het geen restant van een rivier is. De mogelijkheid dit nogmaals en dan ter plaatse te toetsen, deed zich voor toen in verband met bouwplannen het parkeerterrein aan de zuidzijde van de Jacobskerkstraat gedeeltelijk beschikbaar kwam voor archeologisch onderzoek.
De opgraving was evenwel van korte duur, omdat de twee huizen die tot de jaren zestig ter plaatse aan de Oude Gracht gestaan hebben, onderkelderd en bovendien rigoreus gesloopt waren. Alleen de fundamenten van de frontmuren met de (later) dichtgemetselde doorgangen naar de werfkelders waren nog aanwezig. Het grote sloopgat was geheel gevuld met schoon zand. Gedeeltelijk verwijderen van dit zand leverde geheel onderin toch nog enkele profieltjes op die de fraaie opbouw van een ,,oeverwal'' lieten zien (afb. 89).

De afzettingen bestonden hoofdzakelijk uit zand, dat vrijwel horizontaal gelaagd was. Uit de sedimentatierichting bleek dat de rivier niet ten oosten, maar ten noorden van de opgravingsplaats moet worden gezocht. Immers, als de Oude Gracht hier ter plaatse ooit een rivier zou zijn geweest, zouden de zandlagen naar de gracht toe moeten hellen. Dit was, zoals gezegd, niet het geval. Samen met de grote hoeveelheid

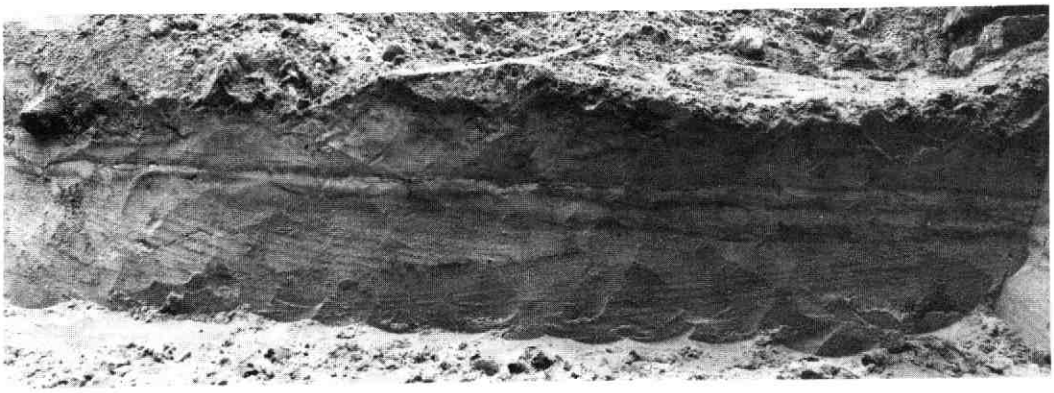

Afb. 89 Oude Gracht 51-53. Profiel door riviersedimenten heen, gezien naar het noorden (Oude Gracht rechts). Onderin komen zandafzettingen voor met zgn. ,,foreset-gelaagdheid''. Deze worden afgedekt door afwisselend klei- en zandpakketjes die horizontaal gelaagd zijn.

gegevens die reeds eerder in het noordelijk stadsdeel zijn verkregen, leidt dit tot de volgende conclusies: De Jacobikerk is gebouwd op het noordelijk deel van een oeverwal. De oeverwal is ontstaan door een rivier (de Vecht) die zijn laatste bedding heeft gevonden in de noordelijke stadsbuitengracht. Het noordelijk deel van de Oude Gracht is gegraven door de oeverwal heen naar deze rivier toe.
De opvatting van Van Winter dat een rivier, komend vanuit het stadscentrum, ter plaatse van de Oude Gracht naar het noorden heeft gestroomd en ter hoogte van de Waterstraat naar het westen is omgebogen, is onjuist.
Door de reeds bovenvermelde onderkeldering en sloop kon helaas geen datering door middel van vondsten uit grachttalud of oud maaiveld voor het graven van het noordelijk deel van de Oude Gracht verkregen worden.
LIT: J. M. van Winter, Utrecht aan de Rijn; middeleeuwse Rijnloop en de wordingsgeschiedenis van de stad Utrecht. JOU 1975, 44-72. *H. L. de Groot*

Afb. 90 Oude Gracht 319-321. Het huis met de in 1936 gerestaureerde 17e-eeuwse voorgevel gezien vanuit het zuidoosten.

24. Oude Gracht 319-321

Het huis Grijsesteijn, een markant hoekhuis, blijkt in de 14e eeuw gebouwd te zijn, maar het werd in het midden van de 17e eeuw herbouwd met handhaving van de oorspronkelijke achtergevel (afb. 90). In de 19e eeuw werd het pand verder opgedeeld, waarbij vooral de achtergevel het moest ontgelden in verband met het maken van nieuwe vensters, rookkanalen en toiletten, die dwars door het oude rookkanaal of in de muurdikte uitgehakt werden. Grote delen oorspronkelijk metselwerk verdwenen, zonder dat er voorzieningen getroffen werden voor de daardoor ontstane constructieve problemen. Uiteindelijk dreigden recentelijk de laatste steunpunten het te begeven en was krachtig aangepakt herstel nodig (afb. 91). Tijdens de herstelwerkzaamheden werden allerlei waarnemingen gedaan die tot een beeld van de oorspronkelijke vorm en indeling van de achtergevel leidden.
De ruim 14 m hoge en 8,50 m brede gevel is gemetseld met bakstenen van 30 à 31 x 14 à 14,5 x 6,5 cm; 10 lagen beganegrond: 82 cm, 10 lagen verdieping enz.: 80 cm.
Vijf oorspronkelijke vensters werden meer of minder onvolledig teruggevonden: één op de, in de 14e eeuw ca. 5 m hoge, begane grond, twee op de oorspronkelijke verdieping en twee op zolder (afb. 92).
Heel merkwaardig is dat de vensters links hoger geplaatst zijn dan die aan de rechterkant. Bij deze vensters hoorden geen kozijnen. Uit duim- en grendelstenen van basaltlava en een sponning in de baksteen aan de binnenzijde van het venster op de be-

Afb. 91 Oude Gracht 319-321. De in de 17-eeuw gewijzigde achtergevel van het oorspronkelijk 14e-eeuwse huis.

ganegrond blijkt dat ze met luiken gesloten werden (afb. 93).
De gevel is op de beganegrond 65 cm dik, op de verdieping en de zolder 50 cm. In het hart van de muur kwamen stukje bij beetje resten in het zicht van een oorspronkelijk dubbel rookkanaal dat op de zolder een tong van moppen op de smalle kant had. Lager splitste het zich in een schouw voor de verdieping en in het rookkanaal van een schouw, waarvan een fragment van de 30 cm diepe, holle achterwand op de scheiding van de huidige beganegrond en tussenverdieping te zien was. Beide schouwen - met a-sym-

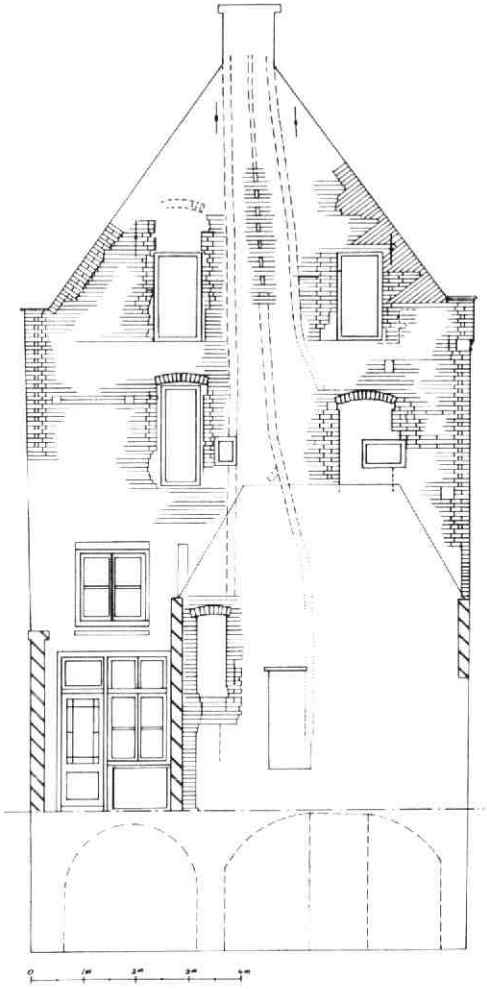

Afb. 92 Oude Gracht 319-321. De achtergevel met de resten van vijf vensters uit de 14e eeuw. Tek. D. Doyer. Met onderbroken lijn is het verloop van de rookkanalen van de oorspronkelijke schouwen aangegeven.

metrische boezem op de verdieping en een rechte op de beganegrond - waren iets uit het midden van de gevel geplaatst, wat ook in de situering van de vensters tot uiting komt. Het rookkanaal was bijna geheel in de dikte van de muur opgenomen.
De huidige geveltop met vlechtingen heeft zijn vorm in de 17e eeuw gekregen. In de 14e eeuw is dit waarschijnlijk een trapgevel geweest, waarbij een kap met een hogere nok zal hebben behoord.
Oorspronkelijk stond tegen de achterzijde geen bebouwing. *B. J. M. Klück*

25. Oude Gracht 347

In de noordmuur van de voorkamer op de verdieping van Oude Gracht 347 werd een groot fragment van

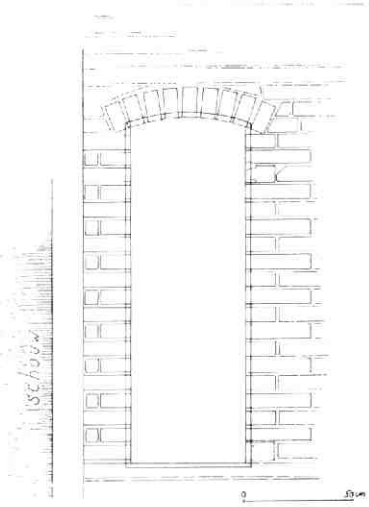

Afb. 93 Oude Gracht 319-321. Gereconstrueerd binnenaanzicht van een 14e-eeuws venster van de oorspronkelijke beganegrond. Tek. B. J. M. Klück.

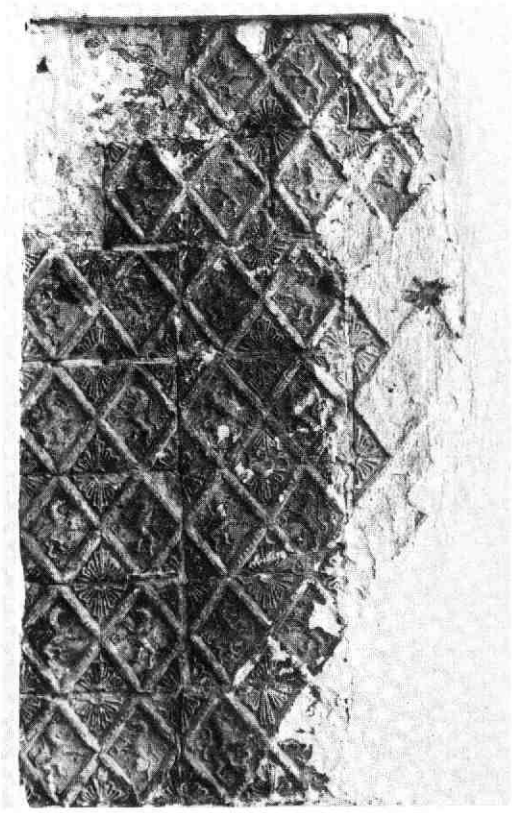

Afb. 94 Oude Gracht 347. Haardstenen uit de noordwand van de voorkamer op de eerste verdieping. De centrale haardsteen is exact hetzelfde als de haardstenen van Bemuurde Weerd OZ 23 (zie afb. 31).

een haardstenen partij aangetroffen, bestaande uit stenen met een voorstelling van klimmende leeuwen in ruiten. Er komen drie typen voor, waaronder één steen, die uit dezelfde vorm afkomstig is als de stenen van Bemuurde Weerd O.Z. 23 (zie aldaar in deze Kroniek). Bij de andere stenen zijn de leeuwen iets gestyleerder; die stenen zijn waarschijnlijk iets jonger (afb. 94).

B. J. M. Klück

26. Oudenoord 7

Het pakhuis op de hoek van Oudenoord en Raamstraat lag tussen de voormalige Westerstroom (thans Oudenoord) en de Vecht, vroeger een bedrijvig handelsgebied aan de noordzijde van de stad. Blijkens een in de voorgevel gemetselde gevelsteen dateerde het pakhuis uit 1773. Een aantal jaren geleden heeft men de kap verwijderd, waardoor het voornamelijk houten interieur sterk door vocht en schimmel werd aangetast en onherstelbaar beschadigd. In april 1984 is het pakhuis in het kader van plannen voor grootscheepse nieuwbouw in dit gebied, gesloopt (afb. 95 en 96).

Afb. 96 Oudenoord 7. Voorgevel en zuidoostelijke zijgevel van het pakhuis aan de Raamstraat (1983). De kap is verwijderd.

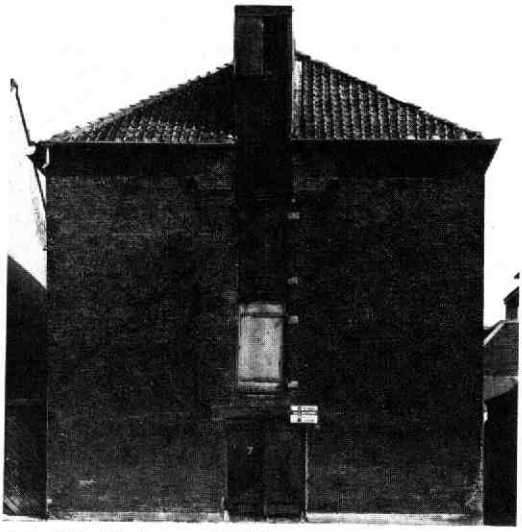

Afb. 95 Oudenoord 7. Voorgevel van het pakhuis aan de Oudenoord (1974). Het pakhuis is nog van een kap voorzien.

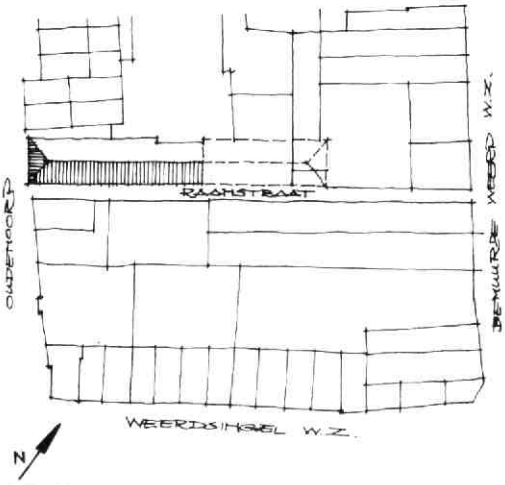

Afb. 97 Oudenoord 7. Situatieschets. Tek. C. J. M. Rampart. De onderbroken lijn geeft de reconstructie van het achterste deel aan.

Het pakhuis lag met zijn 9,60 m brede voorgevel aan de Oudenoord en strekte zich ver naar achteren uit. Vóór de sloop was het ca. 40 m lang, maar toen al was het blijkens de kadastrale minuut een flink stuk ingekort. Een oorspronkelijke lengte van meer dan 60 m is niet onwaarschijnlijk (afb. 97). Archeologisch onderzoek dat in 1984 daar plaats zal vinden, kan hierover misschien meer opheldering verschaffen. In de noordwesthoek was voor het opgaande muurwerk ter hoogte van de kelder gebruik gemaakt van secundair verwerkte kloostermoppen.

Het gebouw bevond zich grotendeels nog in de oorspronkelijke staat. Het was opgemetseld uit zgn. „utrechts plat", bakstenen van 22 x 11 x 4,5 cm en bestond uit kelders met lichtvensters, drie bouwlagen, een zolder en een houten kap (afb. 98). De ruim-

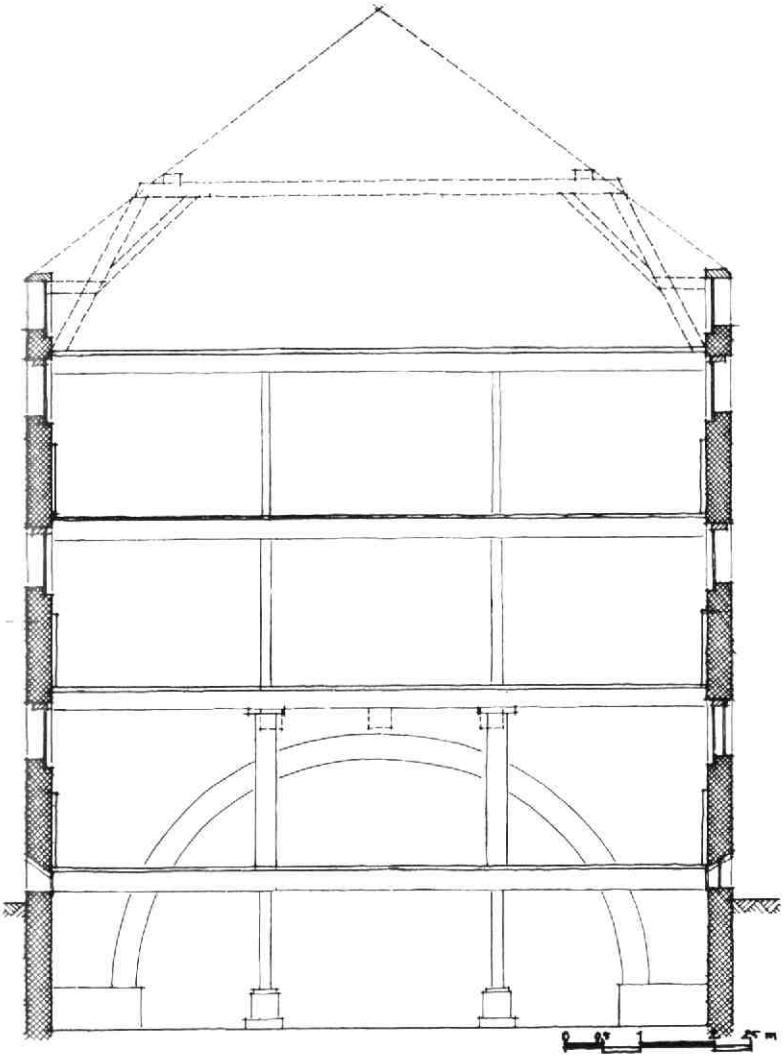

Afb. 98 Oudenoord 7. Dwarsdoorsnede B-B' (zie afb. 101). Tek. C. J. M. Rampart. De kaphelling en de spantconstructie zijn globale reconstructies.

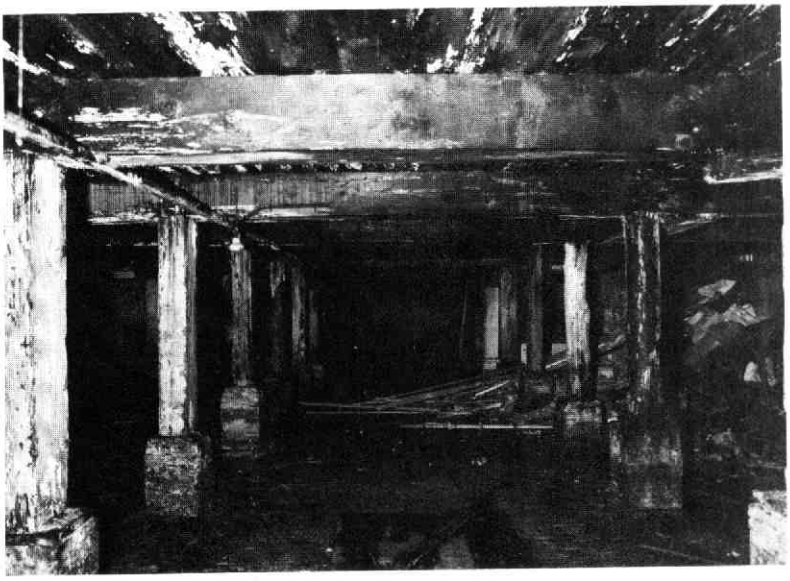

Afb. 99 Oudenoord 7. De kelder van het pakhuis gezien naar het noordoosten.

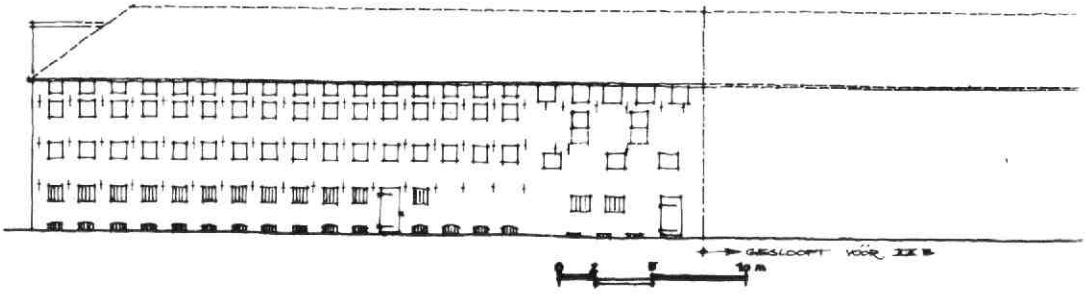

Afb. 100 Oudenoord 7. De zuidoost gevel van het pakhuis aan de Raamstraat. Tek. C. J. M. Rampart. Duidelijk is de regelmatige vensterindeling waarneembaar, die in de achterste acht traveeën door latere verbouwing is verstoord. Het reeds vroeger gesloopte deel is oningevuld gelaten.

ten waren van oorsprong ongedeeld en bezaten een driebeukige opzet met twee rijen houten kolommen op elke laag. De vloerconstructie tussen de bouwlagen was zeer fors uitgevoerd in grenen balken, h.o.h. 1,60 m van muur tot muur en beplankt met eveneens grenen delen (met losse veren) van 4,5 cm dikte, waaroverheen nog een dekvloer van 1,5 cm dikte was gelegd. Vermeldenswaard is ook de keldervloer die in de zijbeuken belegd was met plavuizen, terwijl de middenbeuk een klinkerbestrating had. De houten kolommen rustten in de kelder op bakstenen poeren (afb. 99). De kelder was aan de voorzijde door middel van luiken in de vloer bereikbaar. Dergelijke luiken kwamen op die plaats ook voor op de eerste, tweede en derde verdieping, zodat goederen van buiten via de hijsinstallatie op zolder in één keer naar boven of naar beneden getakeld konden worden.

In beide zijgevels waren op alle bouwlagen in iedere travee raamopeningen aangebracht, die slechts door middel van houten klapluiken afgesloten konden worden. In het hele pakhuis kwam geen enkel beglaasd raam voor. Onder de vensters was een langs de gehele wand doorlopende houten lambrizering aangebracht. De kelderlichten en de vensters op de beganegrond waren van diefijzers voorzien. Het was met name deze grote hoeveelheid regelmatig geplaatste vensters die het pakhuis zijn specifieke uiterlijk verleende (afb. 100).

Van later tijd zijn twee over de gehele breedte van het pakhuis lopende bogen in de 11e en 15e travee, beginnend in de kelder en doorlopend tot op de beganegrond (afb. 98). Op deze bogen waren drie balken geplaatst waarop de vloer van de eerste verdieping ter plaatse rustte. De functie van deze bogen is niet geheel duidelijk; mogelijk zijn ze aangebracht voor het plaatsen van zware machines op de eerste verdieping of voor extra dwarsstabiliteit in het zeer lange pakhuis, waarin echte standvinken ontbraken.

Het achterste deel van het pakhuis (oorspronkelijk het middelste) is in de loop van de 19e eeuw verbouwd. De linker zijgevel sprong over een lengte van 9 m iets naar binnen en de vloeren werden in het midden slechts door één rij houten kolommen gesteund (afb. 101). Het oorspronkelijke, regelmatige vensterpatroon was hier sterk verstoord. De achtergevel, zoals die tot vóór de sloop nog aanwezig was, dateerde uit het begin van de 20e eeuw. *D. Valentijn*

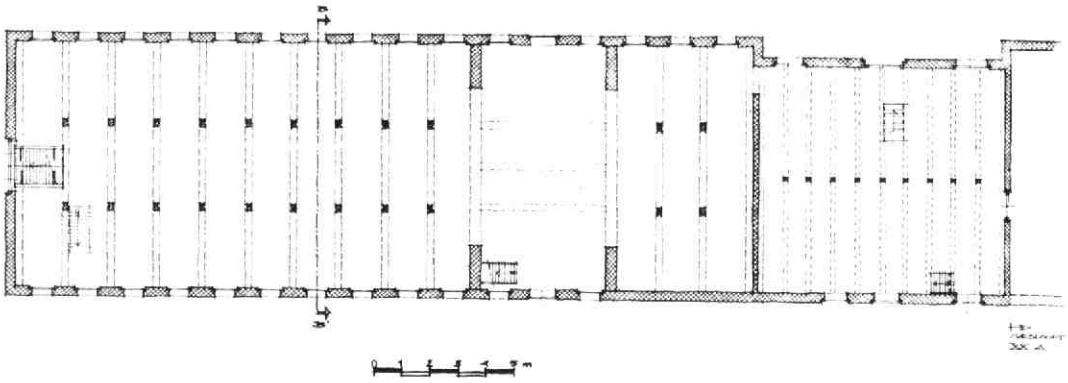

Afb. 101 Oudenoord 7. Plattegrond van de beganegrond. Tek. C. J. M. Rampart. Door verbouwing in de loop van de 19e eeuw is de noordwest gevel over een lengte van negen meter iets naar binnen komen te liggen. De vloeren hier werden in het midden slechts door één rij houten kolommen gesteund.

27. Oudkerkhof 19-21

De huizen Oudkerkhof 19 en 21 vormden tot in de 19e eeuw één geheel. Tot de splitsing was het een breed huis met twee beuken. De achterste beuk was slechts één bouwlaag hoog (afb. 102).
Het huis is in de 15e eeuw gebouwd op het erf van het klaustraal huis van Oudmunster aan het tegenwoordige Domplein. Aan de linkerzijde was het begrensd door de achteruitgang van het klaustraal huis van de Dom, „de Roode Poort". In 1860 werd deze uitgang volgebouwd met het huis Oudkerkhof 23.
Op het huis stond tot in de 19e eeuw een kap met een over de achterste beuk doorlopend dakvlak. De kapconstructie van voor- en achterbeuk vormden een samengesteld geheel, dit in tegenstelling tot de meer gebruikelijke, voor beide beuken aparte, constructies (zie bijv. Trans 8). Voor de hier bedoelde kap was een bijzonder spant noodzakelijk. De jukdekbalk liep aan de achterzijde langer door dan aan de voorzijde, zodat een extra ondersteuning door een korbeel nodig was. Bij Oudkerkhof 19-21 was dit temeer noodzakelijk omdat uitgegaan werd van een in hoofdlijnen normaal spant, met een schuin spantbeen. Een andere constructie is mogelijk, waarbij een verticaal spantbeen wordt toegepast, zoals bijvoorbeeld bij Trans 12 (zie aldaar in deze Kroniek), zodat geen extra korbeel nodig is.
Bij de splitsing van het huis is de achterste beuk van Oudkerkhof 21 verhoogd en voorzien van een verdieping. Hiervoor was ook het optillen van het dakvlak nodig. De constructie aan de voorzijde is echter niet aangetast. Het eiken spant met telmerken en de sporen en wormplaten zijn nog intakt.
Oudkerkhof 19 werd in het begin van de 20e eeuw verbouwd, waarbij de achterste beuk geheel werd vernieuwd. Het spant in het voorhuis is gedeeltelijk verzaagd.

E. M. Kylstra

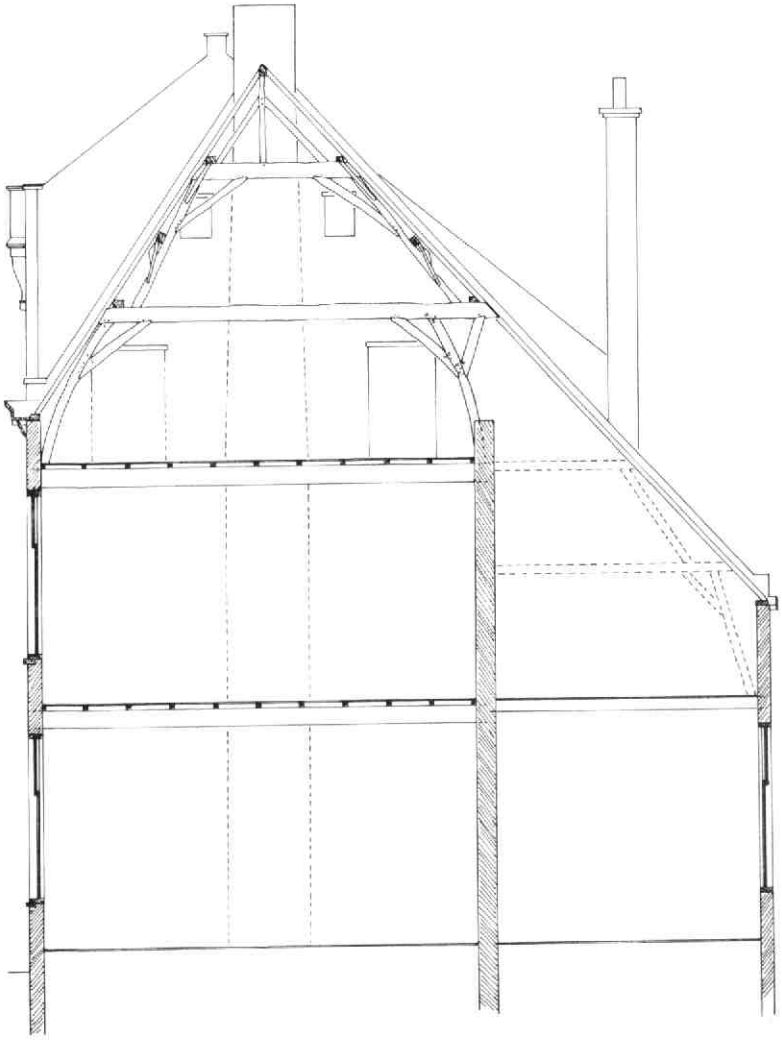

Afb. 102 Oudkerkhof 19-21. Reconstructiedoorsnede, ca. 1970. Tek. E. M. Kylstra.

28. Pausdam 4

Zie Trans 6-16

29. Rhijnauwen (gem. Bunnik)

In verband met de bouw van een dependance van de Jeugdherberg Rhijnauwen werd, deels in het kasteelterrein, een nieuw riool gelegd. Daar Rhijnauwen, hoewel gelegen in de gemeente Bunnik, eigendom van de gemeente Utrecht is, werd het begeleiden van deze werkzaamheden vanuit ,,de stad'' gedaan en bijgevolg in deze Kroniek vermeld.
Op 29 september kwam in het riooltracé een stuk zware fundering in het zicht. Deze fundering, die in plattegrond een licht gebogen vorm had, bevond zich

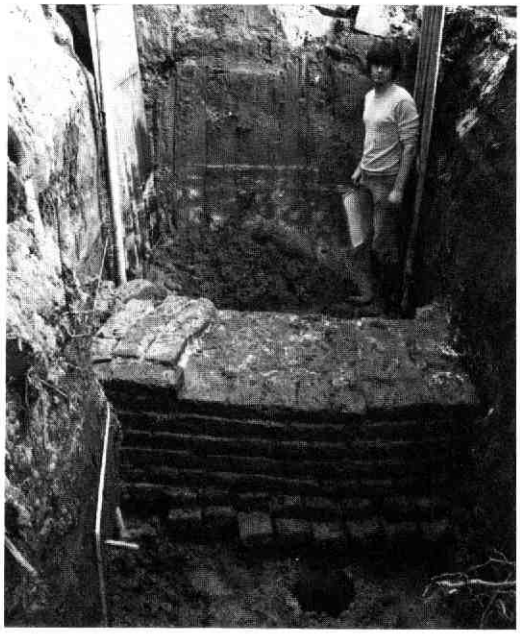

Afb. 103 Rhijnauwen (gem. Bunnik). Schildmuur van het voorterrein gezien naar het zuidoosten.

in de noordwesthoek van het kasteelterrein, even binnen de gracht (afb. 103). Van dit fundament (baksteenformaat 29 x 14 x 6,5 cm) waren nog maar zeven lagen over. Het lag op grof rivierzand, dat ook elders in het riooltracé werd waargenomen.
De eerste indruk was dat mogelijk de buitenzijde van een ronde, noordwestelijke hoektoren van de buitenommuring van het kasteel was aangesneden. Aangezien echter verder naar het centrum van het kasteelterrein geen funderingsresten of uitbraaksleuven in de rioolsleuf zijn waargenomen, moet de gevonden fundering welhaast de basis zijn van een schildmuur die rond het voorterrein zal hebben gelopen. Op grond van het steenformaat mag de bouw van deze muur op zijn laatst in de 15e eeuw gesteld worden.

H. L. de Groot

30. Springweg 102-102A

Dit pand is een - vrij recent in twee woningen gesplitst - vroeg 17e-eeuws huis uit een rij van vijf, waaraan de kamer met zolder boven de poort van het voormalige Burgerweeshuis toegevoegd is.
Dat poortgebouw is in 1612 gebouwd, tegelijk met de drie zuidwaarts daaraan gelegen huizen. Ter plaatse van Springweg 100-102 stond toen nog het als ,,sieckhuijs'' aangeduide gebouw, dat evenals de bebouwing ter plaatse van de Mieropskameren tot het in 1581 opgeheven Regulierenklooster behoorde. Omdat de verdieping van het poorthuis geen doorgang in de zuidmuur heeft, moet aangenomen worden dat deze een verbinding met het middeleeuwse gebouw aan de andere zijde had.
Toen in 1619 ook dit sieckhuijs vervangen werd door twee huizen naar het model van die aan de zuidzijde, bleef deze inderdaad aanwezige doorgang gehandhaafd.
Bij het ontpleisteren van de tussenmuur kwam het verhaal van deze ontwikkeling gedetailleerd in beeld (afb. 104). Van vóór 1612 stamt de middeleeuwse topgevel met zijn keurig gevoegd metselwerk aan de zuidzijde van de muur en verhoogd en naar achteren uitgebreid met metselwerk uit 1612 met het voegwerk aan de noordzijde. De hoekblokken van de poort zijn ook aan de noordzijde met frijnslag afgewerkt. Koud ertegenaan sluiten vervolgens de voor- en achtergevel van de in 1619 op de plaats van het sieckhuijs gebouwde huizen. Bij deze bouw werd de topgevel uit 1612 afgehakt tot onder het dakvlak, dat nu zijn einde vindt bij de noordmuur van Springweg 100, waar eveneens de middeleeuwse gevel verhoogd en naar achteren verlengd werd.

De nu in Springweg 102 en bij eerder onderzoek in Springweg 100 (Kroniek 1978-1979-1980, MBOU 1981-3, 69-70 en Kroniek 1982, MBOU 1983-3, 133-134) aangetroffen overblijfselen van het middeleeuwse huis leiden tot conclusies die van belang zijn voor het beeld van de situatie langs de Springweg in de tijd vóór de opheffing van het Regulierenklooster.

Het sieckhuys was een dwarshuis van ca. 6 bij ca. 11 m (achtergevel 40 cm, zijgevel 42 cm; baksteenformaat 26 à 27 x 13 x 6(,3) cm, 10 lagen = 76,5 cm), één laag hoog met zolder en vliering; de ankers met drakekopversiering in de achtergevel van Springweg 100 en aan de keukenaanbouw moeten van het oorspronkelijke huis afkomstig zijn. De kap werd gedragen door minstens drie spanten, waarvan de genummerde onderdelen in de huidige kappen verwerkt zijn (afb. 113). Er was geen nokgording: dit wijst op gekoppelde sporenparen.
De begane grond had een plavuizen vloer (ongeglazuurd, 16 x 16 x 3 cm). In de achtergevel was een doorgang (nu Springweg 100).
De zuidgevel had ook een doorgang en een klein hooggeplaatst venster op de begane grond (afb. 105).
De deur hing aan duimen in zandstenen duimblokken

Afb. 104 Springweg 102-102A. Poorthuis. Werktekening van de noordmuur. Tek. B. J. M. Klück. In deze muur bevinden zich de resten van de zuidgevel van het voormalige „sieckhuijs" van het Regulierenklooster. Op de beganegrond: een middeleeuws venster en poortje en een recent gemaakte ingang. Op de verdieping: een vensterboog en daarboven de sporen van een omstreeks 1500 geschilderde zonnewijzer. De balklagen en de kapconstructie met sporenspant dateren van 1612.

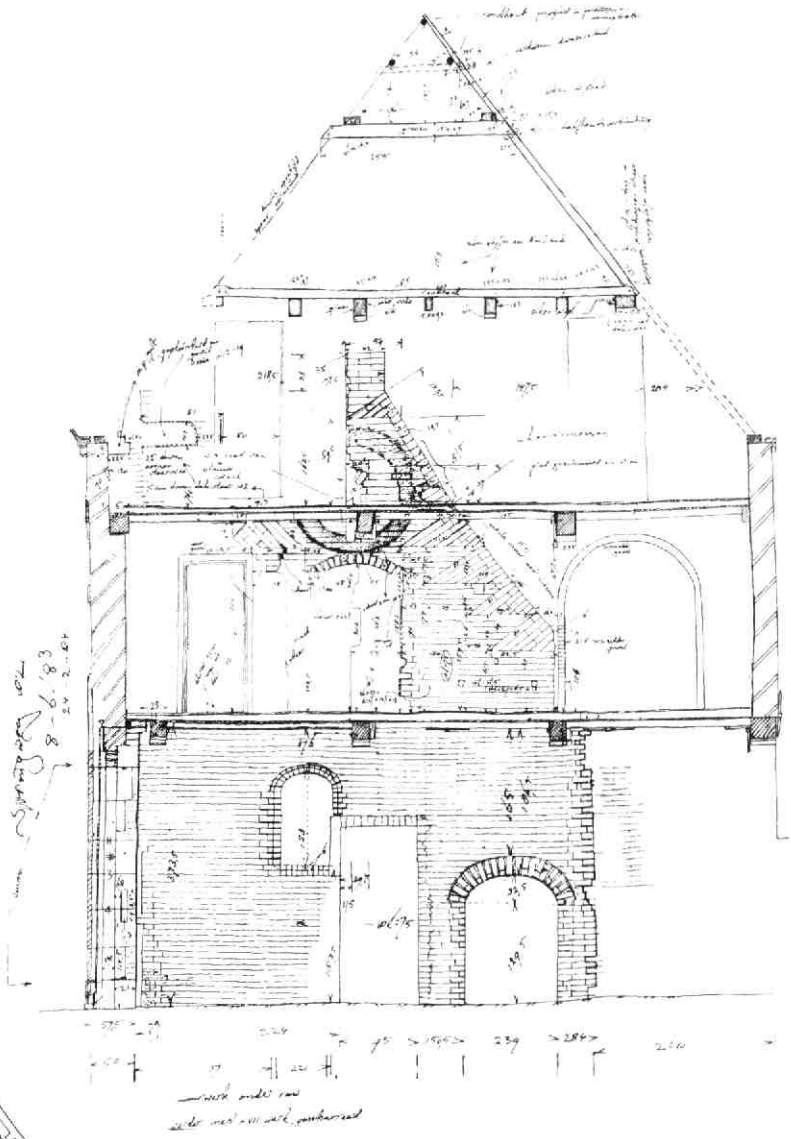

Afb. 105 Springweg 102-102A. Poorthuis. Reconstructie van de zuidgevel van het omstreeks 1500 gebouwde „sieckhuijs" met geschilderde zonnewijzer. Tek. B. J. M. Klück.

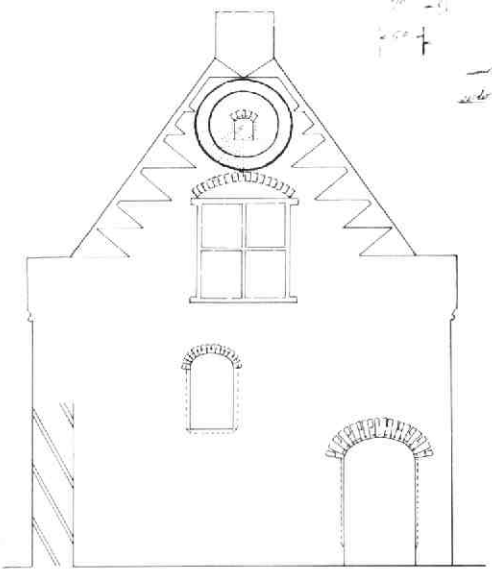

en kon met een grendel in een zandstenen blok gesloten worden. De muren waren aan de binnenzijde wit gepleisterd met een zwart geverfde plint. De hoogte van de balklaag blijkt uit een versmalling van de zuidmuur tot 28 cm.

Op de verdieping bevond zich een - met een segmentboog afgedekt - kruisvenster. De buitengevel was in schoon metselwerk uitgevoerd; de lintvoegen 2 tot 3 maal afgestreken, de stootvoegen 1 tot 2 maal.

Venster en doorgang hebben afgeschuinde hoeken en een dito korfboog aan de buitenzijde (nu in de poort).

Onder de pleisterlaag uit 1612 kwamen in de poortkamer op dezelfde muur de resten van een rijke korstmossen-begroeiing tevoorschijn. De heer A. Aptroot, medewerker van het Instituut voor Systemati-

Afb. 106 Springweg 102-102A. Poorthuis. Detail van de zuidwand op de verdieping met vensterboog en daarboven een fragment van de geschilderde zonnewijzer.

sche Plantkunde van de RU Utrecht, stelde vijf soorten vast, waarvan de meest talrijk vertegenwoordigde juist soorten zijn die gevoelig zijn voor luchtverontreiniging (*Caloplaca Heppiana* en *Lecanora albescens*); zij worden dan ook tegenwoordig niet meer in binnensteden aangetroffen.

Vensters, doorgang èn deze begroeiing duiden op het vrijstaan aan de zuidzijde van het sieckhuys. Wel sloot er langs de Springweg een tuinmuur op aan. Dat deze ver doorgelopen moet hebben - tot Springweg 110, eveneens met vensters in zijn oorspronkelijke noordgevel - blijkt uit de verrassende vondst in de top van de gevel van het sieckhuys van een geschilderde zonnewijzer (afb. 107).

Deze bestaat uit een brede, bruinrode cirkel met zwarte biezen rond een witgeverfde binnencirkel. Een kwart van de cirkel - met het middelpunt - was in 1612 sterk verstoord door een moerbalk van de verdieping en een doorgang op zolder (afb. 106). Overgebleven waren in het centrum nog net een boogsteen en een hoek van een uitsparing in het metselwerk waarin zich een (natuursteen) blok met de stijl heeft bevonden. Hieromheen waren nog sporen van een kleine blauwe cirkel op het metselwerk te zien.

Uit de constructie en afwerking van de geveltop blijkt dat de zonnewijzer niet een keer toegevoegd werd, maar dat hij bij het ontwerp van de gevel hoort. De opklimmende vlechtingen van de geveltop zijn ter plaatse van de zonnewijzer vervangen door een rollaag of zó klein dat ze buiten de cirkel blijven (afb. 105). Het veld van horizontale lagen dat zo uitgespaard werd, is tijdens het metselen met de metselspecie platvol gevoegd, dit in tegenstelling tot het overige metsel-

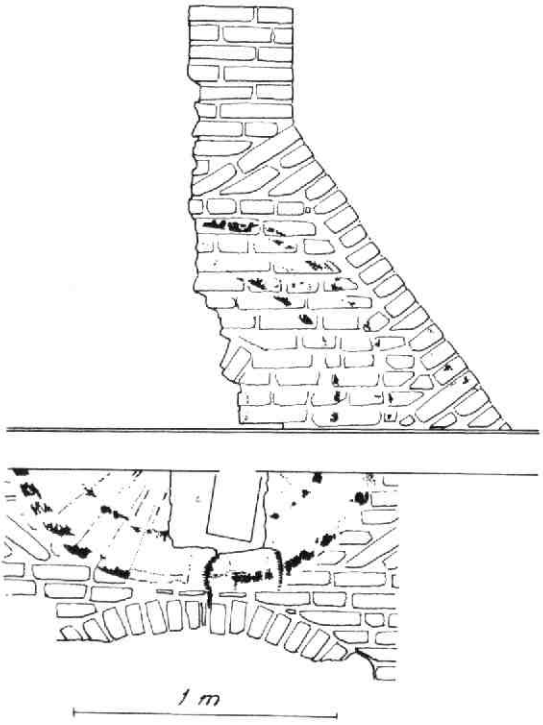

Afb. 107 Springweg 102-102A. Poorthuis. Detail van de geveltop van het middeleeuwse huis met de resten van de zonnewijzer. Tek. B. J. M. Klück.

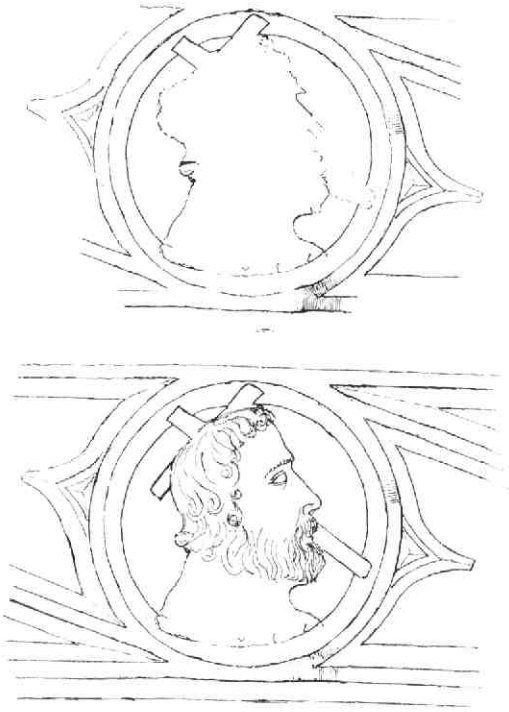

Afb. 108 Springweg 102-102A. Poorthuis. Detail van de hardstenen latei met afgehakte kop in het medaillon en reconstructie tot een protret van St. Jan de Doper. Tek. B. J. M. Klück.

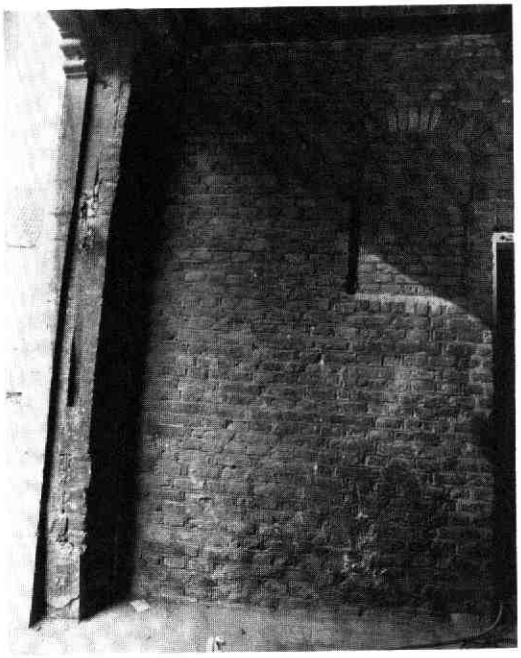

Afb. 109 Springweg 102-102A. Poorthuis. Detail van de noordwand met dichtgemetseld venster en, links, de zijpost van de hardstenen poort met een sleuf voor een sluitbalk.

werk, waarvan de voegen schuin zijn ingesneden. Bovendien werd dit vlak nog extra glad geschuurd.
Vanuit het middelpunt - op het natuursteenblokje met de stilus - is met een porringdraad de binnencirkel ingekrast en zijn ook de uurlijnen met een kraslijn aangegeven. De kras moet in de nog verse specie getrokken zijn omdat ze ook in de voegen scherp is. De bre-

de cirkelbaan is aanvankelijk met gelige verf geschilderd - waarschijnlijk goudverf -, de uurlijnen daarop in rood (later blauw).
Omdat de zonnewijzer duidelijk aan de bouwtijd gekoppeld kan worden, is de datering op rond 1500 te stellen. In een tweede fase werd de gele (gouden) cirkel in de bruinrode kleur overgeschilderd en zijn er nieuwe - weer rode - uurlijnen, afwijkend van de eerste, geschilderd.
In haar bespreking van deze vondst in het artikel ,,Utrecht was al vroeg bij de tijd'' in het Bulletin van de Zonnewijzerkring (84, 116-119) toont dr. J. G. van Cittert-Eymers aan dat deze overschildering een correctie is die in overeenstemming is met de lichte afwijking die de muur heeft ten opzichte van de noordzuid-as. Mogelijk waren op het blokje met de stilus reeds uurlijnen ingebeiteld die geen rekening hielden met deze afwijking en dienden zij als foutief uitgangspunt voor de eerste lijnen.
Van de uurcijfers is niets meer overgebleven. In de bovenhelft van de buitencirkel moet iets gestaan hebben, maar hiervan resteren slechts zwarte vlekjes.
Het plaatsen en schilderen van een zonnewijzer op 7 m hoogte, die een doorsnede heeft van 145 cm, houdt in dat hij ook gezien moet worden op een redelijke afstand. Alleen al daarom kan er tussen deze gevel en de oorspronkelijk eveneens vrije noordgevel van Springweg 110 geen sprake van bebouwing van enige omvang of hoogte geweest zijn.

Afb. 110 Springweg 102-102A. Poorthuis. Reliëf uit 1612 in de boogvulling van de poort. Twee weeskinderen houden het wapenschild van Evert Zoudenbalch, stichter van het St. Elisabethsgasthuis (voorganger van het Burgerweeshuis). Onder het wapen de aanhef van psalm 40 (Statenvertaling van 1619: psalm 41): BEATVS HOMO QVI INTELLIGIT SVPER EGENVM ET PAVPEREM. PLS 40 (PLS is een vergissing van de steenhouwer; het moet PSL, een afkorting voor PSALMVS, gelezen worden. Vertaling: Welzalig de man die acht slaat op de behoeftige en de arme.

Afb. 111 Springweg 102-102A. Poorthuis. Poppen, die kinderen uit het Burgerweeshuis in laat 18e-eeuwse kleding voorstellen. Deze kleding bevat waardevolle, aanvullende informatie bij het weer aanbrengen van de oorspronkelijke kleuren en kleurverdeling op het reliëf van de poort. De poppen worden bewaard in het Evert Zoudenbalch-huis, Nieuwe Gracht 98.

Toen in 1583 de kloosterpoort ter plaatse van Springweg 116 verviel (zie Kroniek 1978-1979-1980, MBOU 1981-3, afb. 79), moet in dit onbebouwde deel een nieuwe toegang voor het dan tot Burgerweeshuis gesecularisseerde klooster zijn gemaakt, of er was daar reeds een tweede toegang. In 1612 kwam met het dichtbouwen van de open ruimte tussen Springweg 102-110 de huidige poort tot stand.
Zoals uit vorig onderzoek bleek (Kroniek 1981, MBOU 1982-2, 68-69 en Kroniek 1982, MBOU 1983-3, 133-134) bestaat de poort uit een hardstenen deel, afkomstig uit het Elisabethsgasthuis en een in 1612 bijgemaakte zandstenen top met een rijk reliëf in het boogveld.
Een reconstructie van de daarbij weggehakte kop in het medaillon van de gotische latei levert het portret op van een baardig persoon met een kruis: St. Jan de Doper, de zoon van Elisabeth, die op vele laatmiddeleeuwse afbeeldingen met baard en kruis wordt weergegeven (afb. 108). Het is dus geen kop van St. Augustinus zoals nog verondersteld wordt in Kroniek 1981, MBOU 1982-2, 69. Gezien de herkomst van de poort was dat ook niet erg waarschijnlijk meer.
Aanvankelijk werd de poort met een zware houten deur gesloten. De noordelijke zijpost toont daarvan nog een sleuf voor een sluitbalk en afgezaagde duimen (afb. 109). Bij het vervangen van de houten deur door het huidige ijzeren hek, werd tevens de natuursteen grotendeels van verf ontdaan, een activiteit die het verval van de zandstenen top bevorderd moet hebben. Toch kon aan de hand van kleine verfrestjes vastgesteld worden dat aanvankelijk al het natuursteen als grondtoon wit geschilderd was, ook de hoekblokken, de wapensteen (met het stadswapen) en het koeieoog. Het wapen is langs een diagonaal geplooid, maar die diagonaal is verkeerd ten opzichte van het Utrechtse wapen. De oudste beschildering is echter correct, met op de rode en witte helft dunne zwarte ranken. Het koeieoog blijkt oorspronkelijk als venstertje met een glas-in-lood vulling gediend te hebben.
De hardstenen stijlen van de poort zijn geprofileerd met drie rondstaven, waarvan de twee binnenste een kabelvormig reliëf vertonen. Op de gladde voortzetting daarvan op de spitsboog blijkt dit patroon met zwarte lijnen geschilderd te zijn en vervolgens zijn deze rondstaven alternerend wit en bruinrood geschilderd.
De schamele verfsporen op de boogvulling wijzen op een witte achtergrond en een levendig gekleurd reliëf: weeskinderen met blozende huidskleur op gezicht en handen, ogen met zwarte pupillen en kleding in de kleuren van het weeshuis: wit en donkerblauw (afb. 110 en 111).
Het wapen van de stichter van het weeshuis - Evert Zoudenbalch - dat door hen geflankeerd wordt, bestond uit vier roodbruine banden, afgewisseld met vier glanzend zilveren banden met daarop (blad)gouden roosjes.
In de 18e eeuw - wanneer hardsteen in de bouw sterk in opkomst is - krijgt ook de poort een hardsteen-

Afb. 112 Springweg 102-102A. Poorthuis. Zware eiken balk met natuurlijke kromming, die de achtergevel van het poorthuis draagt. Oorspronkelijk bevonden zich in deze gevel twee kleine vensters. De gevel is afgewerkt met een muizentandlijst, die bij het zeven jaar later gebouwde huis 102 (rechts) ontbreekt.

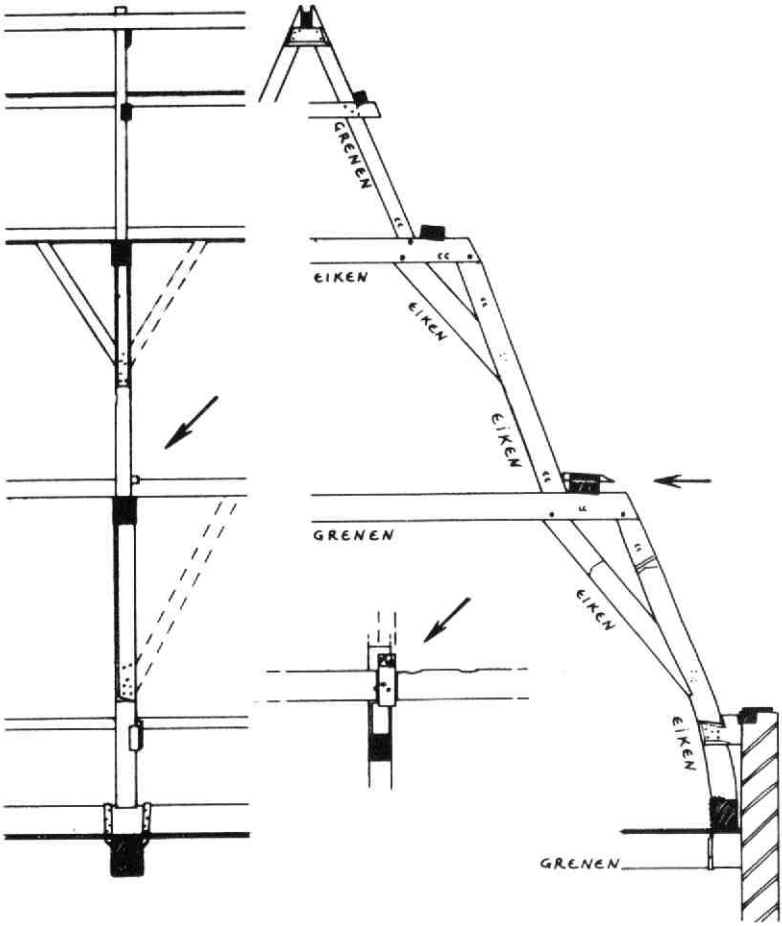

Afb. 113 Springweg 102-102A. Schets van de kapconstructie uit 1619, gezien naar het zuiden. Tek. B. J. M. Klück. In de kap zijn de eiken spanten van het gesloopte ,,sieckhuijs'' verwerkt. Let op de middeleeuwse en 17e-eeuwse telmerken. Bij de pijl: een restant van de muurplaat van de oorspronkelijk dakkapel met ,,vlaamse'' gevel.

uiterlijk door het toepassen van een blauwgrijze hoofdtoon. Niet alleen tonen verfsporen dit aan, maar ook een aquarel van M. van Lokhorst uit 1854 (GAU, TA La 11.22). De boogvulling bleef - nu op een blauwgrijze achtergrond - bont geschilderd met daarbij een overvloedig gebruik van bladgoud in de verentooi van de helm, op de helmversiering, de ramskoppen en festoenen en de psalmtekst, evenals op de omlijsting daarvan.

De psalmtekst is overigens in het Latijn weergegeven: in 1612 duurde het nog 7 jaar voordat de Statenvertaling uitkwam (met een wijziging van de nummering) (afb. 110).

Het nu dichtgemetselde en vlak gepleisterde koeieoog wordt met vulling blauwgrijs geschilderd, evenzo de wapensteen. Alleen de hoekblokken houden hun witte kleur. Het gladgehakte portretmedaillon in de latei was beschilderd met het weeshuiswapen.

Een derde kleurfase volgt aan het begin van deze eeuw, waarbij een neo-Gotische opvatting tot een nu nog gedeeltelijk aanwezige bonte beschildering met bruinrood en groenblauw leidt. De kleuren van Zoudenbalch's wapen worden dan verwisseld.

In de poortgang werd het metselwerk in 1612 fraai afgewerkt door de steen te scharreren, waardoor tevens het verschil in de noordwand tussen het middeleeuwse en het 17e-eeuwse werk werd verdoezeld, met handhaving van de middeleeuwse bouwsporen. De moer- en kinderbinten-balklaag - waarin tegen de zuidmuur een stookgewelfje is opgenomen - was oorspronkelijk ongeverfd. Hij is aan de oostzijde afgesloten met een lichtgebogen zware eiken balk, die de achtergevel van de verdieping draagt (afb. 112).

De verdieping - eveneens met een moer- en kinderbinten-balklaag - was als woonvertrek ingericht, met een schouw en twee (klooster)vensters in de achtergevel.

De kap heeft geen spant, maar de twee paren eiken wormplaten rusten in de zijgevels. Tussen het onderste paar is een vliering-balklaag aangebracht op eenvoudige sleutelstukken. Langs de noordmuur vormde een - met drie haanhouten en een halfhoutsverbinding in de top gekoppeld - sporenpaar een strijkspant (afb. 104). De muurplaat aan de voorzijde van de poortzolder lag oorspronkelijk niet op de muur, maar rustte achter het muurvlak in de zijmuren. De reden daarvan zal zijn dat de gevel van het poortgebouw als een topgeveltje was doorgemetseld (zie Kroniek 1982, MBOU 1983-3, afb. 165).

Een bijzonderheid in de kap van het in 1619 met

Springweg 100 gebouwde 102 wordt gevormd door inkepingen in de wormplaat aan de voorzijde, waarin het restant van een eiken dwarshout: samen met twee later verlengde sporen daartussen zijn dit de enige aanwijzingen dat de in de oude bestekken genoemde „Vlaemse gevels" (dakkapellen met trapgevels) ook inderdaad zijn uitgevoerd (afb. 113) (zie Kroniek 1982, MBOU 1983-3, 133-134).
Gelijktijdig gebouwd met Springweg 100, is de constructie en indeling van Springweg 102 oorspronkelijk identiek aan die van 100, zij het in spiegelbeeld, met een gemeenschappelijke waterput in de kelder en een gemeenschappelijke beerput onder de achtergevel van de keukenaanbouw (zie Kroniek 1982, MBOU 1983-3, 132-133).
Oorspronkelijk rustte de voorgevel op een houten pui. De houten puibalk is nog steeds aanwezig, sinds de 18e eeuw betimmerd met de huidige profiellijst.
De vensterkozijnen zijn eveneens uit de 18e eeuw: onder de 19e-eeuwse betimmering zitten in de stijlen de pengaten van de weggehaalde middendorpel.
Grote wijzigingen van de indeling traden in de eerste helft van deze eeuw op toen de woning gesplitst werd. De oude spiltrap verdween daarbij en in de poortdeur werd een toegang voor de bovenwoning gemaakt.

B. J. M. Klück

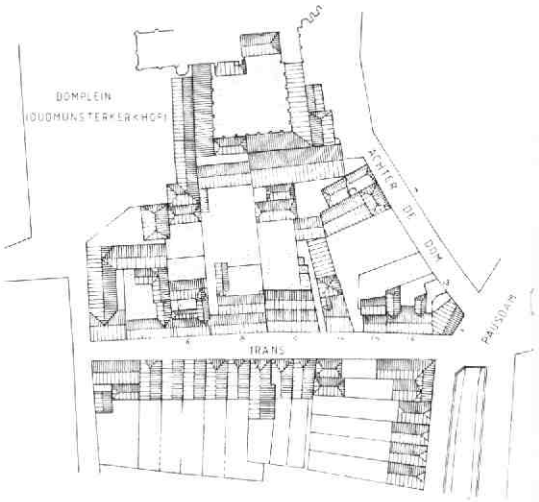

Afb. 114 Trans 6-16. Situatietekening van de Trans en omgeving. Tek. E. M. Kylstra. Kappenplan van omstreeks 1832 op basis van de kadastrale minuut. Huidige huisnummers.

31. Trans 6-16, Pausdam 4, Achter de Dom 13

De Trans maakt op het eerste gezicht de indruk in zijn geheel in de 17e eeuw te zijn aangelegd als gevolg van het openleggen van de kerkelijke bezittingen in Utrecht na de Reformatie. Er is echter meer aan de hand.
Opvallend is het verschil in nokrichting van de huizen aan de noord- en aan de zuidzijde van de straat (afb. 114). De noordzijde bestaat uit brede huizen met een kap evenwijdig aan de straat. De zuidzijde daarentegen is bebouwd met diepe huizen met de kap loodrecht op de straat. Dat verschil is het gevolg van de ontstaansgeschiedenis. De Trans vormde oorspronkelijk de grens tussen de immuniteit van het kapittel van Oudmunster en het gebied van de Paulusabdij.
De Paulusabdij lijkt geen of slechts ondergeschikte bebouwing langs deze grens gehad te hebben. Bij de uitgifte van percelen aan particulieren na de secularisatie kon aldus uitgegaan worden van vrijwel onbebouwde grond. Het terrein werd verdeeld in acht diepe percelen van 26 voet breed en twee brede percelen op de hoeken. Hierdoor ontstond een regelmatige verkaveling. De uitgegeven percelen werden tussen 1618 en 1621 door particulieren bebouwd.
De noordzijde van de straat vertoont een geheel ander beeld. Het kapittel van Oudmunster bezat rond zijn kerk, de St. Salvator, een aantal klaustrale huizen. Deze huizen hadden op hun brede erven veelal bijgebouwen. Waar de erven op de Trans uitkwamen, ontstond het beeld van een verkaveling met grote maten, waarop hier en daar bebouwing langs de straat voorkwam. Zo was hier een geheel andere uitgangssituatie aanwezig bij de verkoop van voormalige kapitteleigendommen. Aan de noordzijde van de Trans werd dan ook voortgeborduurd op de bestaande toestand.
Verbouwingsactiviteiten van de Rijksuniversiteit Utrecht in het zgn. Transcarré boden ons de mogelijkheid inzicht te krijgen in de ontwikkeling van de noordzijde van de Trans. In 1981 werd gestart met het samensmeden van de gebouwen aan de noordzijde van de Trans tot één complex, waarvan Trans 6-16, Pausdam 4 en Achter de Dom 13 inmiddels gereed zijn.

Trans 6

Trans 6 is een goed voorbeeld van een zogenaamd „gegroeid complex huis" (afb. 115). Deze complexiteit is een direct gevolg van de 17e-eeuwse uitgangssituatie bij de verzelfstandiging van het huis.
Op het klaustraal erf van Oudmunster stond aan de Trans een 16e-eeuws, tussen trapgevels gevat, breed huis met aan de achterzijde een uitbouw (afb. 116). Het huis had twee bouwlagen, een kap en kelders. De trap bevond zich mogelijk in een uitbouw.
Opvallend is de afwezigheid van vensters in de achtergevel, een verschijnsel dat kan samenhangen met de functie van het gebouw. Ook de enige, kleine schouw op de verdieping wijst niet op een primaire woonfunctie. Gedacht kan worden aan een koetshuis. Die functie had mogelijk uit de voorgevel kunnen blijken, ware het niet dat die in de 17e eeuw geheel is vervangen.
Een weinig gebruikelijke bouwwijze was toegepast bij dit gebouw: het was geheel in leem gemetseld.
De afwerking van de binnenmuren is op twee plaatsen aan het licht gekomen. De linker zijgevel vertoonde op zolder een beschildering van verticale banden,

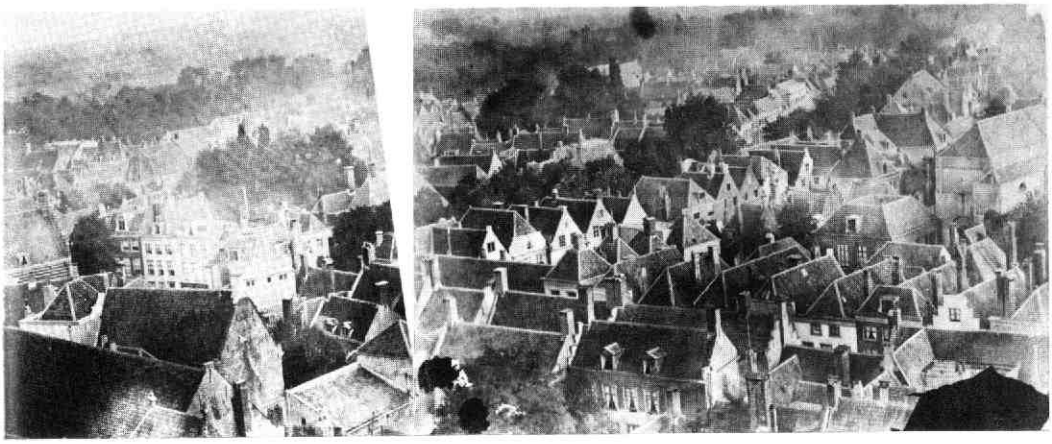

Afb. 115 Trans 6-16. De achterzijde van de Trans vanaf 4 (aan de rechterzijde) gezien vanaf de Domtoren, ca 1870. Foto W. C. van Dijk. GAU TA Ca 2.1 (detail) en Ca 2.2 (detail). Beide foto's zijn zodanig gecombineerd dat de vertekening opgeheven wordt, maar dat er wel een kleine driehoek open blijft.

afwisselend rood en geel. Deze laat 16e-eeuwse beschildering werd eerder aangetoond in Kromme Nieuwe Gracht 3 (zie Kroniek 1982, MBOU 1983-3, 76), in Ganzenmarkt 8 (zie aldaar in deze Kroniek) en, veel rijker dan in Trans 6, in Trans 8, dat hierna behandeld wordt. Hoewel deze schildering doorloopt over een dichtgemetseld raam, is het niet duidelijk of het raam en de schildering tegelijk bestaan hebben: de schildering zou later aangevuld kunnen zijn.
Op de verdieping komen op de rechter zijmuur een aantal zwarte en rode biezen voor die de oorspronkelijke hoogte van de balklaag aangeven.
Mogelijk nog in de 16e eeuw werd de aanbouw rechtsachter vergroot. Door latere verbouwingen is de omvang ervan echter niet meer vast te stellen.
In het begin van de 17e eeuw veranderde er nogal wat in het huis vanwege zijn nieuwe functie als zelfstandig woonhuis. Ten behoeve daarvan werd aan de linkerzijde een gang afgesplitst, die als achteruitgang ging dienen voor het oorspronkelijke hoofdhuis aan het Oudmunsterkerkhof. De balklagen werden geheel of gedeeltelijk vernieuwd en de voorgevel werd vervangen. Op de verdieping had het huis daar vijf, tamelijk hoog boven de vloer gelegen, bolkozijnen.
Uit deze tijd dateert ook de rijke plafondschildering, die werd gevonden in de rechter voorkamer (afb. 117). De schildering op de nog aanwezige moerbalk bestaat uit een rode ondergrond, waarop een doorlopende zwarte rankenversiering is aangebracht. De balk is afgezet met een zwarte rand. De kinderbinten hebben afwisselend, doch niet regelmatig, een rode of gele ondergrond met zwierige zwarte lijnen gemarmerd. Ook de kinderbinten zijn met een zwarte bies afgezet. De zijkanten zijn egaal rood, dan wel geel afgewerkt.

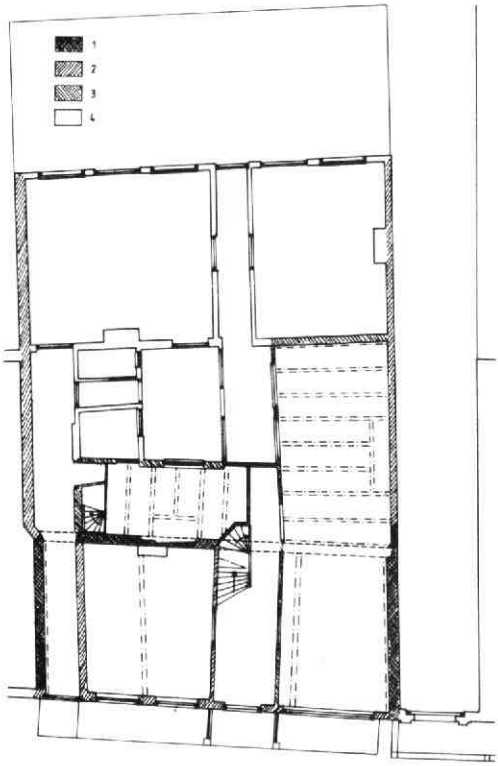

Afb. 116 Trans 6-16. Plattegrond van de beganegrond van Trans 6 met indeling van de oorspronkelijk zichtbare balklagen. Tek. E. M. Kylstra 1: 16e-eeuws muurwerk, gemetseld in leem. 2: metselwerk uit het begin van de 17e-eeuw. 3: metselwerk uit het einde van de 17e of uit het begin van de 18e eeuw. 4: metselwerk uit de 19e eeuw.

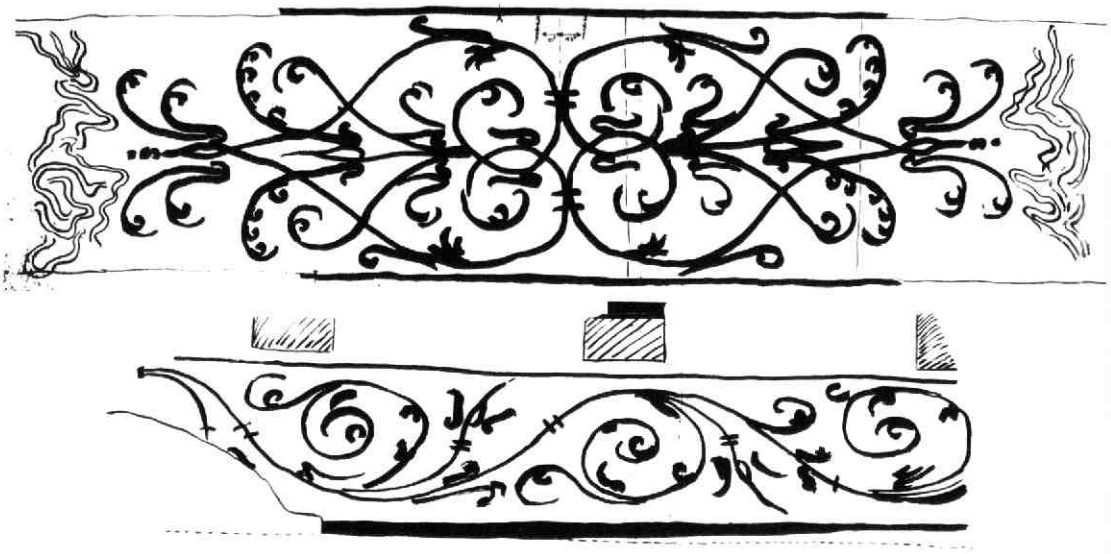

Afb. 117 Trans 6-16. Vroeg 17e-eeuwse plafondschildering in Trans 6. Tek J. van Eijk.

De vloerplanken hebben een egaal gele grond. Midden tussen de moerbalken is hierop een rankendecoratie in zwart geschilderd. Het overige gedeelte is met lange, kronkelige lijnen gemarmerd (afb. 117).
Bij het maken van deze beschildering vond men het niet nodig de kieren tussen de kinderbinten en de vloerplanken op te vullen. Dat gebeurde pas bij het overschilderen in het einde van de 18e eeuw. Daarbij werd gebruik gemaakt van rolletjes met de hand beschreven papier met latijnse bijbelteksten en bladzijden uit een Duitse boekencatalogus. In Nieuwe Gracht 22A is eerder een dergelijke beschildering aangetroffen, gedateerd door middel van een gevelsteen met het jaartal 1609 (zie Kroniek 1982, MBOU 1983-3, 94).
Het was helaas niet mogelijk de gehele schildering schoon te maken en te restaureren. Relevante delen zijn gefotografeerd en gedocumenteerd, waarna onder de moerbalken een nieuw stucplafond werd aangebracht.
In het einde van de 17e eeuw werd de aanbouw rechtsachter opnieuw uitgebreid. Dit werd gevolgd door een keukenaanbouw tegen de achtergevel van het voorhuis. Hierin bevinden zich nog steeds de originele keukenschouw met gemetselde oven en fornuis en een kastenwand waarin een spiltrap is opgenomen. Deze uitbouw werd later met een verdieping verhoogd.
In de 18e eeuw werd de balklaag van de verdieping van het voorhuis 40 cm omhoog gebracht. Hierbij werden de 17e-eeuwse muurankers omgedraaid en van hun krullen ontdaan. De ramen werden vergroot tot hun huidige omvang.
In de 19e eeuw blijkt het recht van uitgang van het huis aan het Oudmunsterkerkhof kennelijk niet meer te bestaan, want er werd een achterhuis over de volle breedte gebouwd, dat de gang geheel afsloot. Zoals uit de vensters in de achtergevel blijkt, is het huis op de tuin gericht.
De voorgevel heeft een duidelijk laat 19e-eeuws karakter door zijn schuifvensters en zijn uit 1887 daterende voordeur en etalagepui.

Trans 8

In tegenstelling tot Trans 6 is dit huis vrijwel geheel

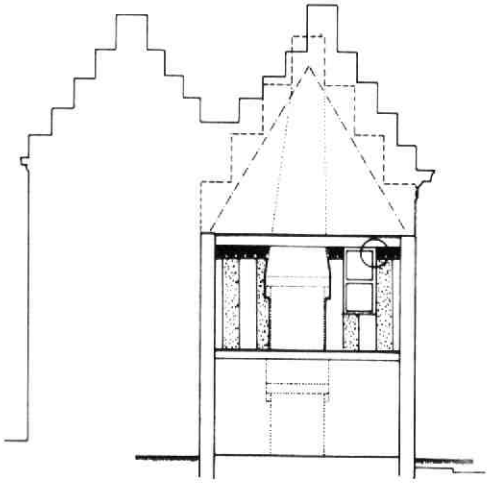

Afb. 118 Trans 6-16. Reconstructie van de doorsnede van het 15e-eeuwse huis Trans 8. Tek. E. M. Kylstra. Op de verdieping zijn de muurschilderingen aangegeven: de gestippelde banen zijn rood, de witte banen zijn geel. De cirkel bij het raam geeft de plaats aan waar de foto van afb 119 genomen is.

in 1634 nieuw gebouwd. Toch zijn ook hier gegevens van de voorgaande bebouwing teruggevonden. Het huis stond oorspronkelijk op een klaustraal perceel van Oudmunster met als hoofdhuis het gebouw in de hoek van het Oudmunsterkerkhof, ter hoogte van de ingang van het tegenwoordige Academiegebouw.
Trans 8 was een fors, laat 15e-eeuws huis bestaande uit twee bouwlagen en een kap evenwijdig aan de straat, gevat tussen twee trapgevels (afb. 118). Het huis besloeg ongeveer het oppervlak van de voorste beuk van het huidige huis, de poortdoorgang uitgezonderd.
Van het oude huis waren nog slechts de rechter zijmuur, sporen van de fundering in de linker muur en een deel van de beganegrondvloer aanwezig.
Zowel op de beganegrond als op de verdieping was minstens één stookplaats aanwezig. Op de beganegrond was in de verwarmde ruimte een secreet met een binnenshuis gelegen beerput. Uit deze gegevens kan afgeleid worden dat het huis een woonfunctie had.
De voornaamste ruimte lijkt op de verdieping gesitueerd te zijn geweest. De zijmuur daar was rijk beschilderd. De versiering bestond uit verticale rode en gele

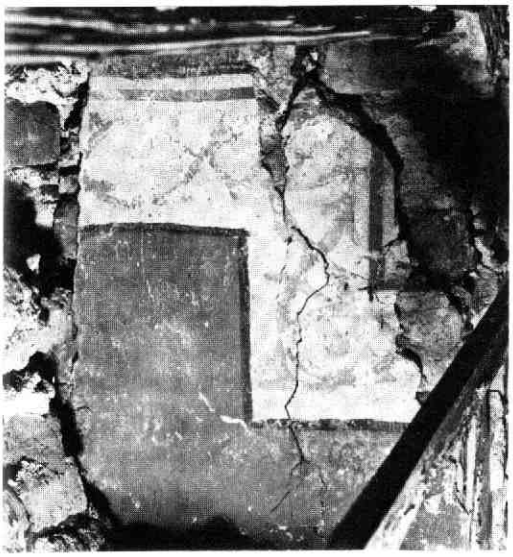

Afb. 119 Trans 6-16. Gedeelte van de 15e-eeuwse muurschildering op de rechter penant van het kloostervenster van Trans 8. Zichtbaar zijn groene ranken en een rode baan.

banen (zie ook Trans 6) aan de bovenzijde begrensd door een band bestaande uit. van onder naar boven, een zwarte bies, groene ranken op een witte ondergrond en een rode, witte en zwarte bies (afb. 118 en 119). Deze schildering zette zich voort op de dagkanten van een raam. Helaas kon niet achterhaald worden hoe de beschildering op de boezem van de schouw eruit zag.

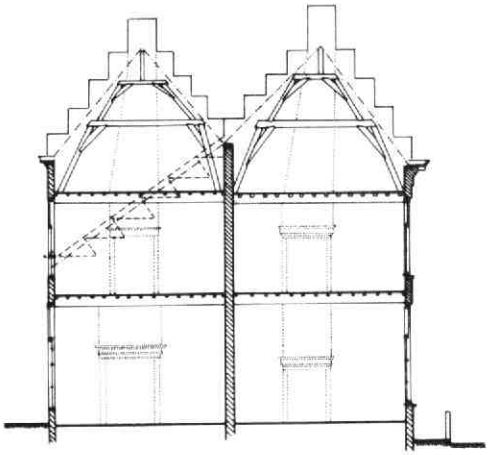

Afb. 120 Trans 6-16. Doorsnede over het 17e-eeuwse huis Trans 8 met aangetroffen bouwsporen. Tek. E. M. Kylstra.

Nadat vóór 1634 het raam in de zijgevel werd dichtgemetseld, werd de beschildering van rode en gele banen aangevuld, waarbij echter de bovenafwerking verdween.
Het dichtmetselen van het raam zal verband gehouden hebben met het bebouwen van het buurperceel, waarvan echter geen sporen zijn teruggevonden.

De wandafwerking op de beganegrond bestond waarschijnlijk uit wit pleisterwerk met zwarte krullen, mogelijk ranken, en een zwarte plint.
Op 15 juli 1634 sluit de weduwe van Johan van Leerdam een overeenkomst met haar rechter buurman, Gerrit van Rijsenburgh, waarbij zij haar ,,nieuw getimmer'' dat zij ,,tegenwoordich inde voorsz. Trans doet maecken'' gedeeltelijk op de gemeenschappelijke tuinmuur mag bouwen.
Hoewel het huis aan de Trans een zelfstandig leven ging leiden, behield het hoofdhuis aan het Oudmunsterkerkhof het recht van uitgang.
Het nieuw gebouwde huis is een voorbeeld van het karakteristieke, brede 17e-eeuwse huis (afb. 120). Het bestond uit twee beuken achter elkaar, waarvan de achterste slechts één bouwlaag had.
Op de beganegrond lagen de hal met de trap met aan beide zijden daarvan twee zijkamers (afb. 121). Langs de trap kwam men in de gang door de achterste beuk naar de tuin. Links van die gang lag een zijkamer en rechts een grote kamer, het ,,agtersalet''. Op de verdieping lagen in de eerste opzet drie kamers.
Het is niet duidelijk of de keukenaanbouw linksachter, die in 1936 nog bestond, tot de oorspronkelijke opzet behoorde.
Ook van het 17e-eeuwse huis is het een en ander bekend van de binnenafwerking. In vijf kamers was de plafondbeschildering min of meer bewaard gebleven. Het rijkst was deze in het ,,agtersalet''. De moer- en

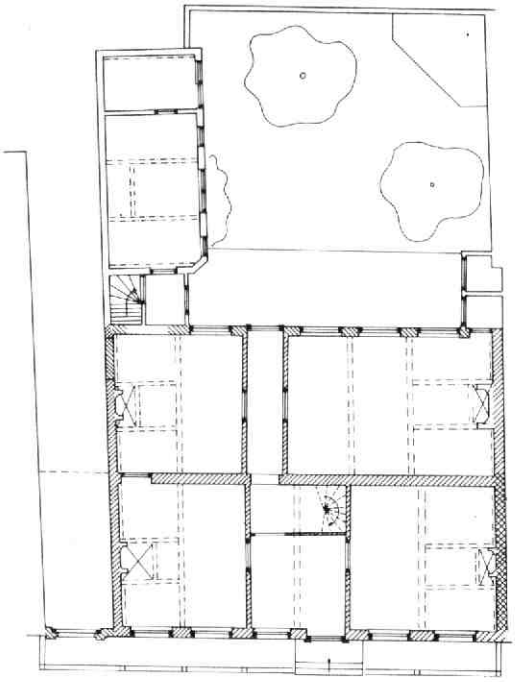

Afb. 121 Trans 6-16. Plattegrond van de beganegrond van Trans 8 met indeling van de balklaag. Situatie vóór 1936. Tek. E. M. Kylstra.

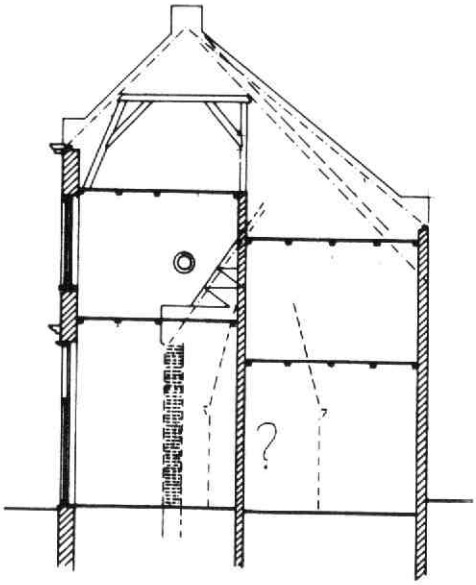

Afb. 122 Trans 6-16. Doorsnede over Trans 12 met aangetroffen bouwsporen. Tek. E. M. Kylstra.

kinderbalken hadden op een bruin-groene ondergrond een rand van bladgoud en een zwarte bies. Deze afwerking liep over de sleutelstukken door. De kamer had een grote schouw met een hoogte van 2,10 m. Een dergelijke afwerking past goed bij het goudleerbehang dat in het derde kwart van de 17e eeuw aanwezig blijkt te zijn.
Verder bestond de beschildering in het huis uit zwarte, witte of rode biezen op een ondergrond variërend van lichtgroen tot donkergrijsgroen.
Een nog aanwezige 17e-eeuwse deurkozijnstijl had naast een, verdwenen, profiellijst een groene bies op witte ondergrond. Nog in de 17e eeuw werd het huis uitgebreid door de bouw van een verdieping op de achterste beuk, waarbij een tweede zadeldak werd gemaakt.
Waarschijnlijk bij de vestiging van het ,,Gesticht der Liefde'' in 1895 werden enige verbouwingen uitgevoerd. De spiltrap werd vervangen en de twee naar elkaar toegerichte dakvlakken kregen een geringere helling.
Het ,,Gesticht der Liefde'' is voortgekomen uit een legaat van mr. E. du Marchie van Voorthuysen, de laatste particuliere eigenaar van het huis.
In 1936 werd Trans 8 ter gelegenheid van het 300-jarig bestaan van de Universiteit door de Gemeente Utrecht aan de jarige in bruikleen gegeven voor de vestiging van het Universiteitsmuseum. De

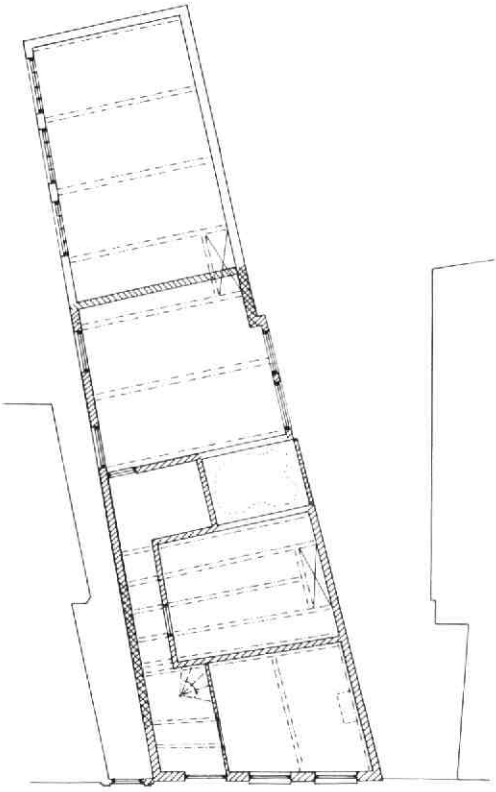

Afb. 123 Trans 6-16. Reconstructie van de plattegrond van de beganegrond van het 17e-eeuwse huis Trans 12. Tek. E. M. Kylstra.

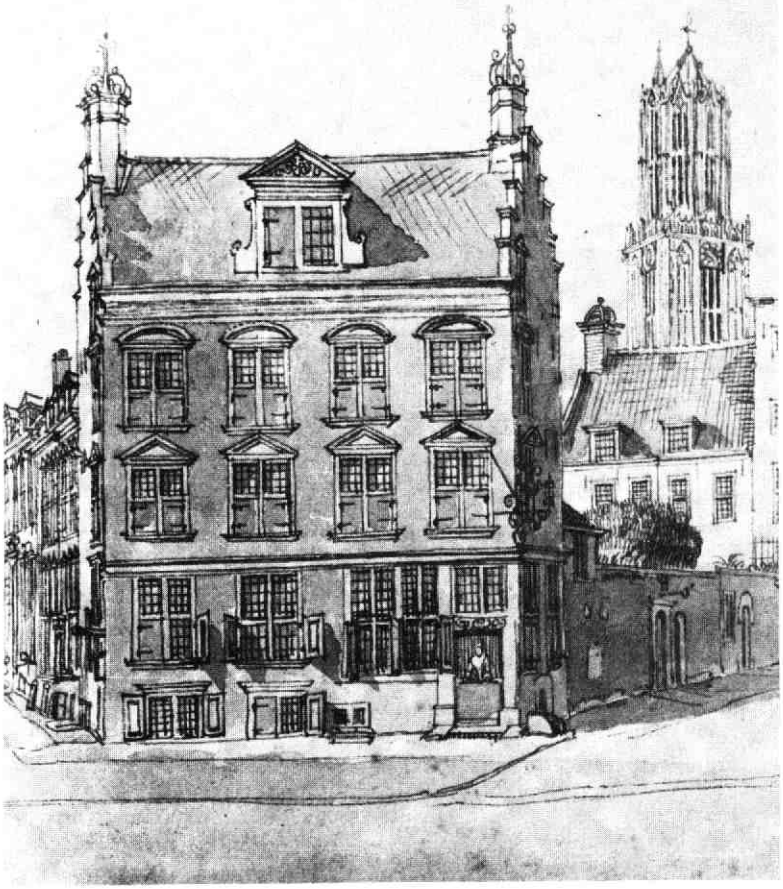

Afb. 124. Trans 6-16. Het huis Pausdam 4 op een tekening van Jan de Beijer, getiteld: „Gezigt bij Paushuijsen tot Utregt. Den 7. Julij 1745". Gewassen tekening in oostindische inkt. GAU TA Pausdam 1745 (2), detail. In het midden het bijzondere huis Pausdam 4 met drie bouwlagen en een kap en bovendien aan de linkerzijde een opkamer. De gevelindeling heeft een zeer 17e-eeuws karakter met zijn kruiskozijnen en afwisselend driehoekige en segmentvormige frontons. Aan de linkerzijde van het huis begint de Trans, waarin Trans 14 en 16 nog zichtbaar zijn. Rechts: Achter de Dom met het keukenaanbouwtje ter plaatse van het huidige Achter de Dom 13.

belangrijkste veranderingen die toen aangebracht werden, betroffen de afbraak van de keukenaanbouw en de algehele vernieuwing van de achtergevel. In het bestek was opgenomen dat de houten schouw uit de keuken op zolder moest worden opgeslagen; deze is echter niet teruggevonden.
Helaas zijn bij die verbouwing de vijf zo karakteristieke vierkante schoorstenen met kappen, die op de foto van W. C. van Dijk uit ca. 1870 vanaf de Domtoren nog te zien zijn, verdwenen (afb. 115).

Trans 10

Zonder een spoor van een voorganger na te laten, werd in het einde van de 17e eeuw op het erf van het klaustrale huis van Oudmunster, een groot huis aan de Trans opgetrokken. Ook hier werd bij de bouw van het huis rekening gehouden met een uitgang voor het oorspronkelijke hoofdhuis, dat hier echter niet losgekoppeld lijkt te zijn. In dit geval is de doorgang niet over- of ingebouwd zoals bij Trans 6 en 8. De gang wordt afgesloten door een 17e-eeuws poortje.
Het huis bestond uit een brede voorbeuk met twee bouwlagen en een kap en een achterbouw. Het is niet duidelijk hoe deze achterbouw er uit zag; op de beganegrond bevatte hij in ieder geval twee grote kamers.
Nog in de 18e eeuw werd de achterbouw verhoogd tot een volwaardige tweede beuk. Een groot verschil met het in opzet vergelijkbare Trans 8 is te vinden in de constructie. Had Trans 8, ook in de verhoging van de tweede beuk, nog moer- en kinderbalklagen, Trans 10 werd geheel uitgevoerd met enkelvoudige balklagen. Opvallend hierbij zijn de, in ieder geval op de verdieping aangetoonde, evenwijdig aan de voorgevel in de voorste beuk liggende platte balken achter de middenrisaliet. De balken rustten op de tussenmuren. Hier lijkt sprake te zijn van een esthetische functie: de hal schijn hierdoor ruimer.
In de tweede helft van de 18e eeuw kreeg de voorgevel nieuwe ramen en de kamers werden voorzien van nieuwe betimmeringen en stucplafonds. In 1779 werden de kamers behangen door v.d. Vlerwe, getuige een inscriptie in de pleisterlaag achter het behang in één van de kamers.
De gevels werden voor het laatst in het eerste kwart van de 19e eeuw ingrijpend aan de heersende mode aangepast.
De huidige deurpartij en de hardstenen plint in de voorgevel dateren uit die tijd. Tegelijkertijd werden in zowel voor- als achtergevel binnen de 18e-eeuwse kozijnen nieuwe ramen aangebracht.

Trans 12

Het klaustrale huis van de Dom, Achter de Dom 7, bezat waarschijnlijk een zeer groot erf. Het grensde mogelijk aan de Trans vanaf het huidige Trans 12 tot aan de Pausdam.

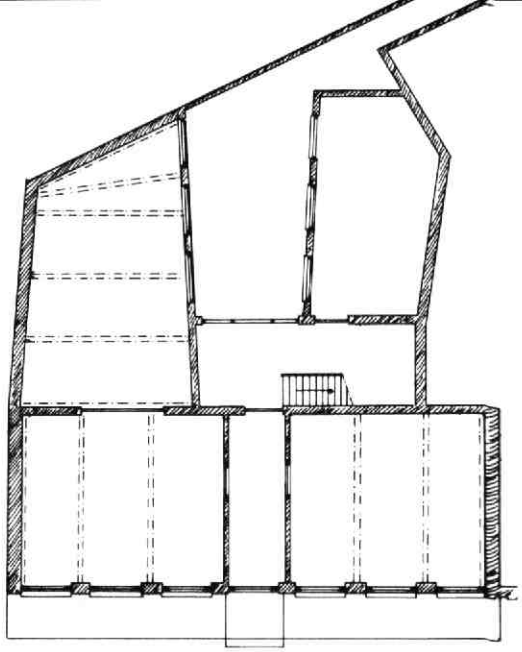

Afb. 125 Trans 6-16. Plattegrond van de beganegrond van Trans 16. Tek. E. M. Kylstra. Aangegeven zijn de indeling van de waargenomen balklaag en de achteruitgang naar Achter de Dom volgens het kadastrale minuutplan van 1832. Algehele toestand van vóór 1917.

Ter plaatse van Trans 12 stond in de 16e eeuw een klein éénlaags huis, enige meters achter de huidige rooilijn (afb. 122). De omvang van het huis was niet te bepalen. Slechts een deel van de linker zijmuur was zichtbaar. In de huidige zijmuur was een deel van een topgevel herkenbaar, behorend bij een huis met een kap evenwijdig aan de rooilijn (afb. 123).
Achter dit dwarshuis lag een diep middeleeuws huis.
In de 17e eeuw werd ook Trans 10 zelfstandig. Ter plaatse van het kleine 16e-eeuwse huis verrees een huis dat in opzet min of meer vergelijkbaar is met Trans 8. Ook hier zijn twee beuken te herkennen. Een verschil is dat de kap niet bestaat uit een normaal zadeldak op de voorste beuk en een doorlopend dakvlak op de achterste beuk, maar uit één dak met een groter dakvlak achter dan voor.
Voor deze kapconstructie was een bijzonder spant nodig. Het had aan de achterzijde geen normaal scheef, maar een rechtstaand spantbeen, rustend op de tussenmuur. Een vergelijkbare, oudere, constructie is te vinden in Oudkerkhof 19/21 (zie aldaar in deze Kroniek).
Op de beganegrond had het huis een onder de spiltrap doorlopende gang naar het gehandhaafde middeleeuwse achterhuis.
In de 18e eeuw werd in de achterste beuk van het voorhuis een verdieping gemaakt, waarvoor het achterste dakvlak werd opgetild en de balklaag boven de beganegrond omlaag werd gebracht.
Omstreeks 1860 werd het achterhuis in twee delen gesplitst, waarbij het nog bestaande deel een tentdak kreeg. Het achterste deel, met één bouwlaag, kreeg een lessenaardak. Dit laatste gedeelte werd bij de uitbreiding van het academiegebouw afgebroken.

Trans 14
Tussen Trans 12 en 14 lag tot in de 19e eeuw een vreemd gevormd perceel. Hierop stond een stal behorend tot Achter de Dom 7. In 1902 gaf de effectenmakelaar De Bordes aan C. B. Posthumus Meyes de opdracht een kantoorpand te ontwerpen. Na een kennelijk niet goedgekeurd voorontwerp resulteerde de opdracht in het nog bestaande Hollandse neorenaissance pand. Het perceel met het stalgebouw werd geheel in het pand opgenomen. De 17e-eeuwse voorganger was een tweebeukig huis, waarvan de achterste beuk breder was. Op de foto uit ca. 1870 van W. C. van Dijk, gemaakt vanaf de Domtoren, is de achterzijde goed zichtbaar (afb. 115).
Bij de verbouwing door de Universiteit is niets bijzonders tevoorschijn gekomen.

Trans 16
Op een afbeelding van Jan de Beijer uit 1745 (afb. 124) is Trans 16 uit een ongunstige hoek zichtbaar. Toch komt hieruit een fraai, breed 17e-eeuws huis naar voren. Herkenbaar is een zeven ramen brede gevel met in het midden een deur. Boven de kruiskozijnen op beganegrond en verdieping zijn tympanen aangebracht. Op het dak staan drie dakkapellen met tympanen. Het huidige gebouw heeft niet meer deze rijkdom. De gevel heeft tegenwoordig een 19e-eeuws karakter. De voordeur is, hoewel de plaats nog wel te herkennen is, in 1917 verdwenen. In 1917 werden door de heer De Bordes, op dat ogenblik hoofddirecteur van de Nationale Bankvereeniging, Trans 14 en 16 en Pausdam 4 met elkaar verbonden ten behoeve van de bank. Tot op dat moment was het 17e-eeuwse huis wat indeling betreft nog vrijwel ongewijzigd (afb. 125). Het voorhuis bestond uit twee grote kamers naast de hal op de beganegrond. Achter het voorhuis lagen twee achterhuizen, waaraan geen onderzoek is verricht. In de plattegrond van de achterhuizen komt de scherpe hoek tussen de Trans en Achter de Dom duidelijk tot uiting.
Bij het summiere onderzoek in Trans 16 zijn de zeven vakken brede moer- en kinderbalklagen in het voorhuis in het zicht geweest.

Pausdam 4
Slechts in omvang en hoogte doet het 19e-eeuwse winkelpand Pausdam 4 nog denken aan het fraaie 17e-eeuwse huis door Jan de Beijer in 1745 afgebeeld (afb. 124). Het was een voor Utrecht zeldzame vorm van het 17e-eeuwse huis. In tegenstelling tot het overgrote deel van de huizen met twee bouwlagen bezat dit huis drie lagen en een zolder. Vergelijkbaar hiermee is het huis Oudkerkhof 31.
Eén van de weinige aardige vondsten in het huis bestond uit affiches van boekaankondigingen uit de tweede helft van de 19e eeuw. Onder meer was een affiche met gravures voor het boek „Tien bladzijden uit de geschiedenis van Neerlands roem en groot-

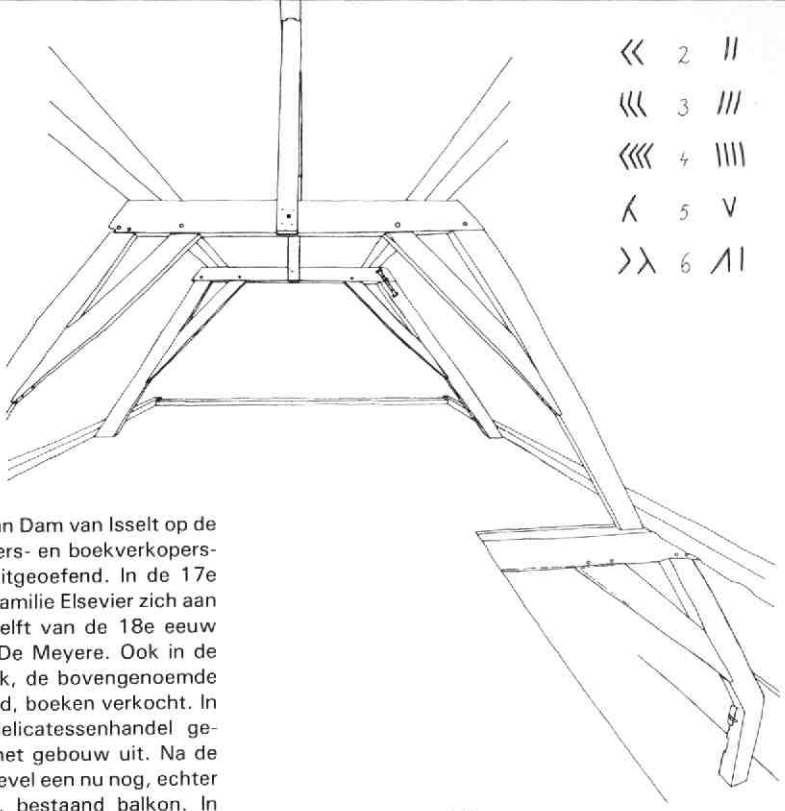

Afb. 127 Voorstraat 18. De in de 17e eeuw herplaatste 16e-eeuwse eiken kapconstructie met de gevonden oorspronkelijke telmerken. Tek. B. J. M. Klück (naar een foto).

heid'' van A. Beelo en E. W. van Dam van Isselt op de muur geplakt. Het boekdrukkers- en boekverkopersvak is lange tijd in dit huis uitgeoefend. In de 17e eeuw vestigden leden van de familie Elsevier zich aan de Pausdam. In de tweede helft van de 18e eeuw woonde er de boekverkoper De Meyere. Ook in de 19e eeuw werden er kennelijk, de bovengenoemde affiches in aanmerking nemend, boeken verkocht. In 1892 was er echter een delicatessenhandel gevestigd. In dat jaar brandde het gebouw uit. Na de brand verscheen aan de voorgevel een nu nog, echter zonder bijbehorend baldakijn, bestaand balkon. In 1911 blijkt ook hier de eerder genoemde heer De Bordes zijn activiteiten te hebben uitgeoefend. Hij is dan directeur van de modewinkel ,,Maison de Paris''.
Het nu bestaande huis is, zeker na de brand in 1892, in hoofdzaak 19e- en 20e-eeuws.

Achter de Dom 13
Het bij Pausdam 4 behorende huis Achter de Dom 13 dateert in zijn geheel uit de tweede helft van de 19e eeuw.
Rond 1820 bestond ter plaatse slechts een kleine keukenuitbouw van Pausdam 4. *E. M. Kylstra*

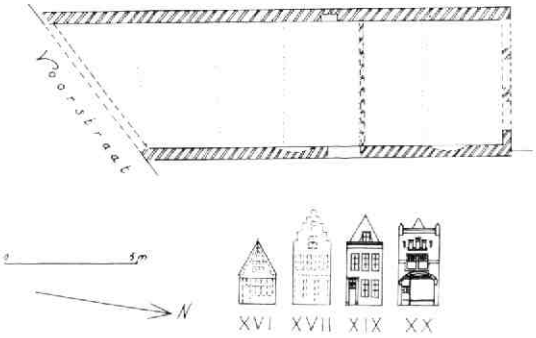

Afb. 126 Voorstraat 18. Plattegrond van de situatie in de 16e eeuw. Daaronder: de evolutie van de voorgevel. Tek. B. J. M. Klück.

32. Voorstraat 18

Uit waarnemingen tijdens een verbouwing kon worden opgemaakt dat reeds in de 14e eeuw ter plaatse van Voorstraat 18 een huis stond, in een tijd dat die straat alleen aan deze zijde van de Neude aaneengesloten bebouwing kende. Er is dan sprake van een éénlaags, diep huis met een houten voorgevel, die overkraagt vanaf de balklaag. Door de scherpe hoek die het perceel met de Voorstraat maakt, suggereert de gevel een veel breder huis dan in werkelijkheid het geval is (afb. 126).
De muren zijn gemetseld met gebroken moppen (10 lagen: 84 cm). Bij veel Utrechtse middeleeuwse huizen is het eerder regel dan uitzondering dat gebroken steen (die ongetwijfeld goedkoper was dan hele) werd verwerkt met vaak alleen hele stenen in de hoekverbanden.
De beganegrond was oorspronkelijk niet door stenen wanden gedeeld. Er was een ca. 170 cm brede stookplaats met wangen en een holle achterwand in de oostelijke zijgevel ter hoogte van het laatste balkvak. In de westmuur zit een (dichtgemetselde) nis van 125 cm hoog en 60 cm breed. In de op de beganegrond vrijwel verdwenen achtergevel was nog één dagkant van een hooggeplaatst venster aanwezig.
Vermoedelijk in de vroege 16e eeuw is halverwege een stenen dwarsmuur gemaakt, pal langs een in de oostgevel gebroken verbinding met het buurhuis. Waarschijnlijk werd toen ook de in de huidige muur verborgen stookplaats rechts van de doorgang gemaakt (afb. 126).
In het achterdeel is nog een balklaag met twee moer-

Afb. 128 Voorstraat 18. Plafondversiering uit omstreeks 1900 op de verdieping. Foto B. J. M. Klück.

balken en kinderbinten bewaard gebleven. In het voorste deel ligt een latere, enkelvoudige balklaag. Oorspronkelijk zullen er vijf moerbalken geweest zijn, maar het is niet duidelijk of dat vóór 1500 ook al het geval was.
In de tweede helft van de 17e eeuw werd het huis met een verdieping verhoogd, waarbij gebruik gemaakt werd van de resp. reeds op het einde van de middeleeuwen aan de oostzijde, en in het midden van de 17e eeuw aan de westzijde verhoogde buurhuizen.
Hoewel niet zo erg in het oog lopend, blijkt uit allerlei bouwhistorisch onderzoek (zie bijv. Jeruzalemstraat 12 in deze Kroniek) dat de stad niet alleen in oppervlakte volgroeide, maar ook dat het bouwvolume sterk toenam door groei in de hoogte.
De verdieping heeft een enkelvoudige balklaag, waarop vijf spanten rusten, die ongetwijfeld samengesteld zijn uit het van de verbouwing afkomstige middeleeuwse kaphout. Alle onderdelen zijn van eikehout en dragen middeleeuwse, getrokken telmerken, alleen de volgorde is veranderd. De nummers 2 t/m 6 zijn aanwezig: nummer 1 zal het strijkspant langs de houten voorgevel zijn geweest, dat afwijkende maten had, omdat de gevel breder was dan het huis.
De samengestelde spanten met twee jukken en een nokstijl stammen uit de eerste helft van de 16e eeuw (afb. 127). Dat betekent dat toen waarschijnlijk ook de houten voorgevel opnieuw getimmerd is.
De ongetwijfeld stenen 17e-eeuwse gevel is eerst in de eerste helft van de 19e eeuw vernieuwd of verbouwd. Kort na 1900 werd hij vervangen door een gevel met veel siermetselwerk, waarin hardsteen en geglazuurde baksteen gebruikt werd en waarin een winkelpui onder een grote, segmentboog gemaakt werd. Op de verdieping toonden het plafond en de schouwmantel nog de karakteristieke versiering uit die periode (afb. 128). *B. J. M. Klück*

Lijst van panden waar in 1983 bouwhistorisch onderzoek werd verricht, dat niet in deze Kroniek wordt behandeld

Abraham Dolesteeg 10
Absterderdijk 188-190
Achter de Dom 11
Eerste Achterstraat 1
Achter St Pieter 7
Ambachtstraat 6
Annastraat 23
Van Asch van Wijckskade 6B, 8
Achter Clarenburg 4, 6
Boterstraat 2, 4, 6
Breedstraat 22-24-24A, 26
Buurkerkhof 4-5
Choorstraat 7-9
J. P. Coenstraat 5
Domstraat 8
Drift 6, 23, 29-31
Hamburgerstraat 9, 21, 38
Haverstraat 6, 43, 45, 47, 49
Hofpoort 8
Janskerkhof 4A, 13, 13A, 15, 16, 18, 19
Jeruzalemstraat 7, 8-10
Keizerstraat 47-49
Kraanstraat 25
Kromme Nieuwe Gracht 1-3-5, 33, 43, 45
Korte Smeestraat 2-4, 14
Lange Koestraat 37-39
Lange Lauwerstraat 22, 32, 64, 91-95
Lange Nieuwstraat 8-10-12, 41
Lange Smeestraat 16
Lauwerecht 92-94
Pellecussenburg
brug over het Zwarte Water
Lijnmarkt 6, 20, 21, 32-34
Mariahoek 11,16
Mariaplaats 9, 22, 27
Minrebroederstraat 16-18, 25
Muntstraat 7
Nieuwe Gracht 22A, 35, 48, 51, 54, 63A, 165
Nobeldwarsstraat 4, 8
Notenbomenlaan 105
Nieuw Amelisweerd (gem. Bunnik)
Oranjestraat 2-4
Oude Gracht 10-12, 22-28, 34, 52, 129, 136, 140, 142, 144, 148, 187, 189-191, 219, 223, 227, 245, 269, 302, 307
Oude Gracht, werfmuren bij 50, 53-55, 82-90
Oudkerkhof 29, 30
Pauwstraat 30
Jan van Scorelstraat 2
Springweg 14, 16, 18, 22, 69-71, 154bis, 154A, 162
Steenweg 11
Strijlandseweg (boerderij Strijland)
Vinkenburgstraat 20
Visserssteeg 11-13
Voorstraat 14, 28, 88-92
Vredenburg 13
Wittevrouwenstraat 44
Zadelstraat 9
Zuilenstraat 13

SYMPOSIUM OVER HET KROMME RIJNGEBIED

op 5 en 6 oktober 1984

Na de vooraankondiging van het symposium in het maandblad van juni volgt hier het definitieve programma:

Een van de meest bestudeerde gebieden van de provincie Utrecht is de streek tussen Wijk bij Duurstede en Utrecht; beide steden zijn met elkaar verbonden door de Kromme Rijn. Fysisch geografen, archeologen, historici en landschapskundigen hebben zich, ieder vanuit hun eigen gezichtspunt, met deze streek bezig gehouden. Juist in het afgelopen jaar heeft hierover een aantal belangrijke publicaties het licht gezien.

Met het organiseren van een symposium, voor de leden en belangstellenden, wil de vereniging Oud-Utrecht deze studies samen brengen om zo niet alleen een inzicht te verschaffen in de historie van de vorming van de bodem en het landschap van het Kromme Rijngebied en de invloed, door de bewoning en bewerking van de mens hierop maar ook de mogelijkheden en onmogelijkheden te belichten van een verantwoord gebruik en functie van dit landschap in heden en toekomst.

Tot grote vreugde van het bestuur zijn vijf zeer deskundige sprekers bereid gebleken op dit symposium hun visie op het Kromme Rijngebied te geven.

Om m.n. ook het toekomstige gebruik en de functie van het gebied te belichten zal het symposium afgesloten worden door een forum waarin naast de sprekers enige deskundigen op dit gebied zitting zullen nemen.

PROGRAMMA

Vrijdagavond 5 oktober

19.30-20.00	Opening door de heer J. Hoekstra, gedeputeerde cultuur van de provincie Utrecht.
20.00-21.00	dr. H. Berendsen, De geologische ontwikkeling en het ontstaan van het huidige landschap in het Kromme Rijngebied.
21.00-21.30	Koffie
21.30-22.30	Prof. dr. W. A. van Es, De archeologie van het Kromme Rijngebied.

Zaterdag 6 oktober

9.30-10.00	Koffie
10.00-11.00	Prof. Dr. C. Dekker, De ontginning van het Kromme Rijngebied in de Middeleeuwen.
11.00-12.00	Drs. H. M. J. Tromp, De huizen en hun omgeving in het Kromme Rijngebied na de Middeleeuwen.
12.00-13.30	Koffie en lunch.
13.30-14.30	Mevrouw ir. E. N. te Boekhorst-Maren, Het landschap van de Kromme Rijn, een visie op de toekomstige landschappelijke structuur.
14.30-15.30	Forumdiscussie.

Het symposium zal plaats vinden in het Instituut voor Muziekwetenschappen, Drift 21, Utrecht.
De kosten voor het bijwonen van het symposium bedragen:

f 17,50 voor leden van Oud-Utrecht.
f 17,50 voor studenten en scholieren.
f 30,00 voor niet-leden van Oud-Utrecht.
In de kosten zijn koffie, thee en lunch inbegrepen.

U kunt zich opgeven door middel van het overmaken van het bedrag op gironummer 56066 t.n.v. de penningmeester van Oud-Utrecht, met de vermelding: symposium Kromme Rijngebied.
Wilt u hier tevens het aantal personen vermelden dat u opgeeft, en in welke hoedanigheid volgens de hierboven genoemde categorien.

De inschrijving sluit op **7 september 1984**.

THEEKOEPEL VAARTSERIJN

De Werkgroep Oud-Vaartserijngebied vraagt in samenwerking met het Utrechtse Monumentenfonds uw hulp voor het behoud van de theekoepel aan de Vaartserijn.
Kent u ze nog?
Uit eigen aanschouwing of van oude prenten of schoolplaten: de oude buitenhuizen met hun theekoepels langs de Vecht? Zulke theekoepels stonden vroeger ook aan de Vaartserijn. Ze hoorden bij de fraaie buitenhuizen, die daar in de 18de en 19de eeuw werden gebouwd. Aan de Vaartserijn verrezen in die tijd ook vele steen- en pannenbakkerijen.
Dit alles is gesloopt. Slechts één houten theekoepel heeft het, door zijn bijzondere constructie, overleefd. Het is de theekoepel, die staat ter hoogte van de 't Goylaan en de Socrateslaan op het terrein van de steenfabrikant, de heer Ridder van Rappard. In 1925 werd deze houten theekoepel verplaatst van het jaagpad langs de Vaartserijn naar een plekje achter een rijtje 19de eeuwse woningen aan de Oude Kerkweg en staat daar letterlijk te verkommeren.
De Werkgroep Oud-Vaartserijngebied heeft de gedachte opgevat deze bijzondere theekoepel in oude luister te herstellen als enig overblijfsel uit vroeger tijd. De bedoeling is dat de theekoepel weer op zijn oorspronkelijke plaats aan het water komt te staan, vlak bij de 19de eeuwse huizen en de leilinden. Ook is een nuttige bestemming gevonden: de Stichting Werkruimten Kunstenaars zal de gerestaureerde koepel een culturele functie geven. De restauratieteekeningen zijn al gemaakt. De gemeente Utrecht is met dit alles akkoord. Alleen . . u raadt het al: de benodigde gelden ontbreken nog. Daarom doen wij op u een vriendelijk beroep ons financieel te helpen bij de verwezenlijking van onze restauratieplannen.
Iedere bijdrage - ook in de vorm van een helpende hand of materialen - is van harte welkom. Geeft u *f* 25,– of meer dan ontvangt u een tekening van de gerestaureerde theekoepel van de hand van de bekende Utrechtse graficus Charles Donker.
U kunt uw bijdrage storten op postgirorekening 427215 t.n.v. het Utrechts Monumentenfonds te Utrecht onder vermelding van ,,gift theekoepel''. Wij hopen van harte dat u ons in ons restauratiestreven wilt steunen.

Werkgroep Oud-Vaartserijngebied

Agenda

Zaterdag 22 september 1984. Bezoek aan de watertoren aan de Lange Lauwerstraat. Aanvang: 10.30 uur. Toegang *f* 1,–, te betalen aan de ingang van de watertoren aan de Lange Lauwerstraat. Aan deze excursie kunnen max. 30 personen deelnemen (opgeven bij hotel Des Pays Bas, Janskerkhof, Utrecht).

maandblad oud-utrecht

57e jaargang - nr. 8/9 - aug./sept. 1984

Redactieadres:
Alex. Numankade 199.
3572 KW Utrecht, tel. (030)-71 18 14.

Voorzitter:
U. F. Hylkema, Maliebaan 58,
3581 CT Utrecht, tel. (030)-32 88 66.

Secretaris:
C. H. Staal, Hasebroekstraat 48,
3532 GM Utrecht, tel. (030)-93 46 57.

Penningmeester:
H. J. Jurriëns, Cicerolaan 10,
3584 AK Utrecht, girorekening 575520.

Ledenadministratie:
Mw. M. Uittenbogaard-van Terwisga,
Titus Brandsmalaan 17, 3451 ZX Vleuten,
tel. (03407)-19 86.

Redactie:
E. M. Kylstra, Wolter Heukelslaan 71,
3581 SV Utrecht, tel. (030) 51 29 40.
G. J. Röhner, Obbinklaan 18,
3571 NG Utrecht, tel. (030)-71 50 02.
A. H. M. van Schaik, Ev. Meijsterlaan 87,
3533 CL Utrecht, tel. (030)-93 92 07.
C. H. Staal, Hasebroekstraat 48,
3532 GM Utrecht, tel. (030)-93 46 57.

LANGS UTRECHTSE GEVELTEKENS (2)

De tweede wandeling begint voor het stadhuis op de Stadhuisbrug, de vroegere Plaats.

Stadhuisbrug 1, LEEUWENSTEYN, figuratieve gevelsteen.
Links van de hoofdingang van het stadhuis bevindt zich een gevelsteen met een naar rechts lopende leeuw, die met zijn rechtervoorpoot wijst naar een boek waarop ,,Leeuwensteyn'' staat. Deze steen herinnert aan het huis Leeuwensteyn dat hier gestaan heeft. Het was een van de middeleeuwse huizen tussen Oudkerkhof en Ganzenmarkt die later zijn samengevoegd tot het huidige stadhuis. De steen is vermeld bij Van der Monde[1]).

Stadhuisbrug, HET KEYSERRIJCK, huisnaam.
Op de daklijst van het huis naast Leeuwensteyn, op de hoek van de Ganzenmarkt, staat de naam ,,Het Keyserrijck'' met metalen letters aangegeven. De naam is afkomstig van een vroegere bewoner die ,,Keyser'' heette.

Wij lopen langs de AMRO-bank, de vroegere winkel van Sinkel uit 1835, met de kariathyden en vervolgen de Oudegracht.

Oudegracht 132, PUTRUWIEL, huisnaam.
Op de daklijst is deze huisnaam aangebracht op een plank. ,,Putruwiel'' is een combinatie van de familienamen Van de Put en van Ruwiel.

Oudegracht 130, DE BLAUWE HAAN, gedenksteen.
In de gevel bevindt zich een steen met het gedicht:
,,Anno 1609-1928
Dit huis, dat voor der tijden tand
most zwichten
Is als vernieuwd, nu nijvre hand den
wederbouw verrichtte''.
De steen werd aangebracht in 1928 ter gelegenheid van de restauratie van het pand. De oude huisnaam, bekend in 1609, is echter niet meer genoemd.

STICHTING 'HET UTRECHTS GEVELTEKENFONDS'
WANDELING 2

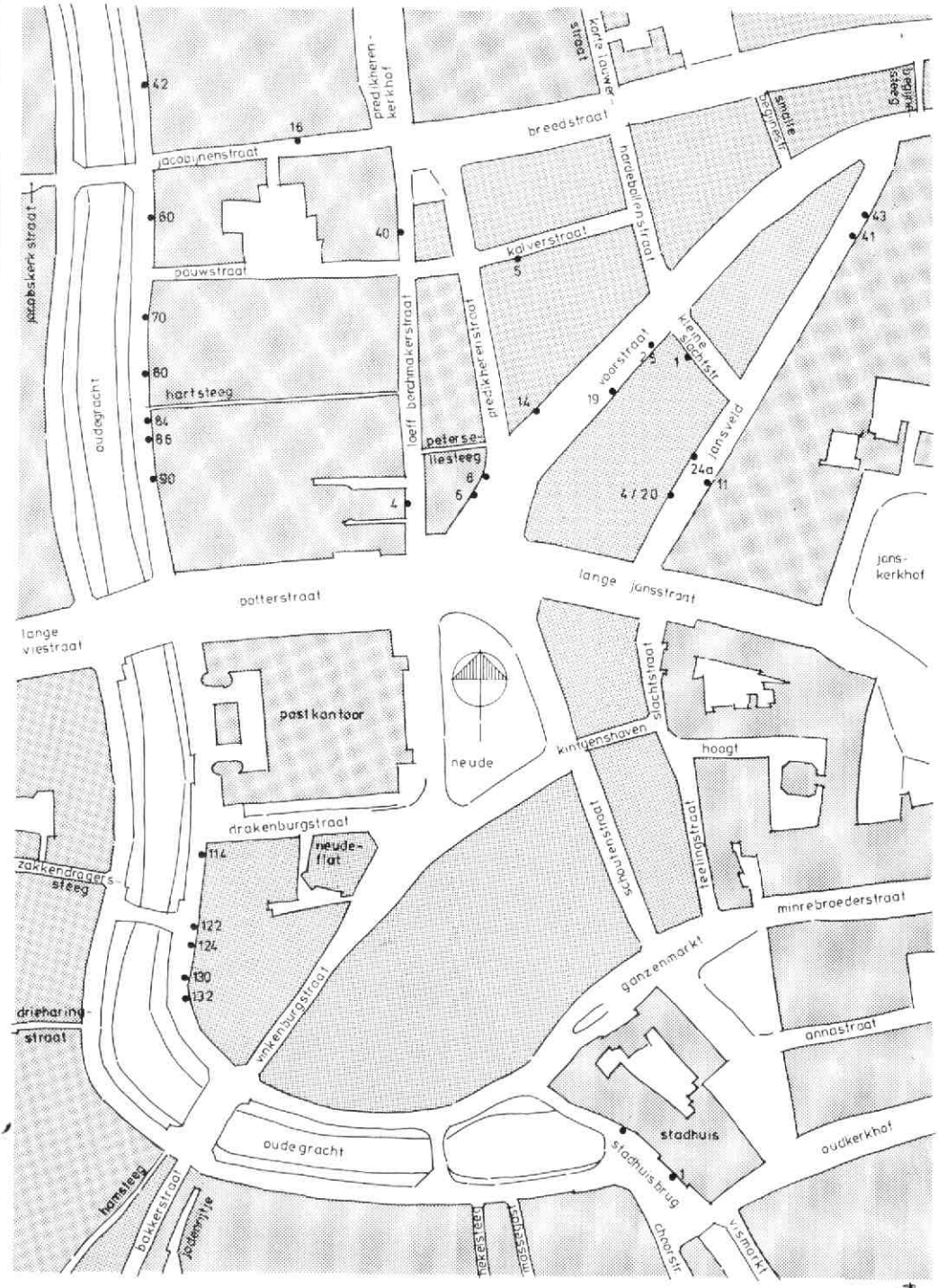

Oudegracht 124, DE DRIE KOLVEN, jaartalsteen met afbeelding.
In de klokgevel van dit pand staat een gebeeldhouwde vaas afgebeeld, waaronder „A°. 1731".

Oudegracht 122, DE KONING DAVID, figuratieve gevelsteen.
Op deze gekleurde gevelsteen, zonder tekst, is de harp spelende koning David, naar links gewend, zittend op een verhoging, afgebeeld. Een bijbelse voorstelling op een gevelsteen is zeldzaam voor de stad Utrecht.
Van der Monde meldt deze steen ook.

Oudegracht 114, DRAKENBORCH, jaartalsteen en huisnaam.
Aan de voorgevel van het middeleeuwse huis Drakenborch is bij de jongste restauratie een steen aangebracht met de huisnaam „Drakenborch" en een steen met het jaartal „MCMLXVIII" (1968).

Waar nu het postkantoor van J. Crouwel uit 1918 staat, stond vroeger de Munt aan de Oudegracht met een achteruitgang aan de Neude.

Na de Potterstraat te zijn overgestoken, komen we bij Oudegracht 92. In een akte van 1623 werd dit huis DEN GULDEN HELM genoemd. De gevelsteen van dit huis berust thans in het Centraal Museum. Hij komt eveneens voor in het boek met getekende gevelstenen van Van der Monde uit ca. 1840.

Oudegracht 90, DE PAUW, jaartalsteen met huisnaam.
Deze steen met „De Pauw 1715" is in mei 1983 bij een restauratie aangebracht. De huisnaam wordt voor het eerst genoemd in het stadsregister van transporten en plechten op 6 december 1715, als het huis uit de nalatenschap van Theodora Veldhuijsen verkocht wordt aan Alexander Carel Philip van Wachtendonk, medicinae doctor.

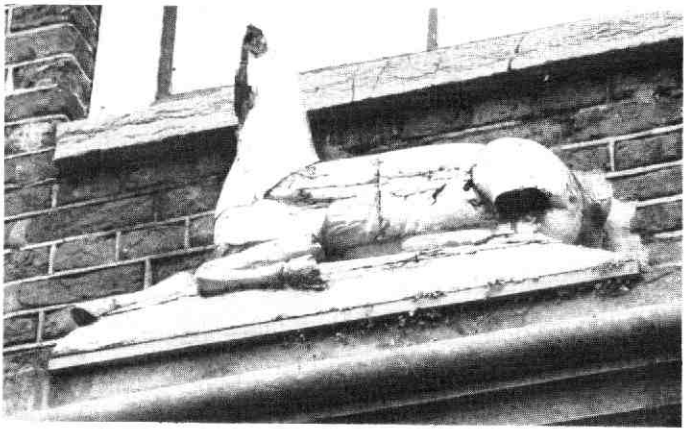

Oudegracht 86, HUIS TEN HART, figuur aan de gevel, huisnaam.
Boven de deur is een verguld houten beeld van een hert aangebracht. Boven de voordeur staat te lezen ,,Het Hertenhuis''. Het houten beeld, een kopie van een kopie in terra cotta, thans in het Centraal Museum, is in slechte staat. De kop ontbreekt.
De huisnaam Huis ter Hart is al zeer oud en wordt reeds genoemd in een stadsbrief van 1316: ,,den steenhuis mitter koeken ende die hofstede ende die sate, daar Beernt ten Hert op woent, egghen ende einden, alse gelegen is voor van der graften tot after an sunte Jansvelt toe tusschen die Viebrugge ende sint Jacobsbrugghe.''

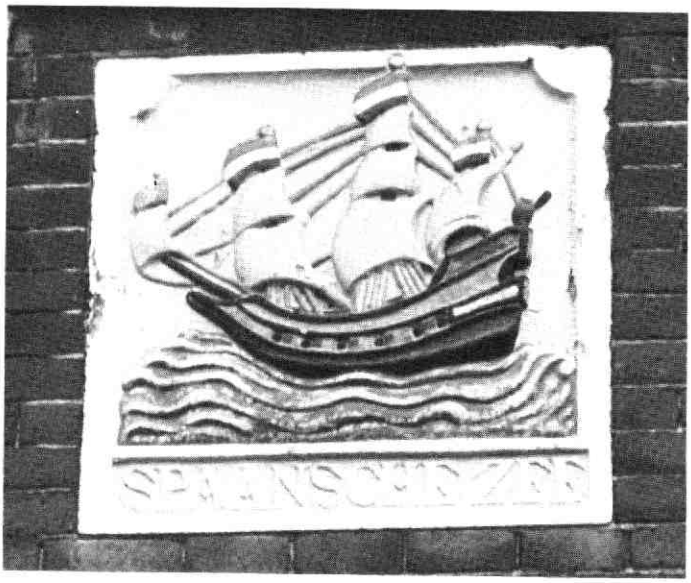

Oudegracht 84, jaartalsteen.
Onder de ramen van de verdieping bevinden zich twee stenen met resp. ,,ANNO'' en ,,1873''.

Oudegracht 80, D'SPAENSE SEE, figuratieve gevelsteen.
Op deze gekleurde gevelsteen is een driemaster op de golven afgebeeld en het opschrift ,,Spaansche Zee''.
Omstreeks 1920 is de huidige gevelsteen hier aangebracht, herinnerend aan de in 1623 genoemde huisnaam.
D'Spaense See is bij Van der Monde terug te vinden.

Oudegracht 70, DEN SEVENTOORN, jaartalsteen met huisnaam.
Op de steen, die in 1941 bij een restauratie werd aangebracht, staat ,,1582 Den Seventoorn''. Deze huisnaam kwam reeds in 1582 voor, als ,,vanouts genaempt Den Seventoorn''. In de loop der tijden leest men in eigendomsbewijzen van het huis de naam ,,De Seven Toornen'' (1622. In het huis was toen een brouwerij en een rosmolen gevestigd), ,,Die Seven Toorens'' en ,,De Zeven Toorens'' (1803).
Omtrent de betekenis van de naam is niets bekend. Ook is het niet duidelijk of er ooit een steen met een afbeelding die naar 7 torens verwijst, in de gevel heeft gestaan.
In de collectie gevelstenen van het

Centraal Museum bevindt zich een zandstenen gevelsteen (in de Catalogus van 1928 genummerd 377) met een voorstelling van een stadssilhouet met diverse torens en de vermelding ,,herkomst onbekend''. Zou het mogelijk zijn dat deze steen aan de gevel van Oudegracht 70 heeft gezeten?

Oudegracht 60, KALVREDANS, figuratieve gevelsteen.
Hoog in de gevel van dit pand zit de (witgeschilderde) steen met twee dansende kalveren rond een altaar(?), waarboven de huisnaam ,,DE KALVREDANS''. Het is bekend, dat deze steen oorspronkelijk in het buurhuis nr. 62 zat. Van der Monde heeft de steen getekend en bij Van Lennep en Ter Gouw[2]) wordt hij genoemd.

Oudegracht 42, DE GOUDEN STER, figuratieve gevelsteen.
Een achtpuntige ster is op deze steen weergegeven, waaronder de huisnaam ,,De gouden Ster''. De naam is bekend uit een transportacte van 1707. Van der Monde tekende deze steen.

Wij keren op onze schreden terug en gaan de Jacobijnenstraat in.

Jacobijnenstraat 16, figuratieve gevelsteen.
Een frontaal gerichte, naar links zwevende engel, in een los gewaad gehuld, draagt twee blanco wapenschildjes. Waarschijnlijk waren de wapens er indertijd op geschilderd en zijn ze inmiddels verloren gegaan.
Van der Monde geeft in 1840 de schildjes ook al blanco weer.

Rechtsaf de Loeff Berchmakerstraat in.

Loeff Berchmakerstraat 40, gedenksteen.
In de gevel is een gedenksteen aangebracht met de tekst:
,,De Commissie, opgericht
XI December 1879
Heeft dit huis
aangekocht en verbouwd
in den zomer van
1880 en 1918''
De steen herinnert aan de Commissie kleeding en dekking, die hier van 1880 tot 1918 voor hulp aan armen gevestigd was.

Vervolgens leidt de route linksaf naar de Kalverstraat.

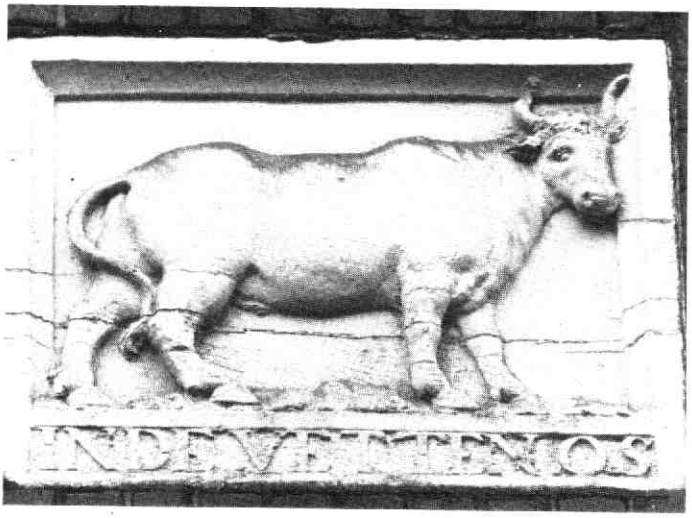

Kalverstraat 5, IN DE VETTEN OS, figuratieve gevelsteen.
Een gevelsteen met een staande, naar rechts gewende os en met het onderschrift ,,in de vetten os" zit in een moderne gevel. In deze straat waren vanouds de slachters gevestigd, waar de dieren van de veemarkt op het Vredenburg hun einde vonden. Van hier gingen de produkten dan naar het vleeshuis in de Voorstraat 19.
Van der Monde maakt melding van de steen.

Vanaf hier wordt teruggegaan naar de Loeff Berchmakerstraat.

Loeff Berchmakerstraat 4, D'KROON VAN VRANCKRIJCK, figuratieve gevelsteen.
Op deze gekleurde steen staat een imposante koningskroon, het jaartal ,,1722" en het opschrift ,,d'kroon van Vranckrijck" afgebeeld.
Aan deze zijde van de straat lagen vroeger vele herbergen, die alle hun naam op een uithangbord of gevelsteen getoond hebben. Alleen deze steen is bewaard gebleven. De herberg lag op de hoek van de Hemdsmouwsteeg, nu een afgesloten gang. Van der Monde beeldt de steen af.

Nu linksaf naar de Voorstraat.

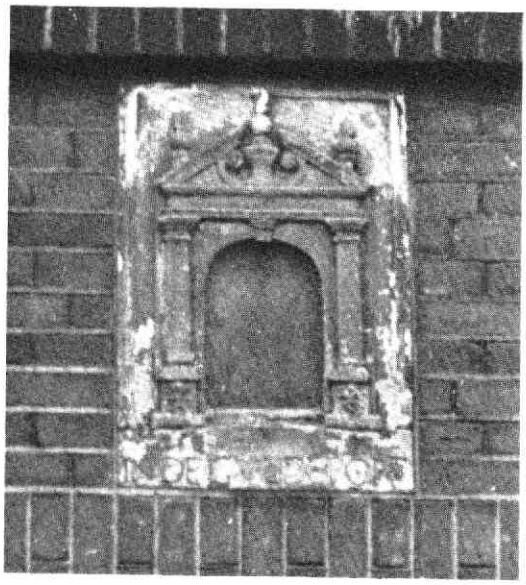

Voorstraat 6, jaartal.
Op de gevel van de in Jugendstilvormen gebouwde apotheek staat ,,anno" en ,,1904".

Voorstraat 8, IN DE GULDE POORT, figuratieve gevelsteen.
Vrij hoog in de gevel uit 1920 zit de gekleurde steen met een afbeelding van een Romeinse erepoort en het onderschrift ,,in de gulde port".
Volgens overlevering zou bij de intocht van Karel V in 1540 hier in de Voorstraat een dergelijke poort zijn opgericht. Zeker is, dat hier in de 16de eeuw een herberg stond met deze naam. Een transportacte van 17 juni 1577 geeft als plaatsaanduiding: ,,soe 't staende ende gelegen is aen Sint Jansvelt genaempt die Voorstraat, daer DIE GULDE POORT uythanght". Eerst in 1658 wordt voor het eerst gesproken van een gevelsteen met De Gulde Poort. Van Lennep en Ter Gouw noemen de steen.

Voorstraat 14, D'CONINCK VAN POORTUGAEL, figuratieve gevelsteen en twee wapenstenen, jaartalsteen en afbeelding van een dier. De stenen zijn alle gekleurd. De figuratieve steen toont een mansfiguur met wambuis en kantenkraag, op het hoofd een koningskroon met rijksappel en kruis en in de hand een scepter met dezelfde tekenen van waardigheid. De man zit in een venster met ronde boog, dat rust op zuilen met kapitelen. Hieronder de tekst ,,D'Coninck van Poortugael''. Boven deze steen een dierenkop en daar weer boven het jaartal ,,1619''.
In dit jaar heeft de meyster-chirurgijn Dirck van Toll de gevelsteen aangebracht die Van der Monde omstreeks 1840 heeft getekend. Later in de 19de eeuw is de steen vernieuwd.
Zowel links als rechts zit in de gevel ook nog een steen met een wapenschild. De oorspronkelijke wapens zijn hiervan in 1795 verwijderd.
Bij de restauratie in het begin van de 20ste eeuw is links het wapen van Portugal aangebracht en rechts een wapen met keizerskroon, dat het wapen van Nijmegen zou kunnen zijn.
Van der Monde heeft de oude gevelsteen getekend.

Voorstraat 19, Het GROTE VLEESHUIS, jaartalstenen, figuren en wapenschilden.
Aan Voorstraat 19 staat het uit 1637 daterende en vermoedelijk door Paulus Moreelse ontworpen Grote Vleeshuis. (Het kleine Vleeshuis bevindt zich aan de Lange Nieuwstraat.)
In het fries van het hoofdgestel twee gevelstenen met ,,anno'' en ,,1841''. In dat jaar werden herstellingen aan het gebouw verricht. Als aanduiding van de functie van het gebouw en tevens als versiering zijn in de ontlastingsbogen boven de ramen van de begane grond twee ramskoppen aangebracht; in de ontlastingsboog van het venster boven de ingang een ossekop tussen twee festoenen. Op de verdieping in het middenvenstertympaan een gevelsteen met een bekranste os die door een slachter(?) geleid wordt. Hierboven een jaartalsteen ,,1637''. In het tympaan van de geveltop een cartouche met het stedelijk wapen.
In het poortje te linkerzijde van het Vleeshuis een cartouche met het wapen van Utrecht. Op de verdieping een ossekop omgeven door gekrulde decoratie.
Voor de achtergevel zie: Jansveld 24A.

Voorstraat 25, DIT IS IN DEN GULDEN BERCH, figuratieve gevelsteen.
De, half afgekleurde, d.w.z. in de grondverf staande, steen, in afwachting van afwerking, toont een berglandschap met een klimmende weg waarlangs een rijdier naar boven loopt. Daaronder een lint met de tekst: ,,Dit is in den gulden berch''.
Toen de steen in 1981 opgeknapt werd, kwam onder vele verflagen het jaartal 1842 tevoorschijn. Van der Monde had echter vóór 1840 deze steen getekend met het jaartal 1645. Dit jaar was ook uit andere bronnen bekend. De steen is namelijk in 1645 hier aangebracht door Hercules Politz. In 1842 is het pand door Pieter Lodewijk van Dijk verbouwd tot een kapperszaak. De gevel is bij die gelegenheid veranderd en de steen is van een nieuw jaartal, 1842 voorzien en herplaatst.

Om de hoek bevindt zich het pand **Kleine Slachtstraat 1**, DIT IS IN DEN GULDEN BERCH, figuratieve steen. In de zijgevel van het zojuist genoemde huis zit een steen, die de voorganger van de vorige steen is. De uitvoering ervan is iets primitiever. Te zien is de berg en het lint met: ,,Dit is in den gulden berch'' alsmede het jaartal ,,1558''. Deze steen staat eveneens nog in de grondverf. Bij Van der Monde zijn beide stenen vermeld.

Linksaf naar

Jansveld 41, DE DRIE ROSKAMMEN, figuratieve gevelsteen met jaartal.
Op deze gekleurde steen staan drie roskammen en de datum ,,1741. 28 febr.''.
Marktbezoekers die van het oosten door de Wittevrouwenpoort de stad binnen kwamen, stalden hun paarden en rijtuigen in deze straat, waar aan de oostzijde vele herbergen en uitspanningen stonden. Een moderne verwijzing naar die oude functie zijn thans nog de garages die men hier vinden kan.
Zowel de Drie Roskammen als De Gouden Rijder (zie hieronder) maakten deel uit van de herbergen en uitspanningen.

Jansveld 43, DE DRIE ROSKAMMEN, figuratieve gevelsteen met jaartal.
Op de steen staat een wapenschild, hangend aan een tak afgebeeld, met drie roskammen, alsmede ,,1671''.
Beide stenen herinneren aan de herberg die hier gestaan heeft. De oudste steen werd geplaatst door David van Vollenvelde, die in 1662 van Jan Claessoen kocht ,,de huijsinge, erve ende stallinge, staende ende gelegen Achter 't Vleyshuys aen de oostzijde der strate daer DIE DRIE ROSCAMMEN uythangen''.
In 1671 heeft hij dit uithangbord kennelijk vervangen door een steen met de afbeelding van een boomtak waaraan een wapenschild hangt met drie verticale zwarte paardeharen borstels aan een gele steel, geplaatst twee en een.
De andere steen draagt onder de drie roskammen de datum 18 februari 1741. Dit is de maand van de ak-

tie van scheiding betreffende de boedel van Emmerentina Sam, die weduwe van Zeeger Dooreweerdt was en die is overleden op 13 november 1735. Ruim vijf jaar was er over de rijke nalatenschap door de erven geprocedeerd. De herberg ging uiteindelijk naar haar dochter Johanna, gehuwd met Anthony Rijnders.
Een nieuwe steen werd geplaatst en de oude niet weggegooid, maar in de gevel van de stal (nr. 43) naast de herberg gezet.
Beide stenen komen bij Van der Monde voor.

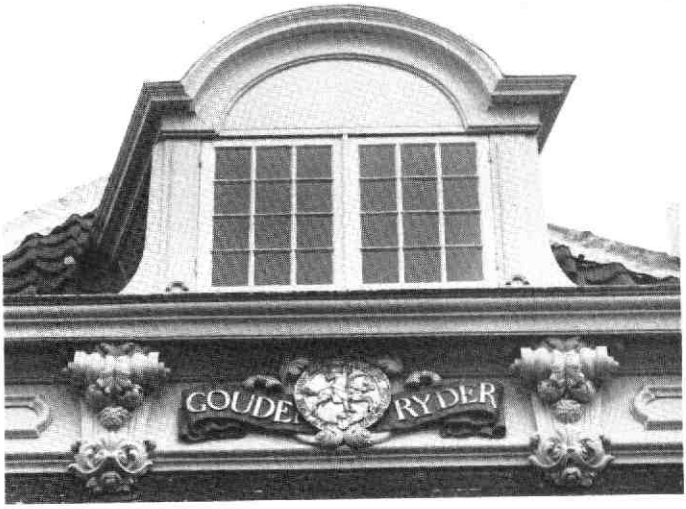

Het Jansveld wordt nu in tegenover gestelde richting teruggelopen tot

Jansveld 11, GOUDEN RIJDER, afbeelding op fries.
Op het fries van het pand staat de van versieringen voorziene beeldzijde van een muntstuk afgebeeld met de tekst ,,gouden ryder'' op een banderolle. Rond de rijder valt te lezen: ,,Mo(neta) aur(ae) pro(vinciarum) comfoe(deratarum) belg(icarum) traiec(ta)''. Tevens is het jaartal ,,1731'' te lezen. (Vertaling: Gouden Utrechtse munt van de Verenigde Nederlanse provinciën.) Van der Monde heeft de afbeelding in zijn tekeningen opgenomen.

Jansveld 24A, Vleeshuis, jaartalsteen en afbeelding aan gevel.
In de geveltop valt ,,anno 1637'' te lezen en een ossekop is op de sluitsteen afgebeeld.

Jansveld 4-20, MARGARETENHOF, steen met naam en jaartal.
Een steentje met ,,Margaretenhof 1361'' herinnert aan het stichtingsjaar van dit hofje, dat een der oudste in de stad Utrecht is.

Hiermee wordt de tweede wandeling afgesloten.

(Foto's:
Gemeentelijke Fotodienst, Utrecht)

Noten:

1) De schrijver en uitgever N. van der Monde heeft omstreeks 1840 een verzameling aangelegd van gekleurde tekeningen van geveltekens in Utrecht met de titel: ,,Afbeeldingen, allen naar de natuur, van oude, vermaarde gedenkstenen, met wapenen, opschriften, beeldhouwwerk in de gevels der onderscheiden huizen, bijeengezameld door N. van der Monde''. Thans in de afdeling Prentenverzamelingen van het Gemeentelijk Archief te Utrecht, no. S.A. 1/14.

2) Mr. J. van Lennep en J. ter Gouw, *De Uithangteekens in verband met Geschiedenis en Volksleven beschouwd.* (2 dln.) Amsterdam 1868.
idem, Het Boek der Opschriften. Een bijdrage tot de Geschiedenis van het Nederlandsche Volksleven, Amsterdam 1869.

Naar aanleiding van wandeling 1

Naar aanleiding van de eerste wandeling langs de Utrechtse geveltekens, gepubliceerd in het meinummer van het Maandblad, hebben verscheidene lezers gereageerd, iets wat de Stichting Het Utrechts Geveltekenfonds genoegen doet.
Allereerst een uitvoerige reactie naar aanleiding van het gestelde onder **Oudegracht 216**, van de hand van mr. H. C. A. van Benthem.
Hij wijst erop, dat de gevelsteen van dit pand, een gekroonde bel, zich in de werfmuur bevindt.

Hoe de steen in de werfmuur terecht is gekomen, is niet bekend, aldus de heer Van Benthem.
Omtrent de geschiedenis van het huis deelt hij vervolgens mede, dat op nr. 216 en de daarachter gelegen en inmiddels afgebroken panden een zeepfabriek gevestigd was. De achter nr. 216 liggende panden waren via de Hamburgerstraat middels een steegje (thans door een deur afgesloten) bereikbaar. In de zeepfabriek zou ,,klokzeep'' vervaardigd of verhandeld zijn.
Vanaf 1919 werd het pand 216-216 bis door de heer Van Benthem bewoond. Vanaf 1940 tot en met 1965 werd er zijn advocatenpraktijk in uitgeoefend, aanvankelijk onder de naam Van Benthem en Slagter en na 1946 onder de naam Van Benthem en Keulen.
Op verzoek van de Gemeente zijn de werfmuren indertijd onteigend. Bij de acte van overdracht is toen wel bedongen dat de gevelsteen ter beschikking van het pand zou blijven, opdat die bij een eventuele verbouwing in de toekomst weer een passende plaats aan de gevel zou kunnen krijgen.
De heer Van Benthem sprak de hoop uit, dat zijn opvolgers in de eigendom, na 1965, deze bepaling gehandhaafd hebben.

Van verschillende kanten werd gereageerd op het gevelteken aan **Choorstraat 6.** A. J. J. Mekking, mr. W. Ch. Groen, J. A. L. de Meyere, dr. R. C. Engelberts, Dirk de Vries en Inge Breedveldt Boer, allen uit Utrecht, mr. G. J. L. van Willigenburg uit Oegstgeest en mr. G. J. J. van Wimersma Greidanus uit Eindhoven (of het Maandblad ook in den lande gelèzen wordt!) dragen allen dezelfde oplossing aan:
er staat links: Fondée 1869 (gesticht 1869) en rechts: Rebatie 1896 (herbouwd 1896).
Een snelle speurtocht in het Gemeentelijk Archief leverde de volgende aanvullende gegevens op.
In 1896 woonde aan de Choorstraat 6 een Fransman, J. B. Lizet, fabrikant van paraplu's en parasols. Het is niet onwaarschijnlijk dat Lizet er al woonde vóór 1876 (vanaf 1869?).
Het laatste jaar dat de firma Lizet in de Choorstraat vermeld wordt is 1908. Kort daarna gaat de firma naar de Nachtegaalstraat.
De conclusie moge derhalve luiden dat J. B. Lizet zich in 1869 vestigde in de Choorstraat en in 1896 zijn pand liet herbouwen en aan de mode van die tijd (Jugendstil) liet aanpassen. Gezien zijn Franse herkomst is het niet verwonderlijk dat een en ander in het Frans aan de gevel te lezen valt.

Utrechts Gevelteken Fonds
Kromme Nieuwegracht 49
3512 HE Utrecht

LEDENVERGADERING

Het bestuur van de Vereniging Oud-Utrecht nodigt de leden uit tot het bijwonen van de Algemene Najaarsledenvergadering op **donderdag 8 november** a.s., aanvang 19.30 uur. De vergadering zal worden gehouden in de Fundatie van Renswoude, Agnietenstraat 5 te Utrecht.

Agenda

1. Opening
2. Notulen van de Voorjaarsledenvergadering van 29 mei jl.
3. Ingekomen stukken en mededelingen
4. Begroting 1985
5. Aanwijzing van een registeraccountant voor de controle van de jaarstukken over 1984. Het bestuur stelt voor het accountantskantoor mr. P. J. Schadée te Utrecht.
6. Samenstelling van de verschillende verenigingscommissies.
7. Mededelingen over Jaarboek, Maandblad, Propaganda, Excursies en lezingen
8. Rondvraag
9. Sluiting

Na afloop van de vergadering, ongeveer om kwart voor negen, zal de heer J. A. C. Way spreken over ,,Rails rondom de Dom. Een historisch overzicht van het railvervoer rond Utrecht''.

BIJ DE BEGROTING VOOR 1985

Het is ons een genoegen u voor 1985 de onderstaande ontwerpbegroting ter goedkeuring voor te leggen. Gezien de nu voorziene uitkomst van het jaar 1984 stelt het bestuur voor de kontributie voor 1985 te handhaven.

De begroting is gebaseerd op 1.800 leden.

	1985
minimum kontributie	*f* 39,50
leden van 65 jaar en ouder	*f* 34,–
jeugdigen	*f* 23,50

Namens het Bestuur
H. J. Jurriëns
Penningmeester

	jaarrekening **1983**	begroting **1984**	ontwerp begroting **1985**
Baten.			
Kontributies	*f* 64.552,–	*f* 67.455,–	*f* 67.525,–
Advertenties	*f* 4.950,–	*f* 4.950,–	*f* 4.950,–
Winst verkoop voorraden	*f* 2.413,–	*f* 3.000,–	*f* 3.000,–
Donaties	*f* 12.080,–	*f* 11.000,–	*f* 11.000,–
Rente	*f* 6.767,–	*f* 6.700,–	*f* 8.525,–
	f 90.762,–	*f* 93.100,–	*f* 95.000,–
Lasten.			
Jaarboek	*f* 35.612,–	*f* 37.000,–	*f* 37.000,–
Maandblad	*f* 47.070,–	*f* 41.300,–	*f* 42.000,–
Overige aktiviteiten	*f* 2.791,–	*f* 1.500,–	*f* 1.000,–
Kosten van beheer	*f* 6.696,–	*f* 7.000,–	*f* 7.000,–
Algemene kosten	*f* 4.710,–	*f* 6.000,–	*f* 5.000,–
Storting Propagandafonds	*f* 530,–	*f* –,–	*f* 3.000,–
	f 97.409,–	*f* 92.800,–	*f* 95.000,–
Resultaat	-/-*f* 6.647,–	*f* 300,–	*f* –,–

OPSPORING VERZOCHT

In een artikel ,,Verkooping van wapenborden uit de kerk te Rhenen in 1798'' in ,,De Nederlandsche Leeuw'' uit 1917, vermeldde A. Hoynck van Papendrecht dat hij een dagboek van de toenmalige Rhenense burgemeester mr. D. Klerck ter inzage heeft gehad.
Bij mijn historisch onderzoek betreffende Rhenen, ben ik zeer geïnteresseerd in dit werk. Wie weet, waar het zich thans bevindt?

H. P. Deys, Nieuwe Veenendaalseweg 47, 3911 ME Rhenen, tel. 's avonds 08376-28 12.

SINTERKLAASVERKOOP

Ook dit jaar wordt er bij de Gemeentelijke Archiefdienst weer een Sinterklaasverkoop georganiseerd en wel op **maandag 3 december a.s. van 19.00 - 20.30 uur.**
Foto's van de Gemeentelijke Fotodienst en fotografische reprodukties van materiaal uit de Prentenverzamelingen zullen te koop worden aangeboden, alsmede uitgaven van de vereniging Oud-Utrecht en van de Gemeentelijke Archiefdienst.
Tevens is op deze avond de tentoonstelling van de Gemeentelijke Fotodienst ,,Utrecht in detail'' te bezichtigen.

OVER DE BETEKENIS VAN ,,DOLMESGE'' EN ,,PERPECANEN''

In verband met een artikel over de orgels in de Utrechtse Buurkerk vroeg prof. dr. em. M. A. Vente mij kort geleden naar de betekenis van het woord ,,dolmesge''[1]). De oplossing vond ik bij Swillens, die het als volgt omschrijft: ,,maskers met fantastisch gezicht, *dolle mensgens*, min of meer caricaturale verbeeldingen, uitlopende in ondefinieerbare bladmotieven. In de renaissance veel gebruikt ter versiering van gevels, in het ornament enz.''[2]).
De vraag naar de verklaring van het woord ,,dolmesge'' herinnerde mij aan het woord ,,perpecanen''. Dat woord komt voor in een boeiende bijdrage van de Utrechtse stadsarcheoloog, drs. T. J. Hoekstra, in de schitterende bundel *Liber castellorum*, die werd aangeboden aan prof. dr. J. G. N. Renaud ter gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag[3]).
Het woord ,,perpecanen'' in de bijdrage van de heer Hoekstra heeft betrekking op het (verdwenen) kasteel te Hagestein. Het citaat luidt als volgt: ,,vier perpecanen . . . noch drie perpecanen aan de toren ofte trap, dat stuck voer xxxviii stuvers (. . .)''[4]).
Fonetisch staat het woord ,,perpecanen'' - zeker voor middeleeuwse begrippen - zeer dicht bij ,,barbecane''. Dit laatste woord nu, is terug te vinden in het beroemde middelnederlandse dierenepos *Van den Vos Reynaerde:*

,,Doe ghinc hi voer die barbecane
Sitten over sinen staert''[5]).

,,Barbecane'' wordt verklaard als ,,buitenste verdedigingstoren van een kasteel''.
Zowel in gezelschap van Reynaerde als van Hoekstra belanden we bij een kasteel, maar de oplossing is hiermee geenszins gevonden. Immers, bij Reynaerde gaat het kennelijk om een architectonisch onderdeel van een kasteel, terwijl het bij de heer Hoekstra om een materiaal gaat, dat bij de bouw van een kasteel gebruikt wordt.
Wellicht leidt het signaleren van deze kwestie tot de oplossing?

Vianen *J. A. L. de Meyere*
Goudenregenstraat 54

Noten

1) M. A. Vente, ,,De orgels van de Buurkerk 1406-1773'', *Het vijf kerken restauratieplan*, Jrg. 12, nr. 1, 1984, 1-8.
2) P. T. A. Swillens, *Encyclopedie van de schilderkunst*, Utrecht-Antwerpen 1960, 47.
3) T. J. Hoekstra, ,,Marcelis Keldermans - Mr. van den wercken van de starckte Vredenborch t'Utrecht en boumeester der vesteijcheden van de sterckten in Gelderland (ca. 1500?-1557)'', *Liber castellorum* (onder redactie van T. J. Hoekstra e.a.), Zutphen 1981, 183 noot 89: ,,Perpecanen: de betekenis van dit woord heb ik niet kunnen achterhalen''.
4) Idem, 178.
5) Ik heb gebruik gemaakt van *Van den Vos Reynaerde*, uitgegeven, ingeleid en verklaard door prof. dr. P. de Keyser, Antwerpen (serie Klassieke Galerij nr. 8) 1961. Het citaat betreft vers 522-523.

maandblad oud-utrecht

57e jaargang - nr. 10 - oktober 1984

Redactieadres:
Alex. Numankade 199.
3572 KW Utrecht, tel. (030)-71 18 14.

Voorzitter:
U. F. Hylkema, Maliebaan 58,
3581 CT Utrecht, tel. (030)-32 88 66.

Secretaris:
C. H. Staal, Hasebroekstraat 48,
3532 GM Utrecht, tel. (030)-93 46 57.

Penningmeester:
H. J. Jurriëns, Cicerolaan 10,
3584 AK Utrecht, girorekening 575520.

Ledenadministratie:
Mw. M. Uittenbogaard-van Terwisga,
Titus Brandsmalaan 17, 3451 ZX Vleuten,
tel. (03407)-19 86.

Redactie:
E. M. Kylstra, Wolter Heukelslaan 71,
3581 SV Utrecht, tel. (030) 51 29 40.
G. J. Röhner, Obbinklaan 18,
3571 NG Utrecht, tel. (030)-71 50 02.
A. H. M. van Schaik, Ev. Meijsterlaan 87,
3533 CL Utrecht, tel. (030)-93 92 07.
C. H. Staal, Hasebroekstraat 48,
3532 GM Utrecht, tel. (030)-93 46 57.

AGENDA

Donderdag 8 november. Ledenvergadering Oud-Utrecht. Zie pag. 166 van dit nummer.

Donderdag 15 november. Lezing door de tuinhistorica Lucia Albers, georganiseerd door de afdelingen Utrecht en Zeist van de Koninklijke Nederlandse Natuurhistorische Vereniging, over: **Landgoederen vroeger en nu.** De lezing vindt plaats in het **bosgebouw Beerschoten** te De Bilt, Holle Bilt 6.
Aanvang 20.00 uur. Kosten: *f* 3,50.
(5 minuten lopen vanaf het restaurant De Biltsche Hoek.)

Woensdag 28 november 1984. Nederlands Klassiek Verbond, afd. Utrecht: lezing door dr. I. H. M. Hendriks uit Groningen over ,,Papyrusvervaardiging: een eeuwen-oud raadsel opgelost?''. Plaats: Archeologisch Instituut, Trans 14, Utrecht. Aanvang: 20.00 uur.

,,SOLI DEO GLORIA'' - GOD ALLEEN DE EER''

De Afscheidingsbeweging in de stad Utrecht[1])

Het is dinsdag 2 oktober 1832. We bevinden ons in de directe omgeving van de boerenwoning van Johannes Keja aan de Daalsche Dijk, even buiten de Catharijnepoort en dicht bij de plaats waar de schuiten op Leiden afmeren en vertrekken en waar Keja - als jager - zijn brood verdient[2]). Onze belangstelling is gewekt, omdat in dat huis van jager Keja straks een zogenaamde ,,oefening'', een ,,conventikel'' begint. Vreemd misschien, dat wij zo'n ,,bidverzameling'' de moeite waard vinden, maar er zijn meer mensen op de been. De voorgangers of ,,oefenaren'' in deze bijeenkomsten hebben het blijkbaar raadzaam gevonden om niet in het huis van Evert Takken aan de Elizabethstraat bijeen te komen, maar om redenen van veiligheid uit te wijken naar buiten de stadsmuur[3]).

Waarom de ,,oefening'' niet doorgaat komen wij niet aan de weet. Wèl horen wij, dat enkele studenten het plan hebben opgevat om op zondag 7 oktober in groten getale terug te keren om de dan te houden ,,oefening'' te verstoren. Ik vraag me af waarom die jongelui toch zo gebrand waren op geweld. Werden zij daartoe aangezet of kwamen zij uit eigen beweging? Het staat wel vast, dat het alles te maken had met het feit, dat er ook in de stad Utrecht verwarring was ontstaan over het ,,Algemeen Reglement van het Nederlandsch Hervormd Kerkgenootschap'', dat in 1816 door koning Willem I was bekrachtigd en waarbij de ,,Dordtsche Kerkorde'' van 1618 terzijde werd gesteld. Het is hier niet de plaats om op de gevolgen hiervan in te gaan. Wel lijkt het mij van belang te wijzen op het feit, dat aankomende predikanten - proponenten genoemd - in de Hervormde kerk niet meer verplicht waren zich met de Dordtsche Leer te verenigen, maar dat het voortaan voldoende was om met ,,de leer, welke overeenkomstig Gods Heilig Woord in de aangenomen Formulieren van Eenigheid der Nederlandsche Hervormde kerk is vervat'' in te stemmen[4]).

Om de situatie in de stad Utrecht rond 1830 goed te begrijpen moet ik ook Jacob Dirk Ludwig[5]) bij u introduceren. Hij was diaken van de Nederduitsche Gereformeerde Gemeente en op die bewuste dinsdag 2 oktober 1832 naar alle waarschijnlijkheid op de Daalsche Dijk ook van de partij. Hoe zou hij anders de volgende dag de moed hebben gehad om met Keja naar de directeur van politie te stappen om beklag te doen over de op zondag 7 oktober te verwachten verstoringen van hun samenkomst[6]).

Van belang voor deze korte schets is ook nog ,,oefenaar'' Hendrik George Klijn[7]), die zich op 4 oktober 1832[8]) met diaken Ludwig tot de Koning wendt met een verzoekschrift, waarin zij Zijne Majesteit herinneren aan het slot van Zijn proclamatie van 5 oktober 1830 in verband met de Belgische Opstand:

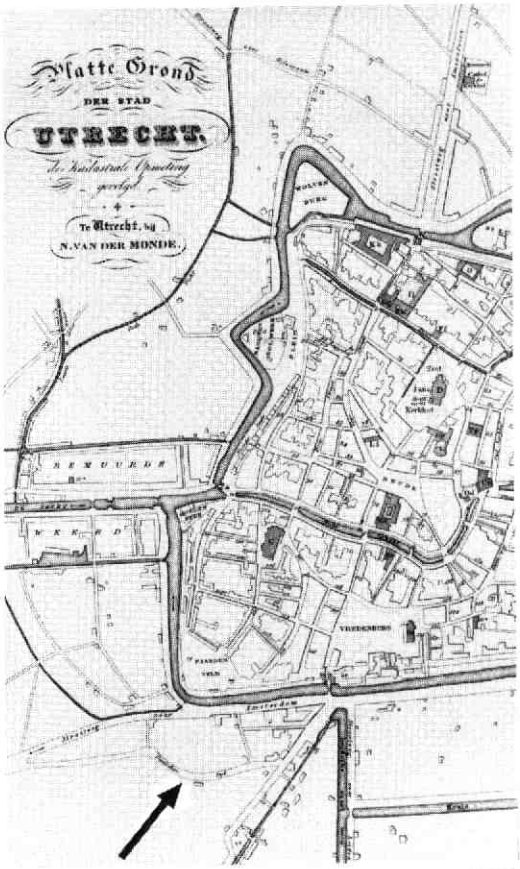

Gedeelte van de plattegrond van de stad Utrecht van 1838. Litho van Van Baarsel en Tuijn met adres van N. van der Monde. Topografische atlas der stad Utrecht nr. Ab 107. Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht.
Links onder, bij de pijl, loopt de ,,Daalschen Dijk'', waar Johannes Keja woonde en waar in oktober 1832 de schermutselingen plaats vonden, waarvan in dit artikel sprake is.

> ,,Te wapen, voor de zaak van orde en recht[9]). Te wapen onder ootmoedig en biddend opzien tot den almachtigen God, Die Nederland en Oranje zoo dikwijls uit de grootste gevaren heeft gered.''

Zij laten de Koning voorts weten, dat zij na afloop van de krijgsverrichtingen en na terugkeer in het Vaderland:

> ,,tot opscherpinge van de kennisse der waarheid, des zuiveren geloofs der liefde, der hope, en tot be-

Ds. Hendrik George Klijn
Utrecht 1793 - Keokuk, Iowa U.S.A. 1883
Kamerbehanger te Utrecht, eerste ouderling van de Christelijke Afgescheiden Gemeente te Utrecht, 1835, predikant te Kockengen en Middelburg (1839-1849), predikant van de Reformed Church of America tot zijn overlijden in 1883.

> krachtiging der voorvaderlijke deugden, in alle stilheid''

bleven samen komen, om gemeenschappelijk het wapen aan te grijpen

> ,,hetwelk boven alles, te allen tijde, krachtig bevonden is voor God,''

namelijk het gebed.

En zij wijzen koning Willem er op, dat er van hun bijeenkomsten zegen uitgaat en dat soms meer dan 100 personen aanwezig zijn. Zij naderen voor de troon van Zijne Majesteit met de bede om een ,,gunstig blijk'' van goedkeuring te mogen ontvangen, waardoor zij hun godsdienstig werk ongestoord kunnen blijven voortzetten en

> ,,zoo wel voor onze personen, als voor onze eigendommen die bescherming te erlangen, welke stille en rustige onderdanen door Uwe Majesteits wetten wordt verzekerd.''

Op 7 en 14 oktober 1832 wordt het echt menens. De eerste van de beide zondagen gaat het nog om ongeveer 50 studenten, die er voor zorgen, dat het enige honderden personen tellende ,,gepeupel'' bij Keja's huis over de muren klimt, tegen deuren en ramen slaat, scheldt en schreeuwt en voetzoekers en ander vuurwerk afsteekt. Over deze gebeurtenissen schrijft de bekende dr. H. F. Kohlbrugge de volgende dag reeds naar de secretaris van het Kabinet des Konings mr. G. Groen van Prinsterer en neemt het in zijn brief voor de organisatoren van de ,,oefeningen'' èn voor hen, die deze bijeenkomsten bezochten, onomwonden op[10]). Hier is het slot van zijn brief:

> ,,Het is te bejammeren (dat) men op Zondagavond talrijke bijeenkomsten, já de schandelijkste tooneelen duldt in estaminets[11]) - en eene godsdienstige bijeenkomst waar men Gods ontferming inroept over des Konings bestuur en over Nederland baldadig uit elkander werpt''[12]).

Een week later volgde ongeveer een herhaling van wat zich op 7 oktober had afgespeeld. Aan de vernielingen, die men toen in en om de woning van Keja aanrichtte, kwam pas een einde toen de te hulp geroepen politie ter plaatse verscheen[13]). De reactie van de Gouverneur der provincie d.d. 15 oktober 1832 liegt er niet om:

> ,,Ik mag mijne verwonderingen niet verbergen, dat het ontwerp hiervan aan de policie onbekend is kunnen blijven, vooral na hetgeen slechts weinige dagen geleden aan dezelfde woning heeft plaats gehad, toen zich een aanzienlijk getal personen derwaards, zoo het schijnt met af te keuren inzigten had begeven, en aangezien luidens de mij nader gegeven informatiën de bedoelde jongens zich op de Vuile Sloot alhier ter stede hebben vergaderd en alzoo een der volkrijkste gedeelten der stad doorgaande in massa naar het voorsz. punt zijn getrokken''[14]).

De directeur van politie J. S. Gobius[15]) trekt in zijn brief van 16 oktober 1832 aan het gemeentebestuur de volgende conclusies:

> ,,Ik kan UEdA. mededeelen, dat binnen 24 uren na het voorgevallene aan den Heer Officier het procesverbaal is opgezonden: en dat in dit procesverbaal genoegzaam, zoo men vertrouwen mag, is aangewezen, wie de personen, benevens de aanvoerders zijn geweest, die door de heining zijn gebroken, zich van stokken hebben voorzien, en daarmede op de deur geloopen hebben, wie het eerste glas heeft ingeworpen, wie het vengster heeft opengebroken, wie het eerste daarin gekommen is, wie de meubels daaruit gedragen hebben, en wie dezelve hebben vernield; zoodat ik niet twijfel, of alles zal tot volkomen evidentie te brengen zijn.
> De meestschuldigen schijnen te zijn, eene Jacobus Dussenbroek op de Varkensmarkt, Leendert Gij-

bels, de zoon van een Gijbels, tapper in de Korte Viesteeg, Dekking, woonachtig bij zijne moeder de wed. van de paruikemaker Dekking in de Donkeregaard, eene Van der Linden, oud 18 jaar, besteed in de Rosestraat, en eene zoogenaamde snorwagenrijder, woonachtig in de Kraansteeg buiten de Weerdpoort, vermoedelijk Pieter Heyne genaamd; terwijl nog veele jonge lieden wel verschillende baldadigheden hebben bedreven, maar niet in het huis zijn gedrongen of meubelen hebben geruineerd''[16]).

De aanhalingen zijn vooral bedoeld om een indruk te geven van de ernst van de situatie. Veertien van de jongelui werden reeds op 29 oktober 1832 gestraft met een ,,gevangenzetting'': negen van 5 dagen, één van 8 dagen, twee van een maand, twee kregen een geldboete van *f* 25,–. Helaas ontbreekt de ruimte om de jammerlijke gebeurtenissen van anderhalve eeuw geleden op de voet te volgen. Dat werd gelukkig wel gedaan in de door mij aangehaalde publicaties van dr. F. L. Bos en dr. C. Smits[17]).

Op 9 september 1835 verbreken in de stad Utrecht de eerste personen hun banden met de Hervormde kerk. Het zijn: Gijsbert Henriks, Cornelis Johannes Stulting - een voorvader van de Amerikaanse schrijfster Pearl Buck[18]) - Jan Veldhuizen[19]) en de reeds vermelde Hendrik George Klijn en zijn vrouw Cornelia Verbrugh. Een week later volgden o.m. de ons bekende Evert Takken, zijn vrouw Sybilla Horst en hun 5 kinderen[20]). Mijns inziens wordt terecht verondersteld, dat deze ,,afscheidingen'' verband houden met het bezoek dat ds. H. P. Scholte[21]) op 8 juli 1835 aan Evert Takken in de Elizabethstraat bracht, bij welke gelegenheid hij in de ,,oefening'' die daar gehouden werd, voorging.

Goed vijf maanden later - op 18 december 1835 instituerde dezelfde ds. Scholte de Utrechtse afgescheiden gemeente. Het oudste notulenboek van de Chr. Afgescheiden gemeente[22]) meldt hierover

> Op den 18en December (Anno 1835) zijn te Utrecht in de gemeente onzes Heeren Jesu Christi afgescheiden van het sedert 1816 bestaande Nederl. Herv. Kerkgenootschap, door den Herder en Leraar Ds. H. P. Scholte in den naame des Heeren bevestigd geworden in de dienst van het Ouderlingschap
>
> den broeder H. G. Klijn
>
> en in de dienst van het diakenschap
>
> de broeders E. Takken en J. Veldhuizen
>
> Deeze broeders waaren door de keurstammen der gemeente wettelijk verkooren geworden, en er was na de gewoone afkondigingen in de bijeenkomsten der gemeente geenerlei bezwaar ingebracht.
> Ter zelfder tijd is voor het eerst het bondzegel des H. Doops bediend in de gemeente te Utrecht aan het kind van de broeder Ouderling H. G. Klijn, terwijl tevens de inzegening van een huwelijk heeft plaats gehad.
>
> Utrecht, 18 December 1838
> H. P. Scholte, Herder en Leeraar
> in de gemeente van Christus

Zo ongeveer tegen het einde van 1836 hebben zich rond 110 personen bij die ,,Christelijke Afgescheidene Gemeente van Utrecht'' aangesloten (70 belijdende leden en 40 kinderen).

De Utrechtse gemeente heeft vooral in de periode 1835-1840 grote moeilijkheden ondervonden en van overheidswege voorbereide vervolgingen te trotseren gekregen. Men zou verwachten, dat de Afgescheidenen onder die omstandigheden het hoofd in de schoot zouden leggen. Niets is echter minder waar! In het voorjaar van 1836 wordt zelfs - overigens zonder succes - getracht om een eigen predikant te beroepen[23]). Midden 1836 begint de politie procesverbaal op te maken, omdat de bijeenkomsten van de Afgescheidenen door meer dan twintig personen worden bezocht. Pogingen om de politie buiten de deur te houden mislukken. Dat in die situatie, door Willem Horst[24]) en Jan Veldhuizen op 1 november 1836 wordt besloten tot de aankoop van ,,Huize Dompselaarspoort'', liggende tussen de Oudegracht en de Varkenmarkt, getuigt m.i. van grote moed[25]). In die Dompselaarspoort kerkten de Afgescheidenen tot er ook dáár problemen met de plaatselijke overheid ontstonden, vooral over het karakter van de samenkomsten die gehouden werden. Het mochten in geen geval ,,eerediensten'' zijn. En dat waren de godsdienstoefeningen natuurlijk wel! Vandaar dat op 28 mei 1837 de vergunning om samen te komen door H. G. Klijn jr., namens de kerkelijke gemeente werd opgezegd[25]). Er werden op bevel van het stadsbestuur van 's morgens 5 tot 's avonds 11 uur (weer) schildwachten bij het huis geplaatst - één bij de poort aan de Varkenmarkt en één bij het hek aan de Oudegracht. Daarmede wilde de overheid voorkomen, dat er meer dan 20 personen per bijeenkomst zouden binnen gaan. Door al dit gedoe werd op 7 november 1838 het huis aan de Oudegracht voor de prijs van *f* 8.000,– aan twee Rooms-Katholieke priesters verkocht[26]).

Van durf getuigt óók het feit, dat enkele maanden eerder - op 25 augustus 1838 - het dan leegstaande kerkgebouw van de Oud-Rooms-Katholieke kerk ,,Soli Deo Gloria''[27]) aan de Oudekamp, met de woning voor de pastoor en de koster aan de Nieuwegracht voor de som van *f* 10.800,– wordt aangekocht. Men moet bedenken, dat de gemeente toen zeker niet meer dan 140 zielen omvatte en dat de vervolgingen eigenlijk nog aan de orde van de dag waren. De laatste ,,verstoring'' viel op 23 december 1838. Pas na het verkrijgen van de Koninklijke erkenning op 14 februari 1839 zou men ongestoord bijeen kunnen zijn[28]). Persoonlijk vind ik de goedkeuring van de Koning, die zoveel gevolgen zou hebben, wel heel snel geregeld. Ik denk, dat de door ds. Scholte en zijn me-

A	1836 - 29 Jan:	Helena Suzanna Wed: Scheembeek Wed: van A. M. C. van Hall.	1838	21 October	21 Oct 1838.
A	1836 - 31 Jan:	Maurits Cornelis van Hall	1838	21 October	
A	1837 - 24 Feb:	Johanna Justina van Hall	1838	21 October	
A	1838 - 1 Aug:	Floris Adriaan van Hall.	1838	21 October	

Inschrijving van Suzanna van Schermbeek en haar kinderen na het overlijden van haar man mr. A. M(aurits) C. van Hall. ,,Personeele Staat van de Christelijke, Afgescheidene Gemeente van Utrecht . . .'' Archief van de Gereformeerde kerk van Utrecht, inv. nr. 109 (voorlopig)
Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht.

destanders getoonde moed èn de verlegenheid waarin de autoriteiten geraakt waren, er toe hebben bijgedragen om van hogerhand ,,in het verrichte te berusten'' en de Utrechtse gemeente als eerste in Nederland toe te laten en te erkennen[29]).

De eerlijkheid gebiedt mij echter om ook een ander aspect van de afscheidingsbeweging in de stad Utrecht te noemen. De afstand namelijk tussen de moed op het ene en de halstarrigheid op het andere tijdstip was blijkbaar voor ds. Scholte niet zo groot. Mij lijkt het bijzonder teleurstellend, dat hij zich in december 1840 niet heeft weten te schikken in het besluit van de Synode van Amsterdam om de Dordtsche Kerkenorde van 1618 voor het landelijk kerkverband opnieuw bindend te verklaren. Voor de Utrechtse gemeente liep het op 2 februari 1841 op een scheuring uit: er ontstond een groep ,,Takken'' en een groep ,,Scholte''. De aanhangers van Scholte zouden in 1847 voor een deel naar Amerika emigreren. De groep ,,Takken'' en de rest van de groep ,,Scholte'' verenigden zich gelukkig op 21 september 1849 weer en daarna brak een tijd van ,,welverdiende'' rust voor de gemeente aan[30]), die zich onder leiding van de jonge ds. P. J. Oggel daarna sterk uitbreidde[31]).

Ik denk, dat de Utrechtse gemeente in financieel opzicht bijzonder veel te danken heeft gehad aan de reeds vermelde Willem Horst, die in 1849 het huis aan de Breedstraat kocht[32]), dat als Begijnekerk in de geschiedenis van de plaatselijke gemeente zeer bekend zou blijven en pas in 1937 zou worden verkocht in verband met de bouw van de Tuindorpkerk. De koop werd mogelijk doordat het Diakonessenhuis naar een nieuw gebouw aan de Oudegracht verhuisde. Een bewijs, dat er vanuit de Reveilbeweging lijnen lopen naar de Afscheidingsbeweging, omdat het Diakonessenhuis - in 1844 als eerste in Nederland gesticht op het gebied van de ziekenverpleging - van het Reveil het oudste voorbeeld is. Een bewijs ook, dat men elkaar - ondanks grote verschillen van inzicht - toch steeds weer wist te vinden, wanneer het ging om de practische toepassing van de belijdenis van het ongetwijfeld christelijk geloof, dat hun harten vervulde.

Temidden van alle menselijke details van de kerkelijke strijd van anderhalve eeuw geleden zijn er - óók in de stad Utrecht - sprekende voorbeelden van het getuigenis van mannen en vrouwen, die zich meenden te moeten afscheiden van de Hervormde kerk om ,,des gewetens'' wil. Ik noem er één - en niet het slechtste - vastgelegd in het boek ,,*Brandende Harten*'', waarin de jonge advocaat mr. Maurits van Hall en zijn vrouw Suzanna van Schermbeek, dochter van een vooraanstaand Utrechtse notaris, de hoofdrol vervullen[33]). Een getrouwe weergave van het leven van twee mensen, die samen met anderen, omdat zij niet anders konden, volhardden tot hun overlijden op zeer jeugdige leeftijd.

Gemeentelijke Archiefdienst
Utrecht *A. Graafhuis*

Noten

1) Na de voltooiing van dit artikel heb ik op 10 mei tijdens een Symposium over de Afscheiding van 1834 melding gemaakt van het ,,kerkelijk dagboek'' van ds. H. G. Klijn, 1839 - 1883, dat bewaard wordt in de Beardslee Library van het Western Theological Seminary of the Reformed Churches in America, Holland, Michigan, U.S.A. Meer gegevens over de Utrechtse afgescheidenen zijn te vinden in een artikel van mijn hand in de bundel: Afscheiding en Reveil, die nog in 1984 bij de firma Wever in Franeker verschijnt. In deze bijdrage zijn de resulaten van mijn voortgezet archiefonderzoek bijeengebracht, resultaten die ik slechts kon boeken dankzij de bijzondere steun van de heer F. J. C. Rombach in Vleuten - De Meern, die aan ds. H. G. Klijn verwant is.
2) Johannes Keja (1793-1842)
3) Evert Takken (1797-1869) stelde zijn huis al geruime tijd ter beschikking voor het houden van zogenaamde ,,oefeningen'', tijdens welke men zich op de betekenis van de prediking bezon en aan bijbelstudie deed. Takken werd in 1835 tot diaken van de Utrechtse Afgescheiden gemeente gekozen.
4) Het Reglement van koning Willem I was een poging om de eenheid onder de belijders van de Gereformeerde reli-

gie te bevorderen. Het zou anders lopen. Zie ik het goed, dan komen de negatieve gevolgen mede voor rekening van enkele adviseurs van Zijne Majesteit.

5) Hij woonde op de Ganzenmarkt, was goud- en zilversmid en sloot zich niet bij de Afgescheidenen aan.

6) Zie: dr. Smits, De Afscheiding van 1834, deel IV, provincie Utrecht. Dordrecht 1980, bl. 186-188. De op bladzijde 187 vermelde datum (regel 8) moet zijn 2 oktober 1832.

7) Hendrik George Rombach (1793) was de zoon van Johan Georg Christiaan Rombach en Maria Wilhelmina Klijn. Hij nam na de executie van zijn vader op 3 mei 1794 de naam van zijn moeder aan. Hij was kamerbehanger en winkelier en werd in 1835 benoemd tot ouderling van de Afgescheiden gemeente van Utrecht. Voor meer gegevens over hem zie het in noot 6 vermelde boek van dr. Smits.

8) Dr. F. L. Bos, Archiefstukken betreffende de Afscheiding van 1834, I - IV. Kampen, 1939-1946. (I, blz. 166 en 167).

9) Dr. Smits vermeldt m.i. abusievelijk ,,orde en tucht''.

10) Dr. H. F. Kohlbrugge (1803-1875) woonde en studeerde te Utrecht en steunde de Afgescheidenen in hun strijd om vrijheid voor hun ,,oefeningen'' zonder zich met hen te verenigen. Zijn verzoek om als lid van de Hervormde kerk van Utrecht te worden toegelaten werd in 1830 - een jaar na zijn promotie - om verschillende redenen van de hand gewezen. In 1847 - toen vele Afgescheidenen naar Amerika emigreerden - verbond hij zich als predikant aan de gemeente van Elberfeld (Dld.).

11) estaminets = kroegjes, herbergen.

12) Zie noot 8.

13) Smits IV, blz. 188, 189.

14) Mr. Lodewijk van Toulon (1767-1840) was in 1815 burgemeester van Gouda, in 1818 tevens lid (in 1830 zelfs voorzitter) van de Tweede Kamer der Staten Generaal en van 1831-1840 Gouverneur des Konings in de provincie Utrecht. Zijn hier geciteerde brief aan Burgemeester en Wethouders van Utrecht bevindt zich in de notulen van dat College (1832, deel I-K, nr. 58), berustende bij de Gemeentelijke Archiefdienst, Archief der stad IV, nr. 94. Zie ook: Bos I, blz. 188 e.v.

15) Joan Simon Gobius (1768-1840) was in 1817 reeds Directeur van Politie. Hij was ongehuwd en woonde bij zijn overlijden in 1840 aan de Kromme Nieuwegracht, wijk G 375 (thans nr. 2).

16) Bos I, blz. 175, 176 en 188, 189.

17) Het boek van dr. Smits is o.m. opgedragen aan de nagedachtenis van Gerardus van Klaveren Pzn. (1888-1965), die van 1906-1953 werkzaam was bij het Utrechtse Gemeente-archief en in handschrift de talloze gegevens verzamelde, waarvan dr. Smits zo dankbaar gebruik kon maken.

18) G. van Klaveren wijst in zijn artikel ,,De Utrechtse afkomst van Pearl Buck'' als mogelijke grootvader van de schrijfster op Johannes Abraham Stulting, wonende in De Bilt en lid van de Utrechtse Afgescheiden gemeente.

Een citaat uit een van haar brieven:

> ,,Als ik ooit in Holland kom, zou ik naar Utrecht willen gaan en die stad willen zien, want mijn moeder placht mij allerlei geschiedenissen te vertellen, die zij van haar moeder en grootmoeder had, en ik heb in mijn hart een warm plekje voor Holland, omdat mijn moeder echt Hollandsche was, al zag ze het alleen maar als kind. Ze bezocht het later en was altijd trotsch op haar Hollandsche afstamming en leerde ons, dat ook te zijn.'' (*Maandblad van ,,Oud-Utrecht''* 1936, blz. 20-22).

19) Jan Veldhuizen (1797) was wolkammer van beroep en woonde ,,over de Bakkerbrug''. Op 18 december 1835 werd hij gekozen tot diaken van de Utrechtse gemeente.

20) Personeele Staat van de Christelijke Afgescheidene Gemeente van Utrecht van derzelver begin tot op 31 december 1839 (en vervolgd tot 1852). Dr. Smits gaat in zijn boek nader in op de betekenis van dit lidmatenregister. (Archief van de Gereformeerde kerk van Utrecht).

21) Hendrik Peter Scholte (1805-1868) was predikant te Doeveren, Genderen en Gansoyen 17 maart 1833, afgescheiden en predikant te Genderen 1 november 1834, daarna tot 1847 woonachtig en werkzaam in Utrecht. Hij werd met zijn gezin op 1 november 1837 in het lidmatenregister (zie noot 20) ingeschreven. Op 26 april 1838 werd hij officieel door de Utrechtse gemeente beroepen; dit beroep heeft hij echter nimmer aangenomen.

22) Vermoedelijk 3 jaar na dato - 18 december 1838 - als aanhef in het betreffende boek genoteerd.
Het notulenboek begint in feite op 7 maart 1837.
Archief van de Gereformeerde kerk van Utrecht, nr. 1 inv.

23) Het betreft Huibert Jacobus Budding (1810-1870), die destijds in Bekerke (Biggekerke), Zeeland stond en in 1839 met de Afgescheidenen zou breken.

24) Willem Horst (1803) was rentenier en woonde aan de Oudegracht bij de Jacobibrug.

25) Meer gegevens over de Afscheiding in de stad Utrecht en de plaatsen van samenkomsten zijn te vinden in ,,De Afscheiding van 1834 in steen'' van de hand van dr. Smits. Drie artikelen in het *Nederlands Dagblad* van 8, 15 en 22 juli 1978.

26) Zie: A. E. Rientjes, *De Roomsche kerken van Utrecht* (Utrecht, 1914-1920), blz. 216. Blijkens een aantekening in het boek bestaan van deze bijdragen in de *Officiëele kerkelijst der R.K. kerken 1914-1920* maar 6 exemplaren. (Bibliotheek over Utrecht, nr. 1993 XX). Op deze plek staat thans de St. Augustinuskerk (sedert 1840). Voor ons verhaal is nog van belang de vermelding, dat in het huis op 11 oktober 1837 - ondanks de politiebewaking - de Tweede Synode van de Afgescheiden gemeenten in Nederland werd gehouden. In zijn *Gedenkschrift der Christelijke Gereformeerde kerk,* (Kampen 1884, blz. 113) deelt prof. S. van Velzen hierover het volgende mede:

> ,,Ten getale van 24 verbleven de leden van de Synode er gedurende die tijd dag en nacht: zij verlieten het huis niet, teneinde te voorkomen, eenmaal buitenshuis zijnde, niet weer binnengelaten te worden.''

27) God alleen de eer. Doop-, huwelijks- en overlijdensregisters van deze Oud Rooms-Katholieke parochie (op de Kamp aan de Nieuwegracht) tot 1811 worden bij de Utrechtse Gemeentelijke Archiefdienst bewaard.

28) Na veel vieren en vijven werden het daartoe strekkende verzoek en het door ds. Scholte zelf opgestelde ,,Reglement der Christelijke Afgescheiden Gemeente te Utrecht'' (Bibliotheek over Utrecht nr. 6199) op 27 december 1838 ten stadhuize door 53 leden van de gemeente getekend.

29) Zie o.m. de noten 6, 8 en 25.

30) Zie: Smits IV, blz. 290.

31) In 1856 telde de gemeente 180 zielen. Pieter Jan Oggel

(1829-1869) begon op 15-jarige leeftijd bij ds. A. C. van Raalte in Ommen zijn ,,theologische studie''. Op 11 mei 1849 werd hij door ds. A. Brummelkamp te Zeist geëxamineerd en op 17 juni d.a.v. als predikant te Zeist en Utrecht bevestigd. De volgende dag werd hij 20 jaar! De gemeente Zeist diende hij tot 16 april 1852, die van Utrecht tot 2 juli 1855, nadat hij in 1854 bedankt had voor het ambt van (4e) hoogleraar van de op te richten Theologische School te Kampen. Van 1856-1869 was hij predikant van de Reformed Church in Grand Haven (Michigan), Pella (Iowa) - waar ook ds. Scholte stond - en tenslotte was hij verbonden aan Hope College in Holland (Michigan), waar hij op 13 december 1869, 40 jaar oud, overleed.

32) Zie: Smits IV, blz. 285 en 292.

33) Gera Kraan - van den Burg, *Brandende Harten*. De Geschiedenis van Maurits en Suzanna van Hall. Kampen, 1937.

EEN OUD WOONHUIS TE RHENEN EN HET GESLACHT LIJSTER

Met volledig respect voor het vele en belangrijke werk, door Mr. Dr. J. Belonje op velerlei gebied verricht, wil ik toch graag een enkele correctie en enige aanvullingen op zijn artikel in het *Maandblad Oud-Utrecht* [1]) plaatsen, mede hiertoe door hemzelf aangespoord.

Het ,,Oude Woonhuis'', door hem beschreven en dat voorzien was van de stenen stoeppalen, is inderdaad dat van afb. 415 in mijn boek [2]). Hetzelfde woonhuis is ook terug te vinden op afb. 412 van bedoeld boek, (zie onderstaande foto).

In zijn verdere beschrijving moet er helaas sprake zijn van een verwisseling van twee panden, want de mededeling, dat het pand ,,blijkens aanduiding op de voorgevel, bewoond was door Th. Puyk voorheen E. van Voorthuysen'' stemt niet met de toenmalige werkelijkheid overeen. Overigens slaat de beschrijving in het artikel wel geheel op het pand, dat op de erbij geplaatste foto staat afgebeeld.

Het pand van David Frank, nadien Van Voorthuisen en tot 1940 Puijk (allen slagers) bevond zich 6 percelen zuidelijker: het is het derde pand van rechts in de Rijnstraat. Deze slagerij is afzonderlijk afgebeeld op de foto op pagina 176.

Het is niet duidelijk, hoe Belonje aan het huisnummer A 8 is gekomen. De slagerij van Van Voorthuisen was gevestigd in no. A 11, het nummer van het onderhavige Oude Woonhuis heb ik nog niet geheel thuis kunnen brengen. Er hebben in Rhenen namelijk vele malen omnummeringen plaatsgevonden. Ik ben thans nog bezig aan een omvangrijk project: het opstellen van lijsten met alle huisnummers en wijzigingen ervan van alle panden in de binnenstad met aanduidingen van de belangrijkste bewoners voor de periode 1813 tot 1940.

Het artikel van Belonje bevat voor het historisch on-

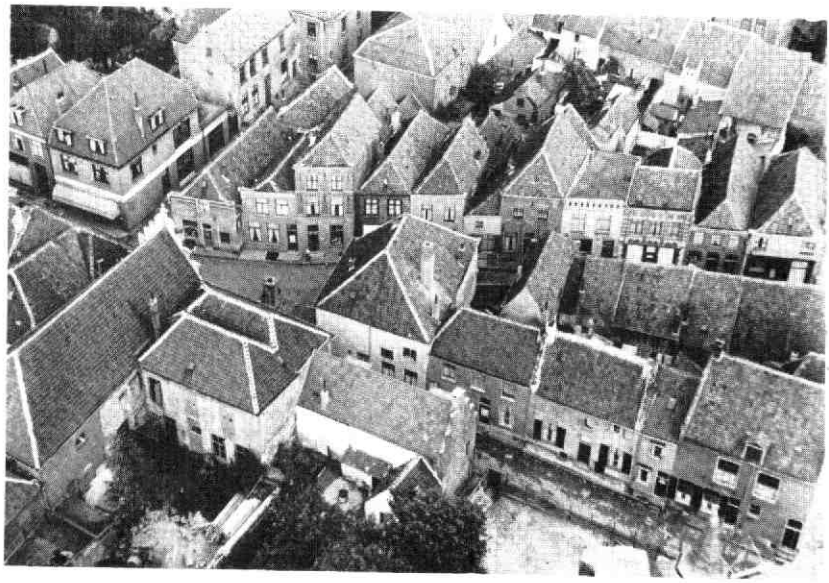

De Rijnstraat te Rhenen, vóór mei 1940, van links naar rechts in Noord-Zuid richting.
Het derde pand naar rechts vanaf de zijweg links boven (de Gasthuisstraat) is het door Belonje beschreven Oude Woonhuis (schuin rechts boven de pomp)

derzoek van Rhenen belangrijke informatie. Wij zijn hem bijzonder dankbaar voor de verstrekte gegevens betreffende het huis en de stoeppalen, informatie die anders onherroepelijk verloren zou zijn gegaan. Hij eindigt zijn artikel met de wens, dat er nog eens wat meer aandacht zou worden besteed aan de twee even belangrijke als vooraanstaande families Vonck (van Lienden) en Lijster. Van deze laatste familie volgen hier enkele gegevens.

Lijster

De familie Lijster heeft in Rhenen een respectabel aantal namen in de archieven achtergelaten. Hoewel Rhenen, ondanks de woelige tijden in het verleden en de vernietigende oorlogsjaren 1940 en 1944/45 toch nog op een indrukwekkend Oudarchief kan bogen, zijn er, met uitzondering van charters en wat elders verspreide stukken, geen oudere officiële documenten dan vanaf 1556 aanwezig. Wij kunnen dan ook vanaf dit jaar pas een lijst opstellen, die enige aanspraak kan maken op volledigheid. Toch willen wij, zij het met de restrictie dat het hier slechts een fragmentarisch overzicht betreft, de namen van oudere datum, die wij tegenkwamen, niet onvermeld laten.

Een zeer belangrijk stuk, één van de oudste te Rhenen (ook reeds genoemd door Belonje) is de stichtingsacte van het St. Kunerengilde van 7 januari 1392 [3]). Onder de ,,broeders die Sunte Kunerengilde eerst hebben ghesticht ende gheordineert'' vinden wij:
Gherijt Lijster, Tijman Lijster, Wouter Lijster Rijquens soen, Ghijsbert Lijster, Willem Lijster en Evert Lijster. Onder de ,,susteren van Sunte Kunerenghilde'' vinden wij Lijsbet Gerijt Lijsters wijf, Trude Tijman Lijsters wijf en onder de ,,dode broeders en susters'' werden vermeld Bertrut Ghijsberts Lijsters wijf en Korstine Tijman Lijsters wijf. Nog lid van het gilde was toen Geertruut Lijsters.
In de diverse kerkelijke en ambtelijke akten en charters komen wij de volgende namen tegen:
1413 Gherijt Lijster, 1443 Willem Lijster, 1480 Heer Bernt Lijster, Henrick Lijster, Willem Lijster Willemsz, Gerit (Gerijt) Lijster, 1481 Gerijt Lijster Evertsz.. 1489 Willam Lijster, priester, Dirc Lijster, 1496 Dierick Lijsters erfgenamen, 1545 Claes Lijster, schepen te Rhenen, 1576 Catrine Lijsters. Illustratief voor de in deze charters behandelde kwesties is het charter van 10 februari 1489, waarin schepenen van Rhenen oorkonden dat Willam Lijster, priester, en Dirc Lijster aan de kerk aldaar de eigendom overdragen van een akker lands gelegen ,,opter Mersche'' (in de Mars), en Dirc Lijster bovendien nog aan de kerk de eigendom transporteert van drie stukken lands, waarvan het eerste is gelegen boven ,,die Westmolen'', de beide andere ,,bij de Koirhovel'' aldaar.
In de lijsten van de bezittingen, vermeld in het Liber secretorum van het kapittel van de H. Drievuldigheid ter Horst bij Rhenen [4]) worden als grondbezitters (1559) onder meer vermeld Jan Lijster en Claes Lijster.
De volgende lijst is grotendeels gebaseerd op een overzicht, in de twintiger of begin dertiger jaren samengesteld door de toenmalige gemeente-archivaris Dr. R. Jesse [4]).

Burgemeesters van Rhenen:
Lijster-Henrick 1571/72 1576/77

Schepenen van Rhenen:

Lijster Sr-Willem	1557/58 Sept. 1585/59
Lijster-Claes	1559/60
Lijster-Dirck	1559/60 1565/66 1569/70
Lijster-Henrick	1560/61 1563/64 1 Nov 1565/66 1569/70
Lijster-Huijbert	1607/08
Lijster-Gerrit	1729/30 en met enkele onderbrekingen tot 1772

Raden van Rhenen:

Lijster Wzn Sr-Willem	1559/60
Lijster-Claes	1560/61 1563/64 1 Nov
Lijster-Dirck	1563/64 1 Nov
Lijster-Mattheus	1571/72 1574/75
Lijster-Claes Herbertsz	1574/75
Lijster-Evert	1578/79
Lijster-Willem	1640/41 1642/43 1645/46 1650/51
Lijster-Gerrit	1727/28 . . . 1756
Lijster-Helmert	1795 Juni 1811 Aug 1812
Lijster-Arnoldus	1830. . . ? en vóór 1833

De vele onderbrekingen van de ambtsperioden zijn als volgt te verklaren. In Rhenen was vroeger een Schout of Hoofd-Officier de hoogste bestuurder in rang. Hij bezat, in tegenstelling tot in de andere steden veel meer macht. Hij had niet alleen zitting en de eerste stem in alle Vroedschapsvergaderingen, het was tevens zo, dat Burgemeesters, Schepenen en Raden zonder zijn toestemming geen vergaderingen mochten houden. Dit voorrecht bestond sinds 1546 bij Ordonnantie van Karel V [6]). Deze ordonnantie, op perkament geschreven, bestaat nog steeds; het is een uit 301 artikelen bestaand, op 27 dubbelzijdig beschreven bladen geschrift. In later tijd werd de Schout door de Stadhouder aangesteld. De Schout werd in de 18e eeuw door de Stadhouder voor het leven aangesteld [7]). Naast de Schout was er een Onderschout die hem in de meeste gevallen, behalve in de Vroedschap, kon waarnemen. Er waren twee Burgemeesters, die elk voor 2 jaren werden benoemd en wel ieder om het jaar. Voorts waren er zeven Schepenen, die jaarlijks werden aangesteld. Schout en Burgemeesters vormden het College van het Geregt. De Raden, acht in getal, maakten met de Schout, de Burgemeesters en de Schepenen de Vroedschap uit welke het burgerlijke bestuur in de Stad Rhenen vormde.
Wij vonden ook nog 'n tweetal *Gasthuismeesters:* [8])

Lijster-Claes	1571
Lijster-Gerrit	1731/32 1734/35 1743/44 1746/47

De familie is vermoedelijk niet uitgesproken groot geweest. In het Archief van de Ned. Herv. Gemeente [9])

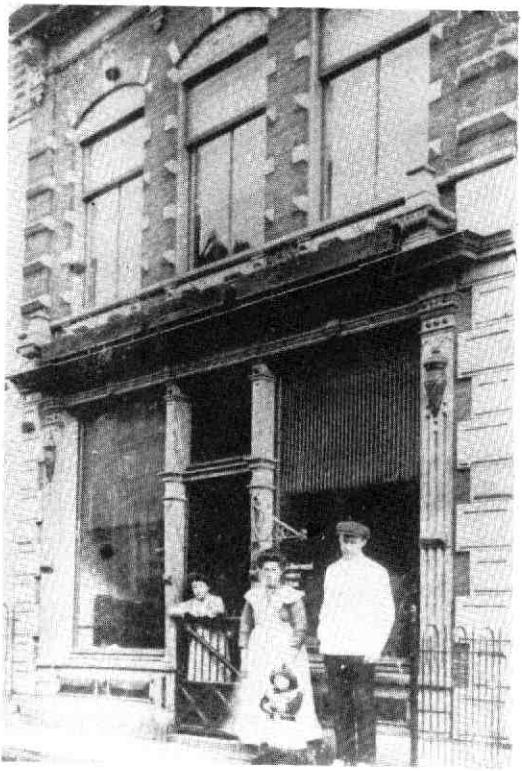

Het pand van slager Van Voorthuisen aan de Rijnstraat te Rhenen in de 20-er jaren. Voor de slagerij staan Dirk Jan van Voorthuisen met zijn vrouw, de dienstbode is een meisje Timmer uit Opheusden. Op de winkelruit is leesbaar ,,D. J. van Voorthuisen voorheen D. Frank''.

bevindt zich een NAAM REGISTER DER LEDEMATEN (1654-1856). Dit Register werd opgesteld ,,volgens de ordre der straeten'' door Ds. Corn. Diemerbroeck (bevestigd 21-5-1629, overl. 27-1-1664) en overhandigd aan Ds. Joh. Kupius (1654, overl. 1674) bij ,,het Avond mael des Heeren, de eerst mael na sijne bevestiging in de Kercke tot Rhenen'' op 25 Dec. 1654. Deze lijst van 1654 geeft een overzicht van alle lidmaten van dat jaar en wordt gevolgd door zeer vele nieuwe inschrijvingen (met attestatie, na belijdenis etc). In de eerste lijst (1654) komen wij slechts éénmaal de naam Lijster tegen en wel die van ,,Willem Lijster ende sijn huijsvroúw'' op de ,,Merckt''. In 1666 wordt ingeschreven ,,Jannighien Lijsters j(onge) d(ochter)''. Er zat ook wel avonturiersbloed in de familie, want ,,Teijgens den 3 october 1669'' wordt aangenomen ,,Cornelis Lijster j(onge) m(an) met attestatie úijt Oost-jindie van Colúmbo op 't Eijlant van Ceylon''.

Op 8 februari 1692 wordt een boete van 25 gulden vastgesteld, wanneer de erfgenamen van de ,,afgestorven Deurwaerder Evert Lijster'', die ,,weijgerigh sijn, de silveren letters met het wapen van de stadt bij de voors. Lijster op sijnen mantel gedraegen'', blijven persisteren in hun weigering deze af te geven. In 1708 is er sprake van een ,,kleijne gijselkamer ten huijse van Vrou Lijster'' (iets verder de Wed. Lijster genoemd), waar een Monsr. D'Olij en een krijgsgevangen ,,Heer Antonij Blein Heer van Barlij Lt. van de Carabiners van Beijeren'' hebben gevangen gezeten.

Op 8 mei 1741 wordt ,,Op 't gedane voorstel sijnde Heeren Gecomm. tot de Reparatie van 't Stadhuijs etc: geauthoriseerd om tot gerief der markt luijden een afdak tussen de huijsingen van schepen Gerrit Lijster en Jacobus van den Oosterkamp te doen maken''. Op de tekening van Jan de Beijer van 1745 [10]) moeten deze woningen zijn afgebeeld, het afdak hebben wij nog niet thuis kunnen brengen.
In het bevolkingsregister van Rhenen, dat met het jaar 1812 aanvangt, komen wij de laatste twee mannelijke telgen van de Rhenense tak van het geslacht Lijster tegen. Op 23 april 1818 overlijdt op 58-jarige leeftijd Helmert Lijster, ,,raad dezer stad'', zoon van Helmert Lijster en Geertrui van Ommeren. Eén van de twee personen, die de aangifte doen is zijn 31-jarige zoon Arnoldus, landeigenaar. Helmert, overleden in het huis no. 42 (de Grutterstraat ?), is drie maal getrouwd geweest, maar desondanks vinden wij in de archieven nog maar één nazaat terug: zijn reeds genoemde zoon Arnoldus. Helmert Lijster is vermoedelijk bakker geweest. Hij leverde namelijk aan de Ned. Herv. Gemeente, voor zover na te gaan was, over de jaren 1812-1818 het ,,Brood tot het Heilig Avondmaal'' voor *f* 8,– jaarlijks [11]). In de rekeningen zien wij daarna dat de weduwe H. Lijster deze leveranties in de jaren 1819-1824 voortzet, steeds voor *f* 8,– per jaar. In het Register van het Kadaster uit die tijd vinden wij vermeld: Wed. Helmert Lijster, bakkerin.
De zoon van Helmert, Arnoldus Lijster, bezat vermoedelijk een winkel in ijzerwaren en aanverwante artikelen. In 1817 wordt aan hem door de kerk betaald 3 Gulden en 4 stuivers ,,wegens verschot aan spijkers voor het leyen dak op de kerk''. In 1821 wordt uitbetaald 18 stuivers en iets later 1 Gulden en 7 stuivers voor geleverd touw, dat vermoedelijk gebruikt werd voor het luiden der klokken. Wij vinden namelijk meerdere leveranties voor touw, dat ook werd aangeduid als ,,repe''. Is het bedrijf een lange familietraditie? In 1711 wordt namelijk aan ,,de weduwe Lijster voor geleverdt touw en spijkers tot de stijgers aan den toorn'' 15 Gulden betaald. Arnold, die op 10 April 1801 belijdenis deed [9]) was tevens organist (orgelist) van de Cunerakerk. Over de jaren 1812-1823 komen wij regelmatig de verantwoording tegen van een tractement van 150 Gulden 's jaars. In 1818 heeft hij het orgel schoongemaakt voor 13 stuivers [11]). Arnoldus Lijster overleed op 47-jarige leeftijd op 12-9-1833 in het huis no 137. Dit huis was gelegen aan de Zuidelijke hoek van de Markt met de Rijnstraat [12]). Hij woonde hier reeds op 1 jan. 1830 en was toen reeds lid van de raad. Zij testament werd op 7 juli 1820 opgemaakt bij notaris L. Libert te Rhenen. Hij was gehuwd met mej. Angenieta van Noord; het echtpaar had toen

geen inwonende kinderen en het is de vraag of deze er ooit zijn geweest omdat de in 1830 ongeveer 45-jarige Arnoldus de enige Lijster was, die in het bevolkingsregister van 1830 werd vermeld. Tussen 1812 en 1834 zijn er geen geboortes onder de naam Lijster aangegeven, zodat we aannemen, dat Arnoldus Lijster de laatse mannelijke telg van de Rhenense Lijsters moet zijn geweest, een geslacht dat in de archieven ruim 440 jaar van zich heeft doen spreken en naast de bekende medicus Gerard Lijster (Listrius [1])) vele magistraten ten dienste van het Rhenense stadsbestuur heeft geleverd.

Anno 1984, zo'n 150 jaar na het verdwijnen van de naam Lijster uit het Rhenense maatschappelijke leven, blijkt deze naam nog wel in de Rhenense topografie voort te leven. In het Noordwestelijke deel van de stad, juist buiten de bebouwde kom, loopt de Lijsterengweg naar de Lijstereng. In de registers van het Schiltgeld [13]) uit 1686 wordt deze Lijstereng reeds vermeld. Cornelis Lijster is over een deel van de Lijsters Engh het Schiltgeld verschuldigd. In het Noordelijk deel van de bebouwde kom van Rhenen ligt de Lijsterberg, waarlangs de Lijsterbergflats gelegen zijn en midden op deze Lijsterberg ligt de Lijsterbergschool met het inmiddels opgeheven Lijsterbergbad.
Er is natuurlijk nog meer en uitgebreider onderzoek mogelijk. Toen Arnoldus stierf liet hij tientallen percelen grond na, welke grotendeels in 1841 werden verkocht. De weduwe Helmert Lijster, de bakkerin (zijn stiefmoeder) leefde toen nog. In de registers van het kadaster en in notariële acten ligt ongetwijfeld nog veel verborgen. Moge dit artikel weer een uitdaging inhouden aan anderen, verder onderzoek in deze richting te verrichten.

Nieuwe Veenendaalseweg 47 *Dr. H. P. Deys*
Rhenen

Noten:

1) J. Belonje, Maandblad Oud-Utrecht 56 (12) 146 (1983)
2) H. P. Deys, Achter Berg en Rijn. Over Boeren, burgers en buitenlui in Rhenen. Rhenen, 1981.
3) aanwezig in het Streekmuseum, Rhenen.
4) J. de Hullu en S. A. Waller (en S. Muller), Cat. van de Archieven der Kl. Kap. en Kloosters, Utrecht 1905.
5) Oud archief Rhenen, 1852-1924 Inv. 448.
6) Oud archief Rhenen, tot 1795 Inv. 94a.
7) Tegenwoordige Staat dl. XXII Utrecht, Isaak Tirion 1772.
8) R. Jesse, Oude Inventaris der Bezittingen van het Gasthuis te Rhenen. Rhenen 1915.
9) voorl. Inv. no. 5.
10) zie noot [2]) afb. 204.
11) Arch. Ned. Herv. Gem. voorl. Inv. no. 17.
12) zie noot [2]), het pand Rh 145 op pag. 86.
13) Oud archief Rhenen, tot 1795 Inv. 293.

DE FUNDATIE PELT

Aan de hand van 18e en 19e eeuwse archieven der fundatie Pelt te Utrecht, opgericht in 1725 als een stichting ten behoeve van de katholieke armenzorg, volgen in dit artikel enige notities over de betreffende fundatie. Opgemerkt zij dat een aantal van de archieven, die zich zowel op het gemeente-archief als ook op het rijksarchief te Utrecht bevinden, nog niet geïnventariseerd is.
Op 12 december 1724 stierf te Utrecht op 77-jarige leeftijd Gerardus Pelt, emeritus-pastoor. Met het overlijden van deze geestelijke was de Utrechtse tak van de familie Pelt uitgestorven. De eerste keer dat de naam Pelt opduikt in de Utrechtse archieven is op 6 augustus 1599. Steven Pelt, notaris en Gerard's grootvader, was getuige bij het opstellen van een testament ten behoeve van Jacob Nelthuys. Het opvallende is dat deze familie binnen vier generaties uitstierf. De voornaamste oorzaak hiervoor moet naast de grote kindersterfte in die tijd gezocht worden bij het feit dat in 1580 het katholicisme te Utrecht officieel verboden werd als gevolg van de ,,gereformeerde'' omwenteling.
In de praktijk betekende dit voor de katholieke notabelen, waartoe ook de familie Pelt behoorde, dat de zonen geen ambten meer konden vervullen bij de overheden, zoals dat voor de reformatie vaak de gewoonte was geweest. Alle ambten werden nu toevertrouwd aan de hervormden. Er moesten derhalve alternatieven worden gezocht voor de rijke katholieke jongelui. De meesten gingen rechten, medicijnen of theologie studeren in de Zuidelijke Nederlanden, die als gevolg van de Spaanse overheersing nog steeds katholiek waren. De familie Pelt leverde veel geestelijken af. Het gevolg hiervan was dat deze pastoors en paters, daar zij voor het celibaat hadden gekozen, geen nakomelingen konden voortbrengen.
Gerard was de laatste telg van het geslacht Pelt. Testamentair bepaalde hij op 22 november 1717, toen 70 jaar oud, dat ,,alle sijne goederen, roerende en onroerende, heerlijcke en deylbare, leenen ende erfpachten, renten, acten ende credieten'' ten behoeve zouden komen van de katholieke armen, die immers geen steun kregen van de gereformeerde diaconie. Gerard stichtte dus een katholieke liefdadigheidsinstelling: de fundatie Pelt.
In het testament werd verder bepaald dat de katholieke aalmoezenierskamer de fundatie moest gaan beheren. Er zouden ten behoeve van de fundatie twee executeurs benoemd worden, die op hun beurt weer een boekhouder moesten benoemen. De laatste werd opgedragen de administratie van de stichting te verzorgen. Gezamenlijk moesten de drie heren jaarlijks de

rekeningen van de fundatie overleggen aan enkele leden van de aalmoezenierskamer. De winsten uit pachten, huren en rentes konden dan vervolgens via de aalmoezenierskamer onder armen verdeeld worden.

De erfenis van Gerard Pelt bestond uit 11 huizen, waarvan 7 binnen de stad Utrecht en 4 in de gerechten van ,,Lauwerecht en Geeltjensdorp'', 20 percelen weide-, bouw-, en moesgrond hoofdzakelijk in de gerechten van ,,Lauwerecht, Roodebrugge ende Schalkwijck'' en een variatie van losrentes en plechtbrieven. De totale waarde van Pelt's bezittingen werd op 26 april 1725 geschat op 102.431 gulden. Het totaal aan winsten uit huren en rentes bedroeg tussen 1725 en 1786 57.269 gulden. Voor de periode 1787 en 1820 werd een batig saldo van 54.333 gulden uitgekeerd. Concreet betekende dit dat de katholieke aalmoezenierskamer jaarlijks tussen de 1000 en 1500 gulden uit de fundatiekas aan de katholieke armen van Utrecht kon uitkeren. Dit bedrag liep in de 19e eeuw langzamerhand op tot 4500 à 6000 gulden per jaar.

Toen in 1746 de aalmoezenierskamer gescheiden werd in een katholieke en een oud-katholieke afdeling kregen de beide kamers elk de helft van het bedrag uit de fundatie toegewezen.

G. Pelt (1648-1724), pastoor te Zoeterwoude, stichter van de fundatie Pelt. Foto naar een schilderij uit 1704 in de pastorie te Zoeterwoude. G.A.U., Icon. Atlas.

Het is interessant de waarde van de huizen der fundatie binnen de stad Utrecht en de daarbij behorende huren eens nader onder de loupe te nemen. De volgende tabel is het resultaat:

	waarde	huur 1725-'86
1. een huis te zuiden van ,,het Hoogt agter de Statecamer''	1200	130
2. ,,Camer in 't Drakeborchsteeghje''	250	25
3. huis in het ,,Drakeborchsteeghje''	250	24
4. een huis ten ,,Z.Z. van de Mariaplaats''	600	61
5. een huis ten ,,O.Z. van de Mariaplaats''	2700	245
6. idem als 5 ,,met erf''	1800	200
7. een huis op de ,,Nieuwe Gracht'' (bij de Muntstraat)	6500	500

De huren stegen in de loop van de 19e eeuw aanzienlijk. Twee voorbeelden ter illustratie: Het huis ten ,,O.Z. van de Mariaplaats'' (5) had in 1820 een huur die 350 gulden bedroeg. Voor het huis op de Nieuwe Gracht (7) moest in 1820 600 gulden betaald worden. Deze huurverhogende trend gold ook voor de pachten van de percelen weide-, bouw- en moesgrond van de fundatie.

Gerard Pelt had ook in zijn testament bepaald dat er geen onroerende goederen van de fundatie verkocht mochten worden. Toch is dit in de loop van de 19e eeuw diverse keren gebeurd. In 1861 werd een huis op de Mariaplaats, nummer 6 in de tabel, verkocht aan de heer N. Peliy voor 2500 gulden. In de eerste helft van de 19e eeuw werden in de ,,gemeente Katharijne'' drie percelen grond verkocht waarvan één aan de Nederlandse Spoorwegen in 1844.

Toch is de verkoop van onroerende goederen niet altijd over rozen gegaan. De testamentaire bepalingen van Gerard Pelt speelden soms danig parten. In het begin van 1842 meldde A. J. Roberts, op dat moment de enige executeur van de fundatie - de tweede functie was vacant - dat ,,tot het bezit van de fundatie Gerard Pelt behoort een perceel bouw- en weiland groot 4 bunder, 11 roeden, 11 ellen op de hoge weyde onder catharijne''. Dit perceel werd verpacht voor 120 gulden per jaar. De lasten over het perceel bedroegen 35 gulden, zodat 85 gulden jaarlijks aan de armen kon worden uitgekeerd. Roberts kreeg de mogelijkheid het perceel te verkopen voor 7250 gulden ,,vrijgeld'' aan een zekere H. Rooseveen. De executeur rekende de beide aalmoezenierskamers voor dat hij met de rente van dit bedrag jaarlijks 250 gulden aan de armen zou kunnen uitkeren. Volgens hem voldeed de verkoop van het perceel derhalve aan het doel van de fundatie nl. kapitaalvergroting en dus meer geld voor de armen. De regenten van de oud-katholieke aalmoezenierskamer gingen akkoord met de verkoop, maar de heren van de katholieke aalmoezenierskamer lieten Roberts op 26 oktober 1842 weten ,,geen goederen te doen veralieneren onder welk voorwensel of pretext ook'' omdat dit tegen de wil van wijlen heer

Gerardus Pelt was. De executeur gaf de moed niet op en schreef op 23 november 1842 een brief aan de koning Willem II, waarin hij eerst de wilsbeschikking van Gerard Pelt uit de doeken deed en vervolgens de doelstelling van de fundatie belichtte. Hij drong er bij de koning op aan hem persoonlijk toestemming te geven voor de verkoop van het perceel. Het archief laat ons hier in de steek.

Roberts kreeg nog een nieuwe tegenslag te voorduren. Op aandringen van de katholieke aalmoezenierskamer gingen burgemeester en wethouders van Utrecht zich met de verkoop bemoeien. Op 3 maart 1843 ontving hij een schrijven van b. en w., waarin tegen de verkoop van het stuk grond geprotesteerd werd. Zij achtten de noodzaak aanwezig een onderzoek in te stellen om te achterhalen waarom de tweede executeurspost niet bezet werd. Helaas, Roberts stierf op 9 maart 1843. Op 16 maart ontvingen b. en w. een notariële acte waarin de benoeming stond van de heren Bosch en Ooms tot nieuwe executeurs van de fundatie Pelt. Op 28 september 1843 werd de verkoop van het perceel een feit. Ruim anderhalve maand later, op 8 november, gingen b. en w. via raadsbesluit akkoord met de verkoop. De katholieke aalmoezenierskamer stemde tenslotte ook maar in met de verkoop.

Er is voor zover mij bekend, geen onroerend goed door de fundatie aangekocht. Meestal nam de fundatie deel in obligaties of werd geld uitgezet tegen hoge rentes. In de 18e eeuw bedroeg de rente op uitstaande obligaties, die varieerden tussen de 500 en 6000 gulden, in de meeste gevallen 2½ à 2¾ procent. Een enkele obligatie kon worden uitgezet tegen 4 procent.

Tot slot nog een opmerking over een achterstallige pachtbetaling. Op 27 januari 1819 werden ,,hovenier Hendrik Verheul en zijne huisvrouw Gijsje van Dijk, wonende buiten de Weerdpoort der stad Utrecht'' per gerecht gesommeerd te betalen aan de executeurs der fundatie een somma van 700 gulden en een rente van 5 procent daarop voor de tijdsduur van 3 jaar. Deze wanbetaling is de enige die ik in de archieven ben tegen gekomen.

We kunnen stellen dat de fundatie Pelt, die overigens nog steeds bestaat, in de 18e en 19e eeuw haar inkomsten steeds meer verkreeg via roerende goederen, dus uit rentes van uitgegeven obligaties en leningen. Onroerende goederen brachten minder batig saldo op, onder meer omdat de vaste lasten zwaar drukten. De heer Roberts had gelijk toen hij stelde dat met de verkoop van een aantal roerende goederen de belangen van de fundatie meer gediend waren, al druiste dat dan in tegen de wilsbeschikking van Gerard Pelt.

Buys Ballotstraat 51 *Niek Boukema*
Utrecht

Archivalia:

Gemeente archief Utrecht:
Inventaris 6: U100 a 025 Protocol van notaris Johan Andreas Becker
Inventaris 23: Het archief van de fundaties Pelt: 10-11 Manuaal van effecten (huizen, hofsteden en landerijen, plechten en obligaties), door Gerardus Pelt aan de Roomsch-katholieke Aalmoezenierskamer der stad Utrecht 1725-1820

Rijksarchief Utrecht
Archiefstukken der fundatie Pelt (niet geïnventariseerd)
- Boedel Pelt, journaal van ontvangsten en uitgaaf
- Extracten uit perceelsgewijze leggers bevattende de gebouwde en ongebouwde eigendommen der nalatenschap van wijlen den Eerwaarde Heer Gerardus Pelt (acte opgesteld 1860)
- De Roomsch Catholijke armen als geïnstitueerde Erffgenaemen van wijlen den heer Gerardus Pelt
- Brief aan den koning
- Schrijvens van Burgemeester + W. van Utrecht en A. J. Roberts.

Literatuur:

Ven. A. J. van der ,,Een Utrechtse familie uit de 17e eeuw'' *Jaarboekje van Oud-Utrecht*, 1960 119-137.
Verhey. H. J. W. *Driehonderd jaar Aalmoezenierszorg, Geschiedenis van de roomsch-katholieke aalmoezenierskamer te Utrecht (1674-1746) en van de oud-roomsch-katholieke aalmoezenierskamer te Utrecht (1746-1974)* Rotterdam 1974.

BOEKENSCHOUW

Janelle Gerritsen, Drift 19 doorgelicht. Utrecht 1984. 56 pagina's, geïllustreerd. ISBN 90-9000615-X. Exemplaren verkrijgbaar, indien voorradig, door ƒ 8,50 over te maken op postgiro 5236715 t.n.v. UVSV/NVVSU, Drift 19 Utrecht, onder vermelding van ,,Drift 19 doorgelicht''.

Ter gelegenheid van het 17e lustrum van de verenigingen UVSV/NVVSU werd het initiatief genomen het huis waar zij nu 54 jaar hun onderkomen vinden, Drift 19, te beschrijven.

Veelal is het eenvoudiger een verhaal te schrijven over de bewoners van het huis dan over de ontwikkelingensgeschiedenis van het huis zelf. Dit is het gevolg van de beperkende omstandigheid dat met beschikbare gegevens gewerkt moet worden. Het ,,uitkleden'' van een huis kan slechts plaatsvinden bij een ingrijpende verbouwing. Ook bij Drift 19 moest met deze beperking rekening gehouden worden. Het grootste deel van het boekje bevat dan ook de bewoners-geschiedenis, op zich al boeiend genoeg.

In 1412 is er sprake van het terrein van Drift 17 en 19 als een klaustraal erf van St Jan. In het einde van de 15e eeuw vindt een splitsing plaats in twee aparte

percelen. Vanaf het begin van de 17e eeuw zijn er wat uitgebreider beschrijvingen van het huis aanwezig in de overdrachtsakten. Het huis werd vanaf die tijd als normaal particulier eigendom opgevat.
In 1624 wordt er gesproken over een ,,groote huijsinge streckende meede met glasen ende glaesraempten''. Met dit soort kleine gegevens wordt ons een glimp van het uiterlijk of van het interieur gegund. Dit is zeker mogelijk wanneer gesproken wordt over ,,'t cleure saije behangsel'' in een voorkamer of de ,,behangsels van goude leeren''. Blijven dit slechts kleine aanwijzingen, in een advertentie voor een openbare verkoping in 1854 is de beschrijving uitgebreider. ,,De Heerehuizinge is voorzien van: eene ruime Vestibule en gang, gestucadoord en met marmeren steenen, spatieuse Zaal, keurig behangen en beschilderd, gelambriseerd en schoorsteen met marmeren Mantel en Kast, drie beneden Kamers, de eene en suite met de Zaal, allen behangen en met Stookplaatsen, twee geplafonneerd en gelambriseerd, Desertkamer, wel ingerigten Keuken; boven twee voorkamers, twee Kabinetjes en Balkonkamer met elkander communicerende, twee Achterkamers en Strijkkamer, allen behangen, geplafonneerd en de meeste met Stookplaatsen, provisie- en dienstboden Kamers, ruime Zolders en Vliering en hetgeen verder tot een Huis van eersten rang behoort''.
Wanneer daarbij nog interieurfoto's uit het begin van onze eeuw gevoegd worden is het mogelijk de lezer in het huis rond te laten lopen. *E. M. K.*

EXCURSIE NAAR DE GEMEENTELIJKE ARCHIEF- EN FOTODIENST

Op 17 januari a.s. om 19.30 uur zal de Gemeentelijke Archief- en Fotodienst, Alexander Numankade 199, zijn deuren openen voor de leden van ,,Oud-Utrecht''. Een diapresentatie gaat vooraf aan een rondgang door het gebouw, waarbij onder deskundige leiding een blik wordt gegund in de verschillende depots, normaal verboden voor het publiek, met hun duizenden bezegelde middeleeuwse oorkonden, de 14e-eeuwse keurboeken, 17e-eeuwse tafelschikkingen, gerechtelijke archieven, liefdesbrieven, vroedschapsresoluties, lesroosters uit 1800, etc., etc. Voorts zal uitgebreid aandacht geschonken kunnen worden aan de afdeling Prentenverzamelingen (foto's, prenten en tekeningen van Utrecht in verleden en heden), de Utrechtse bibliotheek (van postincunabelen tot ,,De Muurkrant''), en de goed geöutilleerde Fotodienst van de Gemeente Utrecht.
Aangezien het aantal deelnemers de 70 niet mag overschrijden, doet u er goed aan zich op tijd op te geven bij Hotel des Pays Bas, onder het bekende motto ,,Wie het eerst komt, het eerst maalt''.

J. A. C. Mathijssen

Agenda

Donderdagavond 17 januari, excursie naar het Gemeente Archief Utrecht, Alexander Numankade 199. Aanvang van de excursie: 19.30 uur, duur van de excursie ca. 1½-2 uur. Voor het verloop van de excursie zie hiernaast.
Wilt u zich i.v.m. de organisatie opgeven bij Hotel des Pays Bas, Janskerkhof 10, Utecht. tel. 030-33 33 21. (max. aantal deelnemers 70).

Dinsdagmiddag 12 februari, excursie naar de fabriek en het museum van Douwe Egberts in Utrecht. Aanvang van de excursie: 14.00 uur. Bijzonderheden over het verloop van de excursie in een volgend nummer.
Wilt u zich ook voor deze excursie opgeven bij Hotel des Pays Bas. (N.B. min. aantal deelnemers 15, max. 50).

maandblad oud-utrecht

57e jaargang - nr. 11 - november 1984

Redactieadres:
Alex. Numankade 199.
3572 KW Utrecht, tel. (030)-71 18 14.

Voorzitter:
U. F. Hylkema, Maliebaan 58,
3581 CT Utrecht, tel. (030)-32 88 66.

Secretaris:
C. H. Staal, Hasebroekstraat 48,
3532 GM Utrecht, tel. (030)-93 46 57.

Penningmeester:
H. J. Jurriëns, Cicerolaan 10,
3584 AK Utrecht, girorekening 575520.

Ledenadministratie:
Mw. M. Uittenbogaard-van Terwisga,
Titus Brandsmalaan 17, 3451 ZX Vleuten,
tel. (03407)-19 86.

Redactie:
E. M. Kylstra, Wolter Heukelslaan 71,
3581 SV Utrecht, tel. (030) 51 29 40.
G. J. Röhner, Obbinklaan 18,
3571 NG Utrecht, tel. (030)-71 50 02.
A. H. M. van Schaik, Ev. Meijsterlaan 87,
3533 CL Utrecht, tel. (030)-93 92 07.
C. H. Staal, Hasebroekstraat 48,
3532 GM Utrecht, tel. (030)-93 46 57.

DE HUISHOUDSCHOLEN PUNTENBURG EN ZUILENBURG TE UTRECHT, 1895-1982[1])

De oprichting

De Engelse televisieserie ,,Upstairs, Downstairs'' gaf een aardig beeld van de taakverdeling in het huishouden van een ,,middle class'' familie in de 19de eeuw. ,,Upstairs'', verpersoonlijkt door Mevrouw, stak geen vinger uit, maar gaf opdrachten aan ,,Downstairs'', de huishoudster en butler, die met de rest van het personeel het huishouden draaiende hielden. Bij het personeel was eveneens een hiërarchie te bespeuren. Op hun beurt gaven de huishoudster en de butler opdrachten aan de dienstboden, keukenmeiden en ander personeel. Onder het huishoudelijk personeel was niet alleen een hiërarchie, maar ieder had bovendien haar of zijn specialisme. De keukenmeid en de dienstbode hadden ieder een afgebakende taak. Tegen het einde van de 19de eeuw werd hier in Nederland dan ook de behoefte gevoeld om dienstboden ,,all round'' op te leiden en haar mevrouwen, die vaak van toeten noch blazen wisten, enigszins met het huishouden vertrouwd te maken. Behalve deze twee groepen vrouwen was door de industriële revolutie een derde categorie ontstaan: vrouwen die in fabrieken of bedrijven haar dagelijks brood verdienden. Deze vrouwen waren tegen de tijd – en dat was dan vaak al heel vroeg – dat zij trouwden nauwelijks in staat om te koken of ander huishoudelijk werk te doen. Want dat was haar niet geleerd.

Om aan al deze bezwaren tegemoet te komen, waren in diverse plaatsen in Nederland huishoudscholen uit de grond geschoten. In Den Haag was dit het geval in 1888; Amsterdam en Rotterdam volgden in 1891[2]). Pas in 1895 was Utrecht aan de beurt. Zoals overal elders was dit geen initiatief van de overheid, maar van een particulier. De initiatiefnemer in Utrecht was de heer M.A. van Beuningen. Hij trommelde mensen bij elkaar om hen voor zijn idee warm te maken. Er kwam een Vereniging de Utrechtsche Huishoudschool, waarvan de statuten op 12 september 1895 koninklijk werden goedgekeurd[3]). Het bestuur van de Vereniging werd gevormd door zeven personen, met de heer Van Beuningen als voorzitter. Dat bleef hij tot zijn dood in 1908.

In een prospectus van 1895[4]) staat omschreven wat de Vereniging de Utrechtsche Huishoudschool voor ogen had:

''1. meisjes uit den arbeidersstand, die de lagere school verlaten hebben, te vormen tot degelijke dienstboden en huisvrouwen;
2. dienstboden te leeren koken, strijken en de wasch behandelen;
3. vrouwen en meisjes uit de volksklasse te leeren de volkskeuken op de eenvoudigste wijze te bereiden, overeenkomstig de middelen onder haar bereik;
4. aan jonge dames de gelegenheid te verschaffen, zich te bekwamen in de theoretische en practische kookkunst, als mede in die aanverwante vakken, waarvan de kennis voor iedere huisvrouw van belang is''.

De leerlingen zouden vanzelf wel komen. Maar eerst moest nog een onderdak voor het geven van onderwijs worden gezocht. De keuze van het bestuur viel op het pand Plompetorengracht 14[5]).

Voor de aankoop en de inrichting ging het bestuur vervolgens een lening van *f* 17.000,– aan. Op 15 november 1895 was het dan zover dat de school in aanwezigheid van lokale notabelen plechtig geopend kon worden. Pas drie dagen later gingen de deuren voor de leerlingen open. Zij werden daar opgewacht door een directrice en vijf leraressen, die vrij snel door het bestuur waren benoemd en die les gaven in: koken, nuttige handwerken, naaien, ,,het behandelen van den wasch'' en herhalingsonderwijs. Het was de taak van de directrice om in een daarvoor bestemd register aantekening te houden van de 209 leerlingen, die de school al in het eerste cursusjaar 1895/96 binnen haar poorten had. Bovendien was de directrice volgens de instructie[6]) verplicht intern – dus in de school – te wonen. De school had ook een internaat voor maximaal 16 meisjes. Overigens verdween het internaat in 1921 om in 1957 weer te worden heropend en in 1971 definitief te verdwijnen. In 1921 had men de ruimte nodig voor leslokalen en in 1971 was er sprake van onderbezetting.

Het bestuur

,,Het bestuur vertegenwoordigt de vereeniging en voert het beheer''[7]). Dat schreven de statuten van 1895 voor en zo bleef het tot 1982. Het bestuur werd in 1922 met twee vertegenwoordigers van de gemeenteraad tot negen uitgebreid. In 1957 kwam er nogmaals twee man versterking bij, zodat het er elf werden. Dit hield verband met de plannen voor de oprichting van een tweede school, die zou uitgroeien tot de Zuilenburgschool. Omdat door de toename van het aantal leerlingen het geheel tamelijk onoverzichtelijk werd, kwam er zelfs – vanaf 1958 – een dagelijks bestuur, dat weliswaar wekelijks vergaderde. Maar in de beginfase van de school moet het nogal gemoedelijk zijn toegegaan. De school trok toen ook de aandacht van de Koningin-Moeder Emma, die de school tweemaal met een bezoek vereerde[8]). Zij liet zich dan door de voorzitter rondleiden en streek na afloop in de ontvangkamer neer om daar een kop bouillon te gebruiken.

In de begintijd was het voor particulieren mogelijk om warme maaltijden van de huishoudschool te krijgen. Dat gebeurde dan tegen een vergoeding die ver beneden die van de plaatselijke ,,kokerijen'' lag. Dit leidde tot gekrakeel in de plaatselijke kranten en zelfs tot een bespreking in de gemeenteraad. De heer Van

Wasles in 1895
G.A.U. Top. Atlas
(neg.nr. C 23.322)

Beuningen, die ook gemeenteraadslid was, verdedigde manmoedig het standpunt van de huishoudschool. ,,'t Liep dan ook met een sissert af, natuurlijk, zoals met alle zaken in den Raad, waarbij de groote heren aan 't laadje zitten, en waarvan de burgerij de dupe is''[9].

Vanaf het begin had het bestuur zich ingespannen om van overheidswege een subsidie los te krijgen. De gemeente kwam in 1899 als eerste over de brug met jaarlijks *f* 1.500,–. Rijk en provincie volgden in 1901 met respectievelijk *f* 2.500,– en *f* 1.000,–. Wel werd er o.a. de voorwaarde aan verbonden dat voortaan ook onderwijs aan fabrieksmeisjes werd gegeven. Daarom werd de naam van de school vanaf 25 februari 1902 gewijzigd in: ,,De Utrechtsche Industrie- en Huishoudschool''.

Het personeel

Achtereenvolgens vier directrices en twee directeuren hebben aan het hoofd van de school gestaan, te weten de dames E.A. Westendorp (1895-1919), G.N. Bader (1919-1928), N.C.A. van Dobben (1929-1950) en A. Kingma (1950-1969) en de heren G.J. Sleeuwenhoek (1969-1981) en A.M.J. Kouwer (1981-1982).

Tijdens het bewind van mejuffrouw Van Dobben kreeg de school een nieuw gebouw aan de Laan van Puntenburg en kreeg het tevens de moeilijke oorlogsjaren 1940-1945 te verwerken, waarover later meer. Een groot aantal dames en heren heeft aan de huishoudschool onderwezen gedurende de meer dan 85 jaar van haar bestaan. En dan vaak ook nog in lang dienstverband. Voorbeelden daarvan zijn de dames A.W. Schuckink Kool (1923-1966) en J. Kuiper (1924-1966). Eerstgenoemde was bovendien sinds 1957 adjunct-directrice. Met een 36-jarige dienstperiode volgen dan de dames A. Broertjes (1921-1957, waarvan de jaren 1928-1956 als onder-directrice) en M.E. de Holl (1898-1934). Laatstgenoemde had enige landelijke bekendheid door haar voordrachten over de verbetering van volksvoeding. Vooral in de jaren 1914-1918 had ze veel succes met haar lezingen over het gaarmaken van sobere maaltijden in hooikisten.

Het onderwijs

Het was mogelijk om overdag of 's avonds een cursus te volgen. De avond was bestemd voor meisjes die overdag een betrekking hadden. In de begintijd was er duidelijk sprake van klasseonderscheid[10]. Afzonderlijk werd lesgegeven aan dienstboden, vrouwen uit de volksklasse, jonge dames, getrouwde dames en.... ,,minder gefortuneerde dames''!!

Naarmate men hoger op de maatschappelijke ladder stond, betaalde men meer cursusgeld. Maandelijks betaalden dienstboden *f* 2,50, minder gefortuneerde dames *f* 6,25 en gefortuneerde dames *f* 10,–.

Op 1 november 1897 werden voor de eerste keer getuigschriften uitgereikt aan meisjes, die de tweejarige cursus voor dienstbode gevolgd hadden. Het waren er zes, niet ouder dan 14 jaar. Zij waren echter te jong om in ,,zoogenaamde groote diensten te gaan''. Vandaar het snelle besluit van het bestuur om de cursus te verlengen tot een driejarige. Omstreeks 1902 was het mogelijk om één van de volgende akten met onderwijsbevoegdheden te halen: nuttige handwerken, fraaie handwerken, kinderverzorging of kook- en huishoudkunde.

De wet op het Nijverheidsonderwijs van 1919 bracht enige wijziging in de opleidingen[11]. Voor die van lerares koken en lerares naaldvakken werden nu voortaan staatsakten verleend. De opleiding tot dienstbode verdween en werd omgezet in een cursus huishoudelijke en naaldvakken. Het was echter geen beroepsopleiding. Verder was het mogelijk om huishoudkundige, kinderverzorgster of huis- en kostuumnaaister te worden.

Vanaf 1926 werden de leraresopleidingen voor de akten N VIII en N XVIII (koken en voedingsleer) uitgebreid met de akte N VII (huishoudkunde en wasbehandeling). Ook werd nu de eis gesteld dat de aanstaande kinderjuffrouw en huishoudster buiten

Kookles in 1895
G.A.U. Top. Atlas
(neg.nr. C 23.309)

school enige praktische ervaring opdeden. Dat stond los van de verplichting de huishoudster van de school één week te assisteren.

Huishoudkundigen kregen vanaf 1948 een extra-aantekening op het diploma, als zij een half jaar of langer in inrichtingen hadden gewerkt. Toekomstige leraressen Na (naaldvakken) moesten vanaf 1948 enige weken ervaring in een confectiefabriek of -atelier opdoen. Sinds 1949 hadden de akten N VII en N VIII eerst een gemeenschappelijke opleiding, waarna in het derde jaar de specialisatie volgde.
Omdat bleek dat heel wat meisjes na het volgen van de primaire opleiding een werkkring als verkoopster zochten, werd – in 1958 – aan een behoefte voorzien door een éénjarige cursus voor leerlingverkoopster in te voeren.
De oriëntatieklas, die bestemd was voor meisjes die 3 klassen van de middelbare school of 4 klassen van de U.L.O. hadden gevolgd, kwam in 1962.
De op 14 februari 1963 goedgekeurde wet op het Voortgezet Lager Onderwijs, die in de wandeling de Mammoetwet werd genoemd, trad in 1968 in werking. Misschien vooruitlopend op de belangrijke veranderingen die deze wet in petto had, werd de naam van de school per 1 augustus 1968 gewijzigd in ,,Scholengemeenschap Puntenburg''.
In 1969 was er, zoals op zoveel scholen in die tijd, sprake van enige onrust. Leerlingen en docenten eisten inspraak, medezeggenschap en medeverantwoordelijkheid. Twee jaar later scheen het getij te keren en de onrust te verdwijnen.
De huishoudschool kende 12 volledige dagopleidingen. Misschien is het aardig om ze allemaal op te sommen: 2-jarige primaire opleiding; 3-jarige opleiding L.H.N.O.; 1-jarige opleiding assistente A; 1-jarige opleiding assitente H; 1-jarige opleiding leerlingverkoopster; opleiding leidster in koloniehuizen; 2-jarige opleiding kinderverzorging; oriëntatieklas; vormingsklas differentiatie A; vormingsklas differentiatie V; opleiding lerares Na (naaldvakken) en opleiding lerares N XII (huishoudelijke vakken).
Landelijk nam de belangstelling voor beide laatstgenoemde opleidingen af. Vanaf 1974 mochten geen nieuwe studenten voor de leraresopleidingen worden ingeschreven. De meisjes die in 1973 met de opleiding Na begonnen waren, stapten in 1974 over op de pas gecreëerde opleiding Textiele werkvormen, die door de Stichting Opleiding Leraren (S.O.L.) in het leven was geroepen. In 1979 vond in de Puntenburgschool voor de laatste keer het staatsexamen voor de akte N XIII plaats. Beide kandidaten slaagden.
In de jaren zeventig was er sprake van een tendens de huishoudscholen ,,oude stijl'' te laten opgaan in andere vormen van beroepsonderwijs. Ook Puntenburg ontkwam hier niet aan. Het in oktober 1979 genomen principebesluit werd op 1 augustus 1981 in een definitief besluit omgezet. Op die datum kwam de fusie tot stand tussen de drie scholen ,,De Vaart'' (de Stichting Middelbaar Sociaal Pedagogisch Onderwijs Utrecht), ,,C.M. van Dijkschool'' (de Stichting Apothekers Assistenten Opleiding en andere beroepen van Algemene Gezondheidszorg) en ,,Puntenburg'' (de Vereniging tot bevordering van Algemeen Voortgezet Onderwijs en Beroepsonderwijs). Sindsdien is de school aan de Laan van Puntenburg 2 een onderdeel van de Stichtse Scholengemeenschap, althans voor wat betreft het Middelbaar Beroeps Onderwijs (M.B.O.). Het Lager Handels en Nijverheids Onderwijs (L.H.N.O.) ging met de vestiging van een nieuwe L.B.O.-scholengemeenschap in Nieuwegein per 1 augustus 1982 naar die plaats over.

Het avondnijverheidsonderwijs
Het avondnijverheidsonderwijs was jarenlang een paradepaardje. In 1924 op verzoek van de gemeente begonnen, was deze vorm van onderwijs bedoeld voor meisjes die de 2-jarige vervolgcursus van het Voortgezet onderwijs gevolgd hadden. Gedurende het eerste leerjaar bestond de lesstof uit: linnennaaien, koken, kinderverzorging en zingen. In het tweede jaar werd linnennaaien vervangen door kostuumnaaien.

De bustocht t.g.v. het 40-jarig bestaan in 1935
G.A.U. Top. Atlas (neg.nr. C 23.318)

Toen in 1926 74 meisjes een getuigschrift ontvingen, kregen 35 van haar bovendien een zilveren vingerhoed, omdat zij voor vlijt en gedrag gemiddeld een 8 hadden.
Vanaf 1 oktober 1933 kwam het avondnijverheidsonderwijs geheel onder verantwoordelijkheid van de Vereniging de Utrechtsche Industrie- en Huishoudschool. De lessen werden in diverse openbare lagere scholen gegeven. De kooklessen en de wasbehandeling vonden aanvankelijk plaats in de gemeenteschool aan de Plompetorengracht en vanaf 1938 in de gemeenteschool Boorstraat 107. In datzelfde jaar telde het avondnijverheidsonderwijs circa 500 cursisten. Maar in de oorlogsjaren liep dit aantal schrikbarend terug. In de eerste helft van 1944 waren er slechts 46 belangstellenden. De verduisteringsvoorschriften zorgden ervoor dat de lessen 's avonds gestaakt moesten worden. De uitwijkmogelijkheid naar de middag was geen succes. Het aantal leerlingen daalde zienderogen.
Pas in 1955 kwam het avondnijverheidsonderwijs weer tot enige bloei: in dat jaar waren er 212 cursisten. Maar het was duidelijk dat het vooroorlogse aantal leerlingen nooit meer bereikt zou worden. Veel verzuim was er in de tijd rond de uitverkoop, Sinterklaas en Kerstmis. Dat kwam omdat de meisjes dan veel overwerk in de winkels deden.
Vanaf 1966 werd het avondnijverheidsonderwijs door 14 docenten gegeven op het Janskerkhof 4a en in de 19 lokalen aan de Boorstraat 107. Hier kwam een einde aan toen de gemeente m.i.v. 1 augustus 1975 de subsidie stopzette. Het laatste jaar volgden nog maar 104 meisjes deze vorm van onderwijs. ,,Hiermee eindigde een uniek avondonderwijs, dat meer dan 40 jaar vele jongeren in Utrecht een dienst heeft bewezen''[13]).

De leerlingen

Onderwijs zonder leerlingen is niet mogelijk. Daarom in het kort iets over hen. Telde de school in 1895/1896 nog 209 leerlingen, in 1903 waren het er al 533. Het absolute vooroorlogse record was 1587 in 1926[12]). In 1969 waren op Puntenburg en Zuilenburg 714 dagcursisten.
Ter bevordering van de algemene ontwikkeling werden de leerlingen reeds vanaf circa 1910 in fabrieken en andere nuttige instellingen rondgeleid. Op school werden regelmatig lezingen gehouden door gasten zoals in de begintijd door de Utrechtse brandweercommandant of vertegenwoordigers van de slaoliefabriek in Delft en de Maggifabriek te Amsterdam. De jaarlijks tot 1916 gehouden tentoonstellingen van door leerlingen vervaardigde produkten werden druk bezocht. Nogal lachwekkend doet de cursus ,,telefoneren'' aan, die in de jaren dertig met veel succes aan de meisjes werd gegeven. Men ging in het onderwijs met de techniek mee. Dat blijkt ook uit de invoering van gestencilde lessen in 1930, zodat het tijdrovende dicteren verviel. De diverse jubilea die de school mocht beleven, werden door de leerlingen uitbundig meegevierd. In 1935, bij het 40-jarig jubileum, was voor de leerlingen het ,,buitenfeest'' een aantrekkelijk onderdeel.
Heel wat ,,touringcars'' moesten er aan te pas komen om de leerlingen via een omweg over Arnhem naar Lunteren te vervoeren. In de openlucht brachten de jongere leerlingen een bloemencantate en voerden de oudere leerlingen een revue op.
In de oorlogsjaren was er een groot verzuim onder de leerlingen. Als oorzaken worden genoemd: gebrek aan schoeisel, slechte of geen treinverbindingen en tenslotte difterie. De meisjes moesten in die jaren ook vaak thuis bijspringen of op jacht naar distributiebonnen of levensmiddelen gaan. De ,,warme hap'' voor tussen de middag die vanaf 1942 gewoonte werd, was voor vele leerlingen een extra-bijvoeding en dus geen overbodige luxe.
Na 1945 kwam het schoolleven weer geleidelijk op gang. Er kwamen weer excursies naar fabrieken en tentoonstellingen. Het belang van schouwburgbezoeken en jeugdconcerten werd ingezien. Ook aan sport werd meer dan voorheen de nodige aandacht

besteed. Vanaf de zestiger jaren namen de meisjes aan handbal- en volleybaltoernooien deel. In 1966 werd het schoolzwemmen ingevoerd.
De contacten met de docenten werden intenser en minder formeel. De jaarlijkse schoolreisjes, feestavonden en vooral de viering van Sinterklaas waren goede gelegenheden om de onderlinge contacten te verstevigen.
Af en toe vielen er aardige successen te melden. In 1977 zagen leerlingen van de vormingsklas kans om op de ,,huishoudscholendag'' – georganiseerd door het Slagersvakbedrijf – voor de derde keer de wisselbeker te winnen. De wisselbeker bleef daardoor definitief in bezit van de Puntenburgschool.

De huisvesting

Al heel gauw bleek het in 1895 gekochte pand aan de Plompetorengracht 14 te klein. Daarom zocht het bestuur naar een ruimere behuizing en kocht het in 1901 het pand Nieuwegracht 135. Op 24 april 1902 werd dit officieel in gebruik genomen. Maar het aantal leerlingen bleef toestromen, zodat in 1906 maar liefst 7 leslokalen achter Nieuwegracht 135 werden bijgebouwd. De elektrische verlichting kwam pas in 1918, ,,zoodat wij zonder zorg voor nijpende gasrantsoenering den winter konden ingaan''[14]).
Vervolgens ging het jaren goed, totdat – vanaf 1934 – geconstateerd werd dat het gebouw aan de Nieuwegracht ondoelmatig, oud en te duur in onderhoud was. Het regende nu klachten. In 1935 barstte de schoorsteen en sprongen de waterleidingbuizen. De school groeide dus letterlijk en figuurlijk uit haar jasje. De problemen werden opgelost toen op 5 maart 1937 toestemming verleend werd om het perceel aan de Laan van Puntenburg te kopen voor de bouw van een nieuwe school. De ministeriële goedkeuring van 8 juni 1939 zette het sein op groen om met de bouw – naar een ontwerp van ir. H.F. Mertens – te beginnen. De mobilisatie was er natuurlijk debet aan dat het gebouw aan de Laan van Puntenburg 2 pas in september 1941 in gebruik genomen kon worden. Het telde 34 lokalen, die volgens het jaarverslag van 1944 door één werkster werden schoongehouden. Hoe modern het gebouw ook was, men had niet gedacht aan een gymnastieklokaal. Dat zou pas 20 jaar later komen. Maar verder was het een ideale ruimte, zonnig en licht. Toch pakten zich donkere wolken samen boven de splinternieuwe aanwinst. Eind januari 1943 werd het bevel gegeven het gebouw binnen drie dagen te verlaten en te ontruimen. Iedereen hielp met inpakken en overal stonden kisten. Maar nog voor het ultimatum afliep, werd de vordering ingetrokken. Bombardementen, die gericht waren op het nabijgelegen station en de spoorlijnen, hebben de school niet ongeschonden gelaten. In deze angstige en onzekere jaren moest de ruimte tot overmaat van ramp gedeeld worden met de R.K.-huishoudschool, van wie het gebouw in 1942 wél gevorderd was. Omdat de school gevaarlijk dicht bij het station lag, overwoog de gemeente tot sluiting over te gaan. Dit gebeurde uiteindelijk in september 1944. Maar wel om een heel andere reden: er was gebrek aan gas en elektriciteit. Ziekte en angst voor bombardementen waren er oorzaak van dat de school in de jaren 1943 en 1944 toch al niet zo trouw door de leerlingen werd bezocht.
Over het gebouw in de naoorlogse jaren valt niet veel meer te melden dan dat het gymnastieklokaal op 1 december 1962 in gebruik werd genomen, dat er een bibliotheek en een overblijflokaal werden gebouwd en dat de beide leskeukens in 1968, naar een ontwerp van ir. H.F. Mertens, werden gemoderniseerd.

De scholen in De Bilt en Loenen aan de Vecht

Respectievelijk op 1 oktober 1921 en 1 mei 1923 werden de dependances van de Utrechtsche Industrie- en Huishoudschool in de Bilt en Loenen aan de Vecht geopend. De nauwe banden met de school in Utrecht werden op 5 augustus 1952 verbroken door het goedkeuren bij K.B. van de statuten van de ,,Vereniging tot oprichting en instandhouding van de Industrie- en Huishoudschool voor meisjes in De Bilt'' en van de ,,Vereniging de Loenense Nijverheidsschool voor meisjes voor Loenen en omstreken''. Met terugwerkende kracht, vanaf 1 januari 1952, waren beide scholen onafhankelijk geworden en kregen zij een eigen bestuur. In 1928 was het aantal leerlingen in De Bilt en Loenen aan de Vecht respectievelijk 158 en 151. De leerkrachten kwamen van de Utrechtse school. Aanvankelijk waren er huisvestingsproblemen. Daar kwam een einde aan doordat de afdeling De Bilt op 20 december 1927 definitief de beschikking over het huis van het hoofd van de Openbare Lagere School aldaar kreeg. Voor Loenen aan de Vecht was het nog gunstiger, omdat daar op 23 september 1931 een voor die tijd modern splinternieuw schoolgebouw betrokken kon worden. De school in De Bilt kreeg in 1938 gebiedsuitbreiding, toen een gedeelte van de Lagere School in de Tuinstraat na verbouwing in gebruik genomen kon worden.
Ook voor de afdelingen De Bilt en Loenen aan de Vecht waren de oorlogsjaren allesbehalve gemakkelijk en werd in september 1944 het onderwijs stopgezet. Toen de lessen in 1945 hervat konden worden, bleek de inventaris van de school in De Bilt verdwenen of grondig beschadigd te zijn.

De 2e Utrechtsche Industrie- en Huishoudschool Zuilenburg

Het aantal meisjes dat een primaire opleiding wilde volgen, nam in de jaren vijftig zo'n hoge vlucht, dat de vestiging van een 2e Utrechtsche Industrie- en Huishoudschool het overwegen waard was. De school zou dan in het noordelijk stadsdeel moeten komen. De gemeente Utrecht bood de helpende hand door 5 lokalen op de 2de verdieping van het schoolgebouw Ondiep 63 per 7 januari 1957 aan het bestuur van de Utrechtsche Industrie- en Huishoudschool te verhuren. Zodoende kon op 1 augustus 1957 de 2e huishoudschool aan Ondiep 63 van start gaan met 148 meisjes, die hier de mogelijkheid hadden om primaire opleidingen I en II te volgen.
Mejuffrouw P.C. Bezemer werd tot directrice benoemd. Zij kreeg tevens de supervisie over het avondnijverheidsonderwijs. Ondanks haar leuke ini-

tiatieven , zoals het organiseren van 9 ,,ontvangstavonden'', trok het bestuur van de Utrechtsche Industrie- en Huishoudschool reeds een jaar later de supervisie over het avondnijverheidsonderwijs naar zich terug.
Het eerste jaar van haar bestaan kende de 2e huishoudschool wel enige problemen, zoals het gemis van een conciërge en het feit dat de ruimte met een andere school gedeeld moest worden. In augustus 1958 werd echter een conciërge aangesteld. Voor het huisvestingsprobleem kwam een oplossing, toen het Ministerie van Onderwijs in mei 1964 de bouw van een nieuwe school goedkeurde. In september 1966 kon de nieuwe 2de school, die Zuilenburg werd genoemd, betrokken worden. De leerlingen hielpen bij de verhuizing van Ondiep naar de Huis te Zuylenlaan. Met draaiorgels en spandoeken werd deze gezellige onderneming afgesloten. De officiële opening door burgemeester Jhr. mr. C.J.A. de Ranitz volgde pas op 20 februari 1968. Natuurlijk werden de leerlingen bij deze gebeurtenis en de vele aktiviteiten eromheen betrokken. Het hoogtepunt was een ontvangst van bejaarden, die op een feestelijke maaltijd werden onthaald.
Overigens was de opleiding voor bejaardenhelpster, in 1964 van start gegaan, een jaar later stopgezet. Er was te weinig animo voor. Meer succes had de in september 1967 gestarte opleiding ,,Dameskapster volgens leerlingenstelsel''. Deze opleiding kan zich tot 1979 handhaven. Aanvankelijk werden de praktijklessen in een lokaal van de kappersvakschool gegeven en pas vanaf 1976 op eigen terrein, in een lokaal met gloednieuwe inventaris.
In 1969 volgden 209 meisjes de dagcursussen, 88 meisjes de opleiding van de Stichting vakopleiding in het kappersbedrijf en 38 meisjes de avondcursus naaldvakken. De dagcursussen waren: 2-jarige primaire opleiding, 3-jarige opleiding L.H.N.O., 1-jarige opleiding assistente H, 1-jarige opleiding assistente N en de opleiding dameskappen van het leerlingstelsel. Zoals ook bij Puntenburg het geval was, waren er regelmatig contactavonden voor bestuur en docenten. De leerlingen achtte men niet rijp genoeg voor een leerlingenraad. Dat in tegenstelling met Puntenburg. De directrice mejuffrouw Bezemer had het zeer druk met het les- en leidinggeven. Door de benoeming op respectievelijk 1 augustus 1967 en 19 april 1971 van een adjunct-directrice en een huishoudster werd zij gedeeltelijk van haar taak ontlast. Er werd geëxperimenteerd met een combinatieklas, bestaande uit eigen leerlingen en leerlingen van de ir. Bardetschool. Na drie jaar, in 1975, werd het experiment stopgezet. De vier opleidingen die in Zuilenburg in 1972 gevolgd konden worden, waren: 3-jarige opleiding L.H.N.O., 3-jarige opleiding I.H.N.O., 2-jarige primaire opleiding dameskappen en 2-jarige voortgezette opleiding dameskappen. L.H.N.O. en I.H.N.O. werden vanaf 1974 vierjarig. In hetzelfde jaar werd over de baldadigheid van de omwonende jeugd geklaagd. Met luchtdrukpistolen werden ruiten kapot geschoten. Ook was er twee keer ingebroken, waarbij de hele audiovisuele apparatuur gestolen was.

Begin 1978 werd met toestemming van het ministerie van Onderwijs het waslokaal verbouwd tot natuurkundelokaal. Tevens werd geconstateerd dat de bij de bouw in het plafond gegoten spaanplaten loslieten. Natuurlijk werd dit ijlings verholpen.
In augustus 1978 trok mejuffrouw Bezemer zich om gezondheidsredenen als directrice van Zuilenburg terug. De heer W. van den Kasteelen werd haar opvolger. Opdat de nieuwe leerlingen elkaar, de overige leerlingen en de docenten leerden kennen, werd een ,,Kennismakingshappening'' georganiseerd, die ook wel de ,,24 uur van Zuilenburg'' genoemd werd. Er werd zelfs in school overnacht.
Ook de school Zuilenburg ontkwam niet aan samenwerking met andere scholen. In 1980 vonden daarom onderhandelingen plaats met de gemeente Maarssen en het bestuur van de Centrale Technische School Vechtstreek te Breukelen om in Maarssenbroek een onderbouw L.T.O./L.H.N.O./M.A.V.O te starten.
Vanaf 1 augustus 1982 viel de school Zuilenburg niet meer onder toezicht van het bestuur van de Vereniging tot bevordering van algemeen voortgezet onderwijs en beroepsonderwijs gevestigd te Utrecht, maar kwam ook zij onder een ander bevoegd gezag.

Officieel werd de Vereniging tot bevordering van algemeen voortgezet onderwijs en beroepsonderwijs gevestigd te Utrecht (de Vereniging de Utrechtsche Industrie- en Huishoudschool) pas op 1 januari 1984 opgeheven. Het bestuur had eigenlijk haar zeggenschap verloren doordat de scholen Puntenburg en Zuilenburg al per 1 augustus 1982 waren ontkoppeld en samengegaan met andere scholengemeenschappen. Wat in 1895 als een huishoudschool begonnen was, had nu opgehouden te bestaan.
Het archief van de school werd daarom aan de gemeentelijke archiefdienst overgedragen, waar het in 1984 geïnventariseerd werd. Vandaar dit verhaal.

Gem. Archiefdienst Utrecht *A.B.R. du Croo de Vries*

Noten:

1. De gegevens voor dit artikel zijn voornamelijk ontleend aan de jaarverslagen van de huishoudschool over 1895-1981, de *inventaris nummers 48-51 van het archief van de huishoudscholen Puntenburg en Zuilenburg te Utrecht*.
2. Inv.nrs. 135-137.
3. Inv.nr. 58.
4. Inv.nr. 144.
5. Inv.nr. 73.
6. Inv.nr. 59.
7. Inv.nr. 58.
8. 6 oktober 1904 en 12 september 1907.
9. ,,De Controleur'', maart 1896, inv.nr. 145.
10. Inv.nr. 144.
11. Inv.nr. 143.
12. Het jaarverslag over 1935, inv.nr. 49, geeft een overzicht van het leerlingenaantal van 1895-1934.
13. Jaarverslag over 1975, inv.nr. 51.
14. Jaarverslag over 1918, inv.nr. 49.

WITTEVROUWENSTRAAT NO 42

Wittevrouwenstraat 42 is van oorsprong een pand uit de veertiende eeuw. Een pand, waaraan in de loop der tijden zoveel is veranderd, dat sporen van de oorspronkelijke gedaante nauwelijks zijn terug te vinden. Wie kent het niet als het hoekpand van de steeg naast het politiebureau Wittevrouwenbrug? Nu staat het na een bewogen leven op het voorstel tot aanvulling van de Rijksmonumentenlijst als een ,,markant hoekpand van drie bouwlagen met een kap loodrecht op de straat; datering eerste helft van de 18e eeuw''. Dat is niet helemaal juist, want het is veel ouder. Al aan het eind van de veertiende eeuw stond het stevig op zijn fundamenten en vormde één geheel met wat nu het buurpand no 40 is. Het was toen een pand van één bouwlaag, nog geen zes meter diep en met een kap evenwijdig aan de straat.

Rond 1650 wordt het afgebeeld als een pand met twee bouwlagen, met een dubbele kap die nu loodrecht op de straat staat. Nog wel één pand, maar met een dubbele kap die er de oorzaak van is geweest, dat de beide bouwlagen daaronder werden opgesplitst in wat nu de nrs 40 en 42 heten. Ook in de achter het pand liggende tuin is die splitsing doorgevoerd door het aanbrengen van een tuinmuur, deels over de in die tuin liggende beerput heen.

Het laat zich raden wat er in de loop van de tijd op die splitsing is gevolgd. Kan het niet langer in de breedte worden gezocht, dan maar in de hoogte en de diepte. De nrs 40 en 42 tellen nu beide drie bouwlagen met zolder en zijn naar achteren toe herhaaldelijk uitgebreid.
Wat als een eenvoudig tuinmuurtje is neergezet, blijkt later te worden gebruikt als een volwaardige scheidingsmuur, waarop nota bene nog twee verdiepingen worden neergezet.

In de 17e en 18e eeuw wordt de buurt langs de Wittevrouwenstraat volgebouwd en kennelijk haast men zich om naar achteren toe zoveel mogelijk ,,gebied'' bij het pand te betrekken.

Een uitbouw was ook wel mogelijk, omdat de steeg naast de politiepost Wittevrouwenbrug van oudsher deel uitmaakte van de voormalige ,,Stadssteeg'' die vanaf de Wittevrouwenpoort, langs het gebied van de Wittevrouwenabdij achter de stadswal liep.
Sinds de bouw van de Willemskazerne in 1824 liep deze steeg dood, terwijl de opvallende hoekligging van Wittevrouwenstraat 42 in 1858 gecamoufleerd werd door de bouw van het commiezenhuis Wittevrouwenstraat 44, na afbraak van de Wittevrouwenpoort. Nu is dit bouwwerk als politiepost in gebruik. Ook de kazerne heeft nogal wat invloed gehad op de veranderingen aan het pand Wittevrouwenstraat 42. Op 19 maart 1861 wordt een bouwplan goedgekeurd, voor het optrekken van een aantal muren, deel

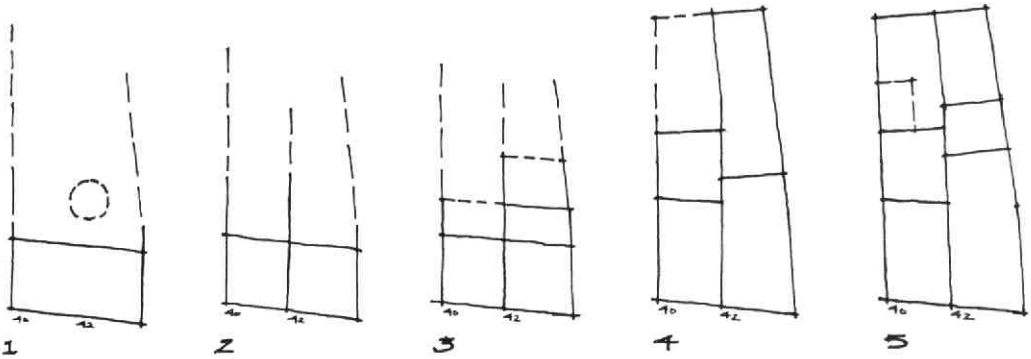

1
- *no. 40-42 één geheel*
- *hoogte 1 bouwlaag met kap*
- *14e- 15e eeuw*

2
- *splitsing in 40-42*
- *tuinmuur over achtererf*
- *datering onbekend*

3
- *no. 42 naar achteren uitgebreid*
- *wellicht ook achterhuizen bij beiden*
- *uitbreiding in de hoogte*
- *datering onbekend*

4
- *2e uitbreiding no. 42*
- *16e 17e eeuw*

5
- *totstandkoming huidige vorm/indeling no. 42 met voor-/achterhuis*
- *17e-18e eeuw*

tekening: C. J. M. Rampart

Gezicht op de voorgevels van de huizen aan de Wittevrouwenstraat met nr. 42 op de voorgrond. Foto: Top. Atlas G.A.U.

uitmakende van de ,,Grutterij'' gelegen tussen de kazerne en het pand Wittevrouwenstraat 42. Het achterste gedeelte van het pand Wittevrouwenstraat 42 is dan als paardenstal in gebruik. In het voorgedeelte zit een café. Voor hoe lang is niet bekend.
Als opvolger van de ,,Grutterij'' en paardenstal, vinden we een binnenplaats met achterhuisje. Dat blijft zo totdat de gemeente Utrecht in februari 1984 een inventarisatie van het pand maakt. Het pand zal worden overgedragen aan de huidige gebruikers en daarvoor is het wenselijk de balans eens grondig op te maken.

De voorgevel is drie traveeën breed en draagt boven de tweede verdieping een kroonlijst met vier forse, rijk gesneden consoles die onder het fries uitkomen. De gevel wordt verder verlevendigd door kleurverschillen: in de strekken boven de vensters en langs de rechterhoek van de gevel is alternerend een steen donkerder van kleur.
Het zadeldak met voorschild rust op vijf grenen spanten met C-vormige telmerken die met de guts zijn ingeslagen. De nummering loopt van 1 t/m 10, rechts oneven links even nummers. Merkwaardigerwijs wordt ook na nummer 5 op dezelfde wijze doorgeteld zodat het laatste nummer met een hele reeks C's aangegeven is (en daar is er dan ook één vergeten). De spantbenen en spantbalken dragen de telmerken, de korbelen niet. De sporen zijn van gezaagd grenen. Het voorschild van het dak, zonder dakkapel, rust op twee zware halve spanten (spantbeen, korbeel, spantbalk) die aansluiten bij de spantbalk van het voorste spant. Ze hebben géén telmerken.
Het pand heeft een klein achterhuis, van twee lagere bouwlagen met zadeldak en achter schild. De zijgevel van het pand heeft een forse knik, gevolg van het min of meer haaks op de voorgevel staan van het voorste deel van deze gevel, terwijl het achterste deel zich aanpast aan de rooilijn van de voormalige ,,Stadssteeg''.
Aan de vroegere vrije ligging herinnert het open karakter van de rechtergevel met op de tweede verdieping vier vensters en op de eerste verdieping drie vensters en een klein overhoeks venster bij de trap.
Sinds maart 1984 is Christine Langerhorst aktief met de verbouwing van het pand. Bekend van Servetstraat 2 is haar Houtgalery die zij ook hier wil vestigen.
Tenminste veertig Kunstenaars van naam, werkend in hout met een liefde voor dat materiaal zullen hun werk in deze Houtgalery exposeren. Allemaal mensen, die het Hout als materiaal tot zijn recht laten komen.

Maar er is meer: het is de bedoeling de galery tot een plaats te maken, waar Houtminnend Nederland zijn hart kan ophalen! Vandaar ook de naam van de nieuwe Galery: ,,*Hart voor Hout*''. Alles op het gebied van Hout wordt hier bijeen gebracht. In de kelder onder het pand komt, hoe kan het anders, houten speelgoed. Achter in het pand is een informatie-hoek, een koffiebar met documentatie over bomen, verzorging van hout, adressen van vaklieden, literatuur, een hout-kartotheek etc. Naast exclusieve meubelkunst vinden ook de boomchirurgen Copijn een plaats. Een deelneemster vat zeer bijzondere stukjes hout in edelmetaal. Bij de vormgeving rekening houden met het geheel eigen karakter van elke houtsoort apart, dát staat bij de geëxposeerde werken voorop.
Een galery die zeker zal beantwoorden aan de behoefte van zovele Houtliefhebbers in Nederland.

Achter het pand was van oorsprong een tuin, na de laatste verbouwingen verworden tot een plaatsje met achterhuisje. Voor zover mogelijk wordt die ruimte ,,terug gewonnen'' en weer als tuin ingericht met veel levend groen. Een royale glazen overkapping zal ervoor zorgen, dat in deze binnentuin hetzelfde klimaat ontstaat als in de galery. De tuin zal dan ook een licht en levend eindpunt vormen van de galery. En mocht u na dit alles te hebben gelezen dit initiatief willen steunen dat is Christine Langerhorst daar uitermate blij mee. Zij heeft een restauratieplicht voor het pand en zij wil met haar galery ook dit pand uit het slop halen. Helpt u haar?
De galery opende dit najaar.

Christine Langerhorst
Kade nr. 5
2435 NM Zevenhoven
(01724-8401)

ACH LIEVE TIJD (1)

Drs M.W.J. de Bruijn, dr P.D. 't Hart, drs K. Hazelzet, D.C. van der Maarel, dr J.E.A.L. Struick en S. Verbeeck (red.). Ach Lieve Tijd, Dertien eeuwen Utrecht, de Utrechters en hun rijke verleden. Zwolle, uitgeverij Waanders, 1984. 28 pagina's, geillustreerd. f 6,75.

Onder de vlag van ,,Dertien eeuwen Utrecht en de Utrechters'' komt uitgeverij Waanders met een geschiedenis van Utrecht in 15 afleveringen. In de serie ,,Ach Lieve Tijd'' zijn Zwolle, Arnhem, Den Bosch, Haarlem en Den Haag aan Utrecht voorafgegaan. Wanneer alle afleveringen verzameld worden kunnen ze worden samengevoegd in een linnen band.
Deze gevolgde opzet biedt de mogelijkheid een groot publiek te bereiken. Men wordt niet geconfronteerd met een groot bedrag ineens. Ook de rijke illustratie van de afleveringen moet de serie voor een groter aantal mensen toegankelijk maken.
De opzet heeft echter als nadeel de beperking van de te publiceren tekst. Een gemiddeld aantal van 6500 woorden kan leiden tot niet altijd even praktische beknoptheid. Dat deze beknoptheid ook in de naam van de serie tot uiting komt is echter wat bevreemdend. Utrecht kan immers bogen op een geschiedenis van ruim negentien eeuwen.
De eerste aflevering vormt een in zeer grote lijnen getekend beeld van de geschiedenis van Utrecht, waarin de eerste 600 jaar van de negentien eeuwen in een paar woorden wordt afgedaan. Ook de twintigste eeuw komt er wat bekaaid af. Het beperkt aantal woorden komt ook tot uiting in een versnelling in de tekst ongeveer vanaf ,,De Vrede van Utrecht''.

In de tekst komt een aantal onnauwkeurigheden naar voren. Een daarvan is te vinden bij het in een kader geplaatste hoofdstukje ,,Wapen en Vlag''. Hierin wordt gesteld dat de rood-wit deling in het wapen van Utrecht mogelijk afkomstig is van de wimpels van de twee afdelingen van het stadsleger. De verdeling van de stad in het ,,boveneind'' en ,,benedeneind'' wordt vertaald als het noordelijk deel en het zuidelijk deel. Dit moet echter andersom zijn.
Bij een aantal onjuistheden in de onderschriften van de afbeeldingen vallen er twee duidelijk op. Op het gedeelte van het gezicht op de stad van Droochsloot op pag. 1 valt de Jacobikerk, wel vermeld in het onderschrift, er links af. Ditzelfde gebeurt op pag. 8 bij de afbeelding van de Oudegracht, waarop de huizen Fresenburch en Oudaen voorkomen, met het huis Blankenburch. Kennelijk is de communicatie tussen drukker en redactie nog niet optimaal.

De komende afleveringen zullen thematisch een aantal aspekten van de Utrechtse geschiedenis beschrijven. Het eerst volgende nummer zal zijn ,,Dertien eeuwen Utrecht, de Utrechters en hun reislust''.

Redactie

BOEKENSCHOUW

Vereniging Hendrick de Keyser, Jaarverslag 1983

De Vereniging Hendrick de Keyser bezit in de stad Utrecht twee huizen, dicht bij elkaar gelegen.
De huizen zijn in 1973 tegelijkertijd door schenking in eigendom verkregen.
Boothstraat 2A is een stalgebouw met halsgevel gedateerd 1666, oorspronkelijk behorend bij het huis Janskerkhof 15. In 1962 is het bij de uitbreiding van de studentensociëteit PHRM naar de overzijde van de straat verplaatst.
Het andere eigendom van de Vereniging is het grote ,,Huis Martens'', Janskerkhof 16.
Zoals in de Bouwhistorische en Archeologische Kroniek 1982 reeds werd gemeld is het huis vanwege de rijkdom aan gegevens van groot belang. Dit wordt mede veroorzaakt door het familie-archief van de familie Martens. Het huis is vanaf de bouw in 1661 tot aan de schenking in 1973 in het bezit van deze familie gebleven. Het archief bevat de complete bestekken en rekeningen van de bouw van het huis.
Deze bestekken en rekeningen zijn als studieproject van de afdeling Bouwkunst van het Kunsthistorisch Instituut van de Rijksuniversiteit Utrecht getranscribeerd.
In het Jaarverslag van de Vereniging Hendrick de Keyser is dit deel van het archief Martens volledig overgenomen.
Het is buitengewoon zeldzaam in Utrecht de bouwwerkzaamheden aan een huis zo nauwkeurig te kunnen volgen. Zo kunnen wij lezen hoe de fundering werd opgebouwd:
,,de sant platen swaer 6 en 4 duym de kespen van gelijcke swaerte, daer inheijen 60 palen ider lanck 4 voet van swaere dubbelle joffers & die dan te bekleden met greijnen delen vast gespijckert naer behoo-

ren''. Hierop moest de metselaar het fundament aan leggen ,,met vijff stenen dick ende die van buyten laeten toeferven ende van binnen insnijden tot gelijxde vloer vande kelders zijnde daer noch drie steen dick''. Niet alleen dit ,,fundamentele'' werk wordt vermeld, ook het maken van deuren, ramen, goten en schouwen kan worden teruggevonden.
Uit de rekeningen blijkt de financiële verhouding tussen de verschillende ambachten. De metselaars en timmerlieden nemen ieder 25% van de bijna 24000 gulden voor hun rekening. De steenhouwers en smit volgen hierop met 7 en 6%.
Ook het ,,drinckgelt'' neemt in de rekeningen een belangrijke plaats in. Op 19 december 1661 wordt ,,aen de metselaers voor het leggen vande eerste steen van het huijs tot drinckgelt gegeven xviii gul. xviii sts''. Het dak van het huis is kennelijk dicht op 18 november 1663, wanneer aan de ,,leijdeckers'' 2 gulden en 10 stuijvers drinckgelt wordt gegeven.
In het einde van 1663 is het huis waarschijnlijk al wel bewoonbaar. In 1664 volgen nog enige betalingen voor afwerking van details. Zo krijgt Cristijn Vreem, ,,beeltsnijder'', op 10 juni 1664 52 gulden voor het snijden van de schoorsteenmantel in het ,,groot zalet''.
Het zal duidelijk zijn dat een dergelijk archief voor bouw- en kunsthistorici een belangrijke en vooral boeiende bron van informatie is. *E.M.K.*

Stichting Historisch Boerderij-onderzoek, Jaarverslag 1983. Exemplaren verkrijgbaar, zolang de voorraad strekt, door f 6,– over te maken op postgiro 897056 t.n.v. Stichting Historisch Boerderij-onderzoek, Arnhem, onder vermelding van ,,Jaarverslag 1983''

Het jaarverslag bevat twee artikelen interessant voor boerderij-onderzoek in het bijzonder, maar ook voor archeologisch en bouwhistorisch onderzoek in het algemeen.
Het eerste artikel ,,Voor-middeleeuwse houtconstructies'' is een bewerking van een voordracht gegeven door de heer R. C. Hekker. Hierin worden een aantal opgegraven vroege boerderijplattegronden en constructiedetails op een rij gezet.
In het artikel ,,Middeleeuwse boerderijplattegronden en de oudste bekende kapconstructies, vraagtekens bij het onderzoek naar vroege draagconstructies'' door D. J. de Vries is ook de stad Utrecht van belang. Ingegaan wordt op de ontwikkeling van kapconstructies. Utrecht bezit een aantal vroege middeleeuwse kappen, ondermeer op de Jans- en de Nicolaïkerk en woonhuizen als Oudegracht 187, ,,Ten Putten'', Oudegracht 114, ,,Drakenburg'', en Mariaplaats 50. De constructie van deze kappen is nog tamelijk primitief en bestaat uit een groot aantal paarsgewijs gekoppelde sporen met haanhouten die over het algemeen op de muur staan. Er is geen verband tussen vloerbalken en kap. Hieruit ontwikkelt zich een constructie waarbij het gewicht geconcentreerd op de muren wordt overgebracht via spanten. Deze ontwikkeling loopt vrijwel synchroon met de opkomst van de moer- en kinderbalklagen. De spanten staan dan op de moerbalken. In eerste instantie hebben de moerbalken nog schoren naar stijlen in de muur. Na verloop van tijd verdwijnen de muurstijlen en schoren, in ieder geval uit het stenen huis. De heer de Vries gaat niet in op de vrijwel gelijktijdige, in ieder geval in Utrecht, opmerkelijke overgang van het gebruik van dennehout op het toepassen van eikehout. Deze overgang vindt in het begin van de 14e eeuw plaats. De heer de Vries tracht vervolgens door het zoeken van relaties tussen vroege kapconstructies en boerderijplattegronden de interpretatie van bij archeologisch onderzoek gevonden sporen van boerderijen te verbeteren. Ook probeert hij de chronologische volgorde van een aantal bouwconstructies vast te stellen.
,,Men dient er bedacht op te zijn, dat ook binnen één gebied en periode sprake kan zijn van een economisch bepaalde hiërarchie, die van invloed is op de toepassing van een nieuwe ontwikkeling. Zo kunnen gelijktijdig naast elkaar relatief moderne constructies voorkomen en meer traditionele vormen''.
Zolang men dit in gedachten houdt is het uitstekend verschillende ontwikkelingen met elkaar te vergelijken om tot nieuwe hypothesen te komen.

E. M. K.

A. W. Reinink en J. G. Vermeulen, IJskelders; koeltechnieken van weleer. Nieuwkoop, uitg. Heuff (thans Becht, A'dam) 1981. 292 p., geïll. ISBN 90 6141 081 9. f 89,50.

Te lang is dit boek onvermeld gebleven in het Maandblad. Eerst was de teloorgang van de uitgeverij er debet aan; vervolgens ontstond aan mijn kant vertraging in het schrijven van een beloofde aankondiging.
Er is een heel duidelijke reden waarom dit boek er recht op heeft onder de aandacht te komen van mensen die in de geschiedenis van de provincie Utrecht geïnteresseerd zijn: als ik goed geteld heb liggen 22 van de 92 Nederlandse IJskelders waarover de schrijvers uitvoerige informatie bieden in deze provincie. Herstel van de ijskelder op het landgoed Linschoten heeft zelfs de aanleiding gevormd om dit werk samen te stellen.
Maar allicht vraagt iemand zich nu af: wat is een ijskelder?
Het was de koelkast van vóór het electriciteitstijdperk. Alleen had men zo'n installatie destijds niet in huis maar buiten in de tuin, vaak half ondergronds en op verschillende manieren dermate sterk isolerend af-

gedekt dat ijsblokken die 's winters uit de vijver gehakt werden in die bewaarplaats opgeslagen werden, tot ver in de zomer gebruikt konden worden om dranken en dergelijke zaken te koelen. Tenminste, dat was de luxe-koelkast van zeer welgestelde mensen. Er zijn ook andere toepassingen van natuurijs geweest. In sommige plaatsen moesten eigenaars van zulke ijskelders gratis ijs afstaan aan artsen ten bate van patiënten thuis of in ziekenhuizen. Verder waren bepaalde bedrijven uit de aard van hun zaak in deze koeltechniek geïnteresseerd. Vishandels en banketbakkerijen noem ik als voorbeelden uit deze categorie.

De laatste voorbeelden geven meteen een indruk van de ruime opzet van dit boek. Het is niet alleen een zeer nuttige catalogus van (in 1978 nog) bestaande en reeds verdwenen ijskelders in Nederland en België. - Tussen haakjes: de schrijvers worden graag op aanvulling geattendeerd (p. 187)! - Daarnaast is het ook niet beperkt tot een technisch bouwkundige beschrijving van een obscuur onderdeeltje uit de architectuurgeschiedenis. Het tekstgedeelte behandelt deze kleine bouwwerkjes als onderdeel uit de ontwikkelingsgang van de materiële cultuur en als aspect van de sociale geschiedenis. Vanaf het verre Chinese verleden tot de invoering van de electrische koeling wordt beschreven welke middelen bedacht zijn om de menselijke behoefte aan koeling te bevredigen, en onder de ,,middelen'' spelen bepaalde groepen mensen zelf een belangrijke rol. Met name was dat het geval in de 19e en het begin van de 20ste eeuw, toen er op grote schaal in Noorwegen en in de Verenigde Staten ijs ,,geoogst'' en geëxporteerd werd vanwege nieuwe vragen èn mogelijkheden in de economie. Zowel de handelaars als de arbeiders en hun gereedschappen hebben ruim plaats gekregen in de tekst en in de vele illustraties, die niet zo maar aardige plaatjes zijn, maar de hele productiegang functioneel in beeld brengen. Dit menselijke aspect treft ook bij de verantwoording van de gegevens over ijsbewaarplaatsen: zeer veel is namelijk aan persoonlijke informatie te danken, vaak van mensen die destijds bij de wintervulling van de kelders werkzaam zijn geweest.

,,Zijn geweest'' - dat pas in 1963 een vishandel in Alphen aan de Rijn stopte met de toepassing van natuurijs is net zo'n uitzondering geweest als de enkele keren waarin een ijskelder in de oorlog dienst heeft gedaan als schuilkelder. Al ruim vóór de oorlog was de concurrentie van de ijsfabrieken, die staven kunstijs - ook bij particulieren aan huis voor hun ijskist - leverden te groot geworden. Daardoor doet zich nu bij de laatst overgeblevenen van deze kleine monumentjes een bekend probleem voor: restaureren, maar wat dan? Het bieden van een onderkomen aan vleermuizen lijkt de zinvolste bestemming te zijn.

Af en toe vond ik opvattingen wat tè nadrukkelijk gesteld, of tè diepzinnig, en sommige punten werden mij te vaak herhaald, al kan dat natuurlijk een kwestie van smaak zijn of zelfs van ongeduld. Om zijn veelzijdige behandeling van het onderwerp is het boek me toch blijven boeien.

De leverantie van *IJskelders* is thans overgenomen door H. J. W. Becht's uitgeversmaatschappij in Amsterdam. Heemschutleden kunnen het voor *f* 75,– toegezonden krijgen door hun bond, ter gelegenheid van het feit dat herstel van de ijskelder bij de Doorwerth deze zomer een restauratieproject van Heemschut geweest is (tel. 020-23 09 94).

L. van Tongerloo

Reglement voor het bestuur der stad en schoutampte van Vianen. Met een inleiding door J. A. L. de Meyere en J. M. M. Ruijter. Vianen (Stichting Stedelijk Museum). Buren, 1984. Facsimile. Gebonden f 30,–.

Afgelopen jaar is het gemeentehuis van Vianen met een nieuwe vleugel uitgebreid. Deze gebeurtenis is aanleiding geworden voor een reeks initiatieven die ik in deze rubriek graag onder de aandacht van de lezers breng.

Weliswaar hoort de gemeente Vianen niet tot de provincie Utrecht, maar het is een feit dat deze oude souvereine stad die later deel ging uitmaken van de provincie Zuid-Holland, een grote betrokkenheid heeft bij de provincie aan de andere kant van het water. De brug bij Vianen is voor menig werknemer in het Sticht een beruchte flessehals, die dan enkele jaren geleden werd verbreed maar die nog niet uit het spraakgebruik verdwenen is.

Als eerste publicatie noem ik *In en uit het stadhuis van Vianen*. Een heel prettig boek vond ik het, dat uitmunt door duidelijkheid. De twee auteurs hebben een funktionele vermenging van oud en nieuw gemaakt in een heldere stijl, voorzien van goed gekozen illustraties. Aldus geeft *In en uit het stadhuis* ,,een evokatie van de rol van het Stadhuis als bestuurlijk en ambtelijk centrum van Vianen thans en vroeger''. We zien, opgesplitst in hoofdstukken, aandacht besteed aan allerlei onderwerpen. Om een voorbeeld te geven: het college van burgemeester en wethouders, de ambtsketen van de burgemeester. Na menig hoofdstuk volgt een onderdeel ,,vroeger''. Hierin worden historische gebeurtenissen, anekdotes en ander lezenswaardig materiaal opgedist. Dit alles kruidt het geheel en geeft tegelijk een beeld van het oude Vianen vanaf de middeleeuwen tot het recente verleden. Het moet een heel karwei geweest zijn bij ieder hedendaags item een historisch equivalent te vinden, en vooral die situaties niet te vergeten die geen moderne tegenvoeter bezitten doch die indertijd wel van belang waren voor het stadje. Dan denk ik bijvoorbeeld aan de drossaard.

Zojuist noemde ik terloops de ambtsketen van de burgemeester. Bij gelegenheid van de officiële heropening van het stadhuis bood de Rabo-bank de burgemeester een nieuwe keten aan. Aan dit stuk modern en stijlvol zilverwerk, dat door de jonge edelsmid Willem Noyons - oudste zoon van de niet lang geleden overleden edelsmid Jan Noyons - werd gemaakt, werd een vouwblad gewijd: *'n Nieuwe ambtsketen voor de Burgemeester van Vianen anno 1984.*
Het historisch verhaal over het stadhuis is ook tot een bouwplaat omgewerkt. Voorwaar, welke gemeente heeft voor haar jeugd een bouwplaat van haar stadhuis in petto?
Tenslotte gaf de Stichting Stedelijk Museum Vianen een facsimile uit van het *Reglement voor het bestuur der stad en schoutampte van Vianen* uit 1798. Een prachtig verzorgde druk waarvoor Spijker Drukkerij te Buren en Boekbinderij Pfaff lof verdienen. Ik weet niet hoeveel originelen van dit *Reglement* bewaard zijn gebleven, maar deze facsimile maakt het de inwoners van de huidige gemeente mogelijk exact kennis te nemen van het reilen en zeilen van hun eerste op demokratische basis gestoelde bestuur, nadat Vianen eeuwenlang als onafhankelijke stad een aparte plaats had ingenomen in het uiterste puntje van het gewest Holland. ,,Art. 40. Rechtspleeging. De Raad der Gemeente zal bestaan uit vyf Leeden, welke zullen kunnen leezen en schryven, en elkander niet nader in den bloede bestaan dan Neven; de verkoorene na zyn aanstelling door Huwelyk vermaagtschapt wordende, zal niet te min zyn tyd kunnen uitdienen''.

C. S.

Prentbriefkaarten

Oud-Utrecht heeft een nieuwe uitgave: een mapje van acht prentbriefkaarten met afbeeldingen in kleur uit de Topografische Atlas van de Gemeentelijke Archiefdienst. Deze kaarten bevatten kwalitatief hoogstaande afbeeldingen van het Utrecht uit de 18e eeuw met plekjes als Oudegracht met de Stadhuisbrug door C. van Hardenbergh, de Domtoren uit 1746 van de hand van Jan de Beijer, evenals Paushuize uit 1745; uit de 19e eeuw de ,,Winkel van Sinkel'' aan de Oudegracht – de tegenwoordige AMRO-bank – en marktdrukte op de Bakkerbrug omstreeks 1820, etc. Op één kaart is een tekening van het 20e-eeuwse Rietveld-Schröderhuis aan de prins Hendriklaan door de kunstenaar Dolf Schuurmans Stekhoven afgebeeld.
Een mapje met acht stuks kost *f* 5,–, maar de kaarten zijn ook voor *f* 0,75 per stuk te koop. Vanaf heden ligt deze uitgave, ideaal als kerst- of nieuwjaarskaart, te koop in enige musea en bij de Gemeentelijke Archiefdienst. Zij zijn ook evt. telefonisch te bestellen bij het secretariaat van de Vereniging ,,Oud-Utrecht'', tel. 030 - 71 18 14 (tijdens kantooruren).

Agenda

Donderdagavond 17 januari, excursie naar het Gemeente Archief Utrecht, Alexander Numankade 199. Aanvang van de excursie: 19.30 uur, duur van de excursie ca. 1½-2 uur. Voor het verloop van de excursie zie hiernaast.
Wilt u zich i.v.m. de organisatie opgeven bij Hotel des Pays Bas, Janskerkhof 10, Utecht. tel. 030-33 33 21. (max. aantal deelnemers 70).

Dinsdagmiddag 12 februari, excursie naar de fabriek en het museum van Douwe Egberts in Utrecht. Aanvang van de excursie: 14.00 uur. Bijzonderheden over het verloop van de excursie in een volgend nummer.
Wilt u zich ook voor deze excursie opgeven bij Hotel des Pays Bas. (N.B. min. aantal deelnemers 15, max. 50).

maandblad oud-utrecht

57e jaargang - nr. 12 - december 1984

Redactieadres:
Alex. Numankade 199.
3572 KW Utrecht, tel. (030)-71 18 14.

Voorzitter:
U. F. Hylkema, Maliebaan 58,
3581 CT Utrecht, tel. (030)-32 88 66.

Secretaris:
C. H. Staal, Hasebroekstraat 48,
3532 GM Utrecht, tel. (030)-93 46 57.

Penningmeester:
H. J. Jurriëns, Cicerolaan 10,
3584 AK Utrecht, girorekening 575520.

Ledenadministratie:
Mw. M. Uittenbogaard-van Terwisga,
Titus Brandsmalaan 17, 3451 ZX Vleuten,
tel. (03407)-19 86.

Redactie:
E. M. Kylstra, Wolter Heukelslaan 71,
3581 SV Utrecht, tel. (030) 51 29 40.
G. J. Röhner, Obbinklaan 18,
3571 NG Utrecht, tel. (030)-71 50 02.
A. H. M. van Schaik, Ev. Meijsterlaan 87,
3533 CL Utrecht, tel. (030)-93 92 07.
C. H. Staal, Hasebroekstraat 48,
3532 GM Utrecht, tel. (030)-93 46 57.